

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

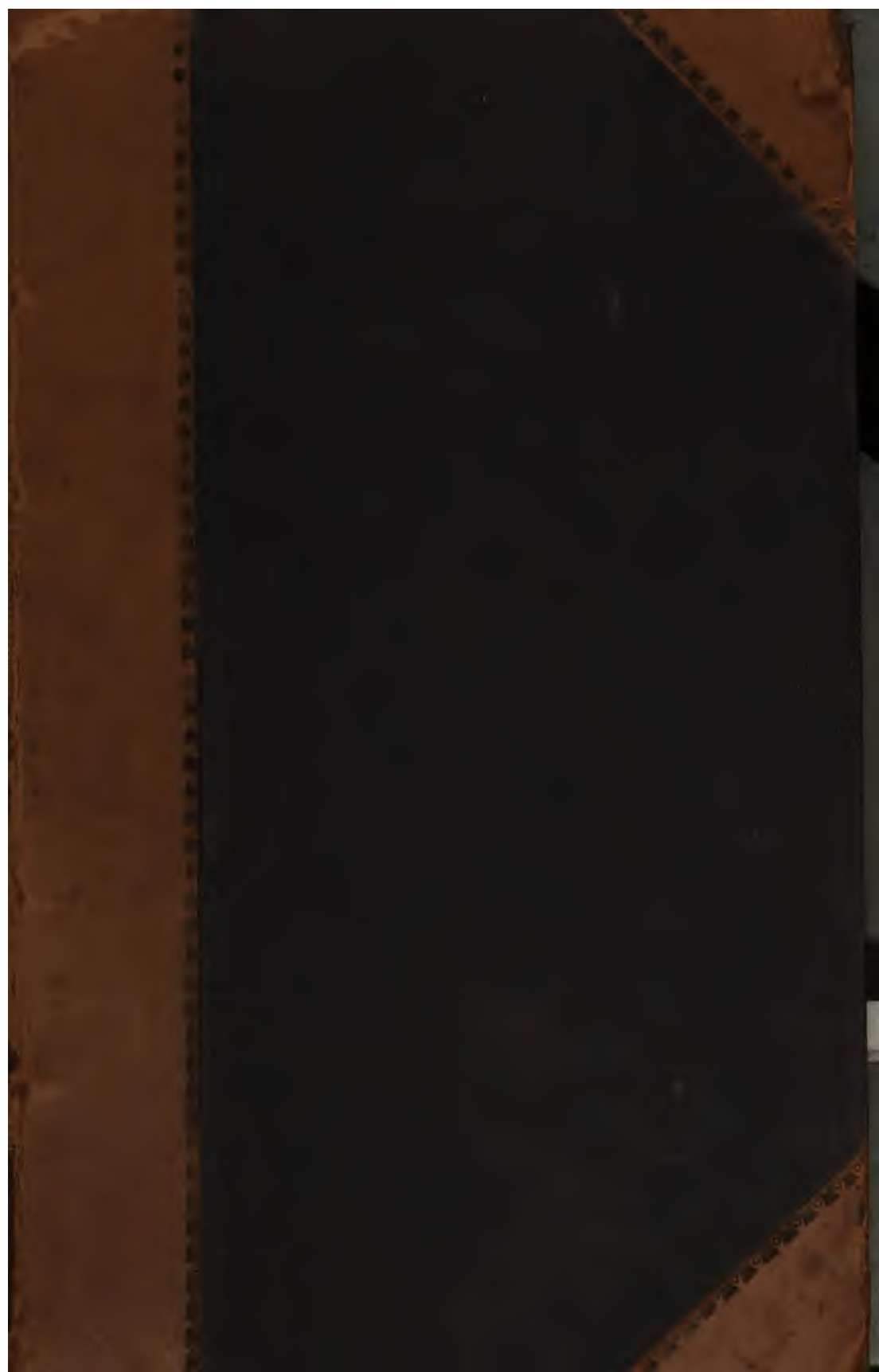
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

1334

Soc. 397 e. $\frac{23}{25.9}$

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

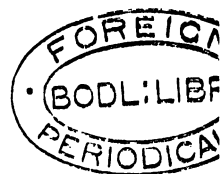
VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDE REEKS.

N e g e n d e D e e l .

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1880.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER-KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

NEGENDE DEEL

DER

TWEEDE REEKS.

PROCESSSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	7 April	1879	blz	1.
"	12 Mei	"	"	43.
"	9 Juni	"	"	107.
"	8 September	"	"	135.
"	13 October	"	"	156.
"	10 November	"	"	184.
"	8 December	"	"	243.
"	12 Januari 1880	"	"	298.
"	16 Februari	"	"	366.

V E R S L A G E N.

- Verslag over de verhandeling van den heer W. Moll,
 Geert Groote's Dietsche vertalingen blz. 217.
- Verslag over *Observationes criticae ad M. Tullii Ciceronis*
epistolas van den heer J. C. G. Boot " 369.
- Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie " 373.
-

M E D E D E E L I N G E N.

- J. G. R. Acquoy, De kroniek van het fraterhuis te
 Zwolle. blz. 4.
- D. Harting, Bijdrage tot de vaststelling van den tekst
 der schriften van het N. T. " 46.
- C. M. Francken, *Lesbia-Clodia*. Bijdrage tot verklaring
 van Catullus " 71.
- W. J. Knoop, Nadere toelichting tot de aanslag op Maas-
 tricht van 1594. " 110.
- H. Kern, Het Javaansche wayangstuk *Irawan rabi*. . . " 125.
- J. P. N. Land, Over de eerste uitgave der brieven van
 Spinoza " 144.
- W. J. Knoop, Over de krijgsverrichtingen van 1678 vóór
 den slag bij St. Denis. " 158.

- M. J. De Goeje, Een belangrijk Arabisch bericht over de
Slawische volken omstreeks 965 blz. 187.
- C. Leemans, De onderteekening van een Grieksch-Aegyp-
tisch koopcontract op papyrus " 222.
- J. P. N. Land, Over de toonladders der Arabische muziek. " 246.
- B. D. H. Tellegen, De algemeene maatregelen van in-
wendig bestuur geschiedkundig beschouwd, " 318.
-

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 7^{den} APRIL 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAI, L. A. J. W. SLOET, W. J. KNOOP, W. C. MEES, N. BEETS, R. FRUIN, G. MEES AZ., A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, J. A. FRUIN, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSIJN, en J. C. G. BOOT, secretaris.

Afwezig wegens ongesteldheid de heeren Th. Borret en D. Harting.

De secretaris leest het proces-verbaal der vorige vergadering, en bericht dat de heer J. van Leeuwen te Amsterdam zich als auteur van het eervol vermelde gedicht *Homo-Simia* heeft bekend gemaakt. De dichter van *Museum Vaticanum* is in de Staatscourant en in twee Romeinsche dagbladen uitgenoodigd zich te doen kennen. De secretaris biedt voor de boekerij aan een exemplaar van een gedicht van den heer P. Esseiva, getiteld *Pugna Nomentana. Nova ed. Frib. Helv.* 1879.

Vervolgens wordt gelezen een brief van den Minister van Koloniën in dato 2 April l.l., waarbij namens den Gouver-

neur Generaal wordt aangeboden een wayangtekst. die door den Rijksbestierder te Soerakarta aan den heer Ch. te Mechelen, lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is toegezonden. Het verhaal wordt in handen gesteld van den heer Kern. Den Minister zal de ontvangst gemeld worden.

De heer Acqnoy levert eene bijdrage tot de kennis van het inwendig leven der fraterhuizen, naar aanleiding der Kroniek van het fraterhuis te Zwolle, bewaard in HS. 346 der Kon. boekery te 's Gravenhage, en geschreven in of omstreeks het jaar 1500. De heer Delprat heeft reeds in 1835 de aandacht op die kroniek gevestigd, maar hare waarde veel te gering aangeslagen. De spreker, na bewezen te hebben dat er te Zwolle niet meer dan één fraterhuis bestaan heeft, toont met eene menigte voorbeelden aan, wat uit die Kroniek voor het leven in de fraterhuizen in het algemeen, en wat in het bijzonder voor den invloed der Zwolsche broeders op de godsdienstig-zedelijke vorming der jeugd in hunne stad te leeren is.

De heer Moll betuigt zijne vreugde, dat de aandacht weder op die kroniek gevestigd is, en spreekt den wensch uit dat de spreker haar spoedig meer algemeen bekend zal maken in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht of op andere wijze.

De spreker verklaart zich bereid aan dien wensch gehoor te geven en biedt intusschen zijne mededeeling aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij gelegenheid van het eeuwfeest van Von Savigny's geboortedag heeft de hoogleeraar R. von Stintzing te Bonn vijftien brieven van Georg Tanner, tusschen de jaren 1554 en 1567 uit Padua en Weenen geschreven aan de Amerbachen te Basel, uitgegeven, die hij toevallig te Basel had ontdekt. Vooral de zevende in die verzameling is belangrijk voor de letterkundige geschiedenis en de geschiedenis der

(3)

rechtsstudie in de zestiende eeuw. Hij levert den heer de Wal aanleiding tot een aantal opmerkingen en gissingen, die strekken tot opheldering van eenige duistere punten en tot verbetering van enkele misstellingen.

Ook deze bijdrage zal opgenomen worden in de Verslagen en Mededeelingen der Afdeeling.

Daar de tijd voor de gewone vergadering verstreken is, wordt zij door den voorzitter gesloten.

DE KRONIEK
VAN
HET FRATERHUIS TE ZWOLLE.
EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET INWENDIG
LEVEN DER FRATERHUIZEN,
DOOR
J. G. R. ACQUOY.

Wijlen ons medelid G. H. M. Delprat heeft het zeldzaam voorrecht gehad, in 1856 een tweeden druk te mogen bezorgen van zijne bij het Provinciaal Utrechtsch Genootschap bekroonde en in 1830 in het licht verschenen *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote*. De beide uitgaven verschillen dus meer dan het vierde eener eeuw. Al dien tijd heeft de geleerde schrijver aantekening kunnen houden van onjuistheden, die zijn werk ontsierden, leemten, die er in werden gevonden, zaken, die tot aanvulling konden dienen, en vooral, hij heeft zich gedurig meer kunnen inzetten, indenken, inleven in het onderwerp, dat hij blijkbaar liefhad en waaraan zijn naam voor altijd verbonden was.

Hij heeft die zes en twintig jaren dan ook niet ongebruikt laten voorbijgaan. Wat in 1856 uitkwam, heette niet slechts op den titel, maar was inderdaad een »vermeerderde en verbeterde druk». Vermeerderd, want naar ruwe berekening was het aantal letters der eigenlijk gezegde *Verhandeling* ongeveer verdubbeld. Verbeterd, want het boek was geheel omgewerkt, de literatuur had meer omvang gekregen, en er was veel meer gebruik van handschriften gemaakt.

Doch hoe gunstig de tweede druk bij den eersten afstak, ééne zaak was ook nu weder niet tot volledig recht gekomen: de beschrijving van het leven in de Fraterhuizen. Niet, dat de auteur daar geen aandacht aan heeft gewijd, o neen, maar hij heeft het niet scherp genoeg in het oog gevat. Hierdoor is vooral over dit gedeelte van het onderwerp iets nevelachtigs gebleven, dat heeft medegewerkt tot de vrij algemeen verspreide meening, volgens welke de Broeders des gemeenschappelijken levens eene soort van hervormden vóór de Hervorming, humanisten vóór het Humanisme, en volksonderwijzers vóór het Volksonderwijs zijn geweest, eene meening, die zich slechts tot op zekere hoogte, of liever in zekeren zin, historisch laat rechtvaardigen.

Intusschen, niet alleen de billijkheid, maar ook de dankbaarheid vordert, dat wij er den zeer verdienstelijken man geen verwijt van maken. Door zijnen arbeid is de stoot gegeven aan de onderzoekingen, die later zijn gevolgd. Wie op zijne schouders staan, kunnen alweer verder zien dan hij. In de dagen, toen hij als schrijver optrad, werd de geschiedenis veel meer van hare uitwendige dan van hare inwendige zijde behandeld. En wat vooral niet moet worden vergeten, de prijsvraag, die de gelukkige aanleiding werd tot zijn werk, was eigenlijk en uitsluitend eene vraag naar de scholen, door de Broederschap gesticht, hare inrichting, onderwijzers, invloed enz. ¹⁾. Hieruit laat zich de gansche aanleg van het boek verklaren, een aanleg, die geheel beantwoordt aan de vraag, en waarvan het alleen te bejammeren is, dat de schrijver er zich zes en twintig jaar later niet van heeft weten los te maken. Maar hij was toen in zijn vijf en zestigste levensjaar en niet meer in staat, onzen Moll te volgen op de nieuwe baan, die deze in 1854 in zijn *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw* had geopend.

Om kort te gaan, de Fraterhuizen zijn niet volledig, zelfs niet voldoende bekend. Iedere poging, om er meer licht over

¹⁾ Zie de geheele vraag afgedrukt op blz. 1 der uitgave van 1830.

te verspreiden, moet worden gewaardeerd. Daarom zijn wij dank verschuldigd aan den Heer Karl Hirsche te Hamburg, den scherpzinnigen schrijver der *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi* ¹⁾, die niet slechts zijne nog altijd bij Mohuik's vertaling ²⁾ zwerende en met den tweeden druk van Delprat's werk onbekende landgenooten, maar ook ons Nederlanders verleden jaar ter zake van de Broeders des gemeenschappelijken levens aan zich heeft verplicht. Hij deed het in de *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* van Herzog en Plitt ³⁾, in een uitvoerig artikel, dat menig groot boekwerk in belangrijkheid overtreft.

Gelukkig, dat de aandacht weer eens op de Broeders gevestigd is; dubbel gelukkig, dat het op zoo voortreffelijke wijze is geschied. Verkeerde voorstellingen zijn hier bestreden; ware daarvoor in de plaats gegeven. De algemeene inrichting der huizen is thans beter bekend ⁴⁾. Het leven en streven der bewoners is duidelijker geworden ⁵⁾. De godsdienstige toespraken voor het volk zijn tot haar bescheiden waarde teruggebracht ⁶⁾. En bovenal — ach, dat er alweder eene historische illusie moest vervallen — wat blijft er van den wijdstrekkenden invloed der Broeders, ik zeg niet op de godsdienstige opvoeding, maar op het verstandelijk onderwijs der jeugd, betrekkelijk weinig over ⁷⁾!

Waren deze dingen dan zoo geheel onbekend? O neen. Wie ooit door bronnenstudie met de Broeders des gemeenschappelijken levens in aanraking kwam, gevoelde wel, dat zij anders waren, dan men hen gewoonlijk voorstelde; en wie eenig punt, hen betreffende, tot onderwerp van zelfstandig onderzoek maakte, bemerkte al spoedig, wat er in

¹⁾ De eerste Band verscheen te Berlijn in 1873; de tweede, in twee helften, ligt grootendeels afgedrukt.

²⁾ Met toevoegsels en een aanhangsel verschenen bij C. Knobloch te Leipzig, 1840.

³⁾ Bd. II (Leipz. 1878), S. 678—760.

⁴⁾ S. 711—715.

⁵⁾ S. 708—711.

⁶⁾ S. 709.

⁷⁾ S. 699—702, 751.

die gewone voorstelling te veel was of daaraan ontbrak. Maar, gelijk het gaat, niet ieder onderzoekt zelfstandig, en wie het doet, moet ook al eene bijzondere aanleiding hebben, om het gevondene algemeen bekend te maken. Zulk eene aanleiding heeft de Heer Hirsche gehad in de opdracht van de Heeren Herzog en Plitt, om voor hunne *Real-Encyklopädie* het artikel te leveren, dat er thans een der grootste sieraden van uitmaakt ¹⁾. Wat anderen hebben gevoeld, heeft deze schrijver gegrepen; wat zij hebben vermoed, heeft hij tot zekerheid gebracht; wat zij hebben aangeduid, heeft hij scherp geteekend; wat zij gedeeltelijk hebben geleverd, heeft hij tot één geheel verwerkt.

Zulk een arbeid heeft natuurlijk groot nut, maar ontslaat niet van de verplichting, om met de werkzaamheden voort te gaan. De geschiedenis der Fraterhuizen is als een oud fraterhuis zelf, waarvan nog een bouwval bestaat en allerlei overblijfselen heinde en ver zijn verspreid. De ééne bouwkundige beweert, dat de inrichting aldus, de andere, dat zij alzoo moet zijn geweest, en wie het scherpzinnigst is en zich ook wel van de overlevering durft losmaken, heeft de grootste kans, het huis te teekenen in zijn oorspronkelijken staat. Maar hierdoor is het aanvoeren van andere overblijfselen, indien zij alsnog worden gevonden of niet ter beschikking van den bouwkundige hebben gestaan, geenszins doelloos geworden. Integendeel, zij hebben een tweeledig nut: zij kunnen aanvullen, wat nog aan zijne teekening ontbreekt, en strekken tot beoordeeling van de meerdere of mindere juistheid zijner gansche opvatting. Het is met dit doel, om te completeeren en te controleeren, dat ik de aandacht ga vestigen op de Kroniek van het Fraterhuis te Zwolle, ten einde daaraan eene bijdrage te ontleenen tot de kennis van het inwendig leven der Fraterhuizen.

¹⁾ Moge, wanneer men aan de letter W zal zijn gekomen, het schrijven van het artikel „Windesheim” aan niemand anders worden opgedragen dan aan hem!

Ik ben niet de eerste, die deze Kroniek ter sprake brengt. Reeds in 1835 heeft Delprat dit gedaan ¹⁾. Hij had destijds het plan, nu en dan aan de lezers van het *Archief* van Kist en Royaards eenig verslag te geven omtrent »handschriften, in de Koninklijke Haagsche Boekerij berustende, meest betrekkelijk de Fraterhuizen en derzelver eersten stichter Geert Groete''. Een kostelijk plan, welks uitvoering echter bij deze enkele proeve is gebleven, terwijl ik daarenboven niet durf beweren, dat die proeve uitnemend is geslaagd. De referent toch, ofschoon zelf erkennende, dat het H. S. »over het innerlijk leven der hier beschreven Geestelijken, nu en dan, eenig nieuw licht doet opgaan'', heeft van dat licht niet veel doen zien. Belangwekkende personen, ja de meest belangwekkende van allen, de tweede Rector van het huis, Dirk van Herxen, zijn op verre na niet tot hun recht gekomen. De vele in onze Kroniek vermelde »scriptores'', »illuminatores'' en »ligatores'' worden, met uitzondering van éénen, die merkwaardig scheen, wijl een door hem afgeschreven bijbel voor vijfhonderd goudgulden verkocht was, niet opzettelijk genoemd. En dit alles ware minder, indien de schrijver zijne lezers had opgewekt, om met het H. S. nader kennis te maken, maar in stede daarvan zegt hij ten slotte: »En hiermede eindigt dit H.S., hetwelk, vroeger, even zeer als het *Chronicon Montagnetanum*, het *Chronicon Windesemense* en andere soortgelijken, eene openlijke uitgave verdiend had, doch welks inhoud thans, na de mededeeling van het bovenstaande, voor genoegzaam bekend zal mogen worden gehouden''. — Het zal nauwelijks noodig zijn te zeggen, dat Delprat in den tweeden druk van zijne *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote* bij de opgave zijner bronnen dit H. S. opnieuw heeft ter sprake gebracht ²⁾.

Inmiddels had er eene vreemde vergissing plaats gehad, wier gevolgen nog in onze kunstgeschiedenis voortduren. In den *Overijsselsche Almanak* voor 1845 was een stukje ge-

¹⁾ Zie zijn *Verslag omtrent eenige handschriften* enz. in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI, blz. 275—302.

²⁾ Zie aldaar, blz. 344.

plaatst ¹⁾, welks titel luidde: »Uittreksel uit eene Kronijk van het klooster te Windesheim''. Let wel, het klooster te Windesheim; en dan wordt verder verzekerd ²⁾: »Velen der Broeders van dit Huis maakten hun werk om boeken af te schrijven, dezelve te schilderen en aan anderen te verkoopen, waarvan veelvuldig mentie gemaakt wordt in voorschr. boek''. Dit nu berustte op een misverstand. Een vroeger eigenaar van onze Kroniek, de Heer Royer, Secretaris van het Hof van Holland, had haar ter leen gegeven aan M^r. Jac. Visser. Deze had haar beschouwd als betrekking hebbende op het klooster te Windesheim, en er met zeer gebrekkige kennis van middeleeuwsch schrift en middeleeuwsche verkortingen (zoodat hij bijv. de *x* bij herhaling als *p* las, en een gebruikelijk teeken voor »videlicet'' als het getal 13 aanzag) uit aangeteekend, wat hem voor zijne *Antiquitates typographicue* kon dienen ³⁾. Molhuysen, die 's mans schriftelijke nalatenschap had leeren kennen, gaf de genoemde aantekeningen in den door hem geredigeerden *Almanak* uit ⁴⁾, en het scheen eene besliste zaak, dat men te Windesheim boeken voor geld had afgeschreven en verlucht. Zelfs de namen der beste kopiïsten en der ijverigste illuminatoren waren thans bekend. Zij heetten Gozewijn Herc, Gerard van Vollenhove, Hendrik Wachtendonk, Hendrik van Herpen en anderen. Deze gingen uit den *Overijsselsche Almanak* over in de *Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland vóór de Hervorming* ⁵⁾, en daaruit in *Nederlands Schilderkunst* van D^r. van Vloten ⁶⁾. Gelukkig liet laatstgenoemde Hendrik van Herpen onvermeld; de ware naam toch is Hendrik van Herxen. Daarentegen maakte hij van Gozewijn Herc en Gerard van Vollenhove, die in

¹⁾ Zie aldaar, blz. 92—98.

²⁾ Blz. 93v.

³⁾ Zie dit alles op blz. 93.

⁴⁾ Dat het opstel door Molhuysen is geschreven, zegt Delprat op de bovengenoemde blz. 344.

⁵⁾ Zie aldaar, dl. II, st. iii, blz. 190.

⁶⁾ Zie aldaar, blz. 58.

de Kroniek slechts als »boni scriptores” voorkomen, mannen die zich toelegden op de kunst van het »verlichten”.

Doch ik keer tot de Kroniek zelve terug ¹⁾). Zij vormt H. S. n°. 346 van de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage, en beslaat vijf en zestig ongepagineerde bladen papier in zeer klein quarto, beschreven met eene fraaie hand van omstreeks het jaar 1500. Een stevige hoornen omslag met klep strekt tot heilzame beschutting, en draagt in letters uit het begin dezer eeuw het volgende opschrift: »Patris Jacobi de Trajecto Narratio de Origine et Progressu Congregationis Religiosae, Praes. Florentio in Zwollâ, & de Monte S.^{tae} Agnetis propé Zwollam. &c. Mss. in perg.^o”. Dat dit »Praeside Florentio” uit verwarring met het Deventersche Fraterhuis moet zijn ontstaan, ligt voor de hand; dat er betreffende het klooster op den S. Agnietenberg slechts in het voorbijgaan iets in het H. S. voorkomt ²⁾), kan ik verzekeren; evenzoo, dat het »etc.” door den inhoud niet wordt gerechtvaardigd, terwijl er bovendien geen spoor van vroegere samenvoeging met meerdere handschriften in denzelfden omslag is te vinden. Hoogst waarschijnlijk heeft dit gansche opschrift zijn ontstaan te danken aan de omstandigheid, dat het H. S. met iets anders te zamen in een pakje is gebonden geweest, toen het, weinige jaren na den dood van zijn reeds genoemden eigenaar, in 1816 onder den hamer werd gebracht ³⁾).

¹⁾ Reeds bij het schrijven van mijn werk: *Het Klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utr. 1875, heeft zij mij gewichtige diensten bewezen, o. a. voor de chronologische berekening van Groote's leven, waardoor het verrassend resultaat is verkregen, dat de man, dien men zich allicht zou voorstellen als jaren lang predikende, zijne openbare loopbaan in weinig meer dan drie en een half jaar, d. i. van omstr. 1 Jan. 1380 tot omstr. 1 Oct. 1383, heeft volbracht. Zie a. w. dl. I, blz. 22, noot 5.

²⁾ Namelijk op fol. 11^r en 46^v. De eerstgenoemde plaats is intusschen niet onbelangrijk, wijl zij iets aangaande Thomas a Kempis bevat. Zij luidt aldus: »Ipse venerabilis vir [dominus henricus utenholte, qui vicinus noster erat] fecit nobis seu domui nostre scribi a deuoto monacho thoma kempis in monte sancte agnetis totam bibliam, que adhuc est optima nostra in rotunda scriptura”.

³⁾ Volgens vriendelijke mededeeling van ons medelid Campbell blijkt uit het Register der aankopen van de Koninklijke Bibliotheek het

Nauwelijks doet men den hoornen omslag open, of daar treedt op een stuk van een oud perkamenten missale, dat als schutblad dient, de handteekening »J. T. Royer''¹⁾ met de bijvoeging »Constanter'' voor de oogen. De eerste beschrevene bladzijde begint in roode letters aldus: »Incipit narratio de inchoatione status nostri et deinde de fratribus huius domus nostre autore domino Jacobo traiecti alias voecht²⁾ seniore nostro lxxxario''. Het werk loopt van fol. 1 tot bovenaan fol. 65 met dezelfde gelijkmatige hand voort, d. i. tot op den dood van zekeren broeder op 17 September 1487. Dan echter volgt met eene geheel andere hand de levensbeschrijving van nóg een broeder, die op 4 Februari 1489 is gestorven. Hierop afgaande zou men geneigd zijn, het H.S. in zijn eersten staat tot omstreeks 1488 te brengen. Dit zou evenwel onjuist wezen. Immers op fol. 50^v wordt broeder Johannes Koechman vermeld met de bijvoeging, dat hij later de zesde Rector van het huis is geworden³⁾. Naam en bijvoeging zijn kennelijk van dezelfde

volgende: „Cat. Royer bij Scheurleer te 's Gravenhage 1 April 1816. 4°. n°. 899. 2 MSS. waarvan een hist. van het Klooster Windesim perg. / 1.—”

¹⁾ D. i. Mr. Jean Theodore Royer, overleden te 's Gravenhage in 1808. Zie v. d. Aa, *Biographisch Woordenboek*, Haarl. 1852, dl. X, blz. 167.

²⁾ Ook in den tekst komt hij ergens (fol. 47^r) met denzelfden naam en dubbelen toenaam voor als »horum collector''. Overigens wordt zijn naam meer dan eens genoemd, bijv. fol. 32^r, 50^v, 65^r.

³⁾ Ziehier de namen der mij bekende Rectors (verg. Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 305 seq.): 1. Gerard Scadde van Calcar, als Rector aangesteld bij den aanvang van het huis in 1396 (fol. 6^r), en gestorven op zes en dertigjarigen leeftijd, 23 Dec. 1409 (fol. 10^v); 2. Dirk Hermansz. van Herxen, op negen en twintigjarigen leeftijd gekozen in de eerste dagen van 1410 (fol. 10^v), en zes en zeven jaren oud gestorven, 21 Maart 1457 (fol. 31^r—31^v; zie aangaande dezen zeer merkwaardigen man en zijne schriften mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 88, noot 5, 89, noot 1, 238, noot 2, en elders); 3. Albert van Calcar, gekozen 24 April 1457 (fol. 35^r), gestorven 4 Mei (fol. 50^r); 4. Hendrik van Herxen, na reeds zeven en veertig jaar Procurator van het huis geweest te zijn (57^r), tot Rector gekozen in April 1457 (fol. 51^r), gestorven 30 Oct. 1487 (fol. 62^v); 5. Lodewijk van Bazel (fol. 50^v; verg. ook 65^r), volgens Lindeborn (l.l. p. 306) gestorven (?) in 1500; 6. Johannes Koechman

hand, die al het andere geschreven heeft. Nu is de genoemde Koechman niet vóór 1500 als Rector opgetreden. Bijgevolg kan fol. 50v, en daarmede het geheele H.S. in zijn eersten staat, niet hooger opklimmen dan tot dat jaar.

Wat is het, een autograaf of eene kopie? Delprat zeide: »Misschien is het wel een autograaf»¹⁾. Wat mij betreft, ik beschouw het als eene kopie. Vreemd toch zou het zijn, dat een tachtigjarig man eene zóó kloeke, gelijkmatige hand van schrijven had gehad, maar nog vreemder, dat de rubricator hem aan het hoofd van zijn eigen handschrift zou hebben aangeduid als »senior noster octogenarius».

Dit over de Kroniek. Thans over het Fraterhuis, van welks bewoners gedurende een tijdperk van meer dan negentig jaren zij bericht geeft.

Maar gaat het wel aan, te spreken van het Fraterhuis te Zwolle? Waren er niet twee, een oud en een nieuw, of een arm en een rijk? Is er, sinds Van Hattum aan de genoemde stad twee Fraterhuizen heeft toegekend²⁾, voor één dier beiden niet iets beleedigends in, te worden behandeld, alsof het nooit heeft bestaan? Welnu, beiden hebben bestaan, maar het zoogenaamde »Arme Fraterhuis» is geen Fraterhuis in de geschiedkundige beteekenis van het woord geweest. Dit leert ons het H.S.; dit blijkt zelfs, wanneer de oogen er eenmaal voor geopend zijn, uit de oorspronkelijke stukken, die Van Hattum als tot staving van het tegendeel heeft doen afdrukken³⁾.

Ziehier, wat ik op grond van allerlei in het H.S. verspreide gegevens als den waren staat van zaken meen te

(fol. 50v) of Kockman (Lindeborn, l.l.). De verdere Rectors zijn onbekend tot op Frederik Wachtendonk, die omstreeks 1570 het huis bestuurde (zie v. Hattum in zijn zoo aanstonds te noemen werk, dl. V, blz. 188, 189).

¹⁾ Zie Kist en Royaards, *Archief*, t. a. p. blz. 278.

²⁾ Zie zijne *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle 1767, dl. V, blz. 184—191 en 192—202.

³⁾ Zie t. a. p. blz. 188—191.

mogen beschouwen. Er was te Zwolle eigenlijk slechts één Fraterhuis, werkelijk bewoond door Broeders van het gemeenschappelijke leven, met een Rector aan het hoofd. Het was tusschen 1394 en '96 gebouwd uit de ruime beurs van den edelman Meinold van Windesheim, zóó hecht en sterk, dat het eene eeuw later nog het voornaamste huis der Broeders was, en zóó groot, dat het den naam van »Domus major" droeg ¹⁾. Dit »major" onderstelt een »minor", en het »Minor domus" of »Parva domus" ontbrak dan ook niet; het stond er naast ²⁾. Tot 1398 was het bewoond geweest door den priester Hendrik Foppensz. van Gouda, een leerling en vriend van Gerrit de Groote, een bijzonder navolger van diens devotie, en, evenals hij, een »solennis praedicator" ³⁾. Deze had er zich op Groote's verlangen gevestigd, om er, naar de gewoonte der vromen in die dagen, minvermogende jongelieden in te herbergen, die op de destijds bloeiende stadsschool hun onderwijs ontvingen ⁴⁾, maar wier godsdienstig-zedelijke vorming door hemzelven behartigd werd. Toen Heer Hendrik in het genoemde jaar 1398 broeder des gemeenschappelijken levens werd en zijne goederen aan het Fraterhuis schonk, veranderde hij de bestemming zijner woning. In plaats van scholieren zouden er voortaan jonge geestelijken en devote jongelingen worden gehuisvest ⁵⁾. Eén der Broeders stond als »Procurator" aan

¹⁾ Alles ontleend aan fol. 4^v—5^v. De burgers spraken van „het Klerkenhuis" (zie de oorspronkelijke stukken van 1403 en 1409 in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Utr. 1875, dl. II, blz. 243, 251). Later heette het in de wandeling óók wel „Heer-Dirk-van-Herxenshuis" (zie beneden).

²⁾ „In domo vicina, que dicebatur parua domus fratrum" (fol. 33^r). „Procurator domus vicine, que dicitur parua domus" (fol. 44^r).

³⁾ Zie over hem, behalve ons H.S., ook Thomas a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chronicon Windesemense*), Antv. 1621, p. 168 seq.

⁴⁾ Zie over deze school en haren voortreffelijken rector Johan Cele, eveneens een bijzonder vriend van Gerrit de Groote, beneden.

⁵⁾ Alles ontleend aan fol. 1^v, 2^v, 3^r—3^v, 9^v. De bewoners heeten nu eens „clerici", „clerici juvenes" of „clerici bonae voluntatis" (fol. 18^r, 45^v, 58^v, 59^r), dan eens „juvenes" of „juvenes devoti" (fol. 60^v, 61^r), dan weer „scolares", „juvenes scolares" of „clerici scolares" (fol. 19^v, 29^r, 32^r, 33^r, 35^r, 44^r, 45^r, 52^v). Uit dit laatste blijkt, dat er ook jongelingen in werden gehuisvest, die de stadsschool nog niet hadden afgehoopen.

hun hoofd ¹⁾; een ander moest als kok voor hun maaltijd zorgen ²⁾. Van één dier koks staat vermeld, dat hij voor vijftig jongelieden had te koken ³⁾. Hieruit blijkt ongezocht, hoeveel personen er ongeveer woonden in het belendend perceel, dat, in tegenstelling met het Fraterhuis zelf, het »Kleine huis" heette ⁴⁾.

Dit »Kleine huis" is echter niet, wat reeds in stukken uit de 16de eeuw, en op grond daarvan ook door Van Hattum, het »Arme Fraterhuis" is genoemd. Dat lag een weinig verder, maar het droeg een naam, die heel iets anders aanduidt, dan men oppervlakkig zou denken. Het was geen »Domus pauper", maar een »Domus pauperum". Onder dien naam komt het in ons H.S. bij herhaling voor. Van het door de Fraters voor arme scholieren bestemde huis heeft de spraakvormende gemeente waarschijnlijk eerst een »Armen-fraterhuis", maar spoedig daarna het »Arme Fraterhuis" gemaakt ⁵⁾, en uit de genoemde oorspronkelijke stukken uit de 16de eeuw blijkt, dat ook de leden der Vroedschap, ofschoon zeer wel met de goede fondsen van het gesticht bekend, van »het Arme Fraterhuis" spraken ⁶⁾.

Dat nu dit »Domus pauperum" (want zóó zal ik het tot voorkoming van misverstand noemen ⁷⁾) in de helft der 15de eeuw bestond, is zeker ⁸⁾; doch meer dan waarschijnlijk heeft het vele jaren vroeger bestaan, want reeds omstreeks

¹⁾ Fol. 44r, 45r, 45v, 50v, 59r, 60v, 61r. Zie ook v. Hattum, t. a. p. blz. 188, 189, 191.

²⁾ Fol. 19v, 44r, 45v, 50v, 60v.

³⁾ Fol. 44v, 45v.

⁴⁾ Fol. 5v, 18r, 33r, 44r, 44v, 45r, 60v, 65r.

⁵⁾ Evenzoo noemde men bijv. te Amsterdam en te Utrecht het kerkhof, waar gestrafte misdadigers, zelfmoordenaars enz. begraven werden, niet het »Ellendigen-kerkhof", maar het »Ellendige Kerkhof". Zie Wagenaar, *Amsterdam*, fol. uitg., Amst. 1760, st. II, blz. 108, en Liefland, *Utrechts oudheid*, 1857, blz. 142, 143.

⁶⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 188, 189.

⁷⁾ Op fol. 60v heet het bij uitzondering »Domus pauperum clericorum".

⁸⁾ Het komt omstreeks dien tijd meermalen in ons H.S. voor, bijv. fol. 31v, 34v, 41r, 47r, 48v, 49v; voorts fol. 50v, 59v, 60v, 64v, 65r.

1450 werd het voorste gedeelte er van vernieuwd ¹⁾. Mag ik eene gissing wagen, dan zal het zijn opgericht in denzelfden tijd, waarin het »Parva domus" tot eene woning voor jonge geestelijken werd ingericht. Het kan toch niet in den geest van Hendrik Foppensz. hebben gelegen, zijn huis aan de Broeders af te staan en de bestemming er van te veranderen, indien niet op andere wijze voor zijne minvermogene scholieren werd zorg gedragen, en ook de Broeders zelven kunnen dat niet hebben gewild. Zoo zou dan dit »Domus pauperum" tot omstreeks 1400 moeten worden gebracht.

Dat het voorts onder het bestuur der Broederen stond, blijkt óók alweer uit ons H.S. Aan één hunner droegen zij het »regimen" op ²⁾. Deze voerde dan, evenals het hoofd van het »Domus parva", den titel van »Procurator" ³⁾. Ook moeten zij het beheer over de goederen hebben gehad. Zij toch waren het, die in de 15de eeuw het gebouw veel verbeterden ⁴⁾; zij, die in het begin der 16de eeuw een nieuw en zeer groot gesticht, een »magnificentissimum Contubernium", een »egregium Collegium", voor de arme scholieren deden verrijzen ⁵⁾; zij ook, die omstreeks 1570 aan den Magistraat moesten beloven, dat de Procurator van het huis òf voor den Raad òf voor het Kapittel rekening en verantwoording zou doen ⁶⁾.

Deze inmenging van de Vroedschap in de zaken van het »Domus pauperum" schijnt op zichzelf reeds bewijs genoeg, dat het wel door de Broeders werd beheerd maar niet bekostigd, wel onder hun bestuur stond, maar niet hun eigendom was. Doch er is meer, waardoor dit volkomen wordt

¹⁾ Fol. 34^v.

²⁾ Fol. 59^v, 64^v, 65^r.

³⁾ Fol. 31^v, 34^v, 41^r.

⁴⁾ Fol. 65^r.

⁵⁾ Zie Lindeborn, l. l. p. 382. De aldaar genoemde Gerardus Listrius leefde in de eerste helft der 16de eeuw (zie Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, pars I, p. 354). Uit de omstandigheid, dat één zijner werken in 1520 te Zwolle werd uitgegeven, maak ik op, dat hij omstreeks dat jaar in genoemde stad werkzaam was.

⁶⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 187—189.

bevestigd. De goederen van het huis heeten »armen-goederen”¹⁾; de renten en opkomsten worden beschreven als »den armen klerken toebehoorende”²⁾, en zelfs de Utrechtsche bisschop, Frederik van Baden, toen hij in 1513 (d. i. waarschijnlijk bij gelegenheid der oprichting van het straks genoemd »magnificentissimum Contubernium”) aan de Broeders een gunstbrief verleende, waarbij de jeugdige bewoners geheel onder hunne gehoorzaamheid en bestiering, en de inkomsten naar goeddunken en welgevallen onder hun beheer werden geplaatst, bleef niet in gebreke, bij dit laatste te voegen: »edoch tot voordeel der arme scholieren”³⁾. Zie ik wel, dan was het »Domus pauperum” te Zwolle eene vrome stichting, door de weldadigheid van éénen of meerderen tot stand gebracht⁴⁾, om aan minvermogende knapen, die de stadsschool bezochten, huisvesting en voedsel te verleen, doch met de bepaling er bij, dat zij door de Broeders des gemeenschappelijken levens zou worden bestuurd en beheerd. Als godsdienstig-zedelijke inrichting stond zij dan onder het oppertoezicht van den Bisschop: als inrichting voor armen kon zij zich niet geheel onttrekken aan dat van de Regeering der stad.

Hiermede meen ik genoeg te hebben gezegd, om het »Arme Fraterhuis”, dat nu honderd-vier jaren als een Fraterhuis in de historische beteekenis van het woord is aangemerkt⁵⁾, weer te doen worden wat het waarlijk was, een »Domus pauperum”. Alleenlijk voeg ik er bij, dat het in 1579 nog vijf en veertig »pauperes” telde, »die slaappleats hadden met scharrebie, en in de keuken werden onderhouden”; voorts zes »portionisten”, die wekelijks drie maaltijden kregen, en drie »jongens” in den kost, die elk twee en dertig of drie en dertig goudgulden betaalden⁶⁾.

¹⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 189.

²⁾ t. a. p. blz. 190.

³⁾ t. a. p. blz. 187.

⁴⁾ Op fol. 60v is sprake van een legaat van vier ponden 'sjaars aan dit huis.

⁵⁾ Het 5de deel van v. Hattum's werk verscheen in 1775.

⁶⁾ Zie v. Hattum, t. a. p. blz. 191.

Ongevoelig zijn wij reeds in het inwendig leven der Fraterhuizen doorgedrongen. Om er het ware karakter wèl van te begrijpen, moet men tot den allereersten oorsprong terug. Het was een gemeenschappelijk leven, een »*vita communis*», een heilig communisme. Samen wonen, samen werken, van het verdiende samen gevoed en gekleed worden, doch bepaaldelijk met het doel, om, ieder voor zich en allen voor elkander, te arbeiden aan de vroomheid van het hart en de braafheid van het gemoed, dat was hetgeen de Broeders, uit vrees van door de wereld besmet en van hunne eeuwige belangen afgetrokken te worden, beoogden.

Tot zulk een gemeenschappelijk leven zijn leeken, geestelijken en priesters evenzeer geschikt, en het is opmerkelijk, hoe sterk althans in de eerste tijden het leeken-element in deze vrije vergaderingen is vertegenwoordigd geweest. Dat het in de talrijke Zusterhuizen zoo was, spreekt van zelf, maar ook de Fraterhuizen strekken, meer dan men oppervlakkig denken zou, ten bewijze. Ons H.S., dat niet alleen over het Zwolsche huis handelt, maar tevens de oprichting en inrichting van eene menigte dergelijke gestichten bespreekt, en daarbij natuurlijk veel bekends maar ook veel onbekends mededeelt, kan er van getuigen. Wie zijn de eersten, die in 1384, eerst binnen, daarna buiten Zwolle een gemeenschappelijk leven gaan leiden? Drie leeken; en eenige andere leeken, benevens de moeder van één hunner. eene bejaarde weduwe, sluiten zich bij hen aan ¹⁾). Wie beginnen het in 1406 te Albergen, tusschen Almelo en

¹⁾ Fol. 2r. Verg. Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 2 seq., en zie den brief van 5 Juli 1384, waarbij zij hun huis en erf aan Gerrit de Grootte verkoopen, afgedrukt in het genoemd *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, t. a. p. blz. 218—221. Gelijk bekend is, vestigden deze Broeders zich weldra buiten de stad, en gaven daar aanleiding tot het later zoo vermaarde klooster S. Agnietenberg (zie over dit klooster mijn *Windesheim*, dl. III, blz. 33—38). Hun oorspronkelijk huis lag bij het Begijnhof, naast het reeds genoemde huis van Hendrik Foppensz. van Gouda. Dit laatste werd het »*Domus minor*», waarin jonge geestelijken woonden; het eerste de daarbij behoorende keuken en kamer voor den kok (fol. 2r).

Ootmarsum? Twee landlieden; en de Rector van het Zwolsche huis, wiens bijstand zij inroepen, zendt hun eenige leeken, een leekbroeder, een geestelijke en een priester toe ¹⁾. Wie richtten in 1407 te Hulsbergen bij Hattem een Fraterhuis op? Twee wevers en een geestelijke, die van denzelfden Rector denzelfden leekbroeder ter hulp ontvingen, totdat zij genoeg vermenigvuldigd zijn, om hem te kunnen ontberen ²⁾. Wie sticht S. Johanneskamp bij Vollehove? Een blinde leek; en bij zijn dood omstreeks 1415 bestaat de gansche bevolking van het huis uit leeken, en eerst na vele jaren voert de toenmalige Rector in, dat het bestuur meer in handen van de priesters en geestelijken, dan, gelijk tot dusverre, in die der leeken zal zijn ³⁾.

Dit leggen van het zwaartepunt in de priesters en geestelijken werd van lieverlede de algemeene regel, zelfs dáár, waar het vroeger anders was geweest. Eene vaste getalsverhouding voor de drie soorten van bewoners was er niet ⁴⁾. Wat het Fraterhuis te Zwolle betreft, — toen de eerste Rector aldaar, Gerard Scadde van Calcar, die zelf priester was, in 1409 aan de tering overleed ⁵⁾, bleven er nog vier priesters, vier geestelijken en twee leekbroeders over ⁶⁾, en onder degenen, die in 1432 na de zevenjarige uitwijking der Fraters ten gevolge van het Utrechtsch schisma ⁷⁾,

¹⁾ Fol. 7v. Verg. *Albergensia. Verzameling van stukken betreffende het klooster Albergen*, uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis”, Zwolle 1878, blz. 1—4.

²⁾ Fol. 6v—7r.

³⁾ Fol. 18r—19r.

⁴⁾ Zie Hirsche, a. a. O. S. 712, tegen de bewering van Delprat, a. w. blz. 247.

⁵⁾ Evenals onder de Windesheimers (zie mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 288; dl. II, blz. 294) kwam ook onder de Fraters te Zwolle de tering meermalen voor (fol. 10r, 10v, 48v—49r). Evenzoo het graveel (fol. 17v, 45v, 50r, 64r; *Windesheim*, dl. I, blz. 176, noot 6). Vaak werd de stad en het huis door de pest bezocht (fol. 59r; zie ook 44r, 46v, 60r, 60v). Eens stierven daaraan tien Broeders binnen den tijd van twee jaren (fol. 19r).

⁶⁾ Fol. 10v.

⁷⁾ Zij duurde van 1425 tot '32 (fol. 22v). Zie voorts beneden.

uit Doesburg naar Zwolle terugkeerden, waren, met inbegrip van den Rector, twaalf niet-leeken en vier leeken ¹⁾).

Maar leek of niet, allen werkten voor hun brood en streefden naar de voortdurende ontwikkeling van hun geestelijk leven. Hoe ernstig men het met die werkzaamheid nam, blijkt óók alweer uit ons H.S. Als de schrijver bezig is te verhalen van den tweeden Rector, den uit zeer rijke ouders gesproten Dirk van Herxen, vervolgt hij aldus: »En ofschoon ons huis met hem groot grondbezit verkreeg, wilde hij, als een beoefenaar en vriend der armoede, nochtans niet, dat de Broeders minder of trager werken, of fijner en weelderiger leven zouden. Ja zelfs, hij en de Broeders maakten uit devotie de bepaling, dat zij voor ons huis niet meer inkomsten wilden hebben dan tot een jaarlijksch bedrag van honderd Fransche schilden, opdat zij altijd gedwongen zouden zijn, ook van den arbeid hunner handen te leven, en opdat zij in te grooter ootmoedigheid en innigheid ²⁾ blijven zouden; hetgeen wij echter'' — zoo voegt de schrijver er bij — »wegens de onvruchtbaarheid van den grond, grooter gastvrijheid en meer armenbedeeling thans anders hebben toegestaan. Te zijnen tijde'' — zoo gaat hij dan verder voort — »leefden onze Broeders vrij sober en werkten zeer getrouw, zoodat wij toen meermalen andere arme huizen hielpen door tegemoetkoming in vele zaken. Evenzoo vertoonde destijds elk der Broeders alle Zaterdagen zijn schrijfwerk; een teeken op de laatste bladzijde duidde aan, hoever hij den vorigen keer gekomen was, opdat men zou weten, hoeveel ieder in de week had geschreven'' ³⁾).

Wat er in deze woorden merkwaardigs is, bemerkt ieder terstond. Maar ook op hetgeen tusschen de regels te lezen staat, mag de aandacht veleens worden gevestigd. Men leefde in de Fraterhuizen niet uitsluitend van het eigenhan-

¹⁾ Fol. 23^v—24^r.

²⁾ Zie over de »ootmoedigheid'' beneden; over de »innigheid'' Hirsche, *Prolegomena*, Bd. I, S. 70—88.

³⁾ Fol. 15^r.

die verfiende tijd. Men nam ook giften en bezaten aan¹⁾. Men kwam niet zelden in het bezit van de goederen der medebroeders²⁾. Wie het wel niet te maak meenden, maakten bij aanwas van misken behuifdrige bepalingen, om zich tot overtuigen over te dwingen. maar een volgend geslacht was bij machte, die bepalingen weer krachteloos te maken³⁾. De gewoonte, om eiken Zaterdag na te zien, hoeveel ieder in de week heeft gedaan, onderstelt de mogelijkheid, dat er ook tragen en nalazigen onder de Broeders zijn⁴⁾. Het vrij sobere leven van vroeger wijst op een minder sober van later. Het te gemoeet komen aan arme huizen weleer, sluit in zich, dat er thans niet veel arme huizen meer zijn. Maar genoeg. Wat wij hier tusschen de regels hebben gelezen, staat werkelijk geschreven in de geschiedenis van menig Fraterhuis.

Waarin voorts de werkzaamheid der Broeders te Zwolle bestond, is ons reeds uit de aangehaalde plaats gebleken.

¹⁾ Fol. 24r.

²⁾ Zoo deden vijf Broeders te gelijk op 10 Juli 1409 afstand van al hunne roerende goederen ten behoeve van het Huis (zie de acte afgedrukt in het *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, t. a. p. blz. 250—252). Een ander Broeder schonk bij zijne opneming op 18 Febr. 1418 al zijne goederen, roerende en onroerende, tegenwoordige en toekomstige (eveneens afgedrukt aldaar, blz. 263—266). Een voorbeeld in den vorm van jaarlijksche renten levert het H.S. fol. 63v. Uit een en ander blijkt, dat het broeder-woorden de overdracht der goederen aan het Huis niet in zich sloot; dit bleef eene vrijwillige daad.

³⁾ Elk Fraterhuis had zijne eigene bepalingen en gewoonten. De Zwolsche rector Dirk van Herxen volgde die van zijn voorganger Gerard Scadde van Calcar, maar voegde er andere bij naar den eisch der tijden, en nam uit de Deventersche een en ander over (fol. 15r; zie ook 18r). Bekend zijn de merkwaardige „*Excerpta ex Statutis Fratrum vitae communis in urbe Monasteriensi, Coloniensi et Vesaliensi*” (bij Miraeus, *Regulae et constitutiones clericorum in congregatione circencium*, Antv. 1638, p. 144—150), waaruit de gansche huishouding dezer gestichten blijkt.

⁴⁾ Daar waren er inderdaad. Als Dirk van Herxen hen betrapte, herinnerde hij hun, hoe er niet vergeefs stond geschreven, dat de Joden het paaschlam haastig moesten eten, dat Maria haastelijk naar het gebergte week, dat Abraham haastig toeliep, dat Zacheüs zich haastte om af te komen, enz. (fol. 14r).

Zij kopieerden boeken. Dáár, waar het leeken-element tijdelijk de overhand behield, verrichtte men natuurlijk anderen arbeid. Die twee landlieden te Albergen zullen wel zijn voortgegaan, den akker te bebouwen, en die twee wevers te Hulsbergen zullen hun weefgetouw wel niet hebben verlaten ¹⁾. Maar als een geletterd man in die dagen met het werk zijner handen een stuk brood wilde verdienen, werd hij vanzelf verwezen naar het afschrijven van boeken. Met dezen arbeid waren Florens Radewijnsz. en de met hem gemeenschappelijk levende geestelijken te Deventer terstond begonnen, in hun onderhoud te voorzien. Aan de leekebroeders, die in de gemeenschap werden opgenomen, liet men dan de meer grove huishoudelijke bezigheden, de keukenzorgen en anderen arbeid over. Dit alles lag in den aard der zaak, en wij vinden het ook in ons H.S. ²⁾. Wat er destijds tot het maken van een boek behoorde, werd in het Fraterhuis te Zwolle verricht: men schreef af, bond in en verluchtte. De woorden »scriptura", »ligatura", »illumina-tura" — ik hoop de ooren, die slechts aan klassieke klanken gewoon zijn, niet al te zeer te kwetsen — waren er overbekend ³⁾. Wat de afschrijvers betreft, de één was een »bonus" ⁴⁾, de ander een »promptus" ⁵⁾, een derde een

¹⁾ Volgens Delprat, a. w. blz. 115, was het werkelijk zoo.

²⁾ De leekebroeders te Zwolle kookten, baktten en brouwden; zij maakten kleederen en schoenen, bebouwden den tuin, enz. (fol. 17r—17v).

³⁾ Fol. 12v.

⁴⁾ Fol. 20r, 24v, 43v, 47v, 49v. Daarentegen waren er ook Broeders, die geen goede hand van schrijven hadden.

⁵⁾ Fol. 20v. Dat men, als het er op aankwam, in éénen nacht een geheel boek kon kopieeren, blijkt uit een niet onaardig voorval (fol. 28v). Toen namelijk zekere Dominicaner-monnik te Groningen (blijkbaar de bekende Mattheüs Grabow; verg. mijn *Klooster te Windesheim*, dl. I, blz. 236v; dl. II, blz. 379) de Broeders des gemeenschappelijken levens hevig op den kansel aangevallen en een boek tegen hen geschreven had, wisten eenigen hunner vrienden en begunstigers door tusschenpersonen het boek in handen te krijgen en zonden het aan den Zwolschen rector, Dirk van Herken. Deze sneed het los, gaf elk zijner medebroeders een gedeelte, en zoo werd het in éénen nacht geheel afgeschreven. Den volgende dag ging het weer ingebonden aan den afzender terug. — Men

»*fidelis scriptor*”¹⁾; de één een »*optimus scriptor in rotunda et fractura*”²⁾, de ander »*in bastarda et rotunda scriptura*”³⁾; van den één wordt verhaald, dat hij o. a. een bijbel in fractuur-schrift kopieerde, die, zooals wij reeds zagen, voor vijfhonderd goudgulden werd verkocht⁴⁾; van den ander wordt opgegeven, wat al uitvoerige werken van kerkvaders en anderen hij afschreef⁵⁾; van een derde plachten de Broeders te zeggen, dat de boeken, door hem gekopieerd, op geen kar konden geladen worden; ’s mans vingers stonden dan ook naar het schrijven; als hij de hand uitstak, trokken zij zich samen, alsof hij de pen hield⁶⁾. Voorts, wat de boekbinders aangaat, één Broeder was een »*bonus ligator*”⁷⁾, een ander »*in opere ligaturae exercitatus*”⁸⁾. En wat eindelijk de verluchters betreft, — onder hen muntten vooral uit, de in zoovele opzichten voortreffelijke tweede Rector, Dirk van Herxen⁹⁾, broeder Hendrik Wachten-donk¹⁰⁾, broeder Arnold van Vollenhove¹¹⁾, broeder Herman van Coevorden¹²⁾ en broeder Petrus Breet¹³⁾, welke laatste — ne irascatur Apollo — tevens was de barbier van het huis¹⁴⁾.

merke intusschen wel op, dat hetzelfde verhaald wordt aangaande den Deventerschen rector Godfried van Meurs en diens Broeders (zie Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 547; verg. Delprat, a. w. blz. 54).

¹⁾ Fol. 64r.

²⁾ Fol. 34r; verg. ook 57v, en zie over de verschillende soorten van schrift mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 214, noot 3.

³⁾ Fol. 42v; verg. ook 64r.

⁴⁾ Fol. 57v.

⁵⁾ Fol. 54v.

⁶⁾ Fol. 24v.

⁷⁾ Fol. 58v.

⁸⁾ Fol. 12v.

⁹⁾ Fol. 12v.

¹⁰⁾ Fol. 42r.

¹¹⁾ Fol. 43r.

¹²⁾ Fol. 58v.

¹³⁾ Fol. 60r.

¹⁴⁾ Nog van een anderen Broeder, die een goed schrijver was, wordt hetzelfde getuigd (fol. 43v). Ongetwijfeld maakte vastheid van hand tot beiderlei arbeid bekwaam. Men stelle zich overigens de calligraphie en

Dit over den dagelijkschen arbeid in het Fraterhuis te Zwolle, ik mag wel zeggen in alle Fraterhuizen, waar geestelijken en priesters woonden. Dat men zich bij toenemen den rijkdom dezer gestichten meer op de uitbreiding der eigene liberie dan op de vermeerdering van exemplaren voor den handel zal hebben toegelegd, en meer tijd dan vroeger aan eigen studie kan hebben gegeven, ligt voor de hand, en dat de wedstrijd met de weldra gevolgde boekdrukkunst ten voordeele van deze laatste moest uitvallen, behoeft geen betoog. Het is bekend, dat men toen in enkele Fraterhuizen, zooals te Gouda en te Brussel ¹⁾, de pen met de pers heeft verwisseld. Te Zwolle deed men dit niet. Uit ons H.S. blijkt alleen, dat er omstreeks 1475 geene geringe oneenigheid over gedrukte boeken, d. i. waarschijnlijk over het al of niet aankopen van zulke boeken voor de eigene bibliotheek, in het huis bestond. De »librarius" toch, die in het genoemde jaar stierf, zeide op zijn ziekbed tot zijn vermoedelijken opvolger: »Lieve broeder, het spijt en berouwt mij, »quod tam multis implicavi me occasione librorum impressorum". Daarom vraag en raad ik u, dat gij u van dat tumult geheel onthoudt zoo menigvuldige verstrooiingen afsnijdt, en zorg draagt meer kalm te wezen" ²⁾.

De werkzaamheid der Broeders moge in de allereerste

de illumineerkunst in de Fraterhuizen eer sober dan weelderig voor (zie mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 229v). — Dat er omstreeks 1480 in het »Kleine huis" een zeer vroom jongeling, Johannes van Keulen, woonde, die vroeger »pictor optimus et aurifaber" was geweest, schijnt veel meer invloed op de geestesrichting van zijn naasten medebewoner, den later zoo beroemden Wessel Gansfort, dan op de kunstontwikkeling der Broeders te hebben gehad (zie fol. 45r). — Van nóg een voormaligen goudsmid, die tot de Fraters zelven behoorde, is sprake op fol. 41r.

¹⁾ Zie Delprat, *De Broederschap van G. Grootte*, 2de druk, blz. 123v, 179, en vooral ook ons medelid Campbell in zijne *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye 1874, p. 543—546. De drukpers der Broeders te 's Hertogenbosch schijnt onbeduidend te zijn geweest (zie Delprat, a. w. blz. 130v); die van de Broeders te Leuven zal wel niet anders dan in verbeelding of bij overlevering hebben bestaan (zie mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 196—198).

²⁾ Fol. 48r.

plaats hebben gestrekt, om hen van het noodige voor hun levensonderhoud te voorzien, zij had daarenboven nog een zijdelingsch nut, dat genoegzaam is aangewezen, wanneer ik herinner, dat de luiheid des Duivels oorkussen is. Intuschen, zij was en bleef slechts middel. Het eigenlijk gezegd doel der Fraterhuizen was geen ander dan de godsdienstig-zedelijke volmaking van allen, die er in werden opgenomen. Men nam er zijne kerkelijke plichten nauwgezet in acht, en trachtte voorts door persoonlijke oefeningen en onderlinge vermaningen in het goede te vorderen. Voor deze oefeningen stonden bepaalde uren, die men peinzende, biddende, lezende, schrijvende, studeerende of op andere nuttige wijze doorbracht ¹⁾. Om ons ook nu weer bij het Zwolsche fraterhuis te bepalen, de één hield er vele gebeden en devotiën ²⁾, de ander las er ijverig in heilige schriften ³⁾, een derde oefende zich in het lijden des Heeren ⁴⁾, een vierde bepeinsde de vier uitersten des menschen ⁵⁾, en een vijfde, wien de daartoe bestemde tijden te kort schenen, placht te zeggen: »Ik wenschte, dat wij twaalf of dertien feestdagen achter elkander hadden, om ons bezig te houden met God!» Hij was dan ook gewoon, onder zijn werk den Rozenkrans van Maria, en onderweg de Vigiliën of de Zeven Psalmen te lezen ⁶⁾.

Bij deze persoonlijke overdenkingen kwamen de gezamenlijke collatiën, d. i. de stichtelijke toespraken onder den maaltijd. De twee begrippen, door het ééne woord »collatio» uitgedrukt, bestaan nog, wat het zinnelijke betreft, in het Fransche »collation», en wat het geestelijke aangaat, in het

¹⁾ Fol. 46r, 48v, 52v, 64r; verg. ook 27r.

²⁾ Fol. 26v.

³⁾ Fol. 52v. Zie over het begrip van »heilige schriften» in die dagen mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 43.

⁴⁾ Fol. 30r.

⁵⁾ Fol. 33r.

⁶⁾ Fol. 32v. Het algemeen verspreide gebedje »Maria, mater gratiae» etc., waarover ik in mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 260v heb gehandeld, was ook in het Zwolsche fraterhuis bekend (fol. 59v).

Fransche »conférence'' ¹⁾. Deze collatie nu werd in het Zwolsche fraterhuis des middags te twaalf uren en later op den dag, waarschijnlijk des avonds te zes uren, gehouden ²⁾. De Rectors gaven daarenboven meermalen, vooral op de feestdagen, soms voor de Broeders alleen, soms ook voor het publiek, afzonderlijke collatiën, exhortatiën en ammonitiën ten beste ³⁾, gelijk wij straks nader zullen zien.

Niet altijd echter — het doet mij leed, er dit te moeten bijvoegen, maar tot kennis van het inwendig leven der Fraterhuizen is het onmisbaar — niet altijd bleven de oefeningen in godsvrucht en deugd binnen de rechte perken. Ook ons H.S. gewaagt te dezen opzichte van overdrijvingen en ziekelijkheden, waarvan ik tot verontschuldiging alleen zeggen kan, dat zij tot de toenmalige vroomheid behoorden ⁴⁾ en in andere Fraterhuizen, met name ook in het Deventersche ⁵⁾, vooral niet minder werden gevonden.

Men oefende zichzelve, en werd door anderen, bepaaldelijk door den Rector, geoefend ⁶⁾. De voortreffelijkste Rector van het huis, de meergenoemde Dirk van Herxen, wist zijne onderhoorigen, niet het minst ook de nieuwelingen onder hen, wel tot gehoorzaamheid te krijgen ⁷⁾. Toen één dezer laatsten, de Zwolsche kapelaan Hendrik van Heusden, zijn proeftijd had, beijverde pater Dirk zich, hem veelvuldig te vernederen, opdat er het schuim van zijn vroeger bestaan zou afkooken (»ut scoria priscae conversationis

¹⁾ Verg. Hirsche in de bovengenoemde *Real-Encyklopädie*, a. a. O. S. 709.

²⁾ »Hora duodecima et de sero'' (fol. 25r; zie ook 38v, 45r). De »coena'' had 's avonds te zes uren plaats (fol. 47r).

³⁾ Fol. 25r, 35v, 38r, 53r. Van den vierden Rector, Hendrik van Herxen, wordt verhaald, dat hij bijzonder gaarne collatiën en ammonitiën voor de jongelingen, d. i. voor de bewoners van het »Kleine huis'', hield (fol. 53r).

⁴⁾ Zie mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 37, 181—192; dl. II, blz. 283—297.

⁵⁾ Zie Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 12—223 passim.

⁶⁾ Fol. 52r. -

⁷⁾ Fol. 15v, 24v, 51v—52r.

suae excoqueret" ¹⁾). Eens deed hij hem openlijk uit de Aa bij de Markt een emmer water scheppen en naar huis dragen. De lieden, die het zagen, hadden medelijden met hem en wilden het voor hem doen. Maar hij weigerde en deed het zelf. Op een anderen tijd moest hij hetzelfde nog eens verrichten en daarenboven in de nabijheid van de Markt mosterd halen. Toen liep hij met den emmer in de ééne, en met het mosterdpotje in de andere hand. »En», voegt de schrijver er bij, »in deze en dergelijke, zelfs hardere zaken oefenden de Broeders zich destijds, om zichzelf en de wereld te overwinnen, ten einde te leeren, onvoorwaardelijk in alles te gehoorzamen" ²⁾). Dit doel werd dan ook bereikt. Rector Dirk kon, om zoo te zeggen, met de Broeders doen, wat hij wilde. Verwonderde iemand zich over hetgeen zij deden, dan was het antwoord: »De Pater heeft het gezegd; vraag niet verder" ³⁾). Als een der besten uit hun midden, de ijverige afschrijver, van wien men zeide dat hij meer dan een karrevracht boeken had gekopieerd, zijne buien van droefgeestigheid had en tot hem kwam om getroost te worden, gaf hij hem soms voor troostredenen discipelen met de roede, »dimittens eum per hoc consolatum et a tristitia recreatum" ⁴⁾). De gehoorzaamheid behoefde nochtans door Rector Dirk niet in het huis gevestigd te worden. Reeds zijn voorganger, de eerste Rector, had de Broeders in strenge tucht opgevoed en hen bij zijnen dood in goede orde achtergelaten ⁵⁾). Van zekeren leekbroeder, die gestorven was, mocht hij naar waarheid getuigen: »Als ik hem bevolen had, zijne beide beenen af te snijden, hij zou het onmiddellijk hebben gedaan" ⁶⁾).

Deze oefeningen in gehoorzaamheid — het blijkt reeds

¹⁾ Fol. 16r.

²⁾ Fol. 16r.

³⁾ Fol. 24v.

⁴⁾ Fol. 24v. Hij werd dan ook een »speculum humilitatis et obedientiae" genoemd.

⁵⁾ Fol. 6v, 10v, 12v, 15r.

⁶⁾ Fol. 10r.

uit het gezegde — waren meestal te gelijker tijd oefeningen in de destijds hooggeroemde deugd der »ootmoedigheid". Ik heb elders getracht, het begrip, door dit woord uitgedrukt, nader te omschrijven ¹⁾, en te doen zien wat het al in zich sloot. Ons »nederigheid", ofschoon er in vervat, geeft het slechts zeer onvolledig terug. Geringschatting van zichzelf, geduld, zelfverloochening, wereldverzaking en dergelijke waren er eveneens in begrepen. Voorbeelden, aan het Zwolsche fraterhuis ontleend en te dezer zake dienende, zullen het ons duidelijk maken. Van den aanvang af leerden de Broeders aldaar den bij de wereld meest verachten staat het liefst te kiezen ²⁾. Reeds hun eerste Rector spoorde hen aan, haastig te zijn in nederig dienstbetoon, ja elkander hierin te voorkomen, zoodat er nog lang daarna onder de beste bewoners van het huis een edele wedijver bestond in het verrichten van de meest verworpen werkzaamheden en in hetgeen men noemde »het stelen van goede werken", d. i. het doen van elkanders arbeid, zonder dat de persoon, wiens taak volbracht was, wist wie het voor hem had gedaan ³⁾. Wie een ander ook maar in 't minst, soms schier denkbeeldig, in woorden of daden beleedigd had, viel voor hem op de knieën, om schuld te belijden en vergiffenis te vragen ⁴⁾. De gehoorzame leekbroeder, van wien ik straks sprak, placht na afloop van den maaltijd der overige Broeders de door hen achtergelaten en minder smakelijke brokken bijeen te zamelen en te eten, alsmede het bier, dat zij hadden laten staan, te drinken, »opdat hij zichzelf overwinnen en zijne gebreken bedwingen mocht" ⁵⁾. De rector Dirk van Herxen, die

¹⁾ Zie mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 181v; dl. II, blz. 284v.

²⁾ Fol. 8v.

³⁾ Fol. 6v. Zie over het »ootmoedige werken stelen" mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 285v.

⁴⁾ Fol. 15v, 55v, 56r; verg. ook 56v. Zie over het »venyen" (veniam petere) mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 289v.

⁵⁾ Fol. 9v. Eene parallele plaats is fol. 56v: »Nam dicebat valde utile fore, per talem humilitatem vincere seipsum et passiones viciosas mortificare".

anderen soms ootmoedigheid leerde, door hen een langen grijzen tabberd met een erg misvormd en al te kort zwart bovenkleed van geringe soort te doen dragen ¹⁾, was in dit opzicht zelf een voorbeeld. Hij droeg grijze kleederen van gemeene stof, een mantel zonder gordel en een vrij versleten, afhangenden hoed ²⁾. Zijn tweede opvolger en bloedverwant, die bij hem en bij den derden Rector, Albert van Calcar, in eene niet zeer zachte school was geweest ³⁾, de streng ascetische Hendrik van Herxen, ging hierin echter veel verder. Deze wordt ons in het H.S. beschreven als zeer ootmoedig, arm van geest, een verachter van de wereld en van zichzelf. Hoe diep de nederigheid in zijn hart geworteld was, toonde hij in zijne zeden, zijn gang, zijn gewaad, zijne woorden. Het mishaagde hem, dat de naburige en met de Broeders nauw verwante Regulieren te Windesheim zóózeer van hunne vroegere eenvoudigheid afweken, dat zij, in plaats van witte strooien hoeden, zwarte van diezelfde stof gingen dragen ⁴⁾. Hij stond er op, dat in zijn huis alles bij het oude blijven, en men in spijs en drank, in kleederen en huisraad, zekere armoede, eenvoudigheid en wereldverachting betoonen zou ⁵⁾. »Simpel, simpel", was zijn woord; »het slechte is tot behoud van tucht en innigheid het beste" ⁶⁾. Zijne eigene onderkleederen waren dan ook zóó versleten, dat zij volgens onzen Kroniekschrijver meer geschikt schenen, om er meel mede te ziften, dan om er het lichaam mede te verwarmen. Zijne bovenkleederen droeg hij tot den laatsten draad af. Meestal hingen zij hem zorgeloos om het lijf, soms achterst voren. Eens was er een groote scheur in, maar hij naaide die eigenhandig dicht met een pikdraad, en liep er zoo mede op straat ⁷⁾.

¹⁾ Fol. 52r; zie ook 21v, 34r—34v.

²⁾ Fol. 13r.

³⁾ Fol. 51v—52r.

⁴⁾ Alles ontleend aan fol. 55v.

⁵⁾ Fol. 57r. Verg. over dergelijke pogingen tot repristinatie ook elders, mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 190—192; dl. II, blz. 163v.

⁶⁾ Fol. 55v.

⁷⁾ Alles ontleend aan fol. 55r.

Als van zelf zijn wij van het gebied der ootmoedigheid op dat der ascese gekomen. Ook daarvan vinden wij, gelijk niemand verwonderen zal, in het Zwolsche fraterhuis de sporen, hoewel niet zoo erg, en vooral niet zoo algemeen, als men allicht verwachten zou. De illuminator Hendrik Wachtendonk liet zich eens door een bevriend medebroeder eene harde en lange disciplien met de roede geven ¹⁾, en zijn kunstbroeder Arnold van Vollenhove streed geweldig, ofschoon vergeefs, tegen de natuurlijke eischen van den slaap ²⁾. De Rector Albert van Calcar, uit eene ziekte hersteld zijnde, nam een zóó harden leefregel aan, dat de Broeders er zich over bezwaard gevoelden, en hem door den Rector van het Deventersche fraterhuis deden vermanen, deze strengheid jegens zichzelf te laten varen; gelijk hij ook deed ³⁾. Maar wat ons van zijn opvolger, Hendrik van Herxen, wordt verhaald, overtreft de ascetische oefeningen van al de overige Broeders te zamen. Reeds in zijn eersten tijd droeg hij, met vergunning van zijn Rector en bloedverwant Dirk van Herxen, een zoogenaamd »cilicium”, d. i. een haren kleed op het bloote lijf ⁴⁾. Tot op zijne laatste verzwakking — hij was toen een hoogbejaard man — gebruikte hij nooit een bed ⁵⁾. Hij geeselde zich in zijne eigene kamer zóó, dat de Broeders het in de hunne konden hooren, en na zijnen dood vond men vele roeden in het stroo zijner bedstee ⁶⁾.

Dit een en ander luidt geenszins opwekkelijk. Wie het hoort, krijgt een indruk van iets onuitsprekelijk sombers. Deze indruk wordt nog versterkt, als hij verneemt, dat de toch zoo uitnemende Dirk van Herxen zich reeds als knaap

¹⁾ Fol. 42r.

²⁾ Fol. 43v.

³⁾ Fol. 40v.

⁴⁾ Fol. 54v. Zie over dit gebruik van vele devoten in die dagen, ook van Gerrit de Grootte, mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 29, 30, 37, 189; dl. II, blz. 293v.

⁵⁾ Fol. 54v, 62r.

⁶⁾ Fol. 55r.

beschuldigde, wanneer hij iets gezegd had, wat anderen aan het lachen bracht ¹⁾, en dat hij zelf later nooit lachte ²⁾. Toch kan ik de verzekering geven, dat dit volstrekt niet de algemeene geest was, en dat er ook Broeders waren, in wie een betamelijke levenslust zich deed gelden ³⁾. Ja, al te krasse uitingen van naargeestige vroomheid werden door de Rectors zelven gekeerd. Ook hiervan een voorbeeld. Zekere leekebroeder, kok in het naastgelegen »Kleine huis'', was steeds vervuld met gedachten aan Duivel en Dood. Om altijd aan zijn sterfuur te denken, deed hij in zijn kamertje een vrij akelig beeld van den Koning der Verschrikking schilderen. Dit schijnt geen bezwaar te hebben opgeleverd. Maar toen er eens een dief was opgehaugen, en onze Broeder hem den volgenden nacht heimelijk van onder de galg opgegraven en hem de huid afgestroopt had, om er zich een kamizool van te doen maken, toen kwam Rector Dirk, die het van den leerlooier vernam, tusschen beiden, en deed de huid wegwerpen ⁴⁾.

Ziedaar het een en ander aangaande het inwendig leven in de Fraterhuizen, met name in dat van Zwolle. Met een antwoord op de vraag, in hoeverre dit laatste ook in ruimen kring zijn invloed betoonde, zal ik mijne Bijdrage besluiten.

Men stelle zich de Broeders niet voor, als steeds met elkander in hunne woning bijeen en nauwelijks anders doende dan schrijven. Niet weinigen hunner zaten soms,

¹⁾ Fol. 12r.

²⁾ Fol. 13r.

³⁾ Fol. 41r, 41v, 43r, 44r, 44v, 45r, 50r, 60r. Zekere leekebroeder, die weleer voor den kost langs de straten op een muziekinstrument had gespeeld, mocht het soms nog eens in tegenwoordigheid der Broederen doen (fol. 32r). Ook de jongelingen in het »Kleine huis'' waren niet zó ingetogen, of de kok moest het weleens ontgelden, als zij hem lachend toeriepen: »Kok!'' »Schummel!'' en dergelijke woorden (fol. 61r).

⁴⁾ Fol. 19v—20r.

de een hier, de ander daar, in het vaderland of ook in het buitenland verspreid, als rectors van andere Fraterhuizen, als oprichters of inrichters van nieuwe soortgelijke gestichten, of als biechtvaders van de hun toevertrouwde Zusters. Wat dit laatste betreft, op een zelfde oogenblik ¹⁾ hadden de Zwolsche broeders zulke biechtvaders uit hun midden te Nijkerk, te Gorcum en te Delft, en van degenen, die aanwezig waren, gingen er later vijf naar verschillende andere Zusterhuizen. En wat dat oprichten en inrichten van nieuwe gestichten aangaat, onder het bestuur van Rector Dirk van Herxen verreezen van uit Zwolle de Fraterhuizen te Doesburg, 's Hertogenboch, Harderwijk en Groningen ²⁾, alsmede het Zusterhuis te Orthen bij 's Hertogenbosch ³⁾, dat eenmaal vijfhonderd bewoonsters telde ⁴⁾, en waaruit weer andere Zusterhuizen voortkwamen, te Zalt-Bommel, Rossem, Wamel en Brielle ⁵⁾. Evenzoo werd op zijn raad het biechtvaderschap over het nieuw gestichte Zusterhuis te Calcar opgedragen aan zekeren Johannes van Andernach, die, zonder tot de Zwolsche broeders te behooren, eenigen tijd het bestuur over de jongelingen in het »Kleine huis» had gehad, en die zijne nieuwe betrekking zóó uitstekend vervulde, dat het genoemde Zusterhuis niet slechts zelf aanmerkelijk toenam in tijdelijken en geestelijken bloei, maar ook de aan-

¹⁾ Namelijk bij den dood van den derden Rector, Albert van Calcar, in 1482 (fol. 50^v). Zie eene dergelijke opgave bij den dood van zijn voorganger Dirk van Herxen in 1457 op fol. 31^v.

²⁾ Fol. 27^v.

³⁾ Fol. 21^v.

⁴⁾ Fol. 41^r.

⁵⁾ Fol. 21^v. Nog een vijfde werd te Vucht opgericht. Het was zóó groot, dat tweehonderd zusters met een Rector en diens hulppersoneel (socii) er ruim konden wonen. Doch het wilde niet gedijen, en werd al spoedig aan Karthuizers verkocht (fol. 41^v). — Sommige Rectors werden zóózeer gedreven door de zucht om vele zielen voor God te winnen, dat zij eene menigte Zusterhuizen oprichtten. Hierin muntte vooral uit Gerard Rees, de eerste Rector te Doesburg na het vertrek der Zwolsche broeders. Men verhaalde van hem, dat hij gewoon was, met twee zusters en een zijde spek een nieuw huis te beginnen (fol. 22^v).

leiding werd tot het ontstaan van alle andere gestichten derzelfde soort in Kleefland ¹⁾. Ongelukkig moet ik er bijvoegen, dat de pogingen der Broeders, om de Zusters in goede tucht te brengen of te houden, niet altijd met gunstigen uitslag werden bekroond. De zaak gaf soms tot heel wat klachten aanleiding ²⁾. Eén Broeder boette er van lieverlede zijne gansche zedelijkheid bij in, niet slechts tot smart der overigen, maar tevens tot schade en schande van het Zwolsche huis ³⁾. Daarentegen werd een ander, die het biechtvaderschap te Delft bekleedde, de »innige pater der Zusters in Holland” genoemd ⁴⁾.

Maar ook de te Zwolle aanwezige Broeders, voor zooverre zij de priesterwijding hadden ontvangen, oefenden geene geringe mate van zielzorg uit. Dit mocht natuurlijk niet geschieden zonder opzettelijke vergunning van den Pastoor van het Kerspel. Maar de Zwolsche fraters, wier huis met medewerking van den Pastoor der stad en het Kapittel van Deventer tot stand was gekomen ⁵⁾, hadden zulk eene vergunning, die daarenboven nog door den Bisschop van Utrecht bekrachtigd was ⁶⁾. Naar luid hiervan mochten zij niet slechts van elkander en hunne huisgenooten, maar ook van geestelijken en scholieren de biecht hooren, alsmede op Zon-

¹⁾ Fol. 18v.

²⁾ Fol. 4v, 43v—44r, 64r. Verg. mijn *Windesheim*, dl. II, blz. 343.

³⁾ Fol. 28v—29r.

⁴⁾ Fol. 63v.

⁵⁾ Fol. 5r—5v; verg. het meergenoemd *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, t. a. p. blz. 224, 237—241.

⁶⁾ De vergunning, mede voor de opvolgers van den Pastoor geldende, is gedagteekend 20 Dec. 1418; de bisschoppelijke bekrachtiging 7 Jan. 1419. Beiden zijn afgedrukt in het *Archief* als boven, blz. 267—272. (Zie dergelijke stukken betreffende het Utrechtsche fraterhuis afgedrukt bij Dодt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, Utr. 1839, dl. I, st. 2, blz. 89—95, en dergelijke vergunningen door de pastoors van andere plaatsen, in ons H.S. fol. 10r en 22r). Dat het verlof bij voorkomende onaangenaamheden soms krachteloos werd gemaakt, blijkt uit fol. 29r: »Semel idem curatus prohibuit, quamvis iuste non potuit, ne iuvenes scolares in domo vicina confiterentur sacerdotibus domus nostre. Item alio tempore idem curatus noluit” etc.

en Feestdagen, mits buiten de kerktijden, godsdienstige toespraken houden. Straks over dit laatste. Ook van het eerste maakte men dankbaar gebruik, ten einde zooveel mogelijk invloed uit te oefenen op het geestelijk leven, waarom het den Broederen eigenlijk te doen was. Te Zwolle schijnen zij de gewone biechtvaders der onder hun bestuur staande jongelingen en scholieren te zijn geweest ¹⁾.

Doch ook hierbij bepaalde zich hun invloed niet. Reeds sprak ik van zekeren Johannes van Andernach, die, zonder tot de Broeders te behoren, eenigen tijd het bestuur over de jongelingen in het »Kleine huis» had. Hij was de eenige niet, die op deze wijze aldaar het procuratorschap uitoefende ²⁾. Zulke mannen stonden dan onder de gehoorzaamheid van het Huis en gingen op de wijze der Broeders gekleed ³⁾. Ja, deze kleeding was ook onder lieden, die elders in de stad woonden, maar zich niet hen in zeker geestelijk verband stelden, geenszins ongewoon ⁴⁾. Iets dergelijks had somtijds plaats met devote jongelingen, die niet tot den eigenlijken kring van het »Kleine huis» behoorden, maar toch ten teeken van verwantschap de kap droegen, of ook geschoren werden, gelijk daar gebruikelijk was ⁵⁾. Daarenboven waren er in eene andere daartoe gehuurde woning dertig tot veertig middelbare knapen (*mediocres*), eveneens met de kap gekleed ⁶⁾. Maar vooral in den »gouden tijd» van het Zwolsche fraterhuis waren er vele wereldlijke mannen, priesters en onderwijs gevende geestelijken (*clerici sub-monitores scholarium*), die zich onder de gehoorzaamheid van den Rector Dirk van Herxen plaatsten ⁷⁾. Dit verwondert ons niet, want jaren lang was deze de raadsman en vraagbaak van alle welgezinden binnen en buiten de stad ⁸⁾. Ons

¹⁾ Zie fol. 26v, 29r.

²⁾ Een ander voorbeeld levert fol. 60r.

³⁾ Zie de laatstgenoemde plaats; verg. ook fol. 44v.

⁴⁾ Fol. 11r, 22r.

⁵⁾ Fol. 34v, 60v.

⁶⁾ Fol. 34v.

⁷⁾ Fol. 18r.

⁸⁾ Fol. 18r, 20r—20v, 27v—28r, 45r.

H.S. noemt hem »omnium devotorum generalis pater” ¹⁾; wij zouden hem met een woord uit lateren tijd kunnen heeten het »eminente hoofd” der vromen in zijne dagen, evenals Florens Radewijnsz. dat vroeger was geweest ²⁾. Gelijk dan ook het Deventersche fraterhuis naar dezen laatste Meester-Florenshuis heette, werd het Zwolsche naar hem, vooral bij zijn leven, maar ook nog lang na zijn dood, Heer-Dirk-van-Herxenshuis genoemd ³⁾. Het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om een denkbeeld te geven van den wijdstrekkenden geestelijken invloed, dien het Zwolsche fraterhuis heeft gehad.

Over de strekking van de boeken, die men aldaar voor geld afschreef, kan ik kort zijn. De titels, die ons H.S. noemt, steunen het vermoeden, dat zij, zooal niet uitsluitend, dan toch bijna uitsluitend, van godgeleerden, geestelijken en stichtelijken aard zijn geweest. Er is namelijk sprake van werken van Augustinus en Bernardus, Petrus de Tarentasia en Guericus, voorts van »Sermones diversorum doctorum et multae homiliae per annum”, »multa studia clericorum”, »De illustribus viris Cisterciensium” en het »Liber apum” ⁴⁾. Zekere leekbroeder schreef ook Dietsche boeken af ⁵⁾. Dat er soms eenige tekstkritiek werd uitgeoefend, blijkt uit de mededeeling, dat van de »Summa vitiorum et virtutum”, door één der Broeders gekopieerd, geene correcte exemplaren bestonden ⁶⁾, hetgeen schijnt aan te duiden, dat er thans door hem een nauwkeurig afschrift vervaardigd

¹⁾ Fol. 27v.

²⁾ Fol. 20r. Zie hier vooral mijn *Windesheim*, dl. I, blz. 238, noot 2.

³⁾ Fol. 20v.

⁴⁾ Fol. 20v, 46r, 54v; verg. ook 43v. Zie over de werken van Petrus de Tarentasia (later Paus Innocentius V, gest. 1276) Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipz. 1750, Th. II, Kol. 1889; over die van Guericus (een abt in het bisdom Reims, gest. 1157) denzelfden a. a. O. Kol. 1254, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, pars I, p. 385 seq.; over het »Bijenboek” van Thomas Cantimpratensis Moll in het *Kerkhistorisch archief* van Kist en Moll, dl. IV (Amst. 1866), blz. 278v.

⁵⁾ Fol. 25r.

⁶⁾ Fol. 54v.

was. Wat hiervan zij, het Zwolsche fraterhuis heeft in den tijd, toen de drukkunst nog niet bestond of zeer schaars werd beoefend, medegewerkt tot vermenigvuldiging van boeken, met name — zooverre wij althans weten — van zóódanige, waardoor het geestelijk leven kon worden bevorderd en uitgebreid.

Dat leven trachtten de Broeders ook nog op andere wijze te verspreiden, namelijk door hunne vroeger aangestipte collatiën voor het volk. Reeds zagen wij, dat de parochiepastoor hun tot het houden van godsdienstige toespraken verlof had gegeven. Van dit verlof maakten zij veelvuldig gebruik. Ons H.S. bevat plaatsen, waaruit blijkt, dat er, behalve collatiën voor de scholieren en jongelingen ¹⁾, nu eens door den Rector zelve, dan weer door dezen of genen welsprekenden Broeder, meer bepaald op de Feestdagen, openbare toespraken werden gehouden ²⁾. Van den Rector Dirk van Herxen verhaalt het bovendien, dat deze, om de leeken te trekken tot het aanhooren van het Woord Gods, twee groote Dietsche boeken met door hem vertaalde collatiën over verschillende stoffen samenstelde, waaruit hun op de Feestdagen eenige toepasselijke materie kon worden voor-gelezen ³⁾, en uit de toespraken van zijn opvolger Albert van Calcar, bij deze en andere gelegenheden gehouden, deelt het verschillende gezegden mede ⁴⁾. Om er een proefje van te geven, en tevens te doen zien, hoe vrij men zich in zulke collatiën bewoog, laat ik volgen, wat hij eens op Palmzondag zeide. »Thans staan vele en innige feesten voor de deur», zoo sprak hij, »maar alleen zij, die een grooten zak hebben, zullen ze waardig viere». Waarop één der hoorders vroeg: »Wie zijn dat?» En hij: »Dat zijn zij, die een ruim hart hebben, d. i. die branden van liefde, die groote begeerte en innige toeneiging hebben tot God,

¹⁾ Fol. 26v, 44v—45r, 53r.

²⁾ Fol. 16r, 25r, 35v, 36r, 53r.

³⁾ Fol. 14r, 16r.

⁴⁾ Fol. 38v—40v.

die alle menschen rechtvaardigen en zichzelf veroordeelen" ¹⁾).

En nu ten slotte het punt, waarvoor ik de aandacht het minst zal behoeven te vragen: de invloed der Zwolsche broeders op het schoolwezen in hunne stad. Het onderwerp is te merkwaardiger, omdat er te Zwolle eene misschien ongevenaarde stadsschool bestond, wier hoogste bloeitijdperk de Broeders hebben beleefd, toen Johan Cele nog stond aan haar hoofd, toen Parijsche magisters in de hoogere klassen onderwijs gaven, en achthonderd tot duizend scholieren, uit de meest verschillende oorden saamgevloeid, de banken vulden ²⁾).

Hier moeten wij wel onderscheiden. Men kan opvoedend werken op de jeugd, zonder invloed te hebben op het onderricht, en de harten der scholieren vormen, zonder een voet te zetten in de scholen. Welnu, zóó hebben de Broeders te Zwolle — van hen alleen spreek ik thans — opvoedend buiten de school, niet onderwijzend in de school gearbeid. Hun doceeren — ik weet het niet beter uit te drukken, dan het aangaande één hunner in ons H.S. staat ³⁾ — was een doceeren in goede zeden. En dit moge hen naar het oordeel van sommigen minder belangwekkend maken, dan indien zij aan knapen Latijn en Grieksch geleerd, en aan jongelingen de geheimen der Grammatica ontvouwd hadden, er zijn anderen, die de vrijheid nemen, hierover anders te denken ⁴⁾,

¹⁾ Fol. 39v.

²⁾ Zie Busch, *Chronicon Windesemensae*, Antv. 1621, p. 603; denzelfden, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707, tom. II), p. 477; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 179 seq. Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. II, blz. 254—256.

³⁾ Fol. 43r.

⁴⁾ Terecht schrijft Hirnke in zijn genoemd artikel over de Broeders, S. 751: „Man verkleinert diesen Einfluss [auf das Schulwesen] nicht, wenn man ihnen nicht mehr die Einführung einer verbesserten Methode zuschreibt, über deren Art und Weise doch niemand bisher etwas sicheres zu sagen wusste, sondern die Verbesserung des Schulwesens durch die Brüder allein auf der religiös-erziehlischen Seite desselben sucht“.

indien althans hunne opvoeding niet gericht is geweest op dat »tam maken», waarvan Erasmus de Broeders eenmaal heeft beticht ¹⁾).

Een eigenaardige karaktertrek der zoogenaamde »moderne devoten», d. i. van de aanhangers dier machtige godsdienstig-zedelijke opwaking, die in Gerrit de Groote haar profeet had gevonden, zal alles duidelijk kunnen maken. Die karaktertrek was, dat zij zeer veel overhadden voor arme scholieren en jonge geestelijken. Gevoelende, dat wie het wordend geslacht heeft, het toekomstig volk bezit, doch het zwaartepunt niet leggende in de kennis maar in de vroomheid, namen zij knapen, die de scholen bezochten, en jongelingen, die zich voor kerkelijke betrekkingen voorbereidden, in hunne woningen op, ten einde invloed te kunnen uitoefenen op hun hart en leven. Zoo hebben wij ook nog straks den priester Hendrik Foppensz. van Gouda ontmoet, die zich te Zwolle ging vestigen met het doel, om er devote scholieren te verzamelen in zijn huis. Wat op deze wijze door welgezinde particulieren werd gedaan, dat deden de Broeders óók. Zij hadden een »Domus minor» voor jongelingen, een »Domus pauperum» voor knapen ²⁾. In beiden stond geen rector, geen lector of praeceptor, maar eenvoudig

¹⁾ Ziehier 's mans eigene woorden uit zijn merkwaardigen brief aan den pauselijken geheimschrijver Lambertus Grunnius, waarin hij onder den verbloemden naam van Florentius zijne eigene geschiedenis als knaap en jongeling verhaalt: »Curavit illos ablegandos in contubernium quorundam, qui vulgo Fratres Collationarii vocantur, qui nusquam gentium non nidulantes, instituendis pueris quaestum factitant. Horum illud praecipuum est studium, ut si quem puerum videant indole generosiore & alacriore, cujusmodi fere sunt ingenia felicissima, eam plagis, minis, objurgationibus, aliisque variis artibus frangant ac dejiciant, id appellant cicurare, vitaeque monasticae fingant» (*Opera omnia* [cura Joa. Clerici], Lugd. Bat. 1703, tom. III, pars 2, col. 1822 seq.). Doch men zie ook eenige voorafgaande, en vooral vele volgende regels, waarin, bij alle bewuste of onbewuste overdrijving (verg. Delprat, a. w. blz. 266—270), een zeer ongunstig oordeel over de Broeders als opvoeders en onderwijzers is uitgesproken.

²⁾ Uit beiden, maar vooral uit het »Domus pauperum», kregen de Broeders toevoer van nieuwe leden (fol. 47^r, 48^v, 49^v, 59^v, 60^r, 60^v, 64^v, 65^r).

een »procurator" aan het hoofd, en in ons H.S. is niet de minste aanwijzing, dat er iets werd gevonden, wat naar eene school geleek. Dat behoefde ook niet; voor het onderwijs was de Stadsschool, voor de voeding en opvoeding het Huis.

Nu ligt het in den aard der zaak, dat het weleens kon, ja in zekeren zin moest gebeuren, dat er onder de jongelingen en aankomende geestelijken in het »Domus minor" geschikt personeel was voor het onderwijs in de lagere klassen der stadsschool, waar de meesten hunner zelve hunne opleiding hadden ontvangen of nog ontvingen. Maar dan kregen zij, om zoo te zeggen, hunne aanstelling van het Hoofd dier School, niet van het Hoofd van 't Fraterhuis, die ongelukkig — het heeft tot heel wat wetenschappelijke, of liever onwetenschappelijke verwarring aanleiding gegeven — beiden denzelfden titel van Rector voerden, maar overigens niets met elkander gemeen hadden. Zulk een voorbeeld, dat een bewoner van het »Domus minor" docent was op de stadsschool, heeft zich o. a. voorgedaan met een later zeer beroemd man, ik bedoel Johan Wessel Gansfort. Het was in de dagen van den Fraterhuis-rector Albert van Calcar. Het »regimen" van het »Domus minor" werd gevoerd door den Procurator Rutger van Doetinchem, een voor deze taak alleszins geschikt man, die de vijftig jongelieden, over welke hij gesteld was, liefst in alle vriendelijkheid bestuurde, maar ook, indien het noodig bleek, in den letterlijken zin des woords de roede niet spaarde, zoodat het »Kleine huis" volgens de getuigenis van onzen schrijver, die alles zelf heeft beleefd, in goede tucht en vrome jongelingen uitblonk ¹⁾. »Destijds" — zoo gaat hij voort — »woonde daar ook Magister Wesselus, die, nadat hij in de eerste of tweede klasse der Zwolsche school onderwijs had gegeven, wegens aanleg en studie lector in de derde klasse is geworden, en zoo was hij in het »Kleine huis", op onze wijze gekleed, met de jongelingen. Met hen ging hij naar de

¹⁾ Alles ontleend aan fol. 44v,

kapel en naar de collatie van den Procurator, als ware hij de minste hunner, ofschoon hij er examen deed voor de grootsten" ¹⁾. Eenige regels verder volgt ook nog dit: »Zoo was destijds het »Kleine huis" met goede jongelingen versierd, en dat droeg veel vrucht voor de Zwolsche school" ²⁾. Het is duidelijk, dat hier uitsluitend sprake is van zedelijke vruchten.

Nauwelijks zal het noodig zijn, maar om overtuigend te doen zien, dat te Zwolle Fraterhuis en School, »Rector fratrum" en »Rector scholarium", fraterhuisleven en schoolonderricht geheel verschillende zaken waren, zal ik nog op ééne plaats in ons H. S. de aandacht vestigen. Er is daar sprake van de jeugd en jongelingschap van den lateren vierden Rector van het huis, den meergenoemden Hendrik van Herxen. Deze Hendrik is een zeer leergierige knaap. Om zijne studiën verder voort te zetten, komt hij te Zwolle op school. Hij vestigt er de aandacht zóózeer op zich, dat hij niet lang na voleindigde studie wordt aangezocht, lector in de school te worden. Hij heeft daar weinig zin aan, maar stemt er tijdelijk in toe uit gehoorzaamheid aan zijn bloedverwant Dirk van Herxen. Doch dit leven behaagt hem niet. De schoolwerkzaamheden met al hare afleiding staan hem in den weg. Hij wil God meer onverdeeld dienen, en overlegt thans, waar hij dit het best zal kunnen doen. Een klooster zou de aangewezen plaats zijn, maar dan zal hij geen gelegenheid hebben, om den naaste te vermanen en te onderrichten, en zielen voor den Hemel te winnen. Zoo komt hij tot het besluit, om in het Fraterhuis eene plaats te vragen, en daar wordt hij eerst als novitius, en na vol-

¹⁾ Fol. 44v—45r. Wat Wessel Gansfort betreft, hij komt in het H.S. nog eenmaal voor aan het ziekbed van den Rector Albert van Calcar, die in 1482 overleed. »Tunc magister Wesselus affuit, offerens se et omnem operam suam pro curatione eius" (fol. 50r). Zie voorts over den vromen jongeling, die in de kamer naast hem woonde en veel invloed op zijne geestesrichting schijnt gehad te hebben, boven, in de aantekeningen.

²⁾ Fol. 45r.

eindigden proeftijd als frater opgenomen ¹⁾. Waarlijk, indien aan het Zwolsche huis eene school ware verbonden geweest, of de Zwolsche broeders op de stadsschool onderwijs hadden gegeven, dan zou Hendrik van Herxen, toen hij het schoolleven wilde ontvluchten, geene schuilplaats bij hen hebben gezocht.

Aangaande de wijze, waarop de Broeders hun doel, de godsdienstig-zedelijke vorming der scholieren, somwijlen bevorderden, levert het H. S. een verhaal, dat alleszins waardig is, te worden medegedeeld. Gelijk alle echt kerkelijke mannen hielden zij in de dagen van het Utrechtsche schisma de zijde van den door den Paus benoemden Bisschop, en haalden zich daardoor het misnoegen der stedelijke Regeering, die den anderen Bisschop steunde, op den hals. In 1425 moesten zij de stad verlaten en togen onder hun Rector Dirk van Herxen naar Doesburg. Daar vonden zij groote welwillendheid onder de burgers, stichtten er een Fraterhuis en namen geschikte jongelingen op, zoodat zij, zeven jaar later naar Zwolle terugkeerende, eene goede vergadering van jonge geestelijken achterlieten ²⁾. Terzelfder tijde echter was ook de Zwolsche schoolrector, M^r. Livinus van Middelburg, eveneens gebannen en naar Doesburg vertrokken, en had er, volgens de eigenaardige uitdrukking van ons H. S., de Zwolsche studie overgebracht, die er dan ook na zijn vertrek bleef bloeien ³⁾. Nu gebeurde het, terwijl de Broeders en hij nog te Doesburg waren, dat zekere dienstmaagd in de buurt van het Fraterhuis, op de wijze der wereldsche menschen, bij herhaling een liedje in de volkstaal zong. Dit liedje was ijdel en klonk zelfs eenigszins oneerbaar. Pater Dirk was er over verontwaardigd. Wat deed hij? Hij maakte op dezelfde wijze een zeer innig Latijnsch gedicht »De laude virginitatis et castitatis'', en gaf het aan zijn vriend, den

¹ Alles ontleend aan fol. 51r—51v. — Ook zijn bloedverwant en voorganger Dirk van Herxen had indertijd Karthuizer-monnik willen worden, maar was weerhouden door denzelfden lust, om zielen voor God te winnen (fol. 12r).

²⁾ Alles ontleend aan fol. 22v.

³⁾ Alles ontleend aan fol. 14r.

tor Mr. Livinus, om er het dagelijksch lied der scholieren te maken. Gelukkig viel het zeer in den smaak. Velen reyen het af; de devoten zongen het gaarne, en op verzoek der Zusters en van andere vrome maagden bracht de dichter het ook over in het Dietsch ¹⁾. Zoowel het oorspronkelijke als de vertaling bestaat nog ²⁾. Hoe zoetvloeiend de laatste is, en welk een meesterschap over de taal zij toont, moge uit de vier beste der tien coupletten blijken.

Mi lust te loven hoechlic
Die reinicheit soe pure.
Der engelen staet maect si gelijc
Den ertschen creature.
Laet ons se minnen algelijc,
Want edel is hoer natuere.

Als groeyt en bloeit, van telgen schoen,
Een boem mit goeder vruchten,
Soe schijnstu voer ons Heren troen,
O reinicheit. Wilt niet suchen.
Dijn bou brenct hondertvoldich loen;
Dijn lamp sal voer dy luchten.

Maria volcht een schaer seer groot
Van joncferen, die ghene pyne
Om God ontsagen, noch den doot;
Als Agnes, Katerine,
Mit meer, welck noemen is ghen noot,
Mer gheer, mit hem te sijne.

Alles ontleend aan fol. 14^v, 23^r. — Dat Dirk van Herxen, en niet van Middelburg (Delprat in de *Algemeene Konst- en Letterbode* 30 Sept. 1854, blz. 311), ook niet Dirk Gruter (De Coussemaker in *Dietsche Warande*, jaarg. III, Amst. 1857, partie française, p. 30), maar dichter zoowel van het oorspronkelijk Latijn als van de Dietsche vertaling is, staat op grond van ons H. S. fol. 14^v volkomen vast. Zoo op grond van fol. 23^v, dat hij, en niemand anders, het in 1854 Hoffmann von Fallersleben (*Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts*, S. 129—131), en in 1857 door De Coussemaker (l. c. p. 35) uitgegeven gedicht „Och Heer, der hemelen stichter” heeft verlijd.

Beiden met de zangwijze in M. S. n°. 8858 der Bourgondische Bijbeek te Brussel, en daaruit afgedrukt in *De Dietsche Warande*, l. c. 3—35 (met een facsimile). De Dietsche vertaling was drie jaren later naar hetzelfde M. S. uitgegeven door Delprat, t. a. p. blz. 312. Latijn begint aldus: „Me juvat laudes canere Preclare castitatis”,

Sie volgen Christum stadelic;
 Oer cleder sijn zeer reine.
 Sie singen alte suetelic
 Een nye liet alleine
 Mit herpen spel in hemelrijc.
 Oer croen is niet gemeine.

Dit is het, wat ik had mede te deelen over en naar aanleiding van de Kroniek van het Fraterhuis te Zwolle. Alleen nog de bijvoeging, dat ik mij voorstel haar uit te geven, zoodra mijne werkzaamheden, die tegenwoordig vele zij, mij zullen toestaan, ons H. S. nauwkeurig te vergelijken met M. S. n°. 8849—'59 der Bourgondische Bibliotheek te Brussel, dat verschillende gedeelten »ex libro fratris Jacobi de Traiecto» in de meest ordeloos verstrooing bevat, waarin het genoemde lied, dat in ons H. S. ontbreekt, met de daarbij behoorende zangwijze voor het nageslacht is bewaard gebleven.

Voorts zal het niet noodig zijn, nog opzettelijk te herinneren, dat ik, behoudens eenige opmerkingen van meer algemeenen aard, uitsluitend over het Fraterhuis te Zwolle heb gesproken, en dat het niet aangaat, uit dit ééne te allen gestichten van dezelfde soort te besluiten, te minde, wijl elk hunner zich tamelijk vrij bewoog en zijne eigen bepalingen had.

(In de naamlijst der Rectors op blz. 11, noot 3, is eene onverklaarbare fout geslopen. De derde Rector, Albert van Calcar, stierf 4 Mei 1483 (fol. 50^r); de vierde, Hendrik van Herxen, werd spoedig daarna (fol. 51^r), dus in Mei of Juni van datzelfde jaar, tot zijn opvolger gekozen).

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE

WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} MEI 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, N. BEETS, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET, R. FRUIN, J. A. KNOOP, G. DE VRIES AZ., D. HARTING, A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, B. J. LINTELO DE GEER, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN, J. P. N. LAND, J. G. E. ACQUOY, J. G. DE HOOP SCHEFFER, P. DE JONG, M. F. A. G. CAMPBELL, P. J. COSIJN en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en vastgesteld zijnde, wordt gelezen een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken, in dato 23 April ll., kennis gevend dat de keus der heeren Opzoomer en Moll tot voorzitter en onder-voorzitter der afdeeling door Z. M. den Koning is bekrachtigd.

De heer Moll, door ongesteldheid verhinderd de zitting bij te wonen, heeft eene verhandeling over Geert Groote's Dietsche vertalingen ingezonden en den secretaris verzocht die uit zijn naam voor de werken aan te bieden. Deze leest een gedeelte voor om eenig denkbeeld van den inhoud te geven. Wat aan het einde der Vigilie in Handschrift

411 der Paulinische bibliotheek te Munster geschreven staat, bevestigt het vroegere vermoeden, dat Onzer lieve Vrouwen getiden, De zeven Psalmen, en eenige andere liturgische geschriften in 't Nederduitsch het werk zijn van Geert Groote. Die stukken ook in andere afschriften bewaard gebleven, doen hem kennen als vertaler en glossator. De Verhandeling met een en twintig bijlagen voorzien, geeft een overzicht van den inhoud dier vertalingen.

Zij wordt in handen gesteld eener Commissie, bestaande uit de Heeren M. de Vries, Th. Borret en J. G. R. Acquoy, met uitnoodiging in de volgende vergadering verslag uit te brengen.

Vervolgens levert de heer Harting eene bijdrage tot vaststelling van den tekst der schriften van het Nieuwe Testament. Hij gaat na wat sedert Mill en Bengel voor de tekstkritiek is gedaan, hoe de apparatus criticus en onze kennis der grammatica is toegenomen, en meent dat de tijd is aangebroken om zich niet met den tekst der vierde eeuw tevreden te stellen, maar om op te klimmen tot herstelling van den oorspronkelijken tekst. De methode door velen, zelfs nog door Tischendorf gevolgd, kan daartoe niet leiden. Men moet den wetenschappelijken weg inslaan en bewandelen. De tekstkritiek moet naar vaste regelen met ernst en bedachtzaamheid worden uitgeoefend. Opdat niet eene subjectieve opvatting den bewerker op een dwaalspoor brenge, acht de spreker het wenschelijk, dat eenige deskundigen zich vereenigen om met gemeen overleg dat werk te verrichten. Hij onderwerpt dit denkbeeld aan het oordeel der deskundigen in de afdeeling. Spreker voegt aan dit betoog eene kritische bijdrage toe, in welke hij door bijvoeging, door geringe verandering van de gewone lezing en door omstelling de duisterheid uit Lucas 24 : 17, Johannes 8 : 57 en Marcus 9 : 11—13 wegneemt.

Het gesprokene geeft aan de heeren Leemans, Cosijn en M. de Vries aanleiding om uit het Egyptische doodenboek, uit de Gotische vertaling van Ulfila, en uit Maerlant het

vroeg opnemen van glossen en het verwaarloozen van ditto-graphien te bewijzen.

De heer Kuenen betuigt zijne instemming met veel van het gehoorde, maar wanhoopt aan de mogelijkheid om door een college of commissie een tekst van het Nieuwe Testament vast te stellen, die algemeen aangenomen zou worden. Wij zijn nog niet in staat daartoe over te gaan.

De heer Harting betreurt het, dat hij in den heer Kuenen geen bondgenoot vindt, en beveelt zijn voorstel aan ter nadere overweging. Hij biedt zijne bijdrage ter plaatsing aan in de Verslagen en Mededeelingen.

Onder den titel van *Lesbia-Clodia* levert de heer Franken eene bijdrage tot verklaring der gedichten van Catullus, in welke Lesbia bezongen of bedoeld wordt. Om te bewijzen dat Lesbia niemand anders geweest is dan Clodia quadrantaria, de beruchte zuster van P. Clodius Pulcher, slaat hij eerst het oog op de Lesbia van Catullus, daarna op de Clodia der geschiedenis. Wordt door eene vergelijking dier schetsen de identiteit van Lesbia en Clodia hoogst waarschijnlijk, de spreker vindt stellige bewijzen in ged. LXXIX en in eenige toespelingen die te samen genomen bewijskracht opleveren. 't Verschil in leeftijd tusschen de geliefden, en de cronique scandaleuse van Clodia leveren geen ernstig bezwaar op.

De heer de Geer oppert eenige bedenkingen tegen hetgeen door den spreker over de huwelijken met libertinae is in het midden gebracht, en de heer Boot vestigt de aandacht op eene Verhandeling in de Revue Suisse van 1850, welks schrijver tot hetzelfde resultaat is gekomen, als later Al. Riese in de Jahrb. f. class. Philologie.

De bijdrage wordt door den spreker aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daar de tijd verstreken is, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

B I J D R A G E

TOT DE

VASTSTELLING VAN DEN TEKST DER SCHRIF-
TEN VAN HET NIEUWE TESTAMENT.

DOOR

D. HARTING.

Het is een schoon en behartigenswaardig woord van Bengel (App. Crit. p. 373): »*quaelibet aetas pro sua facultate veritatem investigare et amplecti, fidelitatemque in minimis et maximis praestare debet*». Schoon en behartigenswaardig in het algemeen, maar ook, zoo niet inzonderheid, met opzicht tot het onderwerp, waardoor het dien uitnemenden geleerde in de pen werd gegeven, en waarop ik de aandacht mijner medeleden voor eenige oogenblikken wensch te vestigen.

Sedert men het eenigszins aangematigd gezag van den Elzevierschen textus receptus is beginnen in twijfel te trekken, is er heel wat gedaan, heel wat arbeid verricht, heel wat vlijt in dienst van het wetenschappelijk onderzoek besteed, ten einde nader te komen tot de kennis en de vaststelling van den oorspronkelijken tekst der Schriften van het Nieuwe Testament. Ook de auteur van den *Gnomon*¹⁾ behoort tot degenen, die op dat veld hunne lauweren verdiend

¹⁾ D. Joh. Alberti Bengelii *Gnomon Novi Testamenti*, in quo ex nativa verborum vi simplicitas, profunditas, concinnitas, salubritas sensuum coelestium indicatur. De eerste druk van dit beroemde werk, waarvan nog in 1850 eene nieuwe uitgave verscheen, zag in het jaar 1742 te Tubingen het licht.

hebben. Hij heeft niet alleen, tredende in de voetstappen van zijn beroemden voorganger Mill, eene verbeterde editie van den tekst dier schriften trachten te geven ¹⁾, maar ook door den daaraan toegevoegden, van groote nauwkeurigheid en scherpzinnigheid getuigenden Apparatus criticus er ruimschoots toe bijgedragen, om de *tekstkritiek* op betere grondslagen te vestigen. Tot zijne leidende beginselen bij dat werk behoorde 't, dat naar zijne overtuiging de schriften des Nieuwen Testaments, ex Dei providentia, in de hoofdzaak wel ongeschonden bewaard waren gebleven, doch dat men zich niet op die providentie mocht beroepen, »ut a limamquam accuratissima deterrèremur" ²⁾. Integendeel, men was en bleef zijns inziens verplicht, met de hulpmiddelen waarover men te beschikken had, naar een steeds zuiverder tekst te streven. Zonder het gebrekkige in den arbeid zijner voorgangers breed uit te meten, behoorde men daarin toch niet te berusten, en wederkeerig behoorde men er voor zich geene aanspraak op te maken reeds op eene hoogte te staan, die wellicht eerst door lateren bereikt zou worden, noch hunden weg daartoe af te sluiten, terwijl het dan in verband hiermede is, dat de uitspraak door hem gebezigd wordt, die wij daareven, gewis niet ten onrechte, schoon en behartigenswaardig hebben genoemd: dat iedere leeftijd, ieder geslacht, de waarheid op zijne wijze en met de hem te dienste staande middelen behoort te zoeken en, hetgeen hij als zoodanig heeft leeren kennen, met eene trouw die zich in het geringste zoo min als in het grootste verloochent, aan te nemen en voor te staan.

Zullen wij het aldus toegelichte woord van een man als

¹⁾ De titel van dit niet mindet beroemde werk is: *Ἡ κατὰ Διαθήκη. Novum Testamentum Graecum, ita adornatum ut Textus probatarum editionum medullam, Margo variantium lectionum in suas classes distributarum locorumque parallelorum delectum, Apparatus subjunctus criseos sacrae Millianae praesertim compendium, limam, supplementum ac fructum exhibeat, inserviente Jo. Alberto Bengelio. Tubingae A. D. 1734.* De uitgave van Jôhannes Mill was in het jaar 1707 te Oxford verschenen.

²⁾ Zie bij dit en het volgende, p. 373 van laatstgenoemd werk.

Bengel echter niet enkel prijzen, maar ook in beoefening brengen, dit eischt dan tevens, *vooreerst*, dat wij de vraag naar den oorspronkelijken tekst der schriften van het Nieuwe Testament voortdurend levendig houden; *ten andere*, dat wij, als later levenden, die vraag op onze wijze, pro nostra facultate, met de onder ons bereik liggende middelen, trachten op te lossen, of althans eene schrede nader tot die oplossing trachten te komen.

Tusschen het standpunt van Bengel en het onze bestaat in zoover geen verschil, als ook wij nog steeds van de overtuiging hebben uit te gaan, dat, al mogen de genoemde schriften in hoofdzaak ongeschonden bewaard gebleven zijn, de ons daarvan overgeleverde tekst in bijzonderheden toch de verbeterende hand onmogelijk kan missen. Trouwens, wij weten daartoe te goed, in menig opzicht zeker nog beter dan Bengel, welke lotgevallen die tekst heeft gehad, en welke waarde daaraan op dien grond, uit het oogpunt der betrouwbaarheid, is toe te kennen. Het behoeft hier natuurlijk niet herinnerd te worden, dat de autografen der gewijde schrijvers, of van degenen die het door dezen gedicteerde op schrift brachten, reeds zeer vroeg spoorloos verdwenen zijn. Wij zouden ons dat verlies, intusschen, tot op zekere hoogte wel kunnen getroosten, indien in de plaats daarvan één of meer volledige afschriften tot ons waren gekomen, op welker juistheid en nauwkeurigheid, die woorden in den algemeensten en ruimsten zin genomen, zich genoegzaam staat liet maken. Tot op zekere hoogte, zeg ik; want een afschrift is en blijft toch altijd slechts een afschrift, dat, vooral wanneer het uit zulke verre tijden tot ons komt, in tweeërlei opzicht achterstaat bij het origineel. Het deelt *vooreerst* in het lot van alle copieën, dat zij de zeer gebillijkte vraag doen rijzen, of zij het afgeschrevene wel in allen deele zuiver wedergeven, iets wat, zooals eene zeer gewone ervaring leert, zoo al niet tot de volstrekte onmogelijkheden, toch tot de zeldzaamheden behoort. *Ten andere* vereischt zulk eene copie, indien haar inhoud maar niet op goed geloof zal moeten worden aangenomen, eene legitimatie, die ons ten waarborg strekt, dat zij werkelijk

naar een origineel genomen en daarmede overeenkomstig is, doch aan afschriften als die, waarvan in deze zaak sprake is, ten eenenmale ontbreekt.

Wij zouden over het hier genoemde bezwaar evenwel gewillig heenstappen, ja, wegens het bezit van zoo talrijke handschriften, als, hetzij in de oorspronkelijke taal, hetzij in verschillende overzettingen tot ons gekomen zijn, ons gelukkig prijzen in vergelijking met de beoefenaars der ongewijde letterkunde, die zich vaak met zeer weinige, soms zelfs met een enkelen codex of een fragment daarvan moeten tevreden stellen, — ware 't niet, dat wij daar in eene reeks van onbetwistbare feiten voor ons geopend zagen liggen, wat wij haast geneigd zouden zijn de chronique scandaleuse van den tekst des Nieuwen Testaments te noemen. Wat is echter het geval? ¹⁾ Wij behoeven de voor ons bewaard gebleven handschriften slechts nauwkeurig te toetsen en onderling te vergelijken, om tot de overtuiging te komen, dat in geen enkel daarvan de oorspronkelijke tekst ongeschonden wordt aangetroffen.

De reeds genoemde Engelsche criticus Mill, die zich de moeite gegeven had de daarin voorkomende verschillen van lezing, of dusgenaamde varianten, te tellen, kwam reeds tot een cijfer van ongeveer dertig duizend, waaronder natuurlijk ook verschillen van weinig of minder beteekenis begrepen zijn, doch waartegen ook weer overstaat, dat de apparatus criticus, die hem bij zijn arbeid ten dienste stond, nog aanmerkelijk veel kleiner was, dan die, waarover wij in onzen tijd te beschikken hebben. Wat voorts de zaak niet beter, integendeel slechts erger, maakt, is, dat, zooals wij met zekerheid weten, verreweg de meeste dier verschillen niet aan de vervaardigers der door ons gebruikte handschriften te wijten zijn, maar tot een veel vroegeren tijd opklim-

¹⁾ Vgl. bij het volgende, hetgeen reeds verscheidene jaren geleden door ons rustend medelid J. H. Holwerda met zoo groote zaakkennis geschreven werd in zijn bekend werk: De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den Bijbel, inzonderheid van de schriften des Nieuwen Testaments, blz. 9 enz.

men ¹⁾. Reeds in de laatste helft der tweede en het begin der derde eeuw, toen men de tot hiertoe nog meestal verspreide schriften, die later in den canon des Nieuwen Testaments zouden worden opgenomen, begon bijeen te verzamelen, was onder de geleletterden en godgeleerden de klacht algemeen, dat de ἀπογραφά of exemplaria zoo uiteenliepen en zoo bedorven waren. Mannen als Clemens Alexandrinus, Origenes, Irenaeus, Tertullianus, om van anderen niet te spreken, lieten niet na, met het oog op dezen staat van zaken, soms in de sterkste bewoordingen aan hun gevoel van verontwaardiging lucht te geven ²⁾. Doch wat er veel aan te doen? Wel leidde de zucht om het ingeslopen kwaad nog zooveel mogelijk te keeren, tot de uitgave van verbeterde tekstrecensien; een arbeid, waaraan bijv., op het voetspoor van Origenes te Alexandrie, door Lucianus in het Oosten en door Hesychius in het Westen de hand werd geslagen; doch genezing werd daardoor niet aangebracht. De oorspronkelijke tekst was nu eenmaal verloren gegaan en kon slechts bij gissing hersteld worden. Daar ieder hierbij op zijne eigene wijze te werk ging, ontstonden er uit den genoemden arbeid slechts verscheidende recensien, waarvan de eene in de Oostersche, eene andere in de Westersche, nog een derde misschien in de Afrikaansche kerk op grooter, ofschoon nergens als onbetwistbaar erkend gezag mocht bogen ³⁾. Doch terwijl ook daar weer fouten inslopen, hielden de reeds bestaande afschriften niet op zich te

¹⁾ „Quae omnia utut sunt, certum hoc est, jam IV et III saeculo Novi Testamenti textum, quemadmodum in codicibus sive Graecis sive ex Graeco versis per orbem Christianum circumferebatur, a puritate atque integritate plurimis modis discessisse; maxime vero probabile etiam illud est, nulla aetate magis quam ipsa prima, i. e. primo ac secundo p. Chr. saeculo, textus sacri quam diximus varietatem esse exortam”. Tischendorf in de Prolegomena voor de 7de uitgave van zijn Nieuw Testament, p. XXX sq.

²⁾ Vgl. Tischendorf l. l. p. XXIX, waar wij ook de merkwaardige verklaring van Hieronymus (uit de 4de eeuw) vinden aangehaald: „tot paene esse exemplaria quot codices”.

³⁾ Vgl. over deze recensien, waarmede de kritiek zich van den tijd van Bengel af heeft bezig gehouden, Tischendorf l. l. p. LXIII sqq.

vermenigvuldigen en alzoo eene voortdurend vlietende bron te zijn, waaruit de daarin aanwezige corruptien in telkens nieuwe exemplaren overgingen.

Waaruit die corruptien verklaard moeten worden? Zij ontstonden, om met de oudere critici te spreken, deels casu, deels consilio. Door de bloot *toevallige* fouten, dat zijn de fouten, door de afschrijvers in onbedachtzaamheid bij het kopieeren gemaakt, kon wel de zin van het oorspronkelijke soms aanmerkelijk gewijzigd, ja schier onkenbaar worden, doch zij waren in elk geval van meer onschuldigen aard. Wij kunnen ze het best vergelijken met de drukfouten van tegenwoordig, wier soms zoo zonderling, ofschoon psychologisch meestal verklaarbaar, ontstaan niemand langer verwondert, die veel van zijn kostbaren levenstijd met het corrigeeren van drukproeven heeft doorgebracht. Van minder onschuldige natuur waren daarentegen eene andere soort van fouten, waardoor reeds in den allervroegsten tijd vele exemplaren van den tekst des Nieuwen Testaments ontsierd werden, en die alleen daaruit waren ontstaan, dat de afschrijvers, in hunne zucht om toch vooral nette en fraai geschreven exemplaren te leveren, die voor de gewone koopers meer waarde hadden, er niet toe konden besluiten om in hun werk iets te schrappen, of eene door hen zelven opgemerkte feil te verbeteren, zoodat zij er bijv. zelfs niet tegen opzagen, om, wanneer zij soms bij ongeluk een woord of zinsnede hadden overgeslagen, daaraan eenvoudig na het reeds door hen geschrevene eene plaats te geven, en zoo den zin op grove wijze te verstoren. Als van geen geringen invloed op de wijziging van den oorspronkelijken tekst hebben wij hier voorts te gewagen van het verkeerde gebruik, dat vele afschrijvers, in hunne onoplettendheid of onwetendheid, van de randglossen of kantteekeningen hebben gemaakt, die in de door hen gebezigde exemplaren werden aangetroffen. Zoo kon het bijv. gebeuren — wij zeggen niet beslist, dat het waarheid is, en of de, in elk geval zeer vernuftige, gissing van Bornemann, die zulks beweert, als steekhoudend moet worden aangemerkt — maar, zoo kon het ten minste gebeuren, dat de woorden *τὸ μὴ ὑπὲρ ἃ γέγραπται*, waar-

door 1 Kor. 4 : 6 tot eene crux interpretum wordt gemaakt, eenvoudig uit eene kantteekening vloeiden, waarin door een afschrijver werd te kennen gegeven, dat van het onmiddellijk volgende *ἵνα μὴ* de partikel *μὴ*, τὸ *μὴ*, in het door hem gebezigde, wellicht minder nette, exemplaar boven de slotletter van *ἵνα* (*ὕπερ α*, boven de *a*) geschreven was, en bijgevolg daarachter behoorde gelezen te worden. Doch hoe wij ook over een speciaal geval als dit hebben te oordeelen, wel zeker is het, en des noods met tal van voorbeelden te staven, dat de marginale aantekeningen, van kritischen of anderen aard, waarmede de exemplaren reeds in den vroegsten tijd zijn verrijkt geworden, in de geschiedenis van het tekstbederf der schriften van het Nieuwe testament eene zeer gewichtige rol hebben gespeeld, en er uit dien hoofde maar al te vaak gegronde aanleiding bestaat, om, bij de ontmoeting eener blijkbaar corrupte plaats, aan de door zulk eene aantekening aangerichte verwarring te denken.

Hebben wij ook hier evenwel nog altoos met minder toerekenbare fouten en dwalingen te doen, wij hebben helaas! ook van tekstveranderingen te spreken, die niet als meer of minder onwillekeurige vergissingen zijn aan te merken, maar wel degelijk *consilio*, willens en wetens, zijn aangebracht. Men sprong in de vroegste eeuwen des Christendoms met de schriften des Nieuwen Testaments heel wat luchthartiger om, dan iemand in onze dagen zich in de verte zou durven veroorloven. Men ontzag zich vaak zeer weinig woorden der gewijde schrijvers, welker zin men niet of kwalijk verstond, door weglating, bijvoeging of in de plaatsstelling zóó te wijzigen, dat zij een verstaanbaarder context scheuen op te leveren. Vooral waren 't harmonistische en dogmatische motieven, die bij de toepassing der toenmaals gebruikelijke regelen van tekstkritiek in het spel kwamen. Stootte men zich hier of daar aan de vermeende of werkelijke tegenspraak tusschen twee verschillende berichten, niets scheen dezen of genen *διορθωτής* of corrector eenvoudiger en redelijker, dan door conformatie van het eene naar het andere de vereischte overeenstemming tot

stand te brengen. Had men, tot steun voor zijne leerstellige begrippen of wijsgeerige zienswijze, behoefte aan de autoriteit van een der apostolische schrijvers, men was er volstrekt niet afkeerig van, dezen desnoods woorden in den mond te leggen, die hij òf niet, òf zóó niet gebezigd had, ten einde zich op zijne getuigenis te kunnen beroepen. De met dat doel gemaakte tekstveranderingen mochten door de tegenstanders al opgemerkt en als willekeurige tekstvervalschingen gebrandmerkt worden, daar de autografen nu eenmaal verloren waren, was het uit den aard der zaak uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk, het voldingend bewijs daarvoor te leveren. En of het nu al dan niet haeretici waren, die tot zulke tekstveranderingen de toevlucht namen, dit neemt in geen geval weg, dat die veranderingen, hoe dan ook bestreden, toch hier en ginds haren weg door de kerk vonden en zoo in afschriften verbreid, het hare ruimschoots hielpen bijdragen, om de op dit gebied bestaande verwarring te vergrooten.

Wanneer wij er nu ten slotte nogmaals de aandacht op vestigen, dat, al hetgeen wij tot hiertoe uit de geschiedenis der Nieuw Testamentische tekstkritiek in korte trekken herinnerd hebben, tot die der vroegste eeuwen betrekking heeft, dan laat zich hieruit reeds voldoende opmaken, wat zich, tot herkenning van den oorspronkelijken tekst, van Codices laat verwachten, waarvan de oudste, al klimt hij ook tot de 4de eeuw op, zooals de Vaticanus en de Sinaiticus, toch altoos nog zooveel jonger is dan de handschriften met wier bedorven staat wij ons tot hiertoe bezig hielden. Waar dan ook verschil over moge bestaan, daarover allerminst, dat de in ons bezit zijnde codices, noch elk voor zich, noch gezamenlijk, als eene zuivere afspiegeling mogen worden aangemerkt van den werkelijk oudsten tekst des Nieuwen Testaments. Dat verschil begint eerst, waar het de middelen en wegen geldt, om tot de kennis van dien tekst te geraken. Gelijk bekend is, meende een man als Lachmaun er zich toe te moeten bepalen om naar den *betrekkelijk* oudsten, d. i. den in de vierde eeuw in het Oosten meest verbreiden, tekst te zoeken, zooals hij dan ook in zijne bekende en

terecht beroemde uitgave heeft trachten te doen. Doch kunnen wij ons daarmee tevreden stellen? Ons antwoord moet bepaald ontkennend luiden, bij de overweging, dat het ware, eigenlijk eenige, doel van alle Nieuw-Testamentische tekstkritiek, de juiste kennis van den oorspronkelijken inhoud der Schriften van het Nieuwe Testament, langs dien weg toch onbereikt blijft. Al weten wij dan ook vooruit, dat wij, met de ons ten dienste staande hulpmiddelen, tot zulk eene kennis nooit geheel kunnen komen, wij willen toch niet ophouden, naar het ons nu eenmaal voorgestelde doel te streven. De vraag is slechts: hoe? langs welk een weg?

Voor de meeste critici van vroegeren en lateren, zelfs van den jongsten tijd, voor een Tischendorf bijv. nog ¹⁾, was die weg vrij nauwkeurig afgebakend. Zij stelden 't zich zelve en anderen tot vasten regel, dat aan een bewerker of uitgever der Schriften van het Nieuwe Testament wel volkomen vrijheid moest gelaten worden, om, waar hij dit noodig keurde, van den als verouderd erkenden *textus receptus* af te wijken, doch alleen op voorwaarde, dat de lezing voor die van laatstgenoemden in de plaats gesteld, steun vond in het gezag der *codices*. Wilde men daarbuiten gaan, zooals dit ook reeds sinds lang door sommigen wenschelijk en noodig werd geacht, dan werd dit, door de vrijzinnigsten althans, niet als volstrekt ongeoorloofd beschouwd, maar dan toch altoos slechts op deze voorwaarde, dat aan zulk eene lezing, daar zij de autoriteit der handschriften niet voor zich had, geene hoogere waarde dan van eene meer of minder waarschijnlijk gissing werd toegekend, en haar op dien grond het recht werd ontzegd, om, anders dan bij hooge uitzondering, in den tekst zelve te worden opgenomen. Deze soms maar al te ver gedreven schroomvalligheid, waardoor de Nieuw-Testamentische tekstkritiek zich

¹⁾ Vgl. Prol. p. XXVII sqq., waar hij onder anderen schrijft: „*Textus petendus est unice ex antiquis testibus, et potissimum quidem e Graecis codicibus, sed interpretationum patrumque testimonis minime neglectis. Itaque omnis textus nostri conformatio ab ipsis testibus proficisci debet*” etc.

in vroeger en later dagen heeft laten beheerschen, kunnen wij ons, wel is waar, bij uitstek goed verklaren. Wij behoeven daartoe slechts rekening te houden met de kerkelijke toestanden dier dagen, en met de zeer bijzondere behoeften, waarin schriften als die des Nieuwen Testaments, daar zij de oorkonden van het Christendom en de Christelijke leer bevatten, bij hunne lezers moeten voorzien. Wanneer men er echter op wijst, dat alleen langs den hier genoemden weg tegen willekeur gewaakt kan worden, dan meenen wij hier toch de opmerking tegenover te mogen stellen, dat de sinds lang en nog schier algemeen gehuldigde regel van tekstkritiek, waarop wij gewezen hebben, wel beschouwd, zelf zoo willekeurig mogelijk is. Het laat zich nu eenmaal niet ontkennen, dat er in het Nieuwe Testament, voorzover wij 't uit de handschriften, ook der oudste vertalingen, kennen, plaatsen gevonden worden, waar van de oorspronkelijke lezing op de eene of andere wijze *moet* zijn afgeweken; vergissingen, misstellingen, die onmogelijk op rekening van den oorspronkelijken auteur gesteld kunnen worden, en waardoor de zin van het door hem geschrevene soms duister, soms onkenbaar wordt gemaakt. Zal men in de erkenning van dit feit eenvoudig berusten en niet tegelijk moeten toestemmen, dat men zich, door dit tot regel te stellen, toch eigenlijk een hoogst willekeurigen band heeft aangelegd, waarvan een ernstig literator, bij het onderzoek van zijn eigen domein, niets zou willen weten? Bovendien, hoe laat zich die regel in toepassing brengen, zonder dat men alweder en alweder tot de grootste willekeur vervalt? Er bestaat, gelijk men weet, tusschen de codices zelven een groot, ja eindeloos verschil. Men moet dus tusschen de *variae lectiones*, die zij aanbieden, eene keuze doen. Naar welke regelen? Zijn er in 't geheel wel regelen voor aan te wijzen, die goed en proofhoudend zijn? Men heeft er naar getracht, door eene classificatie te maken van de codices, volgens hunne *antiquitas*, *bonitas* en *multitudo*. Bij de bepaling van de betrekkelijke waarde en het gezag hunner onderling afwijkende getuigenissen behoorde diensvolgens in aanmerking te komen, *deels* de oudheid van een handschrift, *deels* de innerlijke

waarde, zoodat bijv. een Grieksch handschrift boven dat van eene overzetting gesteld wordt, of het gezag van eenig handschrift uit lateren tijd hooger wordt aangeslagen, naarmate het meer blijken draagt van uit eene goede, vooral oude, bron gevloeid te zijn; *deels* eindelijk, het getal of de menigte van handschriften, waardoor, in den strijd tusschen twee of meer verschillende lezingen, hetzelfde getuigenis wordt afgelegd. Maar is het dan toch eigenlijk wel iets meer dan een bloot conventioneele maatstaf, die door het in rekening brengen en tegen elkander opwegen van de hier opgenoemde eigenschappen verkregen wordt? De *oudheid* — vergeten wij echter niet, dat de alleroudste codex toch allicht nog een paar eeuwen jonger is, dan het tijdperk, waarin reeds de meeste tekstveranderingen ontstaan waren en hunnen weg door de exemplaren gevonden hadden. De *innerlijke waarde* — doch, al valt voor dit kenmerk op zich zelf nog misschien het meest te zeggen, wij mogen toch niet uit het oog verliezen, dat die waarde niet alleen in sommige gevallen zich moeielijk laat bepalen, maar, zooals de tekstkritiek leert, ook volstrekt geen waarborg oplevert, dat niet juist in de goede, betere of beste handschriften feilen worden aangetroffen, die in de andere niet voorkomen. Wat ten slotte het *grootte getal* betreft, wij behoeven slechts in 't oog te houden, hoe dit, gelijk overal, zoo ook hier pleegt gevormd te worden, door medetelling namelijk der onderste lagen, d. i. derzulken, aan wie het stemrecht maar niet zoo zonder voorbehoud kan worden toegekend; slechts in het oog te houden, hoe gemakkelijk juist dwalingen zich plegen voort te planten, terwijl zij wel met nieuwe vermeerderd worden, doch zonder daarom zelve te worden uitgeroeid; om tot de overtuiging te komen, dat door een beroep op de grootte menigte van codices, die voor eene lezing pleiten, de deugdelijkheid dier lezing nog volstrekt niet bewezen wordt. Bovendien, hoe te handelen in zoo menig geval, waarin de hier aangewezen weg blijkbaar niet geschikt is om tot een bepaald besluit te leiden? Hoe te handelen, wanneer bijv. de oudheid haar gewicht tegen dat der veelheid in de schaal legt, — of wanneer eene lezing,

die zich op innerlijke gronden aanbeveelt, slechts in enkele, en daaronder niet de oudste of beste, handschriften wordt aangetroffen, — of wanneer wij staan voor het volstrekt niet zeldzame geval, dat de oudste en beste codices zelve onderling verschillen, zonder dat het aantal getuigen, die zij aan hunne zijde hebben, in dien strijd den doorslag kan geven, — of wanneer wij, om van geene andere casusposities te gewagen, op eene eindelooze reeks van verschillende lezingen stuiten, waaruit zich niets met eenige zekerheid laat opmaken, dan dit, dat de ware lezing noch in de oudste, noch in de beste, noch in de meeste handschriften, kortom nergens meer te vinden is? Wij weten 't, de corypheën der tekstkritiek hebben ook den gang van het hierin te volgen proces nauwkeurig trachten te reglementeeren. Zij hebben voor het onderzoek en gebruik der codices regelen gesteld, door henzelfen gevolgd en anderen aangeprezen, die, tot een schijnbaar goed sluitend systeem vereenigd, ons met iets verrijkt hebben, dat men niet zonder reden een katechismus van diplomatische casuïstiek zou kunnen noemen ¹⁾. Wanneer wij echter op de toepassing dier regelen acht geven, dan komen wij al spoedig tot het inzicht, dat men er zich onmogelijk consequent aan houden kan, indien men ten minste niet tegelijkertijd het doel wenscht op te geven, een zooveel mogelijk zuiveren en tegelijk verstaanbaren tekst te leveren, en dat men, eenmaal daarmede begonnen zijnde, met de beste en uitnemendste critici zelve door den stroom medegesleept, weldra in het ruime sop der subjectieve willekeur is weggedreven. Inderdaad, willekeur, subjectieve willekeur, is, niemand dier critici te na gesproken, eene der kenmerkendste eigenschappen, waardoor de tot hiertoe gevolgde methode van Nieuw-Testamentische tekstkritiek zich onderscheidt. Men weet, men weet reeds sedert lang, dat de oorspronkelijke tekst des Nieuwen Testaments, zoo min in een enkelen codex afzonderlijk, als in alle te zamen zuiver is bewaard gebleven, en toch weigert men in de uitgave

¹⁾ Vgl. de reeds vroeger aangehaalde Prolegomena voor de 7de uitgave van het Nieuwe Testament door Tischendorf, p. XXVII sqq., XXXII sqq.

van dien tekst iets op te nemen, wat niet door het gezag der handschriften bevestigd wordt. Men kan dat gezag zelfs niet behoorlijk omschrijven, daar het hier een meer of minder geldt, dat door de betrekkelijke waarde onderling van documenten bepaald wordt, welker oorsprong meestal in het duister ligt, en toch doet men alsof dat gezag, hoe betwistbaar ook in honderd gevallen, op aller eerbiediging aanspraak had. Men huldigt het, zonder het te erkennen, en tracht er zich mede te dekken, ofschoon men zich toch veelal bewust is, bij het overnemen van eene lezing zich minder daardoor, dan door zekere innerlijke gronden van voorkeur te laten besturen.

Met het oog op dit een en ander meen ik dan ook te mogen beweren, dat deze methode van tekstkritiek niet meer houdbaar is, dat zij haren tijd heeft gehad en, zoo mogelijk, door eene andere, betere dient vervangen te worden. De vraag is slechts, of zulk eene betere zich laat aanwijzen, en of onze leeftijd daarvoor rijp mag worden geacht. Mag het antwoord daarop toestemmend luiden, dan voorzeker mogen wij ons op het straks aangehaalde woord van een Bengel beroepen tot staving van ons recht om zulk eene methode voor te dragen en aan te wijzen.

»Quaelibet aetas" — zoo luidde dat woord — »pro sua facultate veritatem investigare et amplecti fidelitatemque in minimis et maximis praestare debet". Welnu, ik meen, dat wij der waarheid, die het doel van aller streven behoort te zijn, pro nostra facultate het best zullen dienen door, gelijk overal elders, zoo ook bij de vaststelling van den tekst des Nieuwen Testaments den streng wetenschappelijken weg te volgen. Tot hiertoe geschiedde dit slechts in zooverre, als men geleerd had zich van het gezag van den *textus receptus* te emancipeeren. Wij behooren ook het gezag der *codices* zelve tot zijne ware, daarom nog volstrekt niet geringe, beteekenis terug te brengen en bij het onderzoek van hunne getuigenissen van dezelfde regelen uit te gaan, die op dat van alle andere schriftelijke documenten der oudheid toegepast plegen te worden. Onze leeftijd is voor zulk een arbeid werkelijk rijp en geschikt te achten. Van den ijver en de

zorgvuldigheid, waarmede hij volbracht wordt, hangt het af, of hij de vrucht zal dragen, die wij niet zonder grond meenen ons daarvan te mogen voorstellen.

Dat onze tijd voor zulk een arbeid rijp is, meen ik in de eerste plaats te mogen afleiden uit den grooten rijkdom van het ons, in onze dagen, ter bewerking voorliggend materiaal. Wij hebben tegenwoordig, vooral sedert het publici juris maken van den Vaticanus en Tischendorfs uitgave van den Sinaiticus, over een apparatus criticus te beschikken, zooals een dertig, veertig jaren geleden nog aan geen beoefenaar der tekstkritiek ten dienste stond. Die apparatus is nog te kostbaarder geworden, sedert wakkere mannen, zooals onze landgenooten Kuenen en Cobet, ons in de gelegenheid hebben gesteld, om met den tekst der belangrijkste codices zelve nauwkeurig bekend te worden. Hebben wij ons dus juist nu, nog minder dan vroeger, te beklagen over het gemis der noodige bronnen voor onze tekstkritiek, hier komt bij, dat het zich nauwelijks met eenige waarschijnlijkheid laat vermoeden, dat nog weer nieuwe vondsten den reeds aanwezigen schat zullen komen vergrooten, en er dus te minder reden bestaat om met ons onderzoek te wachten totdat over de zaak, die ons bezighoudt, nog meer licht zal zijn opgegaan.

Doch er is meer. Ook de beoefening der voor de Nieuw-Testamentische tekstkritiek onmisbare hulpwetenschappen heeft in de laatste halve eeuw groote schreden vooruit gedaan. Men is tegenwoordig, door zorgvuldige raadpleging van de codices, niet alleen veel beter dan vroeger in de geheimen der Palaeografie ingewijd, maar is er ook op bedacht geweest, om, door middel van nauwkeurige facsimilés, allen die in de zaak belang stelden met de in de handschriften gevolgde schrijfwijze, inzonderheid met het in de oudste en beste gebezigde unciaalschrift, bekend te maken. Zien we ons daarvoor als van zelf den weg gewezen tot verbetering van een groot aantal fouten, die, na eenmaal uit de pen der afschrijvers gevloeid te zijn, alleen uit onbekendheid met de oorzaak van haar ontstaan in de latere uitgaven zijn overgegaan, met vooral geen minder recht mag hier voorts gewezen

worden op de zeer aanmerkelijke vorderingen, welke de taalkunde in den laatsten tijd op het gebied van het Hellenistisch, bepaaldelijk van het Nieuw-Testamentisch spraakgebruik gemaakt heeft. De grammatiek en lexicografie des Nieuwen Testaments, vakken, die een groote halve eeuw geleden nog kwalijk, althans niet dan zeer gebrekkig, ontgonnen waren, zijn sedert, in navolging van hetgeen men in de mijnen der profane literatuur zag geschieden, met een ijver en volharding geëxploiteerd, waardoor het mogelijk is geworden, om in een aantal gevallen, volgens vaste orthographische en syntaktische regelen, met groote waarschijnlijkheid te bepalen, hoe, een bepaald schrijver gegeven zijnde, eene van hem afkomstige plaats in den oorspronkelijken tekst geluid moet hebben. Ook de verbeterde, na den arbeid van Bruder schier niets meer te wenschen overlatende, bewerking der dusgenaamde concordantiae, d. i. de regelmatige opsomming of lijst der woorden en zegswijzen van het Nieuwe Testament volgens al de plaatsen, waar zij in een of meer der daartoe behoorende schriften voorkomen, mag onder de ons tegenwoordig ten dienste staande hulpmiddelen geteld worden, waardoor wij ons in staat zien gesteld, om gemakkelijker, spoediger, en vooral beter dan onze voorgangers, door onderlinge vergelijking van vormen en verbindingen tot een bepaald besluit te komen omtrent hetgeen hier of ginds voor de waarschijnlijk oorspronkelijke lezing gehouden moet worden. Voeg hier verder bij, dat de studie der grammatiek en lexicografie ook op de hermeneutiek des Nieuwen Testaments van even krachtigen als heilzamen invloed is geweest, zoodat wij geleerd en ons gewend hebben, bij de interpretatie van het Nieuwe Testament uitsluitend met de beteekenis der woorden in hunnen samenhang en volgens het eenmaal erkende spraakgebruik te rade te gaan, en naar dien zuiver objectieven regel te bepalen, of eenige plaats al dan niet de verbeterde hand behoeft. Voeg — last not least — hier eindelijk bij, dat wij, die op de schouderen staan van vroegere en latere critici, in den door hen verrichten arbeid, een voorwerk — zoo vertalen wij het duitsche Vorarbeit — bezitten, waardoor het ons eerst recht mogelijk is geworden

om van den door hen bijeengebrachten rijken apparatus criticus een goed en vruchtbaar gebruik te maken, en mij dunkt, wij hebben genoegzame gronden aangegeven tot handhaving van ons recht, om in den tijd dien wij beleven en op de hoogte waartoe wij gekomen zijn, met meer vrijheid en zelfstandigheid dan vroeger, alleen met strenge inachtneming van de voorschriften der wetenschap, bij de beoefening der Nieuw Testamentische tekstkritiek te werk te gaan.

Maar — zoo hoor ik vragen — loopen wij geen gevaar, om ook langs den hier aangeprezen weg weer op het spoor der subjectiviteit af te dwalen? Ongetwijfeld! Doch vooreerst zij opgemerkt, dat wij, de hier bedoelde tekstkritiek als een vak van wetenschappelijk onderzoek en uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt beschouwende, ons ook minder over de gevolgen daarvan behoeven te verontrusten. De wetenschap, mits aan haar zelve overgelaten, zal altoos wel herstellen, wat de wetenschap bedorven heeft. Wat ik echter ten andere en vooral onder de aandacht wensch te brengen, is, dat het genoemde gevaar toch in de meeste gevallen wel kan vermeden worden, wanneer het den criticus slechts niet ontbreekt aan die hoedanigheden, die den dienaar der vrije wetenschap inzonderheid behooren te onderscheiden, gevoel van verantwoordelijkheid, ernst en bedachtzaamheid.

De beoefenaar der tekstkritiek, zooals ik meen mij dien te mogen voorstellen, zal zijn wetenschappelijk geweten niet gaarne bezwaren door het voorslaan van tekstveranderingen, waarvoor niet zeer sterke gronden van waarschijnlijkheid pleiten; gronden, die bij de rekenschap welke hij van zijn voorslag te geven heeft, den toets van een zorgvuldig onderzoek kunnen doorstaan. Tot den hem betamenden ernst en bedachtzaamheid behoort voorts, dat hij zich in al zijn doen en laten door vaste beginselen laat leiden, en zich inzonderheid zoo streng mogelijk bindt aan de taak, die hem door de bearbeiding van het voorhanden materiaal wordt opgelegd. Wat dit laatste beteekent, is meer bijzonder dit, dat hij zorgvuldig waakt tegen iedere vermenging van de uitwendige of tekstkritiek met de zoogenaamde historische of inwendige kritiek des Nieuwen Testament. Of bijv. de authenticiteit van

eenig geschrift erkend, dan wel ontkend moet worden; of er hier en daar interpolaties van grooter of kleiner omvang worden aangetroffen, die uit den tekst behooren verwijderd te worden, — dit zijn vragen, met welker oplossing de beoefenaar der tekstkritiek in den regel niets te maken heeft, en waarvan hij meest altijd wel zal doen zich te onthouden, uitgezonderd wanneer hem door het kritisch materiaal zelf, dat hij te bewerken heeft daartoe onmiddellijk aanleiding gegeven wordt. Zoo, om een enkel sprekend voorbeeld ter opheldering bij te brengen, ten opzichte eener pericop als die waarmede het Markus-evangelio besloten wordt, waar de criticus wel verplicht is, altoos volgens de hem voorgeschreven regelen, eene keuze te doen tusschen de codices, die de pericop hebben, en andere, die haar, zooals blijkbaar de Vaticanus, met opzet hebben weggelaten, of waarin zij althans, om welke reden dan ook, niet wordt weergevonden. Doch dit is, wij behoeven 't nauwelijks op te merken, geheel iets anders dan hetgeen sommigen zich veroorloven, die een aantal plaatsen op inwendige gronden voor onecht verklaren, onverschillig of zij het getuigenis der handschriften daarbij al dan niet aan hunne zijde hebben. Aan zoodanige kritiek ontzeggen wij geenszins het recht van bestaan; doch wij meenen, dat zij dit alleen heeft binnen de grenzen van haar eigen gebied. Waar het er op aankomt, met behulp van het voorhanden materiaal den oorspronkelijken tekst der schriften van het Nieuwe Testament naar beste weten te reconstrueeren, daar leidt hare toepassing allicht tot grove willekeur.

Intusschen, wij erkennen 't nogmaals en gaarne, dat, ook waar zoo bedachtzaam tegen mogelijke overtredingen gewaakt wordt, het straks door ons bedoelde gevaar in meerdere of mindere mate blijft bestaan. Ook de strengst wetenschappelijk gevormde, meest consciensieuze beoefenaar der tekstkritiek kan door deze of gene subjektieve opvatting op een dwaalspoor geleid worden. En voorondersteld zelfs, dat hij daartegen volkomen goed gewapend zij, dan zou 't hem toch niet gemakkelijk vallen, de verdenking te ontgaan, dat hij zich nu of dan door zulk eene opvatting misschien werkelijk tot dwaling heeft laten verleiden. Wat mij daarom wensche-

lijk zou voorkomen, zou zijn, dat een commissie of gezelschap van deskundigen zich vormde, met het doel, eene volgens zuiver wetenschappelijke regelen bewerkte kritische uitgave van het Nieuwe Testament tot stand te brengen. Eene zoodanige vereeniging, die de te verrichten taak onder hare leden verdeelde, doch tevens zich tot regel stelde het door elk afzonderlijk bewerkte tot het voorwerp van een gemeenschappelijk onderzoek te maken, en alleen aan datgene in den tekst eene plaats te geven, wat daarin omnium consensu verdiende opgenomen te worden, — zulk eene vereeniging zou waarborgen van zorgvuldigheid en nauwkeurigheid aanbieden, die aan iederen bloot individueelen arbeid uit den aard der zaak moeten ontbreken. Ook is het, naar ik meen aan geen redelijken twijfel onderhevig, dat de tijd dien wij beleven juist voor zulk eene samenwerking van geleerden tot het door ons beoogde doel rijp en geschikt is te achten. De wetenschap, zich van hare zelfstandigheid bewust en in onze dagen vrijer dan ooit in hare uitingen, heeft geen vrede meer met hetgeen op het door ons behandelde gebied, onder geheel andere omstandigheden, tot hiertoe is verricht geworden. Er bestaat diensvolgens van haar standpunt dringende behoefte aan eene uitgave van het Nieuwe Testament, waarop zij met vertrouwen haar stempel kan drukken, en zeker mogen wij 't van alle ernstige beoefenaars der tekstkritiek verwachten, dat zij 't als eene op hen rustende verplichting zullen beschouwen, om tot voorziening daarin de handen ineen te slaan. Daarbij meen ik mij overtuigd te mogen houden, dat de krachten, tot het volbrengen van zulk een arbeid vereischt, juist in onzen tijd ruimschoots voorhanden zijn. De lust voor kritische studiën is, te midden van het strijdgewoel onzer dagen, bij velen onzer theologen gelukkig nog niet uitgedoofd, bij anderen zelfs als bij vernieuwing ontwaakt. Doch wat hier vooral met geen minder recht in aanmerking mag worden genomen, is, dat, terwijl het in onze dagen, zoomin als in sommige vroegere perioden, aan hooggeplaatste beoefenaars der Grieksche letterkunde ontbreekt, die van hunne belangstelling in de Nieuw-Testamentische tekstkritiek de doorslaandste blijken gegeven hebben, de te-

genwoordige tijd zoo hemelsbreed verschilt van dien, waarin een man als Valckenaer nog op sarkastischen toon beweerde, dat ii quos literatores vocant het best deden, indien zij zich met die soort van kritiek maar niet verder inlieten. De onverschilligheid en het wantrouwen van destijds zijn immers geheel geweken, om plaats te maken voor ongeveinsde waardeering en dankbaarheid. Wij beroemen er ons op, dat onder onze land- en tijdgenooten juist mannen als Cobet en Naber, voortgaande de voetstappen van een Valckenaer te drukken, hun licht ook op dit gebied lieten schijnen, gewis niet zonder grond van oordeel zijnde, dat wij ook en niet het minst op derzulken krachtigen steun zouden mogen rekenen, ter bereiking van het ons voorgestelde doel, en dat daardoor aan den voorgeslagen arbeid juist nu, juist in onze dagen een te grootere kans van slagen zou verzekerd zijn.

Het is dan met het oog op dit een en ander, dat ik gemeend heb, het door mij geopperde denkbeeld, nadat het eenmaal bij mij was opgekomen en zich gevestigd had, in eene vergadering als deze te mogen en te moeten ter sprake brengen. De Akademie van Wetenschappen telt onderscheidenen onder hare leden, die op het door ons betreden gebied sinds lang een welgevestigden naam verworven hebben, en zeker mogen wij ook op de sympathie der overigen rekenen, waar het eenen arbeid geldt van zuiver wetenschappelijk karakter, die de vaststelling van den tekst des Nieuwen Testaments, binnen de perken van het in onzen tijd bereikbare, tot einddoel heeft. Het scheen mij daarom hier als de aangewezen plaats te zijn, om het voor en tegen der door mij behandelde zaak in overweging te nemen. Heb ik mij in dit opzicht niet vergist, dan verklaar ik mij vooraf gaarne bereid mij aan het beter oordeel mijner medeleden te onderwerpen, doch zij 't mij tevens vergund de hoop uit te spreken, dat de gevoerde discussie het uitgangspunt moge zijn eener onderneming, welker gelukkige voltooiing, naar mijne vaste overtuiging, aan ons vaderland en onze vaderlandsche geleerden tot groote eer zou verstrekken.

B I J L A G E.

Luk. 24 : 17. — Bij zijne ontmoeting met de Emmausgangers spreekt Jezus hun toe met de vraag: „Wat redenen zijn dit, die gij wandelende met elkander wisselt” en met hetgeen, volgens den gewonen tekst in het oorspronkelijke daar nog verder bij behoort: *καὶ ἑστὶ σκυθρωποί*. Wat beteekenen die laatste woorden? Men heeft door alle tijden heen gevoeld, dat zij in nauw verband met het onmiddellijk voorafgaande, en dan als een deel der daarin vervatte vraag verstaan moeten worden. Hiervan uitgaande, heeft men er geen bezwaar in gevonden, ze te vertalen door: „en *waarom* zijt gij droevig?” of: „ziet gij er droevig uit?” Intusschen, dit staat er niet. De daarloe volstrekt onmisbare vraagpartikel *τί* wordt in geen enkelen Codex aangetroffen en het gaat spraakkunstig niet aan, te beweren, dat, omdat het eerste lid der vraag met *τίνας* wordt ingeleid, *τί* nu wel in het tweede lid er bij gedacht mag worden. In zooverre was dus ook de Hoogl. Van Hengel indertijd in zijn volle recht, toen hij zocht aan te toonen ¹⁾, dat wij hier inderdaad geene vraag voor ons hebben, en dat eene zuiver grammatische interpretatie eischt, de woorden *καὶ ἑστὶ σκυθρωποί* eenvoudig te vertalen door: *en gij zijt droevig*. Doch, ofschoon hij er nu een uitroepingsteeken achter plaatste, en zich op de losse taal van het gemeene leven beriep ten betooge, dat wij met eene daarin niet zoo ongewone manier van spreken te doen hadden, het gelukte hem evenwel niet iemand te overtuigen, dat zich langs den door hem aangewezen weg een eenigszins dragelijke, met het verband zoowel als den stijl van den gewijden schrijver overeenkomstige zin liet verkrijgen, en dat de oude en gebruikelijke wijze van overzetting sedert weer in de synodale vertaling gevolgd werd, mag dan ook wel ten bewijze strekken, dat, hetgeen ons rustend medelid Holwerda ter bestrijding van des Hoogleeraars interpretatie in het midden had gebracht ²⁾, algemeene instemming gevonden had. Maar hoe dan? De eenige vertaling, die grammatisch zuiver mag heeten, levert geen bevredigenden zin op, terwijl daarentegen de eenige, met welke dit laatste wel het geval is, ja die zich juist uit dit oogpunt als de eenig mogelijke aanbeveelt, blijkbaar onnauwkeurig is. Hoe uit dit labyrinth te komen? De Codices op zich zelf verschaffen weinig licht. Wel ontbreekt het niet aan variae

¹⁾ Proeve van grondslagen voor eene nieuwe Nederduitsche vertaling van het Nieuwe Testament enz., blz. 131.

²⁾ t. a. pl. blz. 64 enz.

lectiones. In sommige handschriften bijv. wordt, in plaats van *καὶ ἴστί, καὶ ἴστησαν* of *καὶ ἱστᾶσθαι* (dit laatste ook in den Sinaiticus) gelezen, zoodat de overzetting dan wordt: „en zij bleven bedroefd staan”. In andere ontbreken de woorden *καὶ ἴστί* en moet het Adjectivum *σκυθρωποί* dus onmiddellijk met het Participium *περιπατοῦντες* verbonden worden, in den zin van: „droevig daarhenen wandelende”. In nog andere eindelijk schijnt, volgens het getuigenis van Origenes ten minste, de door ons beschouwde zinsnede in het geheel niet bestaan te hebben, — eene lezing, die, indien zij gevolgd mocht worden, ons van zelf het recht zou geven, die zinsnede onvertaald te laten. Wat nu die varianten betreft, wij zullen, na hetgeen daarover reeds geschreven werd, de gronden niet aanwijzen, waarop zij al te gaar moeten verworpen worden, maar alleen onze instemming uitspreken met hetgeen Tischendorf met het oog daarop zegt: „satis molestum erat illud *καὶ ἴστί*, hinc varie temptatum est”. Inderdaad blijkt uit die verschillende varianten — en in zoover heeft het getuigenis der Codices weer groote waarde voor ons — dat men reeds zeer vroeg heeft ingezien, dat er in dat *καὶ ἴστί* eene fout moest schuilen, waardoor de zin mank ging. Doch welke? Hieromtrent liepen de gevoelens uiteen en — doen zij dat nog. Holwerda schreef: Er schijnt iets uitgevallen te zijn en wel tusschen *περιπατοῦντες*; en *σκυθρωποί*. Door sommigen werd *καὶ ἱστᾶσθαι* ingevoegd, door anderen iets anders, waarvan het *καὶ ἴστί* van den gewonen tekst een overblijfsel is”. Hij liet er echter op volgen: „Wat er gestaan heeft, zal wel niemand ooit met genoegzame zekerheid kunnen zeggen” en, na zijn vermoeden dienaangaande te hebben medegedeeld, eindigt hij met de verklaring: „Weet iemand iets beters, ik zal er mij hartelijk over verheugen, en de eerste zijn om er mijne toestemming aan te geven”.

Het moge misschien wat aanmatigend schijnen, doch ik verkeer nu eenmaal in den waan of de meening, zooals men 't noemen wil, dat ik inderdaad voor het advies van dien uitnemenden geleerde iets beters in de plaats kan stellen, iets, waaromtrent het mij zelven althans niet aan genoegzame zekerheid ontbreekt. Ik twijfel er namelijk geen oogeblik aan, of wij hebben hier met eene dier onwillekeurige schrijffouten te doen, gelijk er zoovele reeds in de alleroudste *ἀπόγραφα* werden aangetroffen. De woorden *καὶ ἴστί* zijn, indien ik mij niet ten zeerste vergis, inderdaad een overblijfsel, doch waarvan? Van niets anders dan van het volgens de in het Unciaalschrift gebruikelijke scriptio continua aaneengeschrevene *καὶ ἱστῶσθε*, waarvan het zich maar al te gemakkelijk laat begrijpen, hoe het onder de hand eens onnadenkenden of onkundigen afschrijvers versmelten kon tot hetgeen nu in den tekst gelezen wordt. Door die eenvoudige, palaeographisch volkomen gerechvaardigde invoeging van *ἐς τί* = *waartoe* wordt de zin op eens hersteld. Dat zij evenzeer uit een spraakkunstig oogpunt gewettigd is,

blijkt bijv. uit eene vergelijking van onze plaats met Matth. 14 : 31 ¹⁾, waar het door ons ingevoegde in een geheel gelijksoortig verband voorkomt, in de vraag nl.: *ὀλεγομένης, εἰς τὴν ἰδίαν*; d. i. kleingelooovige, waartoe of waarom hebt gij gewankeld? Wellicht, dat ook het ontstaan der voornaamste varianten zich langs den hier aangewezen weg voldoende zou laten verklaren. Het is ten minste volstrekt niet onmogelijk, dat *ιστι ιστι*, met unciaalletters geschreven en bij eenigszins onduidelijk schrift, tot lezingen als *ιστησαν* of *ιστάθησαν* geleid heeft, of dat een afschrijver, bij het weglaten van een der beide nagenoeg gelijkkluidende, in zijn oog misschien dubbel geschreven woorden, toch voorzichtigheidshalve eenige ruimte in zijn manuscript heeft overgelaten, die een latere afschrijver gemeend heeft op zoodanige wijze te moeten aanvullen. Doch hoe dit zijn moge, voor de gissing, dat *καὶ ἰστί* door *καὶ εἰς τὴν ἰστί* vervangen moet worden bestaat in mijne schatting zóóveel grond, dat ik haar met vertrouwen aan het oordeel onzer critici meen te mogen onderwerpen.

Joh. 8 : 57. Deze plaats levert mijns inziens een treffend bewijs, hoe de tot hertoe gehuldigde methode van tekstcritiek tot verkeerde uitkomsten kan leiden, waartegen de streng wetenschappelijke ons waarschijnlijk behoed zou hebben. In een gesprek met de Joden wordt Jezus voorgesteld tot dezen gezegd te hebben: „Abraham, uw vader, verheugde zich, dat hij mijn dag zien zou, en hij heeft dien gezien en zich verblijd,” waarop dan de Joden hernemen: „Gij zijt nog geen vijftig jaar, en hebt gij Abraham gezien?” Maar dat antwoord sluit niet met de woorden, waardoor het werd uitgelokt. Jezus had immers niet beweerd, dat hij Abraham, maar dat Abraham *hem*, of eigenlijk den heilsdag, die met zijne optreding was aangebroken, gezien had. De hieruit ontstane moeielijkheid kon dan ook, zooals van zelf spreekt, aan de exegeten niet ontsnappen. Doch het gezag der Codices was hun nu eenmaal te machtig, dan dat zij er niet wat hoofdbrekens voort over gehad zouden hebben, om tusschen twee gezegden, die niet op elkander slaan, om zóó te spreken niet kloppen, het toch vereischte verband te brengen. Geen enkel handschrift toch, of het las: *πεντήκοντα ἔτη οὕτω ἔχεις καὶ Ἀβραάμ ἑώρακες*; Geen enkel?... Ja toch één was er, het VatiKaansche, dat een weinig afweek, daar het, in plaats van *ἑώρακες*, *ἑώραξες* te lezen gaf. Maar dat *ἑώραξες*, wat kon het anders dan een taal- of schrijffout zijn? Als zoodanig werd het dan ook nog door de HH. Cobet en Kuenen beschouwd en daarom, in plaats van in den door hen uitgegeven tekst, opgenomen onder de lijst van scripturae, quas — zooals zij in hunne Praefatio (p. CIV) verklaren —

¹⁾ Vgl. ook Mark. 14 : 4: *εἰς τὴν ἀπώλεια αὐτῆ τοῦ μύρου γίνονεν*;

non esse recipiendas censuimus. Dus ook naar den Vatikaanschen Codex weer *ἰώραας*, evenals in al de overigen. Maar, zoo vragen wij, met het oog op het hieruit voortgevloeide gemis aan samenhang waarop wij gewezen hebben, zou er dan toch geene mogelijkheid bestaan, om langs kritischen weg die moeielijkheid uit den weg te ruimen? En inderdaad, men behoeft zich, dunkt mij, deze vraag slechts gesteld te hebben, om haast op hetzelfde oogenblik zich van die mogelijkheid te overtuigen. Men neme slechts de als fout bejegende lezing *ἰώραας*; ten grondslag, scheidt daarvan de slotletter af en verbindt die met de beginletter van het volgende woord *ἔινεν*, wat verkrijgen wij? In plaats van *Ἀβραάμ ἰώραας*; *Ἀβραάμ ἰώραας σέ*; derhalve juist datgene waarnaar wij zochten om een logisch goed sluitenden zin te verkrijgen.

Ik geloof niet, dat het noodig zal zijn, veel tot adstructie van dit zuiver kritisch proces in het midden te brengen. Het behoeft zeker geen betoog, dat daarin niets is opgenomen, waarvan niet volledig rekenschap kan gegeven worden. Ook mogen wij, wat de zoo verkregen uitkomst betreft, er nog op wijzen, dat alleen door de verandering van *ἰώραας* in *ἰώραας σέ* over het geheele verband een klaarder licht verspreid wordt, onder anderen over dat vrij duistere: „gij telt nog geen vijftig jaren, en” — volgens de gewone lezing — „hebt gij Abraham gezien?” Alsof er voor den aldus toegesprokene, alleen door in jaren toe te nemen, meer kans op dit voorrecht bestond! De bedoeling kan natuurlijk alleen geweest zijn, dat, naarmate Jezus reeds verder in leeftijd gevorderd was, hij ook dichterbij stond bij den tijd, waarin Abraham geleefd had en deze hem dus had kunnen zien.

Doch dit daargelaten, vestigen wij hier ten slotte nog de aandacht op een opmerkelijk feit. De voorgeslagen tekstverandering is door mij voorgesteld, zooals zij dit in zekeren zin ook werkelijk is, als eene vrucht van de toepassing der door mij aanbevolen tekstkritiek. Nu nog een jaar of vijftien geleden zou zij dan ook alleen op dien grond noodwendig hebben moeten verworpen worden. Wat is er inmiddels gebeurd, op grond waarvan men dit thans niet meer zou kunnen beweren? Slaan wij den Codex Sinaiticus op, welks tekst in 1865 door Tischendorf wereldkundig werd gemaakt: wat lezen wij daar? *Ἀβραάμ ἰώρασιν σς*. Mij dunkt, dit feit heeft geen commentaar noodig, om getuigenis af te leggen van den inderdaad zeer wankelen grondslag, waarop de tot hiertoe gehuldigde methode van tekstkritiek steunt. Nu een toevallig wedergefounden handschrift de eenig mogelijke lezing blijkt te bevatten, nu zal deze, ofschoon dan ook alleen in dat ééne handschrift voorkomende, in den tekst eene plaats mogen vinden. Vóór dien tijd kon, mocht daar niet aan gedacht worden. Doch blijkt juist hieruit dan niet, dat men destijds op een dwaalspoor was?

Aan het tot dusverre behandelde wensch ik thans nog een voorbeeld toe te voegen, wel van eenigszins anderen aard, doch waarop ik mij,

tot staving van het recht der door mij aangeprezen methode, met geen minderen nadruk meen te mogen beroepen. Het is ontleend aan Mark. 9: 11—13, eene plaats, uit exegetisch-kritisch oogpunt merkwaardig, al ware 't maar alleen om den geduchten strijd, die over de interpunctie heerscht. Waar de één een punt of semicolon zet, plaatst de ander een vraagteeken. Waar de een, iets verder, zulk een vraagteeken noodig oordeelt, laat de ander den zin doorloopen om hem straks op zijne beurt weer met een punt of vraagteeken te besluiten. En van waar die strijd, waardoor natuurlijk het geheele redeverband, naar ieders verschillende opvatting, zeer verschillend gewijzigd wordt? ¹⁾ Aan verschil van lezing is dit niet toe te schrijven. Het bestaat, wel is waar, doch is van zulk een aard, dat de exegeten het daarover waarschijnlijk zeer wel eens zouden worden, indien zij alleen met behulp van deze of gene lezing een dragelijken zin konden verkrijgen. Daar dit echter het geval niet is, zoeken zij 't langs andere wegen, en zoo ook in de interpunctie, ofschoon er, naar mijne bescheidene zienswijze, slechts eenige onbevangenheid toe noodig is, om in te zien, dat geen enkele uitlegger 't ook langs dien weg gevonden heeft. Om hierover een juist oordeel te kunnen vellen, zouden wij eigenlijk verplicht zijn, achtereenvolgens kennis te nemen van onze plaats, zooals zij in het oorspronkelijke luidt, van de verschillende wijze waarop zij geinterpungeerd is geworden, en van de verschillende overzettingen die hieruit zijn voortgevloeid. Daar dit echter hier geheel ondoenlijk is, zij 't mij veroorloofd mij tot datgene te bepalen, wat voor een recht verstand van de zaak volstrekt vereischt wordt.

Jezus, na het tooneel der verheerlijking, van den berg teruggekeerd, verbiedt aan zijne leerlingen van het gebeurde te spreken, vóórdat de zoon des menschen uit de dooden zou zijn opgestaan. De leerlingen worden daardoor tot nadenken gestemd en overleggen onder elkander, wat dat uit de dooden opstaan in den mond huns meesters kon beteekenen. Had hij daarmede werkelijk weer op een naderend, in hun oog zoo onwaarschijnlijk, lijden en sterven gezinspeeld? Zij wenden zich tot Jezus zelve met de — ik had, in het gewone voetspoor tredende, bijna gezegd: de vraag, doch wat wij lezen behelst inderdaad geen vraag, daar het recitatieve *ὅτι* na *λέγουτες* zulk eene opvatting eenvoudig niet toelaat — dus met de woorden: „de Schriftgeleerden zeggen, dat Elia eerst moet komen.” Jezus antwoordt hun: „Elia komt wel eerst en herstelt alles,” terwijl hem dan de onmiddellijk daarop volgende vraag in den mond wordt gelegd: en hoe staat er van den Zoon des menschen geschreven, dat hij veel moet lijden en veracht worden? Ik zeg: in

¹⁾ Ik verwijs hier naar hetgeen door Cobet en Kuenen over dit onderwerp zoo terecht wordt opgemerkt in de Praefatio voor hunne uitgave van den Codex B, p. XCVII. „Interpungere saepe est interpretari,” zoo lezen wij daar onder meer.

den mond gelegd, want dat zij niet uit zijn mond, maar uit dien der leerlingen is voortgekomen, schijnt mij aan geen redelijken twijfel onderhevig. Ook wanneer men, met sommigen, de vraag beperkt tot de woorden: „en hoe staat er van den Zoon des menschen geschreven?” zoodat het volgende „dat hij veel moet lijden en veracht worden” als antwoord daarop wordt opgevat, verkrijgt men eene uitdrukking, die, wanneer zij aan Jezus wordt toegeschreven, in geen verband hoegenaamd met het voorafgaande en volgende staat, ja den zin van het geheel zoo klaarblijkelijk stoort, dat het den bekwaamsten uitlegger niet mogelijk is dien te herstellen.

Wat dan? Wij staan hier, als ik mij niet bedrieg, voor het geval, waarvan ik straks gewaagde, dat een afschrijver uit den allervroegsten tijd, om in zijn handschrift slechts geen ratures te maken, eenige overgeslagen woorden eenvoudig invoegde ter plaatse waar hij zijn verzuim bemerkte. Stellen wij, dat dit ook hier geschied is, en voegen wij dus bijeen, wat onzes inziens werkelijk bijeen behoort, dan krijgen wij, door eene geringe verschikking van twee zinsneden, een geheel, dat aan alle eischen van verband en samenhang beantwoordt. Wij lezen dan namelijk: „En zij vroegen hem zeggende: de schriftgeleerden zeggen dat Elia eerst moet komen, en hoe staat er geschreven van den Zoon des menschen, dat hij veel moet lijden en veracht worden? En hij zeide tot hen, Elia komt wel en herstelt alles; doch ik zeg u, dat Elia ook gekomen is, en zij hebben hem gedaan al wat zij wilden, gelijk van hem geschreven staat”.

Maar zoo lezen wij in geen enkelen Codex! Reden te meer, dunkt mij, om bij de Nieuw Testamentische tekstkritiek nog andere factoren, dan het getuigenis der Codices alleen, in rekening te brengen. Waar het ons toch om waarheid te doen is, daar — wij maken hier nogmaals gebruik van het woord van Bengel — daar behooren wij die te zoeken, pro nostra facultate, met al de hulpmiddelen, die ter onzer beschikking staan.

L E S B I A - C L O D I A,

BIJDRAGE TOT VERKLARING VAN CATULLUS,

DOOR

C. M. FRANCKEN.

Indien de waarde van de klassieke schrijvers afhing van het oordeel van onze eeuw, dan zou Catullus de eerste plaats onder alle Romeinsche dichters moeten innemen. Vergilius en Ovidius zijn op den achtergrond geraakt, de naam van Horatius als lyrisch dichter heeft ten gevolge van de kritiek van Peerlkamp gevoelig geleden, de komediën van Plautus worden meer bestudeerd dan bewonderd, maar Catullus wordt zonder voorbehoud geprezen. Th. Mommsen beweert, dat het Romeinsche volk geen tweeden dichter heeft voortgebracht, bij wien kunstmatige inhoud niet kunstmatigen vorm zoo volmaakt te voorschijn komt als bij Catullus, en dat in dien zin de bundel van zijne gedichten ongetwijfeld het volmaaktste is, dat de Latijnsche poëzie kan aanbieden. En Macaulay zegt van Catullus: ik weet niet of het aan hem of aan iets eigenaardigs in mij zelf is te wijten, maar daar zijn snaren in mijn gemoed, die hij treft als geen ander vermag. De eerste verzen van Miser Catulle, de verzen aan Cornificius, blijkbaar op het ziekbed geschreven, en een deel van het gedicht *Si qua recordanti* doen mij meer aan, dan ik zeggen kan. Wat hem en Munro vooral schijnt aange trokken te hebben, is de eenvoud en de waarheid in tegenstelling met het bestudeerde en kunstmatige in de lyrische en epische poëzie van het Augusteïsche tijdvak: achter al het

platte en lichtzinnige, dat bij eene vluchtige kennismaking aanstoot geeft, openbaart zich bij nadere beschouwing een vrije geest en een eigenaardig karakter. Zijne poëzie is, afgezien van eenige afdwaling tot de Alexandrijnsche kunst, waar en frisch, terwijl zij eene zuivere afspiegeling is van 's dichters gemoed, en de omgeving, waarin hij verkeert, puntig en scherp teekent. Hier is de stem van de stervende vrijheid tegenover de machthebbers Caesar en Pompeius, hier tevens eene afschaduwning van den invloed van het dartele en wulpsche Rome op den verre van daar opgegroeiden Veroneser, de plompheid en ongemanierdheid van een zich boven het decorum verheffenden club, en toch weder gevoel voor huiselijk geluk en trouwe liefde, deugd en dwaling, zwakheid en kracht onderengemengd. Medegesleept door de liefde voor zijne Lesbia, die inderdaad die toewijding niet verdiende, is de dichter later tot zich zelf gekomen en heeft hij dien onteerenden band niet dan na inwendigen strijd losgemaakt.

Een van de belangrijkste, hoezeer dan ook niet ontwijfelbare resultaten van het nieuwere philologische onderzoek is de identiteit van Clodia, de zuster van den bekenden volks-tribuun, en Lesbia. Het is zoozeer de gewoonte der erotische dichters om bij 't bezingen hunner Chloë's, Daphne's en Cynthia's hunne eigene aandoeningen en gewaarwordingen mede te deelen, dat het voorwerp hunner liefde in een half-donker verkeert, en het bij den lezer geen duidelijk beeld achterlaat noch den indruk van een bepaald karakter. De vraag, wie de aangebedene schoonen geweest zijn, is daarom dikwijls niet te beantwoorden, dikwijls onverschillig. Ofschoon Catullus een verdenken naam gebruikt heeft, blijkt toch uit enkele trekken, dat wij niet met eene schepping van 's dichters fantasie, maar met eene werkelijke persoonlijkheid te doen hebben.

De bewering, dat Lesbia een pseudoniem is, wordt reeds gevonden bij Ovidius, *Trist. II. 427*: *sic sua lascivo cantata est saepe Catullo Femina, cui falsum Lesbia nomen erat*. Dat zij eigenlijk Clodia heette, steunt op Apuleius *Apologia 405*, *Oudend., 15, Kr.*: *Eadem opera accusant C. Catullum*

quod Lesbiam pro *Clodia* nominarit et Tigidam similiter, quod quae *Metella* erat Perillam scripserit, et Propertium qui Cynthiam dicat, *Hostiam* dissimulet, et Tibullum quod ei sit *Planitia* in animo, Delia in versu. Uit deze vernoeming kan niet opgemaakt worden, dat Lesbia eene aanzienlijke vrouw is geweest, die de dichter, door haar openlijk te noemen, niet aan de algemeene verachting wilde prijs geven, want met uitzondering van *Metella* ¹⁾, zijn de overige onder den verdichten naam schuilende personen van minderen rang; de naam werd om licht te bevroeden reden in het belang van den minnaar zelf verzwegen, terwijl een zoodanig pseudoniem werd verkozen, dat in tal van lettergrepen en quantiteit met den waren naam overeenkwam, zoodat zonder schade van het vers bij het voordragen inter amicos de ware naam kon gebruikt worden. Zoo is het ook met *Lesbia-Clodia*. De getuigenis van Apuleius is door de eerste uitgevers van Catullus wel niet onopgemerkt voorbijgegaan, maar toch eerst door Ludwig Schwabe in zijne *Quaestiones Catullianae* 1862 p. 53 vlgg. naar behooren tot haar recht gekomen. Te gelijker tijd was R. Westphal (volgens eigene verklaring) op het denkbeeld gekomen om de gedichten van Catullus naar hun historischen samenhang te vertalen en toe te lichten. Om het verschijnen van Schwabe's boek werd de uitgave tot 1867 uitgesteld. Aan de verdiensten der metrische vertaling, die waardig die van Theod. Heyse (1855) ter zijde staat, wensch ik volstrekt niet te kort te doen, maar voor 't overige verhoudt zich dat boek tot de *Quaestiones* van Schwabe als een historische roman tot de geschiedenis. Na het verschijnen van Schwabe's werk kan men de oudere geschriften van Haupt, Jungclaussen en Helbig zonder nadeel ter zijde laten. Zijn betoog vond bestrijding in het later als dissertatie gebruikte prijsantwoord over Catullus van T. T. Kroon, te Groningen in 1863 bekroond. Maar, zoo al niet

¹⁾ Wellicht de vrouw van P. Lentulus Spinther, van wie hij in 43 scheidde. Zie Drumann, II p. 58. Tigidas wordt door Ovidius na Calvus, geb. 82 en vóór Helvius Cinna genoemd Trist. II 433. Hij schijnt dus een jonger tijdgenoot van Catullus geweest te zijn.

uitvoeriger, zwaarwichtiger zijn zeker de bezwaren, die A. Riese in de *Jahrbücher für Classische Philologie* voor 1872, S. 747, fgg. uiteenzette. Ik wensch hier den strijd, die naar aanleiding van dat stuk, tusschen hem en Baehrens (*Analecta Catulliana* 1874) is gevoerd, niet als *ἔφεδρος* voort te zetten; bij een vernieuwd onderzoek zal ik evenwel op Riese's zeer scherpzinnige opmerkingen moeten terugkomen. Namen op te noemen van hen, die zich eenvoudig in dezen of genen zin verklaard hebben zonder nadere toelichting is overbodig. Het punt in quaestie is het laatst uitvoerig behandeld door Ellis in zijn *Commentary on Catullus* 1876, p. LV sqq., en door Munro, *Criticisms and Elucidations of Catullus*, Cambr. 1878.

Slaan wij in de eerste plaats het oog op de Lesbia van Catullus, daarna op de Clodia der geschiedenis.

Geen vrouw neemt in de poëzie van Catullus een ruime plaats in behalve Lesbia. *Ipsimilla*, waarin waarschijnlijk niet een eigen naam, maar een *ὑποκοριστικόν* van *ipsima*, superlativus van *ipsa* te zien is (Bücheler ad Petron. p. 74. 1), wordt slechts eens vermeld c. 32 op eene wijze, die het twijfelachtig maakt of het Catullus niet meer te doen is om eene hetaere te beleedigen dan om zijne genegenheid te openbaren, Aemeana, de amica van Mamurra, en Aufilena van Verona worden elk slechts een paar maal bij name genoemd (41, 43, 110, 111); aan Lesbia gericht is een geheele cyclus van gedichtjes, waarin eene liefdesgeschiedenis van het begin tot het einde kan worden nagegaan; de eerste ontmoeting, het volle genot der liefde, verflauwing, oneenigheid, herstel van de goede verstandhouding, zorg en genot, smart- en juichtoonen, eindelijke scheiding zijn zoo waar uitgedrukt, dat het niet twijfelachtig kan zijn, of hier is aan eene werkelijke persoonlijkheid te denken (5, 7, 43, 51, 58, 72, 75, 79, 83, 86, 87, 92, 107). Ook die liederen, waarin van eene ongenoemde geliefde sprake is, passen naar inhoud, geest en toon zoo juist in die reeks, dat zij, meerendeels met de hoogste waarschijnlijkheid, daartoe kunnen gebracht worden. Het zijn 1, 3, 8, 11, 13, 36, 37, (niet 42) 68^{a, b}; 70, 76, 78^b, 85, 91, 104, 109.

De eerste ontmoeting had plaats door bemiddeling van zekeren Allius (68^b), die daartoe zijn huis openstelde, waarvoor Catullus hem dankbaarder is dan hij verdiende; want Lesbia was toen reeds getrouwd 68^b, 105:

Set furtiva dedit muta munuscula nocte.

Ipsius ex ipso dempta viri gremio.

waarmede te vergelijken 83.1:

Lesbia mi praesente viro mala plurima dicit.

Riese heeft het huwelijk van Lesbia ontkend. Lesbia is volgens hem eene ongehuwde libertina. Hij kon echter niet verder komen dan tot het negatieve resultaat, dat de uitdrukkingen vir en femina niet noodzakelijk een huwelijk veronderstellen. Er is geen twijfel aan of *vir* wordt bij Ovidius voor amicus gebruikt, waarvoor o. a. een duidelijk bewijs is Am. III. 11. 18; ik betwijfel evenwel of die aanwending van het woord zoo algemeen is als Riese voorstelt, die tot bevestiging van zijn gevoelen plaatsen aanhaalt, als Am. II. 2, 11, III. 4, 1. Hij heeft niet op-, althans niet aangemerkt, dat *vir* daar met *maritus* afwisselt. Zie ald. II. 2, 51, III. 4, 27. Trots de verzekering, die Ovidius in later jaren tot zijne verdediging gaf, dat hij geen overspel had geleerd, hebben wij daar aan adulterium te denken. Maar de huwelijken met libertinae staan met gewone niet geheel en al gelijk, en een adulterium met eene getrouwde libertina heeft naar Ovidius misschien minder te beteekenen. Of schoon huwelijken met libertinae niet onwettig waren, waren zij toch min of meer onteerend. Aan Antonius wordt het tot schande gerekend (Phil. II. 2, 3), dat hij de dochter van een libertinus, aan Gellius Publicola dat hij een libertina gehuwd had (pro Sest. 52, 110) en uit de plaats van Livius over Fescennia Hispala (XXXIX. 19) blijkt, dat de libertina, wanneer zij huwde, vroeger althans, in recht eenigszins bij de ingenua achterstond. Dat de verplichting van de echtgenooten bij het huwelijk der libertinae minder nadrukkelijk ingeprent wordt, dan waar de bruid met inachtneming van alle plechtigheden uit het ouderlijke huis door den man naar hare nieuwe woning wordt gebracht, behoeft wel geen betoog. De eene partij, veelal aan een ongebonden

leven gewoon, kan zich niet zoo spoedig aan orde en trouw gewennen; vandaar dwangmiddelen door den echtgenoot aangewend om ontrouw te voorkomen, en hardvochtige deurenwachters, zooals Bagous bij Ovidius, vandaar de *claves*, quae frustra insunt foribus, en de overige apparatus, die meer aan eene gevangenis dan aan een verblijf voor vrijen doet denken en de verontwaardiging van de erotische dichters opwekt. Dezen huwelijksband verscheurd te hebben scheen waarschijnlijk, vooral na zoo vele jaren, den lichtzinnigen Ovidius een onbeteekenend en licht te vergeten vergrijp, en het stond ook zeker niet gelijk met die gevallen van echtbreuk, waarin den man niet alleen zijn recht, maar ook de liefde zijner vrouw ontroofd werd.

Bij Catullus pleit voor de eigenlijke opvatting van *vir* genoeg. Men zal moeten toegeven dat de uitdrukking *mulus* (animal ad procreationem non aptum), die Catullus den man van Lesbia naar het hoofd slingert (83.3), eigenaardiger van een kinderloos huwelijk wordt opgevat, dan van eene voorbijgaande vereeniging van anderen aard ¹⁾; ook de getuigenis van Ovidius Trist. II. 430 legt meer gewicht in de schaal dan men gewoonlijk aanneemt (Riese l. l. p. 753, Schwabe p. 137, Baehrens Anal. p. 5). »Catullus heeft Lesbia verheerlijkt,

Nec contentus ea multos volgavit amores,
In quibus ipse suum fassus adulteriumst”.

In het laatste vers beteekent adulterium blijkbaar iets meer dan de amores in het eerste en moet in den eigenlijken zin opgevat worden. Er is hier dus sprake van echtbreuk, maar niet met Lesbia: »niet tevreden met haar heeft hij, zegt O., ook andere liefdesbetrekkingen, ja zelfs zijn adulterium verheerlijkt.” Schwabe, door anderen gevolgd, heeft eene geheel nieuwe beteekenis van adulterium t. a. p. aangenomen, waardoor de ongetrouwde Lesbia toch ook daarin betrokken

¹⁾ *Mulus* wordt als beeld van domheid zeer zelden gebruikt; alleen in de 16 Satire van Juvenalis 23: *mulino corde*. Plaut. Cist. IV. 2. 12 *mullo inscitior* is gissing. Gewoonlijk dient *asinus* als beeld der domheid.

kan zijn, namelijk die van ontrouw aan eene vrouw (hij heeft behalve Lesbia ook anderen bemind, en dus tegenover Lesbia aan adulterium zich schuldig gemaakt.) Als dit doorgaat, dan zou de getrouwde man als hij staande zijn huwelijk het met eene libertina aanlegt een adulter zijn. Nog veel sterker zou hier gezegd worden, dat een vrij man, die eene libertina laat zitten, een adulter is. Dat woord wordt van den man gebruikt niet met toespeling op degene, die verlaten wordt, maar met betrekking tot inbreuk op recht van anderen; het karakteristieke is niet de scheiding, maar het aanknoopen van eene nieuwe verbindtenis. De woorden van Ovidius bewijzen of dat hij meer gedichten van C. heeft bezeten dan wij, of dat hij in een der thans bestaande, waar Lesbia niet genoemd wordt, eene echtbreuk heeft aangenomen. En dat kan zeer wel in 68 geweest zijn, waar zonder dat Lesbia genoemd wordt voorkomt (105):

Set furtiva dedit muta munuscula nocte
Ipsius ex ipso dempta viri gremio.

Uit deze verklaring van Ovidius volgt natuurlijk volstrekt niet dat hij ook gelijk heeft en dat 68 niet op Lesbia slaat; het tegendeel is waar; maar zooveel blijkt uit ipse *suum fassus adulteriumst* dat er van een bekend schandaal spraak is. Wanneer dus beweerd wordt dat de Romeinsche poesie nooit overspel heeft gehuldigd (Riese p. 756), dan blijkt dit reeds om de verklaarde plaats onhoudbaar, al is het dan ook volgens Riese zeer wenschelijk. Eene ongeregeldheid, zooals wij hier aantreffen, is te Rome alles behalve onwaarschijnlijk: daar de ontbinding van een huwelijk op verlangen van de vrouw alleen oorspronkeljk niet plaats vindt ¹⁾, en zij dus aan den heer en meester, aan wien zij was uitgehuwlijkt, indien deze niet in een divortium toestemde, gekluisterd bleef, konden de nadeelige gevolgen hiervan niet uitblijven. Rome's jaarboeken leveren in vroeger tijd (329, Liv. VIII 18) de bewijzen van misdadige pogingen van vrou-

¹⁾ Vissering, Quaestt. Plaut. p. 67. Rossbach Röm. Ehe p. 397.

wen om door vergift zich van het gehate juk te ontslaan (meer bij Becker V. n. 361). En ofschoon later, sinds den 2^{den} Punischen oorlog echtscheidingen op verlangen van de vrouw voorkomen, werd toch de moraliteit niet beter; het is bekend, hoe de tijd der burgeroorlogen door kuischheid en huwelijkstrouw allerminst uitblonk. De mannen zonden lichtvaardig hunne vrouwen weg (Becker l. l. n. 376, 380), en de vrouw, zegt Horatius, »incestos amores de tenero meditatur ungui. Mox iuniores quaerit adulteros'', en »iussa coram non sine conscio surgit marito'' (C. III. 6). De geschiedenis geeft in Julius Caesar (Suet. 50) en Maecenas (Maior op Juvenalis I. 56) van de waarheid dezer bewering treffende voorbeelden (vgl. ook Friedländer, Sitteng. I. 276).

Met dat al blijft adulterium een leelijk verwijt en Catullus zou zich niet licht een adulter genoemd hebben. Maar Amor heeft zijn eigene logica: de vrouw, die haren man ontrouw wordt, is voor Eros geen voorwerp van verachting, maar wel zij, die haar minnaar teleurstelt; in het eerste geval had er dwang plaats gehad, in het andere was de vrouw hare vrije keuze gevolgd. Het denkbeeld van het den echtgenoot aangedane onrecht komt in 't geheel niet op; hij is een tiran, die eene lieve vrouw niet verdient, zij is verongelijkt en medelijdenswaardig. Zoo oordeelt de erotische dichter, die hier rechter en partij te gelijk is. Indien Lesbia uit vrije verkiezing Catullus bemint, dan verwacht hij van haar trouw aan haar gegeven woord, en hij zelf rekent zich gebonden door zijne belofte; niet als zij die *ἀφροδίσιον ὄρκον οὐ φασιν εἶναι* verbreekt hij den geknoopten band, zoodra de eerste bekoring voorbij is, maar met terzijdestelling van elke andere betrekking droomt hij van een eeuwig geluk. Maar aan deze verwachtingen werd door het gedrag van Lesbia de bodem ingeslagen.

Eenmaal was zij in het huis van Allius, verheven als eene godin, voor zijne oogen verschenen (68^b, 27, vlg.). Als weleer Laodamia, toen zij tot Protesilaus was gekomen, elke andere genegenheid had vergeten om hem alleen trouw te zijn, zoo had Lesbia toen hem alleen al den gloed van haar hartstocht gewijd (91). In de wijze waarop die vergelijking

wordt uitgewerkt, in de vermelding van eene vroegere liefde, die in de fabel niet gegeven was, schijnt eene aanwijzing van betrekkingen van Lesbia te liggen, die thans door de ontmoeting met Catullus waren afgebroken:

Sed tu (Laod.) horum magnos vicisti sola furores,
 Ut semel es flavo conciliata viro.
 Aut nihil aut paulum cui tum concedere digna
 Lux mea se nostrum contulit in gremium.

Haar eigen huis was nu haar een gehaat verblijf. De verveling, die zich daar van haar meester maakt, wordt fijn geteekend in het gedichtje dat den bundel opent »ad passerem Lesbiae”. Met het vogeltje, dat in hare gevangenis deelt, speelt zij tot tijdverdrijf: In solatiolum sui doloris (Credo tum gravis acquiescit ardor): Tecum ludere sicut issa possem Et tristis animi levare curas

Wie Allius was, moet in 't midden blijven, maar uit de warme dankbaarheid, waarmede hij vermeld wordt, blijkt wel dat het geen persoon van twijfelachtige reputatie en minderen rang is. Ook daaruit volgt dat Lesbia geen gewone libertina is. Een gemeene koppelaar behoefde niet aan de herinnering der Muzen te worden aanbevolen (68⁶, begin) en voor de ontmoeting met eene libertina stond wel bij lieden van hetzelfde slag de gelegenheid open. Lesbia verscheen dan veeleer als eene Sulpicia tegenover Cerinthus (Tib. IV. 2 vlgg.).

Het hartstochtelijk genot der eerste liefde blijkt uit de fraaie navolging van Sappho: ille mi par esse deo videtur (57) op Lesbia toepasselijk gemaakt, en uit (5) vivamus mea Lesbia, dat de basia van Janus Secundus onwillekeurig in de gedachten roept. In denzelfde geest is (7) Quaeris quot mihi basiationes. Dat geluk was niet langdurig en werd meermalen gestoord. Er bestond blijkens 68 »Quod mihi fortuna” weldra reden om aan de trouw van Lesbia te twijfelen.

Het aangehaalde gedicht bestaat uit twee poetische brieven aan verschillende personen gericht, de eerste 1 – 40 aan

Manlius, de tweede, waarvan wij boven reeds gebruik maakten, aan Allius. Beide zijn te Verona geschreven met het oog op wenken over de ontrouw van Lesbia in Catullus' afwezigheid. De eenheid van het gedicht wordt nog door Ellis verdedigd, maar op gronden, die naar mijn inzien afdoende door Munro zijn weerlegd (p. 169); hier zij alleen de opmerking gemaakt dat de Manlius van het eerste stuk gebukt gaat onder het verlies van zijne echtgenoot 1—6, terwijl aan Allius op het slot van het tweede wordt toegewenscht; *sitis felices et tu simul et tua vita* (155 = 115)¹⁾.

In het eerste gedeelte dan heet het 27—30

Quare quod scribis Veronae turpe Catullo

Esse, quod hic quisquis de meliore nota

Frigida deserto tepefactat membra cubili:

Id, Manli, non est turpe, magis miserumst.

Het is mij bijna ondenkbaar dat Prof. Jowett in ernst zal hebben beweerd, dat hier sprake is van het nemen van warme baden; toch heeft Munro het als zoodanig opgevat. Catullus zou zich dan niet betamelijk gedragen, omdat de groote wereld elders, te Baiae, warme baden nam! Maar wat beteekent *deserto*? is het eenvoudig *relicto*? En was het dan een schande (*turpe*) geen baden te nemen? Neen, »het is schandelijk, dat hier op het (d. i. uw) verlaten bed ik en weet niet wie van aanzienlijken huize zijn verkleumde leden koestert», beteekent geheel iets anders. De woorden behoeven, indien men elk maar zijn eisch geeft, geen commentaar. Grammaticaal heeft alleen *quisquis*, in den zin van *nescio quis* van iemand, dien men niet noemen wil, eenig, maar niet overwegend, bezwaar, mits men niet schrijve *quisquis de meliore nota est*, in welk geval de opvatting, die ik voor de ware houd (*aliquis de meliore nota, quisquis est*) bepaald onmogelijk wordt. Alleen geef ik toe aan Jowett, dat *hic* niet van Rome kan worden verstaan; (dan kon het in 35 van dezelfde stad niet heeten: »*illa domus*,

¹⁾ A. Kiessling, wiens *Analecta Catulliana* (Greifswald, 1877) ik eerst later ontving, schijnt mij dit bezwaar tegen de eenheid van het gedicht niet te hebben weggenomen.

»*illa mihi sedes, illic mea capitur aetas*”), en dat het evenmin van Verona moet worden opgevat, maar van een of andere plaats buiten Rome, b. v. Baiae. De woorden van Manlius zelf worden teruggegeven: wat gij schrijft, het is schandelijk voor C. te Verona te zijn, omdat hier te Baiae of waar dan ook, enz., dit is niet schandelijk, maar veeleer treurig. In de uitlegging van Baehrens, die overigens voor den tekst van Catullus uitnemende verdiensten heeft ¹⁾, kan ik mij hier niet vinden (Anal. p. 60), als hij *frigida membra deserto cubili tepefacere* verklaart door *abstinere amoribus*.

Niet schandelijk, maar treurig, non turpe, magis miserum, was de staat van zaken. Want omstandigheden hadden Catullus zijn levenslust ontnomen; andere gedachten dan de liefde hielden hem bezig: de diepgevoelde verzen over den dood zijns broeders, »met wien geheel zijn huis was ten grave gedaald”, die voorafgaan v. 20, vlgg. bewijzen het. Hij voelde zich verlamd en verslagen.

Uit die stemming laat zich het tweede stuk, dat aan Allius, eenigszins verklaren. Te zeggen, dat Lesbia hare gunsten ook aan anderen schenken mag, als zij slechts den dag, dien zij *hem* schenkt, voor den gelukkigsten houdt, zooals hier geschiedt, getuigt van eene toegefelijkheid, die naar onverschilligheid zweemt. Geloofde Catullus wellicht in blind vertrouwen dat de afdwalingen van Lesbia slechts tijdelijk zouden zijn? Of is de berusting in schande of ongeluk slechts een voorwendsel om in de traagheid van het oogenblik te kunnen volharden en van de lastige belangstelling van Allius ontslagen te zijn? Wellicht werkte zoowel tijdelijke onverschilligheid voor de liefde, het gevolg van de overweldigende smart over het verlies van een innig beminden broeder, als het streven om zich voor een belangstellenden vriend groot te houden, zich tegenover hem eenigszins te rechtvaardigen, en zich te vrijwaren voor verdere onaangename inmenging. Er is in 't geheele stuk iets ge-

¹⁾ Wellicht zou Gruppe met dezen tekst voor zich 68 niet onecht verklaard hebben (Minos p. 503 fgg); v. 28 (68) b. v. is inderdaad met de door hem gevolgte lezing *dominam* belachelijk.

dwongens; hier en daar wordt dichterlijke inspiratie gemist; de vergelijkingen zijn ver gezocht en breed uitgesponnen, enkele perioden en parenthezen gerekt, gebreken, die niet door eene vermeende numerische aequabiliteit (Westphal p. 75) worden gerechtvaardigd. Ook Lucretius, de tijdgenoot van Catullus, heeft soms iets van die breedheid, en men zoude daarom kunnen beweren, dat de dactylci van dit tijdvak den vorm nog niet zoo gemakkelijk beheerschten als hunne opvolgers, maar daarmede wordt nog geen verklaring gegeven van de omstandigheid, dat deze onvolkomenheid hier bepaald vrij sterk gevonden wordt.

Door de voorgestelde opvatting vervalt de bewijsvoering van Riese tegen de opneming van dit gedicht onder de Lesbialiederen. Ofschoon hij beweert, dat »gar nichts dafür, manches aber dagegen spricht“, kan ik, daar ook hij het bewijs tegen Lesbia uit het raadselachtige vers (142) »ingratum tremuli tolle parentis onus“ wraakt, geen anderen grond voor zijn boweren vinden, dan den toon van het gedicht. Maar de exceptioneele omstandigheden, waaronder het vervaardigd werd, heeft hij niet in aanmerking genomen, en in zijn beweren: »es herrscht hier ein viel lässlicherer ton, vielmehr die gesinnung des leben und leben lassen als dass es sich aus der zeit der heissen liebe zu Lesbia heraus leicht erklären liesse“ kan ik niet anders zien, dan een gebrekkige redeneering: »dit gedicht heeft niet den gloed der Lesbialiederen“, — maar wie zegt, dat het tot den tijd »der heissen liebe zu Lesbia“ behoort, en niet tot de periode toen die gloed reeds vertlauwd was? Riese antwoordt, dat het uit het gedicht zelf v. 51 vlgg. blijkt (und auf diese zeit [der heissen liebe] würde doch vgl. v. 51 ff., 159 f. zu schliessen sein). Dus: uit 51 en 159 spreekt een gloed, die, aan hij Lesbia betreft, niet bestaanbaar is met het overige, maar wel als hij op eene andere gericht is? De bedoeling zal woen, dat een deel van het gedicht warme liefde, een ander onverschilligheid teekent. Maar dan hebben wij met eene tegenstrijdigheid te doen, die blijft bestaan op wie het dat ook wordt toegepast. De toon van het gedicht is ernstig en gaat alleen op eene liefde, waarvan de aanvang geruimen

tijd voor het tegenwoordige oogenblik ligt; de Muzen moeten zorgen, dat de weldaad van Allius niet in vergetelheid geraakt; de bijzonderheden van de eerste kennismaking worden met eene uitvoerigheid vermeld, die aantoonst dat zij niet gisteren of eergisteren plaats vond. Voor zulk eene liefde is na den *longus amor* van 77, die door allen van Lesbia wordt verklaard, in het korte nauwelijks dertigjarige leven van Catullus geen plaats..

Het kan niemand bevreemden, dat na hetgeen in 68 wordt gezegd, een liefdebreuk gevolgd is, door Catullus zoo lang mogelijk gekeerd, maar tegen zijne neiging in eindelijk als onafwendbaar erkend. Meermalen zijn door nieuwere uitleggers de gedichten van den Lesbia-cyclus naar tijdorde gerangschikt (Fröhlich, 1843, Jungclaussen, 1857, Schwabe, Westphal). Deze pogingen zijn voor een deel onzeker, omdat die geschiedenis meer dan eens de bevestiging was van de spreuk: »*amantium irae amoris integratio est.*” Op de eene plaats luidt het: Lesbia spreekt steeds kwaad van mij en zwijgt nooit; toch mag ik sterven als zij mij niet bemint. Waarom? Omdat het mij evenzoo gaat ¹⁾ . . . (92). Toch met dit onderscheid: Lesbia spreekt kwaad om zich bij de mededingers (83) aangenaam te maken; Catullus omdat hij alle reden tot klachten had, want hij kon verklaren (87): geen vrouw kan naar waarheid ooit zeggen, dat zij zoo innig geliefd is geweest, als gij, Lesbia, door mij bemind zijt”. ²⁾ Elders: »eens zeidet gij, dat gij alleen Catullus kendet en dat gij voor mij geen Jupiter zoudt ruilen — nu heb ik u leeren kennen (72); dus, ofschoon ik in heftigen gloed ben ontstoken, zijt gij in mijn oog toch verachtelijker en geringer. Hoe dit mogelijk is? Omdat dergelijke ver-

¹⁾ Quo signo? quia sunt totidem mea: deprecor illam
Assidue, verum dispeream nisi amo.

De verbetering van Gronovius: quasi non totidem mala deprecor illi” strijdt met de uitvoerige verklaring van Gellius VII. 16. 2. Wellicht: quia sentit idem mei (mi), omdat zij in dezelfde stemming verkeert als ik.

²⁾ Nulla potest mulier tantum se dicere amatam
Vere, quantum a me Lesbia amata mea es.

ongelijking meer in hartstocht doet ontsteken, ware toewijding stoort" ¹⁾). De ijdele behaagzucht, waardoor Lesbia anderen zich toegenegen maakt, is een onrecht, waardoor zij minnenijd verwekt en den hartstocht aanblaast, maar ware liefde doodt. Het geloof aan de trouw van Lesbia is dus geweken, en toch kan Catullus zich noode losmaken uit de strikken, waarin hij verward is (75): »daartoe is mijn gemoed door uwe schuld gekomen — dat het u even min kan aanhangen, al wordt gij nog zoo goed, als kan ophouden voor u te blaken, wat gij dan ook moogt doen". ²⁾ Indien Catullus meer menschenkennis had gehad, dan zou hij misschien tot het inzien zijn gekomen, dat hij de speelbal was van eene coquette die hem zoo had bekoord, dat zelfbeheersching hem bijna onmogelijk was. Dat zag hij later in, toen hij van haar getuigde: *nullum amans vere sed identidem omnium ilia rumpens* (11. 20), d. i., zoo als blijkt uit Verg. Ecl. 7. 26, allen tot minnenijd aanzettende. Nu kan hij nauwelijks gelooven wat hem met den dag duidelijker wordt. Maar »het is moeilijk (76) eene lange liefde op eens vaarwel te zeggen" — »Ontruikt mij, zoo smeekt hij de goden, aan deze verderfelijke liefde. — Niet meer vraag ik dat zij van haar kant mij beminne, of, wat niet mogelijk is, dat zij kuisch zij. Zelf wil ik krachtig zijn". ³⁾

¹⁾ Dicebas quondam solum te nosse Catullum,
Lesbia, nec prae me velle tenere Iovem.
Nunc te cognovi: quare etsi impensius uror,
Multo mi tamen es vilior et levior.
Qui potis est? inquis. Quia amantem iniuria talis
Cogit amare magis sed bene velle minus.

²⁾ Huc est mens deducta tua, mea Lesbia, culpa
Atque ita se officio perdidit ipsa suo,
Ut iam nec bene velle queat tibi, si optuma fias,
Nec desistere amare, omnia si facias.

³⁾ 76. 13: Difficile est longum subito deponere amorem.
20: Eripite hanc pestem perniciemque mihi.
23: Non iam illud quaero, contra ut me diligat illa
Aut, quod non potis est, esse pudica velit:
Ipse valere opto.

... welken invloed Lesbia met al hare fonten uit-
 Niettegenstaande het genomen besluit weêr weife-
 ... ongelukkige Catullus ¹⁾, wees niet langer verblind,
 ... verloren, wat gij ziet dat is voorbijgegaan. Eens
 ... zonnenglans voor u de dagen, toen gij gingt
 ... u voerde de vrouw, die door u bemind werd, zoo
 ... ander ooit bemind zal zijn. Toen werd zoo vaak
 ... gestoeid naar uwen wensch, niet tegen haar zin:
 ... een heldere zon heeft over u geschenen. Nu wei-
 ... bedwing u nu en trek u terug. — Vaarwel —
 ... zal hij niet meer haken, u die weigert, niet meer
 ... En u, welk leven wacht u!" Die woorden
 ... volebas nec puella nolebat" krijgen hier op de be-
 ... en ijdele Lesbia, die hare liefde als eene weldaad
 ... toegepast eene eigenaardige beteekenis, ook in verband
 ... met dat andere vers: cum ventitabas quo puella
 ... ²⁾ Catullus liet zich leiden. En de laatste regels
 ... als voorspelling meer waarheid te bevatten, dan de
 ... wellicht zelf geloofde, toen hij ze nederschreef, als
 ... zich aan de roemruchtige naneven van Romulus
 ... ³⁾.

Miser Catulle, desinas ineptire
 Et quod vides perisse perditum ducas.
 Fulsero quondam candidi tibi soles,
 Cum ventitabas, quo puella ducebat
 Amata nobis, quantum amabitur nulla.
 Ibi illa multa tum iocosa fiebant
 Quae tu volebas, nec puella nolebat:
 Fulsero vere candidi tibi soles.
 Nunc iam illa non vult: tu quoque impotens noli.
 12. Vale, puella! iam Catullus obdurat
 Nec te requirit nec rogabit invitam:
 At tu dolebis cum rogaberis nulla,
 Scelestæ, vae te! quae tibi manet vita! —

verkiest dit boven dicebat.

58. Caeli, Lesbia nostra, Lesbia illa,
 Illa Lesbia, quam Catullus unam
 Plus quam se atque suos amavit omnis,
 Nunc in quadriuis et angiportis
 Glubit magnanimos Remi nepotes.

Het gezegde moge tot kenschetsing van Lesbia voldoende zijn.

Het zal blijken dat zij in haar liefde veranderlijk en nukkig was, dat zij aanvankelijk scheen te kunnen zijn »*uno contenta Catullo*”, dat zij later zijn liefde wilde behouden zonder van andere betrekkingen afstand te doen, en dat ofschoon dit al ras duidelijk genoeg werd, zij toch op Catullus een poos een overwegenden invloed behield. In den toestand, dien de laatste plaats schetst, moet men het er voor houden, dat haar huwelijk ontbonden was. Indien Catullus zich werkelijk heeft verbeeld, dat Lesbia na hunne scheiding geheel verlaten zou zijn (zooals in c. 8 te lezen staat), dan moet hij al zeer kortzichtig geweest zijn, want het heet later »*simul complexa tenet trecentos*” (11. 18 vgl. c. 58); veeleer is die voorspelling »*rogaberis nulla, Quis nunc te adibit*,” enz. als eene imprecatie te beschouwen door oogenblikkelijken spijt ingegeven, en geen bewijs voor de meening, dat Lesbia van de weldaden van Catullus leefde.

Om Lesbia met eene historische persoonlijkheid te vergelijken moet op de chronologie gelet worden. In het leven van Catullus is eigenlijk slechts één feit dat chronologisch vaststaat: de reis naar Bithynië met C. Memmius ondernemen, toen deze na zijn praetuur (Cic. Vat. 14, 33) het bestuur van het wingewest Bithynië in 57 als *propraetor* ging aanvaarden ¹⁾. De dichter bracht daar den winter van 57 op 56 door, en bezocht toen het graf zijns broeders in Troas (101). De dood zijns broeders, die eenige jaren vroeger kan hebben plaats gehad, is gelijktijdig met de eerste berichten van ontrouw van Lesbia (c. 68). De aanvang van de intieme gemeenschap met haar moet dus vrij wat vroeger gesteld worden; Schwabe denkt aan 61 of 60; later kan het althans bezwaarlijk geweest zijn. In de gedichten, die tijdens en na de Bithynische reis vallen, zijn geen sporen meer van intimiteit.

¹⁾ De inval van Ellis, prolegg. p. 48 dat deze expeditie reeds in 65 plaats vond is onaannemelijk; zie Munro, p. 44, sqq.

Catullus was toen (in 61) 26 jaar oud. Hij is volgens Hieronymus ¹⁾ in 87 geboren. Ofschoon deze chronoloog hier ook, als in andere gevallen, een niet geheel betrouwbare gids blijkt, in zooverre als hij het sterfjaar in strijd met zeer bepaalde historische gegevens ²⁾ te vroeg stelt, is er evenwel geen reden om de opgave van het geboortjaar en den levensduur te verwerpen. Catullus werd volgens hem slechts 30 jaar oud. Beschouwt men dit als een rond getal voor 33, zoodat de dichter in 54 gestorven zou zijn, dan rijmt het geboortjaar 87 met de in de gedichten aangehaalde feiten, terwijl in het tegengestelde geval van Hieronymus' opgaven niets anders overblijft dan dat getal van 30 levensjaren. Het sterfjaar later te zetten is niet mogelijk, omdat er op de belangrijke gebeurtenissen na 53 volstrekt geen toespelingen gevonden worden.

Het was noodig op deze jaartallen opmerkzaam te maken omdat zij voor 't volgende onderzoek onmisbaar zijn. De Clodiae, die in dezen tijd, de eerste helft van de 1ste eeuw v. C. vermeld worden, zijn alleen de dochters van Appius Claudius A. F. Pulcer, consul in 675/79 ³⁾. Deze A. Claudius liet uit zijn huwelijk met Caecilia Metella drie zoons en drie dochters na. Van twee der laatsten is ons niet veel

¹⁾ OL. 173.2 = 87 a. C. Gaius Catullus scriptor lyricus Veronae nascitur. OL. 180.3 = 58 a. C. Catullus XXX aetatis anno Romae moritur.

²⁾ De porticus van Pompeius c. 55.6 is door hem in zijn consulaat 699/55 gebouwd, de expeditie van Caesar naar Britannië nog bij het leven van Julia ondernomen c. 29 had plaats in 56, de beschuldiging van Vatinius door Licinius Calvus c. 53 in Augustus 54 v. C. Hoogst waarschijnlijk althans wordt deze beschuldiging bedoeld en niet eene vroegere, die op 't gezag van Schol. Bob. ad Vatin. p. 323.1 op 58 gesteld wordt. — Over het consulaat van Vatinius (c. 52) heeft Mommsen reeds voor lang de ware opvatting aangewezen.

³⁾ Wanneer Haack in Pauly's Real-encyclopädie i. v. *Claudii* N. 30 beweert, dat de vader van Clodia nimmer consul was, is dat rechtstreeks in strijd met Cael. 14, 33. App. Claudius den vader van Clodia hield men op gezag van Cicero pro Planc. 21, 51 voor zoon van C. Claudius, consul van 662, (zoo o. a. Drumann II. p. 165) totdat Borghesi uit het opschrift

meer bekend, dan dat de eene met *Marcus Rex*, de andere, de jongste van allen, met *Lucullus* gehuwd is; de derde, de middelste der zusters, staat in de gelijktijdige literatuur onder den spotnaam van *Quadrantaria* met eene zwarte kool geteekend. Zij was ouder dan haar broeder, de beruchte volkstribuun *P. Clodius*, die, te oordeelen naar het jaar van zijne aediliteit (56) en van zijne candidatuur voor de praetuur (54, in 93 geboren is ¹⁾). Overigens waren zij én als kinderen én later zeer gemeenzaam, zoodat zij elkaar in leeftijd niet veel zullen hebben ontloopen. Zij zal dus in 94 geboren zijn. Dit stemt overeen met den leeftijd van hare oudere broeders; *Caius* de jongste van hen, praetor in 56, moet 96 geboren wezen ²⁾). Zij was dus eenige jaren ouder dan *Catullus*. Bijna (ad fam. V. 2. 6) overal wordt zij *Clodia*, niet *Claudia*, genoemd, met eene wijziging van den geslachtsnaam, die geen eigenaardigheid is van de plebeiers van dat geslacht, maar eene accommodatie aan de uitspraak van het vulgaar Latijn ³⁾).

van een vaas bewees, dat de vader van dezen *Appius* denzelfden naam had; zoo is dan *C.* de consul van 662 tot broeder van *Appius* gemaakt:

App. Claudius C. F. Pulcer cons. 611.

C. Claudius Pulcer
cons. 662.

App. Claudius Pulcer cons. 675

|
Clodia enz.

Zie *Borghesi Oeuvres* II p. 175, suivv. De plaats van *Cicero Planc.* 21, 51: *vidit enim pater tuus (Laterensis) Appium Claudium, nobilissimum hominem, vivo patre suo, potentissimo et clarissimo civi, C. Claudio, aedilem non esse factum, et eundem sine repulsa factum esse consulem*, — veronderstelt dat de vader van *App. Claudius* nog in leven was toen zijn zoon de aetas aedilicia (37) had bereikt; dit is met betrekking tot den consul van 611, bij een verschil van 64 jaren in het consulaat, niet aannemelijk en ook in strijd met *Appian.* B. C. I, 18, volgens wien de consul van 611 kort voor 625 sterft. *Borghesi* wil *fratre* voor *patre* lezen, dat om het verband niet aannemelijk is. Wellicht is *C. Claudio* geïnterpoleerd; de voorstelling blijft onjuist maar komt dan in het betoog goed te pas. De strijd met de *Har. Resp.* 12, 26 over de aediliteit van *Appius* kan niet weggeredeneerd worden.

¹⁾ Over de aediliteit *pro Sest.* 44, 95; 53 was voor *Clodius annus suus* voor de praetuur, *pro Mil.* 9, 24.

²⁾ *Appius*, de oudste, was consul 700/54 en dus waarschijnlijk geboren in 97.

³⁾ Eene menigte voorbeelden van deze klankverwisseling bij *Schuchardt*

Clodia bleef, toen haar vader in Macedonië, werwaarts hij zich na zijn consulaat had begeven, was komen te sterven, met haar broeders en eene onbezorgde zuster (de andere was reeds vroeger gehuwd), in 76 in bekrompen omstandigheden achter ¹⁾. Op Appius den oudsten broeder rustte de zorg voor zijne zusters, waarvan hij de eene zonder huwelijksgift aan Lucullus, de andere aan haar niet onvermogenen neef Q. Caecilius Metellus Celer uithuwelijkte. In 68, het jaar waarin Cicero consul en Metellus praetor was, komt zij als getrouwd voor, maar het huwelijk moet vele jaren vroeger hebben plaats gevonden. Het was kinderloos en niet gelukkig. Metellus behoorde tot de *boni cives* en wordt door Cicero om zijn gedrag als praetor (pro Sest. 62, 131, als een *vir fortissimus et praestantissimus* geprezen ²⁾. Inderdaad had hij tegen de Catilinarii de wapenen gevoerd en door zijn tusschenkomst verhinderd, dat C. Rabirius wegens *perduellio* als slachtoffer van de democratie viel. Kortzichtig ³⁾, heftig en onverzettelijk, is hij een toonbeeld van de partij, die zich verbeeldde, dat de republiek nog zonder den steun der machtige partijhoofden zich kon staande houden. Toen hij in

Vulgar-Lat. II. p. 302, vlgg. In den deftigen brief van Cicero aan Metellus (Fam. V. 2, 6) is Claudii niet te veranderen; Clodia is de meer gemeenzame vorm. De plebeische Claudii Marcelli schreven altijd met de tweeklank, zie Borghesi II. p. 72, *libertini* zooals S. Clodius met de o.

¹⁾ Varro R. R. III. 16.1 wordt Appius sprekend ingevoerd: *cum pauper cum duobus fratribus et duabus sororibus essem relictus, quarum alteram sine dote dedi Lucullo* (de volgende woorden zijn corrupt en waarschijnlijk ook *lacuneus*). Twee zusters vermeldt hij slechts, omdat de oudste waarschijnlijk reeds met Marcius Rex was getrouwd, want het is zeker dat er drie waren, zie o. a. Cic. Fam. I. 9. 15, Plut. Cic. 29. De naam van de moeder volgt uit de verwantschap met de Metelli; P. Clodius en de Metelli (Celer en Nepos) worden *fratres* (*patruels*) genoemd, de domo 3, 7, Att. IV. 3. 4, Fam. V. 3. 1, ofschoon evenzeer de oude Metellus met eene Clodia kan gehuwd zijn. Met de Metelli rijmt zeer wel de vermelding van de *cognati* van Clodia Cael. 29, 68.

²⁾ Pro Sest. 62, 131. De hartroerende klacht Cael. 24, 59 vlg. beteekent in dat verband niets.

³⁾ In zooverre als hij eerst Clodius' bedoelingen niet schijnt doorzien te hebben, Cic. Att. I. 18. 5.

60 consul was geworden, liet hij zich door een tribuun naar de gevangenis voeren liever dan Pompeius' invloed te helpen vergrooten, en toen in hetzelfde jaar Clodius met zijn plan te voorschijn kwam om tribuun te worden, verklaarde hij (pro Cael. 24, 60, dat indien Clodius iets tegen den staat begon, hij hem met eigen hand zou ombrengen. Dit was de geliefde broeder van zijne vrouw; geen wonder dat de verwijdering tusschen de echtgenooten toenam en Clodia, zooals Cicero zich uitdrukt (Att. II. 1. 5) bleek »eene slechte consulsvrouw» te zijn: ego illam odi male consularem; [ea] est enim seditiosa [ea] (et ?) cum viro bellum gerit. Zij had partij voor haren broeder gekozen. In 59 overleed Metellus aan eene plotselijke ongesteldheid. Bij de bekende slechte verstandhouding tusschen man en vrouw is het niet vreemd, dat er van vergiftiging door de vrouw hier en daar gemompeld werd; giftmenging was bij de Romeinen blijkens de bijzondere rechtbank tegen die misdaad en de geschiedenis van eene Sassia, Locusta e. a. eene niet zeldzame misdaad; in zijne rede tegen Caelius geeft Cicero niet onduidelijk de verdenking tegen Clodia te verstaan, en Caelius, die het geraden schijnt gevonden te hebben meer bedekt te spreken, noemde haar eene *Clytaemnestra*. Na den dood van haar man blijft zij op den Palatinus wonen, nu zonder eenige schaamte aan hare lusten botvierende. Haar huis, als wij Cicero gelooven, is niet veel beter dan een bordeel. Zij is niet de verleide, maar zij gaat voor; hare wulpsche oogen, de *flagrantia oculorum*, vol zinnelijkheid en hartstocht noodigen tot wellust uit; aan jongelieden, die door de spaarzaamheid hunner vaders verhinderd worden een buitensporig leven te leiden, verleent zij de middelen tot onmatigheid. Zij, reeds tot middelbaren leeftijd gekomen, maakt zich de jeugd cynsbaar; en niet alleen het schuim van het fatsoenlijk gemeen, maar ook een Caelius, een jongmensch, die blijken had gegeven van een bijzonder en eigenaardig redenaarstalent, los van leven, maar vol geest, een ingeniose nequam (Vell. Pat. II. 68).

Zóo ongeveer Cicero. Maar hij moge als advokaat en partijman zooveel zeggen als hij dienstig acht om Clodia zwart

te maken, er moet toch in die Juno, die *βωώπις*, zooals hij haar vroeger noemde, iets buitengewoons geweest zijn. Al hechten wij niet veel gewicht aan de getuigenis van Sidorius Apollinaris II. 10, toch gelooven wij gaarne, dat zij eene letterkundig ontwikkelde vrouw is geweest. Pomponius Atticus was met haar bevriend, en Cicero zelf was voor hare aantrekkelijkheid niet ongevoelig geweest, getuige die door hem gevondene bijnaam, die alles behalve een scheldnaam is; voor die oogen was het nieuwe woord *flagrantia* uitgevonden. Tijdens de afwezigheid van Metellus in Gallië na zijn praetuur (62) bezocht Cicero Clodia zoo dikwijls, dat het Terentia in de oogen stak, en de booze wereld er veel van te vertellen had. Volgens Plutarchus (Cic. 29) legde Clodia het er op toe om eene dubbele echtscheiding tot stand te brengen en M. Tullius te huwen; Cicero, die door zijne vrouw verdacht werd, zoude alleen om zich tegenover haar van elk vermoeden te zuiveren, in 't proces over het incest (62) tegen Clodius hebben getuigd. Dit gerucht had Westphal (p. 39) niet zonder bedenking ten nadeele van Cicero moeten verklaren. Het is zeer wel mogelijk, dat Cicero in de gesprekken van de Palatijnsche Medea meer behagen geschept heeft dan in die van de onbeteekenende Terentia, maar voor zijne bezoeken was nog een andere grond: Clodia stond met invloedrijke personen in betrekking en door den omgang met haar trachtte Cicero de plannen van de tegenpartij te weten te komen; zoo gebruikte hij haar invloed om haar schoonbroeder, den tribuun Metellus, gunstig voor zich te stemmen (Fam. V. 2). De houding, die de gevierde consularis in de zaak van het incest (61) aannam, berokkende hem voor altijd den doodelijken haat van Clodius en Clodia, en het was sinds dien tijd dat Atticus met datzelfde doel van zijne relatie met Clodia voor zijn vriend gebruik maakte (Att. II. 9. 1; 14. 11; 22. 5). Het praatje over de voorgenomene echtscheiding heeft bij Plutarchus door de vermelding van een tuschenpersoon Tullus zekere substantie gekregen, maar dat Cicero zich met den voorslag van Clodia inliet, wordt niet bericht; voor zoo ver haar aangaat, kan er iets waars in

zijn. Haar gemeenzaamheid met Atticus duurde nog voort; blijkbaar was haar leven toen nog zoo ergerlijk niet als in de jaren, die na den dood van haar man tot aan het proces van Caelius in de helft van 56 verliepen.

Het is bekend, dat in dat jaar Sempronius Atratinus Caelius *de vi* aanklaagde, en dat onder andere aan Caelius ten laste werd gelegd, dat hij voor het geld van Clodia Dio had trachten te laten vergiftigen, en zich daarna op dezelfde wijze van de vroeger door hem beminde Clodia had willen ontslaan. Van de getuigenis van Clodia hing veel af. Als verdediger van Caelius treedt o. a. Cicero op.

Het laat zich denken dat de disertissimus Romuli nepotum van de gelegenheid om zich op de Clodii te wreken in de ruimste mate heeft gebruik gemaakt. Voor den beschuldigde, nu voor Clodia het voorwerp van haat gelijk vroeger van liefde, die door de getuigenis van haar die hem tot voor korten tijd ¹⁾ beminde, in het ongeluk dreigt gestort te worden, moet op elke wijze het medelijden worden opgewekt; hij moet voorgesteld worden als het slachtoffer van Clodia. Hoe donkerder de kleuren zijn, waarmede zij geteekend wordt, des te sterker springt de onschuld van den client in het oog. Gelooven wij den pleitbezorger op zijn woord, dan is Caelius de onbedorvene, een weinig onvoorzichtige jonge man, Clodia eene courtisane van de gevaarlijkste soort, die niet schroomt om valsche getuigenis af te leggen ten einde hem, wien zij bekoord heeft, in 't verderf te storten. Het is soms alsof de verdediging ont-aardt in eene beschuldiging van de getuige Clodia (§ 52, 53), alsof het de vraag was of Clodia schuldig en niet of Caelius onschuldig was. Die monsterachtige vrouw, die »immoderata mulier, temeraria, procax, irata", die »proterva meretrix" is tot elke list in staat; maar toch is diezelfde door-trapte boeleerster weder dom genoeg om tegen Caelius eene beschuldiging van vergiftiging te steunen, die volgens Cicero de ongerijmdheid zelve is. Heeft Caelius zich werkelijk aan poging tot vergiftiging schuldig gemaakt, of althans de

¹⁾ Het gezantschap der Aegyptenaren met Dio valt in 57.

schijn daarvan op zich genomen? Het vrijlaten van de slaven, die getuigen moesten (29, 68), door Clodia pleit bepaaldelijk tegen haar en bewijst dat zij voor hunne getuigenis vreesde. De vraag is slechts of Sempronius Atratinus al of niet de hoofdaanlegger van deze beschuldiging is; Clodia moet in elk geval hem gesteund hebben.

Met minder waarschijnlijkheid kan over de bedekte aantijging van onbewijsbare misdaden geoordeeld worden. Zulk een insinuatie is wat elders (16, 37) gelezen wordt. Wat zouden uwe voorouders, roept de redenaar Clodia toe, over zulk een leven zeggen? Maar neen, ik wil geen streng rechter uit de benedenwereld oproepen; laat mij liever uit uwe naaste betrekkingen iemand sprekend invoeren, liefst uwen jongsten broeder, die u *bijzonder* veel bemint, qui propter nescio quam timiditatem et nocturnos quosdam inanes metus tecum semper pusio cū maiore sorore cubitavit. Bijna ongeloofelijk is wat hier Cicero over de betrekking van Clodius en Clodia, broeder en zuster, laat doorschemeren. En toch het is zoo; bloedschande legt hij haar zijdelings ten laste § 32: krachtiger zou ik de vijanden van Caelius bestrijden, nisi intercederent mihi inimicitiae cum istius mulieris viro — fratre volui dicere: semper hic erro. Die vergissing is niet anders dan eene oratorische figuur, berekend om door de plotselinge staking van den stroom der woorden bijzonder de opmerkzaamheid te wekken. Want elders wordt in deze redevoering (32, 79 cum suo coniuge et fratre) zonder schroom die misdadige betrekking genoemd, en nog sterker in de oudere redevoeringen pro Sestio (7, 16; 17, 39) en de Haruspicum Responso (18, 39; 20, 42; 27, 59).

Maar al trekt men wegens de partijdigheid van den zegsman ook nog zoo veel van deze getuigenissen af, toch staat wel zoo veel vast, dat Clodia na den dood van haar man zich aan een buitensporig en ergerlijk leven heeft overgegeven. Cicero heeft zijne beschuldigingen niet uitgedacht, maar hij geeft eenvoudig in vermeerderde, maar niet verbeterde uitgave de stadspraatjes terug. Zoo is terstond die bloedschande door hem niet uitgevonden. Wel luidt de beschuldiging niet altijd gelijk,

daar elders in dit verband niet éene, maar drie zusters van Clodius genoemd worden (Fam. I, 9. 15, Har. R. 27, 59, Plut. Cic. 29)¹⁾ en S. Clodius, eene creatuur van Publius, daar ook weder in betrokken is²⁾ en elders weder de jongste zuster, de vrouw van Lucullus wordt genoemd³⁾, zoodat hier die onzekerheid heerscht, die bij dergelijke geruchten achterdocht wekt, maar er bestaat hoegenaamd geen twijfel aan of men heeft er in sommige kringen aan geloofd; wat Lucullus onder eede van de eene zuster verklaarde (pro Mil. 27, 73), kan omtrent de andere niet ongeloofelijk geschenen hebben; reeds in 60 moest Clodius eene toespeling hooren op zijne te groote gemeenzaamheid met Clodia, zooals Cicero in een vertrouwelyken brief verhaalt (Att. II. 1, 5). Wanneer gezegd wordt dat de door haren voorvader aangelegde Appische weg door de onbeschaamdheid van Clodia en hare aanbidders wordt verontheiligd (Cael. 14, 34), wanneer gesproken wordt van hare comissationes, symphoniae, navigia en haar verblijf te Baiae (15,35), dan is er in de voorstelling rhetorische overdrijving, maar de zaken, die iedereen in 't oog vielen en in het publiek gedaan werden, kunnen niet uit de lucht zijn gegrepen. Wij moeten aannemen, dat het liederlijke leven der vijandin van Caelius algemeen in het oog viel op zulk eene wijze, als bij geen mogelijkheid vroeger het geval kan zijn geweest, toen Cicero en Atticus zich niet schaamden met haar om te gaan.

Wanneer de gebeurtenis heeft plaats gehad, die aan Clodia den naam Quadrantaria gaf, kan uit de omstandigheden, die de naam veronderstelt, met eenige waarschijnlijkheid worden aangewezen; in de laatste jaren schijnt zij niet thuis te hooren en de verklaring quae quadrante unicuique prostat is stellig af te keuren. Door Plutarchus (Cic. 29) wordt tot verklaring verhaald, dat eens een minnaar een beurs

¹⁾ Vergelijk hiermede wat Napoleon I volgens de onlangs verschenen Mémoires van Mad. de Rémusat door Mad. Bonaparte werd ten laste gelegd.

²⁾ Pro domo 10,25 a°57: qui sua lingua etiam sororem tuam a te abalienavit.

³⁾ Pro Mil. 27, 73: L. Lucullus P. Clodium cum sorore germana nefarium stuprum fecisse iuratus se dixit comperisse.

vol quadranten haar in plaats van goud had gezonden ¹⁾. Het is bij mij niet twijfelachtig of Plutarchus heeft hier de oude berichten naar eigen gissing aangevuld, zooals hij dit met Xenophon's Hellenica meermalen gedaan heeft; in dit geval echter met minder geluk. Cicero spreekt van eene *quadrantaria permutatio* (§ 62) en, indien de emendatie ²⁾ goed is (§ 71) van eene *aeraria fabula*. De eerste plaats luidt: (*homines togati in balneas non reciperentur*) nisi forte mulier potens *quadrantaria illa permutatione familiaris facta erat balneari*. Uit deze ironische woorden blijkt dat zij door die *quadrantaria permutatio* zich den badmeester had vijandig gemaakt: zij schijnt hem voor zekere diensten een som gouds beloofd en bedrogen te hebben. Welke die diensten waren kunnen wij slechts gissen, maar dat er in het badhuis eens iets had plaats gevonden, dat niet in orde was, bewijst de uitdrukking van Cicero (§ 34), die hij aan den ouden Appius in den mond legt: *ideo aquam adduxi, ut ea tu incesto uterere?* Dit bedrog veronderstelt gierigheid of armoede, maar onvermogen of inbalig is Clodia sinds haar huwelijk niet, daar zij genegen is hare gunstelingen te ondersteunen en in overdaad leeft. Die naam wijst dus terug op hare jonge jaren. Wat er gebeurd was, wist men later waarschijnlijk niet meer met zekerheid te zeggen; zulk een spotnaam blijft iemand aankleven, ook al is de betekenis er van verloren gegaan. Cicero geeft § 69 eene woordspeling: *nisi omnia, quae cum turpitudine aliqua dicerentur, in istam quadrare apte viderentur*, maar dit is natuurlijk geen

¹⁾ Ἡν Κουαδρανταρίαν ἐκάλουν, ὅτι τῶν ἱραστῶν τις αὐτῇ χαλκοῦς ἐμβάλων εἰς βαλάντιον ὡς ἀργύριον εἰσέπειμψεν.

²⁾ HSS. *afrania*; cod. St. Vict. *araria*. De verbetering is van Garatoni. Lambinus giste: *Afraniana*, maar dit zou zeer onduidelijk geweest zijn, daar er van *Afranius* meer *fabulae* waren. Als deze plaats werkelijk op die gebeurtenis slaat, dan is Vettius er in betrokken en de beleediger geweest, op wien Clodia dan zich door hare handlangers zou hebben gewroken. De emendatie is te onzeker en de geheele toedracht te duister om er voor mijn doel iets uit op te maken. De explicatie van Klotz ad Cael l. l. dat *quadrantaria* eenvoudig is quae quadrante lavatur (dus in een publiek badhuis) strijdt met de eerste plaats van Cicero.

woordafleiding. Het oude avontuur werd later weêr opgewarmd en uitstekend te pas gebracht om Clodia gehaat te maken, met dezelfde taktiek als waarmede het stuprum sororium wordt opgehaald; want dat ook dit, wat er dan ook van aan moge zijn, heeft plaats gevonden vóór 67 en dus waarschijnlijk vóór het huwelijk met Metellus blijkt uit de Har. Resp. 20, 42: (Clodius) qui post patris mortem (a. 76) illam aetatulam suam ad scurrarum locupletium libidines detulit, quorum intemperantia expleta in domesticis est germanitatis stupris volutatus;; *deinde* iam robustus provinciae se ac rei militari dedit, zich begevende naar het leger van zijn zwager Lucullus in Azië a^o 67, waarmede is te vergelijken de boven aangehaalde plaats uit de Caeliana: *pusio* semper cum maiore sorore dormitavit. Clodia heeft voor haar huwelijk zeer vrij geleefd en veel opspraak verwekt; wat verder haar ten laste wordt gelegd heeft betrekking op het laatste jaar van Metellus en de volgende; zoodat men met eenige waarschijnlijkheid kan aannemen, dat zij in de eerste jaren van haar huwelijk, toen haar gezelschap ook door beschaafde mannen gezocht werd, tot staan is gekomen.

Er is in hetgeen tot nog toe gezegd is niets tegen en een en ander vóór de identiteit van Lesbia en Clodia: Lesbia is geen libertina, Clodia van een patricisch geslacht. Beiden waren eens gehuwd. Het leven, dat Lesbia op het laatst leidde, is niet denkbaar in een gehuwde vrouw; haar huwelijk moet ontbonden zijn; Clodia gaf zich na den dood haars mans aan een buitensporig leven over. Lesbia wekt den minnenijd van talloze minnaars op, Clodia verschijnt door een drom aanbidders omgeven. Lesbia is evenzeer veranderlijk tegen Catullus, als Clodia tegenover Caelius bleek te zijn. Het buitensporige leven van Lesbia valt vóór 57, dat van Clodia in en na 59. Maar er kunnen twee of meer vrouwen te Rome geweest zijn, die in deze omstandigheden verkeerden; er moeten bijzondere trekken gevonden worden, die niet licht meer dan eens voorkomen.

Een positief bewijs is te vinden in 79 en eene menigte

overeenkomsten, die op zich zelve niet bewijzen, maar door de combinatie eene sterke mate van convictie geven kunnen.

In 79 lezen wij:

Lesbius est pulcer: quid ni? quem Lesbia malit.

Quam te cum tota gente, Catulle, tua.

Set tamen hic pulcer vendat cum gente Catullum,

Si tria notorum savia repperit.

Indien Clodia Lesbia is, dan zal ook Lesbius niemand anders kunnen wezen dan Clodius. De bijnaam van Clodius is Pulcer: P. Clodius Pulcer ¹⁾; Lesbius est pulcer, zegt het gedicht. Lesbia verlangt Lesbius, m. a. w. Clodia wil met Clodius leven, blijkbare herhaling van het algemeene kwade gerucht. De gens Catulli is te gering voor Lesbia, d. i. voor Clodia met hare patricische afkomst. De overeenkomst van al deze punten in meer dan twee verschillende gevallen mag wel onmogelijk genoemd worden; zij is zoo treffend, dat het verbazing mag wekken, dat hier nog getwijfeld is. Wel geeft Riese toe, dat Lesbius de tribuun P. Clodius is, maar Lesbia zoude niet zijne zuster, Metellus' vrouw, zijn. Deze verklaring veronderstelt natuurlijk, dat Lesbia eene libertina is (waarover boven) en verder, dat Clodius behalve op zijne zuster ook het oog had laten vallen op eene andere schoone, die toevallig ook Clodia heette. Indien Clodia de bekende Quadrantaria is, sluit alles goed. Westphal ziet in Lesbius niet P. maar S. Clodius den client der Clodii, over wien uitvoerig in de Sestiana 64 en pro Domo 10, e. e: lingua impurus, praegustator libidinum Clodii. In de hoofdzaak maakt dit geen verschil, maar het kan toch niet toegegeven worden. S. Clodius, de vrijgelatene, had niet het cognomen Pulcer. Over den zin der laatste verzen is veel gestreden, zonder dat men m. i. tot eene be-

¹⁾ Of Pulcher, naar de in de 1e eeuw v. C. nieuwere schrijfwijze, die met zekerheid in het opschrift van den zoon van P. Clodius voorkomt, Borghesi l. l. p. 176, wellicht ook in 662 U. C., ald. p. 172. Catullus heeft pulcer geschreven, daar hij met de geaffecteerde nieuwmodische uitspraak spot in c. 86.

vredigende oplossing gekomen is; allermint schijnt dat den laatsten commentator gelukt. Te recht behoudt Baehrens *notorum* (niet *natorum*). De verklaring is uit de eigenaardige wijze van groeten bij de Romeinen af te leiden. Suetonius, Nero 37 vermeldt als een teeken van misnoegen van den Imperator, dat hij geen der senatoren kuste, zelfs niet als tegengroet: *neque adveniens, neque proficiscens quemquam osculo impertiit, ac ne resalutatione quidem*. Geestig klaagt Martialis over de te groote hartelijkheid bij zijne terugkomst zich openbarende in eene frequentia basiorum van allerlei volk, die hem zijne terugkomst zou hebben doen beklagen XII. 59. Geen drie bekenden te vinden, die hun bekende omhelzen is dus eene schande; er ligt in: *sorum basia invenit tria, notorum si tria invenerit, perdat me*.

Eens aangenomen dat Lesbia en Clodia Quadrantaria één zijn, ontvangen sommige kleinigheden een nieuw licht. Caecilius noemde (Quinct. VIII. 6. 53) de Quadrantaria »in triclinio Coam, in cubiculo nolam,» voor Quinctilianus een aenigma, waarschijnlijk wel: in triclinio Cois pellucidis induta stimulabat cupiditatem, eadem in cubiculo nolebat, refractariola erat, met toespeling op *nolle* en *Nolana*. Herkennen wij hier niet de coquette, *nullum amans vere* (11, 19), die veler liefde opwekte en teleurstelde, omtrent wie echter Catullus met zekeren ophef kon zeggen: *quae tu volebas nec puella nolebat* (8, 7). Clodia is de *βοῶπις*, Juno; Catullus schertste, dat Lesbia zijne Juno was en gij, zegt Catullus 72. 2: *dicebas quondam — non prae me velle tenere Iovem*. Vgl. 70. 2: *nulli se dicit mulier mea nubere malle quam mihi, non si se Iupiter ipse petat* ¹⁾. Catullus noemt den man van Lesbia *mulus*; dat klinkt geheel anders dan het *unus vir fortissimus et praestantissimus* bij Cicero ²⁾;

¹⁾ Hiermede wordt volstrekt niet beweerd, dat Jupiter Metellus is; in dien *nubere* hier met Baehrens in den eigenlijken zin wordt opgevat, is dit zelfs onmogelijk; want dan behoort dit gedichtje na den dood van Metellus geplaatst te worden.

²⁾ Evenwel laat Cicero zich ad Att. II. 1. 4 wat dubbelzinniger uit: *quid quaeris? est consul φιλόπατρις et, ut semper iudicavi, natura bonus*:

maar stemt niet deze scheldnaam op merkwaardige wijze met het kinderlooze huwelijk van Metellus?

Intusschen — het moet erkend worden, dat zulke toespeelingen soms bedriegelijk en elk afzonderlijk niet afdoende zijn. Dit geldt in mindere mate van de vermelding van *Caelius*. Er komt zekere Caelius voor, aan wien Catullus zijn verdriet klaagt over Lesbia's ontrouw en diepen val, 58. Waarom deze klacht aan Caelius gericht, indien deze niet met Lesbia bijzonder is bekend geweest? Het besluit ligt dus voor de hand, dat deze Caelius de redenaar is, die, zooals wij weten, Lesbia-Clodia eens beminde, evenzeer als Catullus; *hij* stelt in die zaak belang. Maar daar in c. 100 een persoon van denzelfden naam voorkomt, die tot de bloem van de jongelingschap te Verona behoort, en den dichter in liefdeszaken van dienst was geweest, terwijl de redenaar daarentegen zijn mededinger was, hebben velen gemeend dat men aan den laatsten op geen der beide plaatsen moet denken. Een onderzoek naar de geboorteplaats van dien redenaar zou op het oogenblik te ver voeren; maar ik meen te kunnen bewijzen, dat niets verhindert om Verona als zoodanig aan te nemen ¹⁾. Maar al had er een andere Caelius te Verona ge-

Dat luidt zoo ongeveer: wat ook anderen zeiden, ik heb altijd geoordeeld, dat hij nog zoo kwaad niet was. En op de andere plaats Att. I. 18.5 zegt hij van Metellus, na van de traductio ad plebem van Clodius gesproken te hebben: Metellus est consul egregius et nos amat, sed imminuit auctoritatem suam, quod habet *dicis causa* promulgatum illud idem de Clodio, *voor de leus*, hij dacht niet dat het zoo'n vaart zou loopen. Hierdoor wordt het argument van Kroon, die Metellus voor te goed houdt om *mulus* genoemd te worden (p. 126), weerlegd.

¹⁾ De eenige plaats, die voor Puteoli wordt aangebracht, Cic. Cacl. 2, 5 heeft volstrekt geen bewijskracht: nemini unquam praesenti Puteolani maiores honores habuerunt. *Puteolani* is daar, zooals lang aangetoond is, gissing van Aldus. De Parisinus, het beste HS., heeft nemini unquam *praetoriani* maiores honores habuerunt, maar aldus van de tweede, weinig betrouwbare, hand; er stond oorspronkelijk iets, dat thans onkenbaar is; zeker zijn alleen *prae* en *ani*, met tusschenruimte van ongeveer vier letters, waaruit zich gissen laat: *prae. p. romani*: nemini unquam praetori populi Romani maiores honores habuerunt, quam absenti M. Caelio, of wel: *praesenti* praet. enz. Alle voorgestelde aanvullingen *Praetutiani*, *Puteolani*, *Praenestini*, *Tusculani*, *oppidani*, *Arretini*, zijn dus onzeker. Wij kunnen

leefd, in c. 100 bedoeld, dan verhinderde dit toch niet, dat Catullus den redenaar Caelius elders vermeldde, zooals werkelijk m. i. in 58 geschiedt.

Moeilijker is de quaestie aangaande Rufus. Is ook dit M. Caelius Rufus? Aan Rufus worden twee gedichten gericht, waarvan het eene (77) geheel past op des dichters omstandigheden, het andere (69) zoo grof en plomp is, dat het voor altijd een vriendschapsbreuk schijnt te hebben moeten veroorzaken. Als reden waarom alle vrouwen Rufus vlieden, wordt opgegeven een gebrek: *tibi fertur valle sub alarum trux habitare caper*. Met ons modern gevoel te rade gaande, leggen wij hier echter wellicht een verkeerden maatstaf aan; de uitdrukking van haat is in de oude wereld bij redenaars en dichters hartstochtelijker, maar, als door het oogenblik ingegeven, ook meer voorbijgaande; van daar ook eene verzoening meer mogelijk. Gabinius wordt door Cicero op de grofste wijze zonder zijn karakter te sparen doorgehaald en later door denzelfden verdedigd; Plato laat in zijn symposion Socrates op de vriendschappelijkste wijze met Aristophanes omgaan, ofschoon deze Socrates zijn meester had tentoongesteld als den bederver van de jeugd en een belachelijk schijngeleerde. Zoo is het dan ook niet onmogelijk, dat na die beleediging, toen de omstandigheden veranderd waren, de goede verstandhouding is hersteld. Het gedicht *Caeli, Lesbia nostra* (58), dat bij een zacht verwijt eene vriendschappelijke betrekking veronderstelt («gij hebt Lesbia's liefde aan Catullus ontruikt, zie nu wat het gevolg er van is»), kan tot de laatsten van Catullus behooren en eenige jaren na het schimpdicht op Rufus vervaardigd zijn.

Ik moet nu nog even terugkomen op de uitdrukking van Caelius, dat Lesbia aan den maaltijd eene Coa, in het slaap-

even goed Verona als vaderland aan Caelius toeschrijven als een der genoemde plaatsen, want dat Caelius' medeburgers bij Cicero *municipes* worden genoemd, terwijl Gallia Transpadana sinds 89 door de wet van Cn. Pompeius Strabo het ius Latii had, is geen bezwaar, daar o. a., zooals bekend is Malaca en Salpensa, in gelijke omstandigheden verkeerende, municipia zijn genoemd. Vgl. Oetling libr. MSS. qui or. pro Caelio continent conditio, Gott. 1851, p. 11. Madv. de coloniis, Opusc. I. p. 276.

vertrek eene Nola was ¹⁾, om daarmede 69 te vergelijken. Er kan kwalijk een volkomener terugslag op die woorden, waardoor Caelius te kennen gaf, hoedanig hij Lesbia had bevonden, gedacht worden, dan in dat epigram. Gij klaagt dat Lesbia u in zekere omstandigheid schuwte, al geeft gij haar schoone Coïsche kleederen: ik zal u de reden zeggen:

Noli admirari, quare tibi femina nulla
Rufe, velit tenerum supposuisse femur,
Non si illam *rarae* labefactes munere *vestis* e. q. s.

Rara vestis is hetzelfde als *Coa*, dun, *pellucida*.

Spreekt dus eene hooge mate van waarschijnlijkheid voor Caelius in het eene gedicht (69), dan kan er bij het andere wel geen twijfel overblijven (77): »Rufus, u geloofde ik mijn vriend, maar gij hebt van de vriendschap misbruik gemaakt om mij den voet te lichten en mij geheel mijn geluk te ontrukken:»

Rufe, mihi frustra ac nequiquam credite amice
(Frustra? immo magno cum pretio atque malo),
Sicine subrepsti mi atque intestina perurens
Ei misero eripuisti omnia nostra bona?

Hier met Riese (p. 750 inf.) aan een ander verlies te denken dan aan de liefde van Lesbia, laat toon en uitdrukking niet toe.

Slotsom van dit onderzoek is dus dat de beide gedichten op Rufus en van die op Caelius althans het eene (Caeli, Lesbia) op één persoon doelen: M. Caelius Rufus, den rede-naar. Daarvoor pleit behalve de opgegevene gronden, de waarschijnlijkheid: Caelius en Rufus zijn beide betrokken in de liefde van Lesbia-Clodia en M. Caelius Rufus heeft Lesbia-

¹⁾ Meier, gevolgd door Westphal, heeft in de *Oratorum Romanorum fragmenta Coa* met *coire* in verband gebracht; hij stelt daarom eene omzetting voor van *Coa* en *Nola*, die volgens de boven gegeven verklaring geheel onnoodig is.

Clodia bemind; voorts: Caelius wordt door Catullus ingeroepen als getuige van de ontrouw van Lesbia-Clodia, — en: M. Caelius had de ontrouw van Lesbia-Clodia ondervonden.

In het zoo even aangehaalde gedicht »Caeli, Lesbia" hebben velen het bewijs gezien, dat Lesbia tot armoede was vervallen en uit armoede een scortum circumforaneum was geworden (in quadriuiis et angiporis glubit magnanimi Remi nepotes), terwijl Clodia bij Cicero vermogend is. Het een zou bij de hypothese, die wij verdedigen, in zooverre met het andere kunnen sameengaan als op die plaatsen, onderling vergeleken, een verschillend tijdstip wordt bedoeld, maar het is niet waarschijnlijk dat eene vrouw uit eene der eerste families te Rome, die vermogende betrekkingen en een bevrienden broeder had, die in dien tijd candidaat voor de praetuur was, zoo tot armoede verviel. Ook pleit de waarschijnlijkheid er voor dat de Clodia, van wie Cicero in de jaren 55 en 54 tot oprichting van een monument voor Tullia horti wilde koopen (Att. XII. 38.4, 42.1, 47.2, XIV, 8.1), Quadrantaria is; want deze had volgens de Caeliana (15,36) hortos ad Tiberim. Maar het gedicht van Catullus behoeft geen armoede te veronderstellen. Zeer te recht wordt op een dergelijk voorbeeld van Messalina gewezen ¹⁾. Wanneer Riese dit exceptioneel noemt, dan is dat eene petitio principii ²⁾. Buitendien wordt hetzelfde van Julia verhaald Sen. de Benef. VI. 32: forum ipsum ac rostra, in quibus pater (Augustus) legem de adulteriis tulerat, filiae in stupra placuisse, cotidianum ad Marsyam concursum, cum ex adultera in quaestuaria versa ius omnis licentiae sub ignoto adultero peteret (vgl. Munro p. 201). Was Julia eene meretrix of quaestuaria geworden, het was zeker niet uit armoede. Het-

¹⁾ Juv. VI. 115. De vrouwen koopen zich in den tijd van Juvenalis comoedi en vooral pantomimi. Vgl. l. l. 73 en Friedländer I. 282.

²⁾ Namelijk dat het in die mate eene exceptie was, dat het ten tijde van Catullus niet is voorgekomen; dat het zoo zeer exceptie was, zal eerst uit de behandeling van elk geval moeten blijken. Clodia was evenzeer berucht bij hare tijdgenooten als Messalina onder Claudius, en kan naar andere vrouwen van de eerste eeuw v. C. niet beoordeeld worden.

zelfde bericht van Lesbia neemt dus niet weg, dat zij welgesteld kon zijn. De advocaat van Caelius zegt, dat Clodia veeleer eene *amica omnium* quam cuiusquam inimica was (13,32), en hij geeft te verstaan dat zij zich *pervulgabat* (16,38); habes, zoo zegt hij, hortos ad Tiberim ac diligenter eo loco parasti, quo omnis iuventus nataandi causa venit. Hinc licet condiciones quotidie legas (15,36). Gedrochtelijke overdrijving, het zij zoo; maar toch natuurlijk niet uit de lucht gegrepen en overeenstemmende met hetgeen de hekdichter op zijne plumpe wijze hier uitdrukt met de woorden: quae nunc in quadriuis atque angiportis glubit magnanimi Remi nepotes. Het waren dus nog geen comodi en citharodi als in den tijd van Juvenalis, niet de infimi ex plebe. Elders op een luchtigen toon, waarschijnlijk later c. 37: (puella) consedit istic (in taberna); hanc *boni beatique* omnes amatis, et quidem quod indignum est, omnes pusilli et semitarii moechi. Het zijn *boni beatique*, en wanneer van hen wordt gezegd, dat zij zijn *semitarii moechi*, is dit eenvoudig een scheldwoord. De strekking van het stukje is niet zoo zeer Lesbia ten toon te stellen, als wel verontwaardiging te uiten over de flauwheid van de minnaars, die nu met de geestige Lesbia zich aanmatigen om te gaan.

Er blijft nog éene zaak over: het verschil in jaren tusschen Clodia en Catullus. Naar alle waarschijnlijkheid was Clodia in 94, Caelius eerst in 87 geboren, zoodat Clodia zeven jaar ouder was; toen Caelius op ongeveer 26-jarigen leeftijd haar leerde kennen, was zij reeds 33. In der daad is dit echter geen bezwaar. Het is eene bekende zaak dat Cynthia (Hostia) insgelijks ouder was dan Propertius. Maar een geheel overeenkomend voorbeeld ligt voor de hand. Caelius is volgens Plinius VII. 50 geboren den 28sten Mei 82 v. C.: C. Mario, Cn. Carbone III cons. a. d. V. Kal. Iunias M. Caelius Rufus et C. Licinius Calvus eodem die geniti sunt (HSS. *Caecilii*). Men denkt hier aan eene vergissing omdat Caelius in 50 aedilis is geweest, waardoor zijn geboorte tot het jaar 87 wordt teruggebracht, en omdat hij in 't jaar 59 volgens Cicero Cael. 7,18 oud genoeg was om

ambten te bekleeden, dat op het geboortejaar 86 wijst ¹⁾. Maar dezelfde auteur wil het doen voorkomen, alsof zijn jonge vriend kort na het aannemen van de toga virilis in 67 aan zijne hoede was toevertrouwd, waardoor weder Plinius bericht gesteund wordt. Doch hoe dit zij, vóór 87 kan zijne geboorte onmogelijk vallen; dan zoude er in 56 in de Caeliana geen spraak kunnen zijn van jeugdige onbezonnenheid, want de beschuldigde zou in dat geval meer dan 31 jaar oud geweest zijn. Caelius is dus even oud of jonger geweest dan Catullus en toch voor de verleiding van Clodia bezweken. Het behoeft eigenlijk geen betoog, dat de jonge Veronezer in de oogen van de schoone Romeinsche, de procax mulier, genade heeft kunnen vinden. Ik zou hier bijvoegen, dat hij van zijn kant heeft kunnen geveid zijn door de gunst van de aanzienlijke dame, indien dit niet met zijn karakter streed. Niet maar met zinnelijke liefde had hij haar aanvankelijk bemind, maar zooals ouders beminnen (72):

dilexi tum te non tantum ut vulgus amicam,
sed pater ut guatos diligit et generos.

Deze woorden bevatten evenzeer een gevoel van zelfstandigheid en meerderheid, als zij berekend zijn om de reinheid en zuiverheid van de eerste liefde te teekenen. Wordt het laatste vers buiten het verband, buiten de tegenstelling van de *vulgaris amor*, de vleeschelijke liefde, gedacht, dan eerst zou het eene aanwijzing van den leeftijd moeten bevatten. Men houde bovendien in 't oog, dat er niet staat: »een

¹⁾ Ten zij dat onder de magistratus het krijgtribunaat in een van de vier eerste legioenen medegerekend wordt. De tribuni militum legionibus quattuor primis aliqua carum worden o. a. in de lex Acilia onder de magistratus opgesond en zijn het ook werkelijk, omdat zij door het volk gekozen worden. Tot de bekleeding van dat tribunaat geeft een dienstdij van 5 jaren reeds de bevoegdheid (zie Polyb. VI. 19. 1.), zoodat dit reeds op 22jarigen leeftijd te verkrijgen was. In 59 (want van dat jaar, waarin de veroordeeling van Antonius valt, spreekt Cicero) zou Caelius dan 22 jaar geweest zijn; en dit stemt vrij wel met 82 v. C.

vader zijne dochter of echtgenoot", maar »zonen of schoon-zonen", d. i. degenen, tot wie geen vleeschelijke neiging bij hem bestaat, maar die hij als kinderen mint.

Is deze verklaring de juiste dan vervalt, meen ik, daarmee het laatste argument van Riese en Kroon (p. 126.¹⁾) — en toch wacht ik altijd nog twijfeling en strijd; want het gevoel komt in 't eerst tegen die vereenzelviging op, althans indien men bij den ietwat gemoedelijken toon van sommige Lesbia-liederen vergeet, welk auteur men in handen heeft, hoe rauw ginds, hoe innig hier. Die twee stemmingen komen beurtelings aan het woord bij de vermelding van Lesbia al naarmate den tijd, waarin de liederen zijn geschreven: eerst juichend, dan ernstig, eindelijk luchthartig verwerpend!

De reden, waarom men vroeger aan de éénheid van Quadrantaria en Lesbia minder gehecht heeft, ligt wel voornamelijk in de verkeerde voorstelling, die men zich van den ontwikkelingsgang van het karakter van Clodia maakte. Afgaande op de orationes pro Domo, de Haruspicum Responso, pro Sestio, pro Caelio stelt men zich haar licht voor als een monster van boosheid, iemand die van haar eerste jeugd af slavin van de laagste hartstochten was geweest, niet in aanmerking nemende, dat het belang van Cicero als advocaat en partijman meêbracht, haar zoo voor te stellen, en dan schijnt het onmogelijk dat haar ter eere zoo teedere verzen als die van Catullus gedicht zijn. Maar de geschiedenis laat die voorstelling niet toe. Catullus was verblind, maar Clodia, toen hij haar leerde kennen, zoo slecht ook niet, als toen Cicero haar met onmiskenbare kunst en al het hem eigene talent der invective zedelijk vernietigde. Toen Clodia het diepst was gezonken, was de betrekking afgebroken. Voorts neme men in aanmerking dat niet een gelukkig huwelijk gestoord, maar een ten ontijde aangegane verbind-

¹⁾ Wat op die bladzijde nog verder staat betrekkelijk c. 11 kan bijna met stilzwijgen worden voorbijgegaan, en zou voor een deel dadelijk vervallen zijn, als K. ook het laatste couplet had willen uitschrijven.

tenis dragelijk gemaakt werd; de zedekunde was op dit punt zeer laks.

Maar het is mijn doel niet om of in eene verdediging van Catullus of in eene rehabilitatie van Clodia te vervallen; de geschiedenis heeft het onnatuurlijke en daarom ongeloofelijke, voor zoo verre hare middelen het toelaten, tot natuurlijke proporties terug te brengen; een goed begrip van zaken en karakters ontslaat veelal van de moeite van opzettelijk beoordeelen en verwerpen. Wellicht heeft het onderzoek van de behandelde quaestie ook *ἐν ὁδοῦ παρέργγῳ* tot de betere kennis van den zedelijken toestand van dit tijdvak medegewerkt ¹⁾.

¹⁾ Bl. 87, noot 2, regel 3 moet voor 56 gelezen worden 55: Toen c. 29 werd geschreven, leefde Julia nog blijkens de woorden *socer generque*. Zij stierf vóór het einde van den tweeden tocht, begin van September 54 (volgens den geamendeerden kalender).

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} JUNI 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL, N. BEETS, L. PH. C. VAN DEN BERGH, R. FRUIN, D. HARTING, S. HOEKSTRA BZ., W. C. MEES, W. J. KNOOP, S. A. NABER, TH. BORRET, H. KERN, J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, C. M. FRANCKEN, H. VAN HERWERDEN, B. D. H. TELLEGEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. E. ACQUOY en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

Aan de leden worden exemplaren van het Compté-rendu eener voorloopige algemeene vergadering van het centraal comité van het internationaal Americanisten congres en programmata van het internationale congres van handel-aardrijkskunde uitgedeeld, welke beide congressen van 23 tot 26 September en van 27 September tot 1 October te Brussel zullen gehouden worden.

Door den heer Acquoy wordt het verslag gelezen der commissie, in wier handen de verhandeling van den heer Moll over Geert Groote's dietsche vertalingen is gesteld. De commissie adviseert tot de opneming in de werken der afdeling. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

De heer Knoop levert eene nadere toelichting zijner Bijdrage, die in het achtste deel der Tweede reeks van de Verslagen en Mededeelingen, blz. 237—263, is opgenomen.

De spreker toont aan dat 1594 vast staat als het jaar, waarin de aanslag op Maastricht is gedaan en mislukt, dat het kasteel van Bruine gelegen was in Lotharingen en de heerlijkheid van Pesch in het graafschap Namen. Wat den hoofdaanlegger van den aanslag Herman de Göer betreft, omtrent hem blijft nog veel onzekerheid bestaan. De spreker wijst eindelijk aan welke rol de Limburgsche en Luiksche adel in de geschiedenis der zestiende eeuw gespeeld heeft.

De bijdrage wordt door den spreker aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Kern doet eene mededeeling over den wayangtekst, die door den rijksbestierder van Soerakarta naar Batavia gezonden en door den Gouverneur-generaal in afschrift aan de Akademie medegedeeld is. De titel luidt *Irawan rabi*, d. i. Irawans huwelijk. Het onderwerp behoort tot den sagenkring der Mahâ-bhârâtâ, maar het verhaal is van zuiver Javaansche vinding.

De spreker geeft een schets van den inhoud. Wij weten nog niet, wat het Bataviaasch genootschap met dezen wayang zal doen, maar hij verdient uitgegeven te worden.

Ook deze mededeeling zal een plaats vinden in de Verslagen en Mededeelingen.

De heer M. de Vries biedt de twee laatste afleveringen van de tweede partie van Maerlant's Spiegel historiaal voor de boekerij der Akademie aan, en de heer Boot voor zich en den heer Borret de zesde jaargang der Rivista di filologia e d'istruzione classica. De voorzitter zegt daarvoor dank en daar niemand verder iets heeft voor te stellen, wordt de vergadering gesloten.

NADERE TOELICHTING
TOT DEN
AANSLAG OP MAASTRICHT VAN 1594.
BIJDRAGE VAN
W. J. KNOOP.

»*Il y a deux manières de revenir sur un sujet qu'on a déjà traité: se redire, ou se contredire.*» Dit gezegde van Sainte-Beuve is meer geestig dan waar: men kan zeer goed terugkomen op een onderwerp dat men reeds behandeld heeft, zonder daarom het vroeger gesprokene te herhalen of tegen te spreken; men kan het toelichten en uitbreiden. Zie daar wat ik voornemens ben te doen, ten aanzien van de vroeger behandelde »aanslag van prins Maurits op Maastricht in 1594;» ik wil nu mededeelen waartoe mijne nasporingen hebben geleid

1°. ten aanzien van het jaar waarin de aanslag plaats heeft gehad;

2°. ten aanzien van de ligging der kasteelen, of heerlijkheden, van Pesch en van Bruyn; en

3°. ten aanzien van Herman de Göer, den hoofdpersoon bij dien aanslag.

Wanneer ik het nogmaals waag om de welwillende aandacht van de Akademie hier in te roepen, dan kan ik al dadelijk de geruststellende verzekering geven, dat, indien mijne mededeeling niet belangrijk is, zij toch kort zal zijn.

Wat het eerste punt betreft — het jaar waarin de aan-

slag heeft plaats gehad — daaromtrent bestaat geen zwaarigheid meer; daaromtrent heeft alle onzekerheid opgehouden: het is het jaar 1594. Wanneer in de geschrevene kronieken van de stad Maastricht het jaar 1592 wordt genoemd, dan is dit klaarblijkelijk eene schrijffout. Zie hier wat de heer Habets mij daarover schrijft:

»De vergissing bij Franquinet, betrekkelijk een aanslag op 12 Maart 1592 tegen de stad Maastricht gepleegd, zal wel op een schrijffout rusten. Ik bezit — gelijk de heer Franquinet — een geschrevene chronijk der stad; en daarin vindt ik, dat de aanslag van 17 Maart 1592 verhaald wordt, *onmiddelijk vóór* dien van 12 Maart 1592.”

Daar nu de gebeurtenissen gewoonlijk vermeld worden in de volgorde van de tijden waarop zij plaats hadden, zou het vreemd zijn, wanneer men eerst den aanslag van 17 Maart, en daarna dien van 12 Maart had vermeld, wanneer die 12de Maart tot hetzelfde jaar had behoord als die 17de Maart; de waarschijnlijkheid brengt dus meê, dat het 12 Maart van een ander jaar, van een later jaar is geweest; en dan kan men daarvoor het jaar 1594 nemen.

Wat het tweede punt betreft — de ligging van de kasteelen van Pesch en van Bruyn — hebben mijne nasporingen ook tot een vrij bevredigende uitkomst geleid; dank zij de inlichtingen mij op de meest welwillende wijze door deskundigen verschaft.

Een dame, tot de familie De Goër behorende, eene kundige rijk begaafde vrouw, die een grondige studie heeft gemaakt van de geschiedenis en oudheidkunde van Limburg, heeft mij de eer aangedaan, hierover het volgende te schrijven:

»Tout ce qui concerne la famille de Göer nous intéresse vivement; — il est probable qu'elle se rattache à une famille du même nom établie dans le Comté de Dalhem, à Mouland, à Fouron et à Nispen, et dont il est fait mention dans un document du quatorzième siècle; les feudataires de Jean III duc de Brabant. Je trouve dans l'atlas de Blaauw,

tout près de Fouron-Saint Martin, un village et un château de Pesseken, qui aurait quelque analogie avec la propriété du baron de Pesch; ce qui confirmerait le dire de van Reyd, puisque ce village se trouve sur la route de Maestricht à Limbourg, route que le duc de Parme a dû suivre pour se rendre de cette première ville à Spa.

Quant au château de Bruyn, je ne sais où le prendre; à moins qu'il ne se trouve dans les provinces Rhénanes, où une famille de Goër s'est fixée vers le quinzième siècle, pour de là aller en Poméranie où elle doit encore exister; mais ces Goërs là portent les trois huchets de gueules des comtes de Horn, un cadet de cette maison étant seigneur de Goer, Ghoor ou Goor dans le nord de notre province; et si votre baron de Pesch en était issu, le prince Maurice devait, si je ne me trompe, être son parent ou du moins son allié."

Die plaatsing van het kasteel van Pesch, tusschen Maastricht en Limburg, ter halverwege tusschen die beide steden, kwam ook mij zeer waarschijnlijk voor. Ik heb die meening echter moeten opgeven, ten gevolge van de geheel strijdige meening van den heer Habets; die geleerde geestelijke heeft, meer dan ieder ander, de geschiedenis en oudheidkunde van Limburg bestudeerd en oefent, dien aangaande, hetzelfde gezag uit, wat ons hooggeacht medelid, de heer Dirks, uitoefent ten aanzien van de geschiedenis en oudheidkunde van Friesland. De heer Habets nu schrijft mij:

»Pesâken (of Pessêken, zooals UEd. schrijft) is een gehucht met slot, onder de gemeente Gulpen, waar de familie Goër nooit vertoefd, en, mijns wetens, ook nooit eenig eigendom of recht heeft gehad."

Om de ligging der kasteelen van Pesch en van Bruyn te leeren kennen, deelt de heer Habets mij uittreksels mede uit het werk van Bormans: »*Les seigneuries féodales du pays de Liège; table des reliefs*;" te Luik in 1871 in 8° uitgekomen. Die uittreksels voeg ik hier bij:

A.

Bladz. 28. »Seigneurie d'Andrimont, canton actuel de Limbourg, province de Liège.

1532, 1533 et 1538 Herman de Ghoir fait relief.

1550, 19 Fevr. Noble homme Henri de Ghoor fait relief par décès de son père Herman, Seigneur de Willourié et Hartelsteyn.

1582, 30 Mai. Noble homme Jacques de Oyenbrugge Seigneur d'Orle, Doustain et Bethoven, et dame Marie de Ghoer, tutrice de son neveu Herman de Goer, seigneur d'Andrimont, font relief.

1594, le 21 Octobre. Noble et généreux Seigneur Herman de Ghoer, Seigneur de Milendonk, Ghoir etc., mari de noble dame madame Françoise de Ghoir, soeur de feu noble et généreux Seigneur Herman de Ghoer, Seigneur de Pesche, Sourne, Cerfontaine, Andrimont etc. fait relief par décès de ce dernier.

1616, le 1 Juin. Noble et généreux Seigneur Hans Kraft de Milendonck, baron de Pesche, seigneur de Bruyne en Lorraine, Andrimont etc."

Na dit *relief* volgen leden uit het huis van Milendonk, als eigenaars dezer heerlijkheid.

B.

Pag. 138. Seigneurie de Donstienne, près de thuin en Hainaut.

1593, le 19 Mai. Marie de Ghoir, dame de Donstienne et Bethoven, veuve de Jacques d'Oyenbrugge, fait relief.

1597, le 13 Nov. Marie de Ghoir, dame de Donstienne, Hartelstein et Bethoven, tutrice de feu noble et honoré Seigneur Herman de Ghoir, Chevalier, baron de Pesche, Seigneur de Villiart, Brouagnes, Andrimont etc., rend compte de son administration à noble dame Louise de Vienne, veuve du dit Herman, et à noble et honoré seigneur Messire François de Bourzolles, Chevalier, vicomte de Beaurepos, Seigneur de Berbigines, Rosignac, Davignac, La Cassante (pays de Périgord), son second mari.

1599, le 20 Janv. Noble dame Françoise de Ghoir, femme de noble et généreux Seigneur Herman Dédérich, Seigneur de Ghoir et de Milendonk, fait relief comme nièce de Marie de Ghoer.

1607. Relief de Hans Kraft de Milendonck, baron de Pesche.

C.

Pag. 320. *La seigneurie, terre, hauteur et baronnie de Pesche est située près de Philippeville, et forme actuellement une commune de la province de Namur.*

1557 et 1573. Noble homme Henri de Ghoir relève les terres de Peixhe.

1582, le 30 Mai. Dâme Marie de Ghoir relève Peixhe, comme tutrice du Seigneur Herman de Ghoir, Seigneur d'Andrimont, son neven.

1612, le 5 Sept. Contrat de mariage entre Hans Krafft de Milendonck, baron de Pesche, Seigneur de *Brouenne*, Villard, Andrimont, Surise etc, avec demoiselle Marguerite, fille de Claude de Joyeuse, comte de Grandpré, gouverneur de Beaumont et de Mouzon, et de dâme Philiberte de Saulx.

1616. Hans Krafft relève Peixhe."

Om aan de vergadering eenige verveling te besparen, zal ik die uittreksels niet voorlezen; maar als men ze doorloopt, dan zal men zich waarschijnlijk vereenigen met de gevolgen die de heer Habets daaruit haalt; namelijk:

1°. Dat *Bruine* — in het fransch: Brouenne, Brouinne of Brouagne — gelegen is in Lotharingen; en

2°. Dat Pesche eene baronnie en heerlijkheid is geweest, die gelegen was in het oude graafschap Namen, en een leen was van het prins-bisdom van Luik.

Nóg moet ik hier bijvoegen, dat de heer Habets mij opmerkzaam heeft gemaakt op eene onjuiste uitdrukking in mijne bijdrage voorkomende: daarin wordt gesproken van »het dorp Petersheim en het kasteel van Hocht". In de zestiende eeuw — zegt de heer Habets — was Petersheim een kasteel en Hocht eene *adellijke abtdy*.

Zijn die twee vraagpunten dus, naar mijne meening, op voldoende wijze opgelost, ten aanzien van het derde ben ik minder gelukkig geweest; die Herman de Göer is voor mij nog een nevelachtig beeld gebleven. Bij het onderzoek naar dien man — de hoofdpersoon bij den aanslag op Maastricht — heb ik, naar de aanwijzing van den heer Habets, vooral de

twee volgende werken geraadpleegd: Poswick, *Histoire généalogique du Limbourg* en Butkens, *Trophées de Brabant*. Beide schrijvers hebben mij echter geen genoegzame zekerheid verschaft ten aanzien van Herman de Göer.

In Poswick (1ste deel, bl. 1) komt het volgende voor:

»La famille de Goer de Herve est originaire de la ville de Herve, qui faisait partie de l'ancien duché de Limbourg, et dont elle a ajouté le nom au sien. Il paraît assez probable qu'elle se rattachait à une autre famille de Goer établie dans le comté de Dalheni, à Mouland, à Fouron et à Nispen, et dont il est fait mention déjà dans des documents du XIVe siècle."

Maar, in dit geslachtsregister van die »de Goers de Herve" komt geen *Herman* voor; en dus moet men bij die familie de man van den aanslag van 1594 *niet* zoeken.

Maar, bij Poswick leest men verder (1e deel, bl. 2):

»On a souvent confondu la famille de Goer avec celle de Ghoor, qui descendait de la puissante maison de Hornes, et dont le nom était écrit fréquemment, au XVIe et XVIIe siècle et même de nos jours, *Goor*, *Ghóer*, *Goer* et *Goir*. Celle-ci portait pour armes *d'or aux trois huchets de gueules*, et s'éteignit dans la première moitié du XVIIe siècle dans la personne d'Allard de Ghoor, Seigneur de Kaldenbroeck, mort sans laisser de postérité en 1605."

Dus bij dát geslacht van de Goors, meer in het noorden van Limburg gevestigd, kan de Herman de Göer van 1594 te zoeken zijn. Ik sla Butkens *Trophées de Brabant* op, en vindt daar (deel II, blz. 101) het geslachtsregister van die de Goors, waarin, onder anderen, voorkomt:

1. »Gerard de Goor, Sire de Bos, esp. Philippote de Horion, dame de Villéar, Hartenstein, fille de Herman, sire de Rummen et d'Agnès de Warfusé."

Dit moet de De Goor zijn, die tijdens Alva ter dood is gebragt; hij had twee zoons; de oudste was:

2. »Herman de Goor, Sire de Bos, Oudrimont, Villéar etc., esp. Jeanne de la Riviere, fille au Sire de Hers."

Deze heeft — behalven eene dochter, gestorven in 1598, na tweemaal te zijn getrouwd. eerst met »Adrien de Tres-

long, Sire de Donstein," daarna met »Jaques d'Oyenbrugge, Sire de Bethoven, Oreille etc." — nagelaten een zoon:

3. »Henri de Goor, Sire de Villéar, Oudrimont, esp. Françoise de Vaudemont, dâme de Pesch, fille de Claude, Sire de Florines."

Deze heeft — behalven een dochter: »Françoise de Goor, dâme de Villéar, Oudrimont, Pesch, Maila, Broueille, esp. en l'an 1587 Herman thiery de Mierlaer, Sire de Goor et Meyel. Il mourût 1623, elle 1604" — gehad twee zoons:

4. »Claude de Goor, mort à la bataille de Gembloers (1578)" en

4. »Henry de Goor, esp. N. de Vienne en Bourgogne, fille au Sire de Clervan, mort sans hoirs."

Dus hij, dien ik hier met het cijfer 2 heb aangeduid — Herman de Goor — zal de man van 1594 zijn geweest; en N°. 1, Gerard de Goor, de vader van Herman, zal, tijdens het schrikbewind van Alva, ter dood zijn gebracht.

Wat de waarschijnlijkheid van die onderstelling verhoogde, dat was, eensdeels de omstandigheid, dat dit huis van Goor min of meer verwant was met den Graaf van Hoorne — de martelaar veor onze vrijheid, wiens naam wij altijd in éénen adem noemen met dien van Egmond, evenals Castor en Pollux in de Grieksche godenwereld —; en anderdeels dat de geest der hervorming niet vreemd is gebleven aan het huis der De Goors; wat ook daaruit blijkt, dat men in dit geslachtregister bij Butkens, een vrouw van dat huis vindt — »Catharine de Goor" — die getrouwd is geweest met »Jean de Marnix, sire de Toulouse et Budingen, tué à Oosterweel près d'Anvers 1567". Dus die Catharina de Goor is de vrouw geweest van den broeder van Marnix van Sint Aldegonde; de vrouw van den heldhaftigen jongen edelman, die het leven verloor in dat gevecht bij Oosterweel, zoo meesterlijk beschreven in den geschiedkundigen roman van Wallis.

Het staat dus vast, dat dit geslacht de beginselen van de hervorming was toegedaan; ten minsten, dat het ijverig deel had genomen aan het verzet tegen Spanje; het was dus zeer waarschijnlijk, dat Gerard de Goor, tijdens Alva's dwinge-

landij, door beulshanden het leven had verloren, en dat zijn zoon, Herman de Goër, in 1594 Maastricht heeft willen verrassen. Ook door den heer Habets werd aanvankelijk die meening gedeeld, hij schreef mij:

»Eene tweede bemerking, die ik mij veroorloof op uwe brochure, heeft betrekking op den hoofdpersoon van het verhaal der verrassing des jaars 1594. Deze behoorde niet tot de familie *De Goër de Herve*, waarvan inderdaad nog afstammelingen in leven zijn (zie Poswick: *Histoire Généalogique du Limbourg*, p. 16); maar tot de oudadelijke familie van *Ghoir*, of van *Goer*, of *Ghoer*, die haren stamzetel heeft gehad te Aldenghoir, bij Roermond, en eene zijlinie vormde van het grafelijk geslacht der *Hornes*. Deze familie Van Ghoir was in de vorige eeuw reeds uitgestorven. In de XV^{de} eeuw was eene linie met ter woon gevestigd te *Hartelstein*, bij Bunde; een slot, wat later werd aangekocht door den generaal De Dopff, en gelegen is bij de monding der Geule in de Maas. In mijne aantekeningen over Hartelsteyn, vind ik, dat Hendrik van *Ghoir*, Heer te Villéar, Oudremont, Hartelsteyn en *Pesch*, den 17de Januarij 1550 met de heerlijkheid Hartelsteyn beleend werd. Hij was gehuwd met Francisca de Vaudemont, vrouw te *Pesch*, dochter van Claudius de Vaudemont, heer te *Florinnes*.

Dat Herman van Ghoir een zoon kan geweest zijn van dezen Hendrik, zou ik gelooven: 1°. omdat hij zich noemt heer van *Pesch*, welke heerlijkheid eerst door François de Vaudemont is in de familie van Ghoir gekomen; en 2°. omdat ik in mijne noten vind, dat het Valkenburgsch leengoed Hartelsteyn en de hoeve Vylartsleen, in 1598 door de Spaansche regeering werden overgedragen aan Charles de Billehé, die er mede beleend werd. Is Herman van Ghoir misschien wegens landverraad onterfd geworden?"

Aanvankelijk meende ik dus hier de waarheid te bezitten; — maar spoedig ging het als in Schiller's »*Ideale*":

»des zweifels finstre wetter zogen
sich um der wahrheit sonnenbild."

Bij eenige overweging moest ik tot het besluit komen, dat mijne onderstelling moeielijk was vol te houden; dat er te veel bezwaren tegen in te brengen waren.

Vooreerst merkte ik op, dat er bij de opgaven over deze familie, geen volkomene overeenstemming is tusschen Butkens en Poswick; bij Butkens sterft dit hnis uit met »*Henry De Goor*»; bij Poswick, met »*Allard de Goor*». Dus, een van beiden moet het mis hebben; misschien beide; dus een geslachtsregister is ook al niet iets, waarop men als op een rots kan bouwen, iets dat men onvoorwaardelijk kan gelooven.

Nu kan men aanmerken, dat die ééne zwaarigheid niet van zoo overwegend belang is, dat men niet overdreven streng mag zijn in het stellen der eischen voor de geschiedkundige waarheid; — ook daarin moet men geven en nemen, anders komt men er niet. Of dan nu de eene schrijver dien laatsten afstammeling der Ghoors, *Allard* noemt; en de andere, *Henry*; zou nog geen voldoende reden zijn, om den Herman de Goor uit het geslachtregister bij Butkens, te verwerpen als den man van 1594, wanneer er niets dan die ééne zwaarigheid was; maar bij die ééne zwaarigheid voegt zich een tweede, van veel grooter gewicht, en ontstaande uit de leeftijd, welke die Herman de Goor in 1594 moet hebben gehad.

Claude de Goor — die ik bij het uittreksel uit Butkens, onder N°. 4 heb aangeduid — is de kleinzoon van Herman de Goor; en bij dien Claude de Goor staat aangeteekend — in het geslachtregister bij Butkens —: »mort à la bataille de Gembloers 1578»; — die slag bij Gemblours, waar het slecht samengestelde en slecht aangevoerde Staatsche leger, in den strijd tegen de Spaansche ruitery, onder don Juan van Oostenrijk en Alexander Farnèse, een geheele en juist niet eervolle nederlaag onderging, heeft werkelijk in het begin van 1578 plaats gehad. Is daar, in 1578, een kleinzoon van Herman de Goor gesneuveld, hoe oud moet Herman de Goor zelf dan wel geweest zijn in 1594?

Men trouwde toen jong in de adellijke huizen; — zelfs dit aannemende, moet men toch het verschil in leeftijd van

grootvader en kleinzoon op minstens 40 jaar stellen; laat nu die kleinzoon jong zijn gesneuveld, op den ouderdom van 18 jaar, dan was Herman de Goor toch 58 jaar oud in 1578, dus 74 jaar in 1594; — en bij geen enkelen schrijver vindt men vermeld, dat hij in 1594 een oud man is geweest; — wat men toch wel denkelyk opmerkt, van een man van 74 jaar, die eerst een vijandelyke stad wil verrassen, en daarna een ruiterskorps aanwerft en daar meê deel neemt aan de fransche burgeroorlogen. In deze geleerde vergadering is de leeftijd van slechts 70 jaar het tydperk, waarop men ophoudt werkend lid te zijn; en het bijwonen van onze vergaderingen vordert zeker meer geestinspanning, maar stellig veel minder lichaamskracht, dan het verduren van de vermoeienissen van den oorlog.

De Herman de Goër van 1594 kan dus onmogelyk 74 jaren oud zijn geweest; want dan zouden de schryvers, die den aanslag op Maastricht behandelen, dien hoogen leeftijd wel vermeld hebben als een buitengewoon feit; — zoo als men in der tyd, van de hooge jaren van een Blücher, of van een Radetzky, heeft gesproken.

Toen ik dit bezwaar kenbaar maakte aan den heer Habets, heeft die geleerde het op de volgende wijze trachten op te heffen.

» Ik kan de duistere zaak betrekkellyk de persoonlykheid van den baron van Pesch, dunkt mij, nu tamelyk goed toelichten, en laat de appreciatie mijner zienswijze aan uw schrander doorzicht over. Hij was heer van Ghoir, bij Horne, maar behoorde tot het geslacht van Milendonck. Ik lees over de bezittingen der leden uit de familie van Ghoir, die, op het einde der 16de eeuw den naam van *Herman* droegen, in het werk van den heer Bormans" enz.

Hier op laat de heer Habets volgen de reeds medegedeelde uittreksels uit het werk van Bormans, en besluit daaruit:

» dat er, in de tweede helft der XVI^{de} eeuw, drie leden der familie van Ghoir zijn geweest, die den naam van *Herman* droegen, en zich baron van Pesch en heer van Bruyne noemden:

a. Een Herman van Ghoir, releveerde de heerlijkheid Andri-

mont in 1532 en 1538; hij wordt in het begin van 1550 reeds vermeld als overleden.

b. Een tweede Herman, ridder, baron van Pesch, heer van Bruyne, is vóór November 1597 overleden.

c. Een derde persoon, die voorkomt onder den naam van Herman van Ghoir, is Herman Dederik van Mirlaer en Milendonk, gehuwd met Francisca van Ghoir, vrouwe te Pesche en Bruyne, — en als dusdanig in 1595 voorkomt.

De twee eerste heeren van Ghoir, den naam Herman dragende, kunnen mijns inziens, bezwaarlijk als uitvoerders van den aanslag op Maastricht vermeld worden. Het avontuurlijk en veel bewogen leven echter van den derde, maakt hem tot de uitvoering van zulk eene onderneming zeer geëigend. Het is dan ook op dezen persoon, dat ik de aandacht van U Edelgestrengte wensch te vestigen. Eenige bijzonderheden over zijn leven zult gij vinden in de *Publications etc. du Limbourg*: Tome IV (1867) p. 302, Tome VIII (1871) p. 78. Gij zult onder anderen daar zien hoe hij zich gewapenderhand meester maakte van het graafschap Horne, en gedurende ongeveer twee maanden het kasteel Horne belegerde.”

Wat Limburg's geschiedenis en oudheidkunde betreft, is de heer Habets ontegenzeggelijk de beste autoriteit, en dit maakt mij zeer huiverig om met hem in gevoelen te verschillen; en toch moet ik het hier doen. Ik kan niet aannemen, dat »Herman Dederik van Mirlaer en Milendonk” de man is van den aanslag op Maastricht, want in het 4de deel van de *Publications etc. du Limbourg* vindt men, dat die »Herman Dederik van Mirlaer en Milendonk” pas in 1623 is gestorven te Hoey, en de man die Maastricht wilde verrassen overleed reeds in 1594.

Bij een later schrijven erkent ook de heer Habets het gegronde van die bedenking; en neemt nu, voor den man van den aanslag van 1594, den onder letter *b* aangeduiden »Herman, ridder, baron van Pesche heer van Bruyne”; die Herman is vóór den 21sten October 1594 gestorven, wat niet in strijd is met Duyck, die de man van den aanslag op Maastricht, in October 1594 doet sterven. Bovendien is het verhaal bij Van Reyd, dat Herman de Goer op zijn

kasteel den hertog van Parma als gast zou hebben ontvangen, niet onwaarschijnlijk, daar het kasteel Audrimont aan Herman de Goer toebehoorende, niet verre van Spa was gelegen, waar volgens Chapeauville, Parma in 1594 de wateren gebruikte. Maar, hoe bevredigend dat alles ook is, laat dit toch de groote zwaarigheid onopgelost, aangaande de hooge leeftijd die Herman de Goer in 1594 reeds moet bereikt hebben. De zaak blijft dus duister.

De slotsom is dus, dat het onderzoek naar den man, die de hoofdrol heeft vervuld bij den aanslag op Maastricht in 1594, mij tot geen bevredigende uitkomst heeft gebracht.

Zulk een onderzoek leidt van zelf tot een nadere kennis-making met de Limburgsche en Luiksche adel van de 16de eeuw, en doet het belangrijke inzien van het deel, toen en in vroegeren tijd, door dien adel genomen aan de Nederlandsche geschiedenissen.

Limburgsche en Luiksche adel worden hier in éénen adem genoemd, omdat het moeilijk is die beide te scheiden; daartoe zijn zij in vele opzichten te nauw verbonden. De adel in Limburg maakte volstrekt geen streng afgesloten lichaam uit, geheel op zich zelf staande, zoo als de Engelsche of Spaansche adel; integendeel de Limburgsche adel had, door huwelijksverbindingen hare vertakkingen wijd en zijd verspreid: in Henegouwen, in Namen, in Bourgondië, in Brabant; de Merode's, de Montmorency's, waren daaraan verwant. Evenzoo was die adel vermaagschapt met het moederlijk Germanje, en sloot huwelijksbanden zoo wel met de Kinsky's als met de Sickingen's, — dat stamhuis, waartoe Frans van Sickingen behoorde, de vermaarde *Condottière*, die, even als een vorst, legers op de been bracht. Maar ook naar het noorden had de adellijke boom van Limburg zijne takken uitgeschoten, en zich aan den Gelderschen en Hollandschen adel vastgemaakt. Bronkhorst, Bentinck, Egmond, Brederode en andere historische namen komen herhaaldelijk voor in de geslachtregisters van den Limburgschen adel.

In die vroegere tijden was de Limburgsche adel — even als

die van de andere landen en gewesten — ook nog niet ont-aard in een hofadel; zij had nog niets van de hovelingen van Lodewijk XIV, die, in zijde en fluweel gedoscht, buigend en kruipend, er hun hoogste eer in stelden, om een vorst behulpzaam te zijn in het toegeven aan zijne meest dwaze luimen, in het botvieren aan zijne meest schandelijke begeerten; zij had nog niet de smadelijke lof verdiend, door Napoleon eenmaal aan een Fransch edelman toegevoegd: *«il n'y a que vous autres qui sachiez servir.»*

De zestiende eeuw kende die verbastering nog niet; de adel had toen zijne ondeugden, — maar het waren mannelijke ondeugden.

De Limburgsche, de Luiksche edelman leefde op zijn sterk kasteel, als een bijna onafhankelijk gebieder; die edelen waren mannen van staal en ijzer, die tot verdediging van hunne rechten liever hun toevlucht namen tot het zwaard, dan tot de bescherming der wet. Ruw, wreed soms, het volk vaak onderdrukkend, vervreemdden zij zich echter niet van het volk, maar leefden te midden van het volk, sloten zich aan bij het volk; in hunne huwelijken waren zij soms zelfs zeer democratisch, en van meer dan een edelman vindt men aangeteekend, dat hij getrouwd is met zijn keukenmeid. Steeds geneigd tot oorlogvoeren, waren hunne veeten vaak van onverzoenlijken aard; vaak voerden zij tegen wereldlijke en geestelijke vorsten een strijd, die geen genade kende; en het Maastrichtsche *Vrythof*, en de stadspleinen van Luik hebben meer dan eens door de gerichtsbijl het hoofd zien vallen van gevangen genomen edelen: overwonnen vijanden, die men vonnisde als of het misdadigers waren.

De Nederlandsche adel tijdens het begin van het verzet tegen Spanje, wordt soms te ongunstig afgeschilderd; door twee lijnrecht tegen over elkander staande partijen, wordt evenzeer den staf over dat lichaam gebroksn, — met overdrijving, met onbillijkheid; en de beweegredenen, die tot dat onrecht leiden, zijn niet moeilijk op te sporen.

De ultramontaansche partij, die onzen opstand tegen Spanje veroordeelt als een daad van rebellie, als een afval van het ware geloof, is natuurlijk niet karig in het uitstorten van

schimp en blaam over de edelen die aan dien opstand hebben deelgenomen; en de streng kalvinistische partij — die gaarne van onzen opstand tegen Spanje een louter godsdienstige handeling wil maken. waarbij het alleen te doen is geweest om de zege van de zuivere evangelieleer — is in hooge mate geërgerd en ontsticht, als zij vermelden moet, dat, onder de Nederlandsche edelen die het eerst als kampvechters tegen de dwingelandij optraden, zich mannen hebben bevonden, wier leefwijze niet altijd geheel evangelisch is geweest; zij is dan ook zonder genade voor die mannen: een dertig jaar geleden voerden twee uitstekende landgenooten — Groen van Prinsterer en Maurits Cornelis van Hall — een ernstige polemiek, over de groote en belangrijke vraag: of Hendrik van Brederode, al dan niet, een dronkaard is geweest?

Dat is een te eenzijdige, te beperkte geschiedenisbeschouwing; de geschiedschrijver moet ruimer zijn in zijn oordeel, milder, menschelijker; hij moet, in de geschiedkundige karakters, de gebreken doen opwegen door de groote hoedanigheden; hij moet de ondeugden niet verzwijgen, maar daaraan de deugden overstellen, en dan zien aan welke zijde de schaal des oordeels overhelt. Fox, Mirabeau — zijn, zeer zeker, geen mannen geweest van een onberispelijken levenswandel; toch zijn zij groot en uitstekend geweest, als staatsman, als volksleider.

Eene monografie over het deel dat de Limburgsche adel genomen heeft aan onze worsteling tegen Spanje, zou eene belangrijke bijdrage leveren voor de kennis van onze vaderlandsche geschiedenis; en wat dien adel, en den geheelen Nederlandschen adel, toen heeft gedaan, heeft recht om aan de vergetelheid te worden onttrokken. De Nederlandsche edelen, die met den grooten Zwijger den kamp tegen Spanje hebben gevoerd, kunnen in hun midden mannen hebben geteld van ruwe en losbandige zeden; toch komt hen een eervolle plaats toe in onze geschiedboeken; toch mag men nooit vergeten, dat wij, ook voor een deel aan hen, onze vrijheid, ons onafhankelijk volksbestaan, hadden te danken; dat zij, in de legers onzer stadhouders en te midden der Zeeuwsche schepelingen, met roem gestreden hebben; en dat, op Alva's moordschavotten, hun bloed met volle stroomen heeft gevloeid.

Dus — zal men misschien vragen — een rehabilitatie van den Nederlandschen adel van de tweede helft der zestiende eeuw? — eene rehabilitatie, ja; ten deele; niet geheel. Ik stel het op prijs om, ten dezen, niet verkeerd te worden begrepen; en daarom zij het mij geoorloofd hier nog een enkel woord bij te voegen.

Ik heb lof toegezwaaid aan de edelen, die zulk een werkzaam deel hebben genomen aan den opstand tegen Spanje; ik heb de meening voorgestaan, dat men, ter wille daarvan, vergevensgezind mag zijn ten aanzien van wat zij gebrekkigs of slechts hebben gehad; maar die vergevensgezindheid heeft hare grenzen; zij strekt zich niet uit tot wandaden, die recht en menscheijkheid in het aangezicht slaan; zij komt niet ten goede aan mannen, wier namen voor altijd aan de algemeene verfoeiing moeten prijs gegeven blijven; zij amnestieert geen Lumey en Sonoy, evenmin als een Alva en Vargas; de gruwelen, toen gepleegd te Gorkum en in Noord-Holland, mogen nooit gerechtvaardigd worden of verontschuldigd. De opstand tegen Spanje is een edele strijd geweest, een strijd voor de vrijheid; maar daarom waren niet allen edel, die aan dien strijd hebben deelgenomen; er was kaf onder het koorn, — zooals bijna altijd. Sta, zoo sterk mogelijk, de zaak voor, die naar uwe overtuiging de goede is; maar blijf billijk en rechtvaardig ook jegens uwe tegenstanders. Het is de plicht van den man om te kampen voor zijne meening en overtuiging; het is zijn plicht om zich krachtig aan te sluiten bij die partij, die hij meent dat recht en waarheid aan hare zijde heeft; — maar daarom is hij nog niet verplicht om *alle* handelingen van die partij goed te keuren, *alle* handelingen van andere partijen te veroordeelen; integendeel, hij zal veel verstandiger, veel edeler te werk gaan, als hij de les in acht neemt, door den grooten franschen dichter gegeven: *être de tous les partis par leur côté généreux, n'être d'aucun par leur côté mauvais*; — een les, — door niemand weersproken, door weinigen opgevolgd.

den Haag, 28 April 1879.

MEDEDEELINGEN

AANGAANDE HET

JAVAANSCH WAYANGSTUK IRAWAN RABI,

DOOR

H. KERN.

Het is een verblijdend teeken des tijds, dat ontwikkelde Javanen met zekere belangstelling kennis beginnen te nemen van hetgeen door Europeanen over de Javaansche letterkunde geschreven wordt. Nauwelijks had de regent van Koedoes, Radèn Mas Adipati Ario Tjondro Negoro, in een onzer vaderlandsche tijdschriften ¹⁾ in goed Nederlandsch de verklaring gegeven van eenige Javaansche uitdrukkingen en spreekwijzen, of onze Akademie ontving, dank zij de welwillendheid van den landvoogd van Nederl. Indië, het afschrift van een Wayangstuk, welks tekst de rijksbestierder van Soerakarta door zijnen dalang had doen opschrijven en aan 't Bataviaasch genootschap ten geschenke aangeboden. Zonder twijfel heeft de rijksbestierder een blijk willen geven, dat hij bekend was met de pogingen om teksten van Wayangs machtig te worden, en tevens bezielde met den wensch om van zijnen kant die pogingen te ondersteunen.

In de overtuiging, dat mijne medeleden met belangstelling 't een en ander omtrent het ons toegezondene HS. willen vernemen, heb ik het als niet meer dan mijn plicht geacht enkele bijzonderheden over het handschrift en den inhoud mede te deelen.

¹⁾ Bijdragen tot de taal, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, 2de deel, 3de stuk, 4de volgrees.

Het stuk draagt ten titel *Irawan rabi*, d. i. »Irâwân's huwelijk''. In de hoofdtrekken onderscheidt het zich niet van de andere reeds uitgegeven stukken aan de zoogenaamde *Wayang pûrwa* ontleend; het overtreft die slechts in uitvoerigheid en in gladheid van stijl. Ook wordt alles wat betrekking heeft op de vertooning van het tooneelspel, de *mise-en-scène* der figuren, de muziek enz. veel nauwkeuriger opgegeven dan in de bovenbedoelde Wayangstukken. In een aanhangsel vinden wij de opgave van de verschillende melodien op muziekinstrumenten uit te voeren en van de deunen of recitatieven door den *dalang* voor te dragen. De opsteller van die opgave, d. i. de *dalang* zelf, toont een helder besef er van te hebben dat er eene innige harmonie behoort te bestaan tusschen de dramatische stemming, in de gesproken woorden uitgedrukt, en de muziek. Het aantal melodieën is zeer beperkt, hetgeen niet als een gebrek mag aangemerkt worden, dewijl de muziek bij de Wayang-vertooning altoos een zeer ondergeschikte rol te vervullen heeft. In de keuze der recitatieven is den *dalang* groote vrijheid gelaten, met dien verstande dat de aard van het zangerige metrum eener tot recitatief gekozen strophe in overeenstemming is met de stemming van den persoon, welke na het recitatief ten tooneele gevoerd wordt. De door den *dalang* van ons stuk gebezigde recitatieven — Suluks genaamd — zijn altemaal strophen uit Oudjavaansche gedichten; zoo is N°. 1 de aanhef van den Arjuna-Wiwâha; N°. 2 strophe 17 van 't Bhârata-Yuddha; N°. 3 strophe 75 van hetzelfde gedicht; enz. Zulke recitatieven heeten *Suluk*, d. i. toespeling, inuendo, aanduiding hetzij in bedekte termen of anderszins van hetgeen bedoeld of te verwachten is. Daar die Suluks onveranderlijk getrokken zijn uit Oudjavaansche gedichten in eene verouderde taal, zijn ze deerlijk verknoeid. Trouwens het is noch den *dalang* noch den toeschouwers om den inhoud dier strophen te doen, maar om den rhythmus der verzen, die alle volgens de regelen der Sanskrit-prosodie gebouwd zijn.

De *Irawan rabi* behoort, wat zijn inhoud betreft, tot den sageukring van 't Mahâ-bhârata. Schier al de hoofdperso-

nen van 't Indische heldendicht treden ook in het tooneelstuk op, maar op eene wijze die ons het recht geeft tot het besluit dat het verhaal omtrent Irâwân's huwelijk en wat daarmee in onmiddellijk verband staat, van zuiver Javaansche vinding is. Reeds uit de anachronismen, die in de Wayang voorkomen, blijkt duidelijk genoeg dat *Irâwân's huwelijk* niet aan de Indische letterkunde ontleend kan zijn. Irâwân, de vrij onbeduidende held van het stuk, de zoon van Arjuna en Ulûpi, wordt in 't Mahâ-bhârata ¹⁾ vermeld als een dapper strijder die na roemrijke wapenfeiten sneuvelt door de hand van den reus Ârshyaçrnggi. Nog schraler is hetgeen in 't Kawi Bhârata-Yuddha, strophe 157, van hem wordt meegedeeld: het bepaalt zich tot de vermelding dat hij de zoon was van Arjuna en Ulupuy (Skr. Ulûpi) en in den strijd tegen den reus Çrnggi (sic) sneuvelde.

Ik zal hier niet verder uitweiden over de overige personages die voor een deel, gelijk ik reeds zeide, oude bekenden zijn, doch anderdeels gewrochten van Javaansche verdichting. Zulke bijzonderheden kunnen gevoegelijk achterwege blijven bij de vermelding van den hoofdinhoud van het stuk, waartoe ik thans overga.

Bij den aanvang worden wij verplaatst naar de hofstad Dwârawatî (al. Dwâarakâ). Koning Kṛṣṇa, die zijne dochter Siti-sari verloofd heeft aan Irâwân, draagt aan zijnen zoon Sâmba op om de voorbereidselen voor de aanstaande ontvangst van den bruidegom met ijver voort te zetten. Terwijl vader en zoon zich verheugen in het blijde vooruitzicht, ontvangt Kṛṣṇa bezoek van zijn ouderen broeder Baladewa, die onbekend met de verloving van Siti-sari met Irâwân, hare hand komt vragen voor Prins Lakshmana, anders genaamd Saroja-Binangun, d. i. ontloken waterroos, den zoon van Suyodhana den Kaurawa. Bij het vernemen dat Kṛṣṇa reeds anders over de hand zijner dochter beschikt heeft, ontsteekt Baladewa in toorn en eischt hij van zijn

¹⁾ Boek 6, 75, 12; vooral 90, 49 vgg., waar zijn strijd en dood beschreven wordt.

broeder dat deze de zaak met Irâwân afmake. Kṛṣṇa, als de jongere, geeft toe en belast kalm denzelfden Sâmba, wien hij straks te voren opgedragen heeft voor de bruiloftsfeestelijkheden te zorgen, met de taak, zich naar Madukara, Arjuna's en Irâwâns verblijflood, te spoeden en de boodschap over te brengen, dat van het voorgenomen huwelijk niets kan komen. Sâmba begeeft zich op weg en terzelfder tijd zendt Baladewa zijn vizier Pragata naar Hâstina, den rijkszetel van den Kaurawa-vorst, ten einde prins Lakshwana te onbieden om naar Dwârawatî over te komen en zijn bruid te ontmoeten.

Terwijl dit te Dwârawatî plaats had, was Irâwân van huis, om op last zijns vaders aan den kluizenaar Bhagawân Kanwa, anders geheeten Djaya-Wilapa, kennis te geven van zijn aanstaand huwelijk met de koningsdochter van Dwârawatî. De eerwaardige kluizenaar wenscht den jonkman van harte geluk met die heugelijke gebeurtenis en laat het bij die gelegenheid niet aan de min of meer toepasselijke wijze lessen en vermaningen ontbreken, zoodat Irâwân wel voldaan over zijn uitstapje den terugtocht aanneemt. Onvoorzichtig genoeg had hij geen ander gevolg bij zich dan de alles behalve krijgshaftige hansworsten Sëmar en diens twee zoons. Die onvoorzichtigheid, waaraan Arjuna even groote schuld had als Irâwân zelf, ware den laatste bijna duur te staan gekomen. Nauwelijks had hij zich in een dicht bosch begeven, of hij werd onverhoeds aangevallen door een paar reuzen, die zeker Reuzenvorst, Koronda-Gëni, op hem afgestuurd had. Koronda-Gëni was namelijk ten gevolge van een droomgezicht smoorlijk verliefd geworden op Siti-sari en om zich van zijn medeminnaar Irâwân te ontslaan, besloot hij, na rijp beraad, de toevlucht te nemen tot het eenvoudige en radicale middel, den gevaarlijken mededinger te laten ombrengen. Het was een geluk voor Irâwân, dat zijn oom Bhîma te Pamënan in ongerustheid over de veiligheid van den zorgeloos reizenden jongeling zijnen geduchten zoon Ghatotkaca er op uit had gezonden om zoo mogelijk de gevolgen der roekeloosheid van zijn neef te voorkomen. De trouwe Ghatotkaca komt ter goeder ure toeijlen om Irâwân

aan een wis verderf te ontrukken. Van de aanvallers worden eenigen gedood, een paar op de vlucht gejaagd, en na aldus den verraderlijken aanval afgeweerd te hebben, gaan de twee neven naar Pamë nang.

Gedurende de afwezigheid van Irâwân was intusschen Sâmba te Madukara aangekomen en had hij aan Arjuna het doel zijner reis medegedeeld. Arjuna is ten hoogste vertoord over de trouwbreuk van den zwakken Kṛshna en in zijne verontwaardiging neemt hij het eenigszins ondoordachte besluit alle betrekkingen met het hof van Dwârawatî af te breken. Hij laat aanstonds zijn zoon Abhimanyu en diens vrouw, Siti-Sundari, de oudste dochter van Kṛshna, bij zich ontbieden. Zoodra het jeugdig echtpaar in zijne tegenwoordigheid gekomen is, klaagt Arjuna over de smadelijke bejegening, welke hij van Kṛshna ondervonden heeft en geeft zijn stellig voornemen te kennen om den hoon, hem aangedaan, te wreken. Hij eischt dan van Abhimanyu, dat deze zich van zijne vrouw scheide en haar terugzende naar haren vader. De echtelingen, die elkander oprecht liefhebben, stellen alle pogingen in het werk om den slag, die hun geluk zoo eensklaps wreedelijk dreigt te verstoren, af te weren; doch te vergeefs, Arjuna blijft onverzettelijk. Siti-Sundari ziet met weêrzin zich gedwongen om haren man te verlaten en de reis naar haar vader's hof te aanvaarden, terwijl Irâwân, die onder de bedrijven te huis is gekomen, aangezien wordt om haar te volgen. De treurende Abhimanyu wordt door Arjuna medegenomen naar Ngamarta (Skr. Mârtikâwata), de verblijfplaats van den oudsten der Pândawa's, Yudhishtîra.

De gebeurtenissen die in de familie der Pândawa's teleurstelling en droefheid baarden, waren voor hun verbitterde tegenstanders, de Kaurawa's, even zooveel redenen tot zelfvoldoening en vreugde. Toen Suyodhana, omringd van zijne getrouwen, Drona, Çakuni en Krtawarmâ ¹⁾, te Hâstina in een plechtig gehoor Pragota, den vizier van Baladewa, ont-

¹⁾ In 't Javaansch verbasterd tot *Kutamarma*.

ving en van deze de tijding vernam, dat Kṛṣṇa de verloving van Siti Sari met Irāwān verbroken en er in toegestemd had de hand zijner dochter aan prins Lakshmana te schenken, kende de vreugde der Kaurawa's geen palen. Suyodhana zelf aarzelde nog een oogenblik, maar zijn voornaamste raadslieden, Drona en Çakuni, wisten de zaak in zulke schoone kleuren te schilderen, dat de koning toegaf en hij zijn zoon Lakshmana, onder begeleiding van een statigen stoet Kaurawa's naar Dwārawatī liet vertrekken.

Middelerwijl had de reuzenvorst Korouṇḍa-Gēni het bericht ontvangen van de nederlaag der door hem uitgezonden *bravo's* in den strijd tegen Irāwān en Ghatotkaca. Hij snoof van woede en wilde rechtstreeks een krijgstoet tegen Dwārawatī ondernemen, om het voorwerp zijner liefde met geweld machtig te worden. Nadat echter de eerste opwelling van gramschap voorbij was, leende hij het oor aan de raadgevingen zijner pleegmoeder, die hem wist te beduiden, dat het veel beter was Siti-Sari te laten schaken. Laya-Mega — zoo heette de pleegmoeder — biedt zich zelve voor de uitvoering van die netelige onderneming aan, en verzoekt slechts begeleid te mogen worden door den trouwen reus Mingkalpa. Het plan lacht den heerscher der reuzen toe; hij geeft zijn toestemming en zijne handlangers tijken op weg.

Omstreeks terzelfder tijd kwam de familiekring der Pāṇḍawa's, ten gevolge van een samenloop van omstandigheden te Ngamarta bijeen. Yudhishtira, in gezelschap van zijn jongere broeders Bhīma, Nakula en Sahadewa, wordt verrast door de komst van Ghatotkaca, die vertelt wat hem en Irāwān met de reuzen wedervaren is. Kort daarop verschijnt ook Arjuna met zijn zoon Abhimanyu. Arjuna draalt niet met mede te deelen, welke grievende behandeling hij van Kṛṣṇa ondervonden heeft en tot welken harden maatregel hij is overgegaan om zijne gekrenkte waardigheid te wreken. Yudhishtira geeft niet onduidelijk te kennen, dat hij, Arjuna, overijld en onberaden gehandeld heeft en besluit in overleg met Bhīma om Ghatotkaca naar Dwārawatī te zenden, ten einde nog grootere onheilen te voorkomen.

Op nieuw worden wij nu weder verplaatst naar Kṛṣṇa's

hofstad. Sâmba is van zijne reis teruggekeerd en geeft verslag van hetgeen hij verricht heeft. Weldra komt ook Siti-Sundari met het bericht, dat haar huwelijk op bevel van Arjuna ontbonden is. Deze tijding klinkt Kṛṣṇa onaangenaam in de ooren, doch heeft niet de uitwerking, dat ze hem afbrengt van zijn eens genomen besluit, om zijne dochter Siti-Sari aan prins Lakshmana uit te huwelijken.

Onderwijl treden op de drie gemalinnen van Kṛṣṇa; Jâmbawatī, de eigen moeder van Siti-Sundari, Rukminī en Satyabhāmā, vergezeld van Siti-Sari. Allen heeten de jonge vrouw hartelijk welkom. Deze antwoordt met de gewone plichtplegingen, doch verzwijgt de ware oorzaak van hare overkomst, en geeft als reden van haar onverwacht bezoek op, dat zij hare jongere zuster in de bruidsdagen behulpzaam wenscht te zijn. Onder voorwendsel van vermoeid te wezen ten gevolge van de reis en behoefte te gevoelen aan een verfrisschend bad, weet zij Siti-Sari over te halen, haar naar den tuin, waar gelegenheid tot baden is, te begeleiden. Zoo gezegd, zoo gedaan. Zoodra de beide zusters na zich verkwikt te hebben uit het bad stijgen, ontwaren zij in de nabijheid een manspersoon. Het is Irâwân. Wie ook vreemd opkijken mocht, zeker niet Siti-Sundari, want het was juist op haar aansporing, dat de jonkman dien roekeloozen stap waagde. Des te grooter was de ontsteltenis van Siti-Sari, en toen haar voormalige bruidegom haastig toetrad en hare hand vatte, vlood zij verschrikt weg. Op het geroep harer oudere zuster komt echter het argelooze meisje terug en ditmaal overwint Irâwân alle aarzeling en maakt gebruik, of liever misbruik van hare bedeesheid, om zich de rechten van een echtgenoot toe te kennen.

Terwijl de twee gelieven — als wij ze zoo noemen mogen — zich alleen in een koepel bevinden, worden hun handelingen bespied door de twee handlangers van den reuzenvorst, die uitgezonden waren om Siti-Sari bij de eerste de beste gelegenheid op te lichten en in de armen van hun hartstochtelijk minnenden koning te voeren. Wie weet of de beraamde aanslag niet gelukt zou zijn, ware Ghatotkaca, die ingevolge der opdracht van Yudhishtira en Bhîma, als

een schutsengel een wakend toezicht hield op Irāwān, niet tusschen beide gekomen. De wonderkrachtige zoon van Bhīma heeft nu eene ontmoeting met de verspieders, waarvan hij een doodt, terwijl de andere, de reuzin Layar-Mega, ontsnapt. In een gesprek, dat hij daarop met Siti-Sundari heeft, vertelt deze van hem, dat hij de twee gelieven onder zijne hoede zal nemen en naar Ngamarta voeren. Aan dat verlangen wordt voldaan.

Terwijl deze gebeurtenissen in den tuin van het paleis plaats grijpen, komt Baladewa met Lakshmana en gevolg aan het hof en stelt den bruidegom aan Kṛṣṇa voor. Zij zijn nog niet lang in een gesprek gewikkeld, toen Siti-Sundari ijlings naar binnen stort en de mare brengt, dat Siti-Sari door een reus ontvoerd is, terwijl de andere aanrander door den tuinwachter is geveld. Op raad van Drona wordt besloten het lijk van den reus te onderzoeken, ten einde zoodoende te trachten den roover op 't spoor te komen. Het onderzoek door Drona en Baladewa ingesteld leidt tot het vermoeden, dat de reus door niemand anders den dood kon gevonden hebben dan door Ghaṭotkaca. De gevolgtrekking lag voor de hand, dat hij ook de schaker der prinses was. Om zich hiervan te vergewissen, besluit Baladewa kort en goed zich in persoon naar Ngamarta te begeven en Siti-Sari op te sporen. Nadat hij vertrokken is, bekent Siti-Sundari de waartoe toedracht der zaak aan haar vader. Het gevolg is, dat Kṛṣṇa nu zelf met haar naar Ngamarta vertrekt.

De mislukking van de zending der twee verspieders bleef den reuzenvorst niet lang onbekend. Van Layar-Mega, zelf ter nauwer nood aan het gevaar ontsnapt, ontvangt hij de tijding van den dood zijns dienaars. In woede ontstoken rukt nu Korōṇḍa Gēni met zijne heirscharen van monster onverwijd tegen Ngamarta op.

Vóórdat het leger der reuzen deze stad bereikte, was deze het tooneel geweest van een anderen strijd. Nauwelijks toch was Ghaṭotkaca met Irāwān en Sitisari veilig bij de zijnen aangekomen, of Baladewa en gevolg kwam ook. Er ontstaat eene hevige woordenwisseling, die zóó hoog loopt, dat Baladewa en de Kaurawa's met Bhīma en Ghaṭotkaca handge-

meen raken, met dit gevolg dat de Kaurawa's jammerlijk het onderspit delven.

Nu verschijnt ook Krshna met zijne oudste dochter. Na door Arjuna vrij onzacht terecht te zijn gewezen, verklaart hij berouw te hebben over zijn gedrag ten aanzien van Irāwān. De zoen wordt getroffen en Siti-Sundari ziet haar beleid door den uitslag bekroond: zij wordt met haren echtgenoot Abhimanyu hereenigd.

Intusschen is het leger der reuzen de stad genaderd. Er ontstaat een verwoed gevecht dat eindigt met het sneuvelen van Koronda-Gēni en de vernieling van zijn gansche heir. In vrede en vriendschap neemt Krshna van Yudhishtira en de Pāṇḍawa's afscheid en keert naar Dwārawatī terug. En hiermede eindigt »Irāwān's huwelijk."

»Over dit tooneelstuk komen nadere mededeelingen voor in de notulen van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen van Januari 1879", lezen wij op den omslag van het aan de Kon. Akademie toegezonden afschrift. Daar gezegde notulen nog niet tot ons gekomen zijn, weten wij niet van welken aard die mededeelingen zijn, en dus ook niet, welke plannen ten aanzien der uitgave van den tekst het bestuur van het Bataviaasch Genootschap heeft. In allen gevalle zullen zes andere tooneelstukken, namelijk de Halapalapan Erawati en vijf andere welke zich daarbij aansluiten, waarvan gewag gemaakt wordt in de notulen B. G. van 16 Juli en 15 October 1878, den voorrang hebben. Uit die zelfde notulen toch blijkt, dat tot de uitgave der zes bedoelde stukken besloten is. Wij twijfelen niet of het deel der verhandelingen bestemd om den tekst dier Wayangs te bevatten, zal eene waardige plaats innemen onder de werken van het Bataviaasch Genootschap.

L I J S T

VAN

WERKEN DER AFDEELING LETTERKUNDE

CONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,

MET OPGAAF VAN DEN PRIJS.

„ De boekerij van het St. Barbara-klooster e tweede helft der vijftiende eeuw	f 0,60
WIJHOFF, Beschrijving van een handschrift, mstig van het klooster Bethlehem bij Doe- nem, met 1 plaat.	» 0,40
DELPRAT, Lettres inédites de Juste Lipse, ernant ses relations avec les hommes d'état Provinces-Unies des Pays-Bas, principale- pendant les années 1580—1597.	» 1,00
JANSSEN, De muurschilderingen der St. Jans- te Gorinchem, met 21 platen.	» 2,50
LEMANN, Bedenkingen tegen de echtheid van oogenaamden <i>ΗΕΙΛΙΟΣ</i> van Aristoteles. »	0,40
Over de methode van onderzoek naar de heid of de onechtheid van de op naam van o gestelde eerste Catilinaris	» 0,50
is, Nieuw ontdekte muurschilderingen. Eene ge tot de geschiedenis der vaderlandsche i, met 1 plaat	» 0,50
ns, Muurschilderingen in het koor van de der Herv. Gemeente te Driel in den Zalt- nelerwaard, met 1 plaat.	» 0,30
EN, Over de pleitrede van Cicero voor Sex. us Amerinus.	» 0,60
W. SLOET VAN DE BEELE, De Hof te Voorst. »	1,50
IES AZ., De kaart van Hollands Noorder- ier in 1288.	» 3 50
i, Les Pasteurs en Egypte.	» 0,75
BOOT, Commentatio de Sulpiciae, quae fer- atira.	» 0,30

G. MEES AZN., Het Rotterdamsch oproer van 1690, met een plan	f 1,5	◀
C. M. FRANCKEN, Coniectanea critica ad C. Lucilii librorum decades tres. 2 St.	> 1,6	0
P. L. MULLER, Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk, toegelicht uit de correspondentie der keizerlijke gezanten te 's-Gravenhage 1658-1678. >	1,5	◀
J. A. FRUIN, De Anfang en de slichte Clage umme varende have, naar het Oud Saksische recht (met een aanhangsel over de actiën om roerend goed naar het Oud-Hollandsche Recht).	> 0,8	≡
B. F. MATTHES, Over de bissoes of heidensche pries- ters en priesteressen der Boeginezen, met 4 pl. >	1,0	◀
L. A. J. W. SLOET, Een actio spoliï van 1229 en eene inleiding in erfgrond van 1243.	> 0,3	≡
H. VAN HERWERDEN, Studia critica in poetas scenicos Graecorum	> 1,0	◀
C. LEEMANS, Oude muurschilderingen van de kerk te Bathmen in Overijssel, met 11 platen.	> 2,0	◀
J. C. G. BOOR, De latijnsche brieven van Constantijn Huygens, bewaard in een handschrift der Kon. Adademie van Wetenschappen.	> 0,5	0
H. KERN, Over de jaartelling der zuidelijke Buddhis- ten en de gedenkstukken van Açoka den Buddhist. >	1,2	0
C. LEEMANS, Het romeinsch grafteeken van Dode- waard, met 1 plaat.	> 1,0	◀
H. KERN, Eene indische sage in Javaansch gewaad >	0,5	◀
G. DE VRIES AZN. Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier onder de grafelijke regeering en gedurende de republiek	> 6,0	◀
TH. JOKISSEN, De eerste coalitie en de republiek der Vereenigde Nederlanden	> 1,7	≡
P. KERN, Over de oud Javaansche vertaling van 't Mahābhārata.	> 0,3	≡
S. A. NASEK, Quaestiones Homericae	> 2,2	◀
L. A. J. W. SLOET, Het hoogadelijk stift te Bedbur bij Kleef en zijne juffers, met 1 pl. en eene kaart. >	4,0	◀
S. WAREN, Nirayavahyasanam, een upāṅga der Jaina's. >	1,8	◀
Verslagen en Mededeelingen. Dl. I—XII.	> 25,0	◀
Een deel afzonderlijk	> 3,6	◀
Verslagen en Mededeelingen. Tweede reeks. Dl. I—VIII >	25,0	◀
Een deel afzonderlijk	> 3,6	◀

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten SEPTEMBER 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS,
P. A. DOZY, M. DE VRIES, J. DE WAL, W. G. BRILL, W. J. KNOOP,
PH. C. VAN DEN BERGH, R. FRUIN, N. BEETS, S. A. NABER,
BORRET, H. KERN, J. A. FRUIN, J. T. BUYS, S. HOEKSTRA BZ.,
P. SIX, R. VAN BONEVAL FAURE, J. G. DE HOOP SCHEFFER,
P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSYN
J. C. G. BOOT, secretaris.

De voorzitter opent de vergadering met de volgende toeraak:

>Ik open deze vergadering, en tevens voor uwe werkzaamheid een nieuw jaar.

Met weemoed vangen wij het aan. Ons oog keert zich naar den zetel, waar wij onzen geliefden onder-voorzitter achten te zoeken, en we vinden dien ledig. Met enkelen ver stond ik vóór drie weken aan zijn graf, waar liefde vereering haar tranen plengden, haar kransen neerlegden, naar woorden van hulde spraken. Ook ik sprak daar, in naam en — ik mag hopen — in uw geest.

Ik zal het hier niet herhalen, waar een andere toon zou moeten klinken dan die past aan de rustplaats der dooden. Hier zou ik van zijn wetenschap moeten getuigen, en van naar alleen. En ik zou het willen doen, wanneer niet één ver die taak had op zich genomen, en wanneer het niet

die éene was, dien de ontslapene zelf haar het liefst zou hebben toevertrouwd.

Toch was onze Moll in zijn wetenschap niet enkel door ingewijden in den tempel der kerkhistorie te waardeeren. Hij sprak en schreef voor allen, want wat hij sprak en schreef werd door allen verstaan. Hij was den eenvoudigen, duidelijken vorm meester, en wierp op de tooneelen, die hij schilderde, een zoo helder licht, dat ze spraken tot ieders hoofd en hart. Slechts daarin was hij de man der strengste wetenschap, van den stand der priesters, dat wat hij gaf nieuw, oorspronkelijk, eigen was. Hij bracht niet in omloop wat elders geslagen werd; zijn werkplaats was zelf de munt, en wat haar verliet was schoon gestempeld en van echt metaal.

Maar ik bedwing mij, en laat voor den meer bevoegden over wat wij allen spoedig van hem wachten, het uitvoerig geteekende beeld van den man der rijke kennis, der grondige geleerdheid, der onvermoeide bronnenstudie. Hier slechts een enkel woord aan de nagedachtenis van den akademiebroeder.

In onzen kring was hij een der trouwste en der werkzaamste leden. Als geen ziekte het hem verbood, was hij van den aanvang van iedere zitting tot aan haar einde in ons midden, en nooit werd hem een taak opgelegd, waaraan hij zich onttrok. Uit den voorraad zijner kennis gaf hij u telkens rijpe vruchten, en ze werden met dankbaarheid door u genoten. Met groote zorg leidde hij uwe vergaderingen, wanneer het mij onmogelijk was tot u te komen, en dat gij ook hierin hem op hoogen prijs steltet, bewees ieder jaar de eenstemmigheid, waarmee ge hem naast mij steltet. Met smart, maar tevens met dankbare herinnering, zal ik zijn hulp missen. En wie onzer zal hem niet missen, wiens open en vriendelijk gelaat reeds de harten won? Hij was van onze akademie een der meest geachten en der meest geliefden. Zijn naam zal hier in eere blijven."

Daarna wordt het proces-verbaal der vergadering van Juni gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest een brief van Z. Exc. den Minister van Koloniën in dato 19 Augustus l. l., inhoudende het bericht, dat de Gouverneur-Generaal van Nederl. Indië de Lampongsche en Bataksche handschriften uit de bibliotheek van het Batavia'sch Genootschap ter afschrijving aan den Resident der Lampongsche districten en aan den Gouverneur van Soerabaja's westkust heeft gezonden en weldra de afschriften aan de Akademie hoopt te kunnen aanbieden. Aangenomen voor kennisgeving.

De heer Brill spreekt over het oordeel door onze voornaamste staatslieden over de Unie van Utrecht geveld. Nog niet, zegt hij, het jaar niet ten einde, waarin de driehonderdjarige gedachtenis dier Unie gevierd moest worden. Dus is het niet ongepast ons nogmaals met dat wereldhistorische feit bezig te houden. Wat hij daarover in eene vergadering aan het Utrechtsch Genootschap gezegd heeft, zal hij niet herhalen. Maar ditmaal wil hij de vraag beantwoorden wat onze grootste staatslieden over de Unie geoordeeld hebben. In dit doet hij te liever, omdat wij hier een gansch anderen toon vernemen, als enkelen dergenen ons te hooren geven, die in dit feestjaar der Unie gemeend hebben haar in geschriften te moeten gedenken. Die geschriften geven ons eene kritiek te lezen, wel geschikt om ons alle ingenomenheid met die daad onzer vaders te doen verliezen ¹⁾.

Wanneer wij Kluit, in de verhandeling, waarmede hij voor honderd jaren het hoogleeraarsambt te Leiden aanvaardde, gehoor geven, dan zou het besluit der gefinieerde gewes-

¹⁾ Ik sprak van uitgegeven geschriften: want, zoo ik aan uitgesproken redevoeringen had gedacht, zou ik niet hebben verzwegen, hoe Prof. Opzoomer in eene te Deventer en te Utrecht gehouden rede in bezielde taal aan de beteekenis der Unie alle recht heeft doen weervaren. W. G. B.

ten, waarbij zij zich verbonden ten eeuwigen dage vereenigd te blijven, een revolutionnair bedrijf geweest zijn. Immers had, volgens dien geleerde, de Landsheer het recht, om zonder iemands tegenzeggen de landen elk afzonderlijk, geheel of gedeeltelijk, te alieneeren en weg te schenken, aan welken vorst hij wilde. Spreker verklaart, hoe Kluit tot zulk een gevoelen heeft kunnen komen, en toont in enkele voorbeelden uit de geschiedenis der Noordelijke gewesten, hoe de landzaten in geenen deele, als waren zij het bijzonder eigendom van een' heer, over zich hebben laten beschikken. Zoo is dit ongunstig oordeel van zelf afgewezen, en spreker gaat over tot Simon van Slingelandt, en toont aan, hoe deze raadpensionaris van Holland, meer dan iemand doordrongen van de noodzakelijkheid om de »defecten der constitutie te redresseeren", toch zijne blaam niet tot de acte der Unie doet opklimmen. Integendeel, hij verklaart dat de praktijk zoozeer van de bedoeling der Unie verschilde, dat de voorouders, indien ze opzagen, de republiek niet zouden kennen. De gebreken in de generale regeering, voegt hij er bij, waren aan niets anders toe te schrijven, dan daaraan, dat de nazaten afgeweken waren van de gronden, door de voorouders gelegd. »Niets is gemeener, zegt hij elders, als de defecten in de tegenwoordige constitutie van de Regeering te setten op reekening van de wijze, waarop de republiek geformeert en saamgesteld is. Maar niets is ongegronder, niets toond klaarder de weinige kennis, welke veele hebben van de waare form van Regeering van de Republicq, welkers primitive constitutie soo seer overeenkomt met die van een wel geschikte staatsregeering, als de hedendaagsche constitutie veel daarvan verschilt." Waar Slingelandt dan ook voorslagen doet tot redres der defecten, beveelt hij niets aan, dan hetgeen, wel verre van eene volstreckte leemte in de Unie te zijn, in de bedoeling van dit staatstuk lag. Immers wil hij een Regeeringsraad ingevoerd zien ter vervanging van de personen, aan welke de Unie de einduitspraak, of van het Collegie, aan hetwelk zij het proces had opgedragen in het geval dat een enkel lid der Unie, zich beroepend op het recht dat zekere maatregelen slechts bij volstreckte eenparigheid mocht-

ten genomen worden, zich aan noodige besluiten niet onderwerpen wilde.

En Van de Spiegel, hoe krachtig laat hij zich uit tegen legenen, die na het jaar 1795 niet genoeg smaaddeden neenden te kunnen uiten tegen eene constitutie, die, zegt hij, ij niet kenden. Ook hij heeft een ontwerp van revisie der Unie geleverd, maar almede verklaard, dat de te herstellen gebreken veroorzaakt waren door afwijking van de beginselen der Unie: deze Republiek, zegt hij, was het grootst geweest, hoe nader zij zich had vastgehouden aan de oude grondbeginselen, waarop zij gevestigd is geweest, terwijl zij n veel opzichten, zoowel in uitwendigen luister als in inwendige welvaart was gedaald, naarmate zij van die heilame grondbeginselen was afgeweken. Zoo strekken dan ook e wijzigingen, in dat concept door hem voorgeslagen, slechts ot *versterking* der bestaande beginselen. Het *Gerechtshof*, elks oprichting door hem wordt aanbevolen, is met een' nderen naam dezelfde instelling als Slingelandt met zijn' *begeeringsraad* bedoelde.

Van Pieter Paulus en zijne verklaring der Unie, hoezeer eze schrijver zeer met de Unie is ingenomen, heeft spreker iet gewaagd. Die lofredenaar toch der Unie was nog te ung, toen hij zijne Verklaring schreef, dan dat men veel geicht aan zijn oordeel zou mogen hechten, en bovendien was hij z eer van Slingelandts oordeel, dat hij teruggeeft, afhankelijk.

De heer R. Fruin betuigt den spreker zijn dank voor de edegedeelde opmerkingen, waarmee hij grooteudeels kan stemmen. Ook hij is van oordeel, dat men het Tractaat er Nederl. Unie niet mag beschouwen en beoordeelen als n proeve van staatsmanswijsheid, als een Grondwet naar e lessen van het staatsrecht opgesteld. Het tractaat was n historisch product, de slotsom van lange onderhanden en een transactie tusschen de zienswijzen en bedoen van verschillende partijen. Dat blijkt overtuigend uit e bescheiden door Van de Spiegel een eeuw geleden aan het cht gebracht en inzonderheid uit het stuk dat de heer an Deventer in het 1ste deel van zijn Gedenkstukken van Oldenbarnevelt heeft opgenomen. Om de bepalingen der Unie

met billijkheid te beoordeelen, moet men zich verplaatsen in de omstandigheden waaronder zij gesloten is en zich dan afvragen of onder de gegeven voorwaarden betere beschikkingen te treffen zouden zijn geweest. Dat latere schrijvers en redenaars deze billijkheid niet altijd hebben betracht, geeft hij den heer Brill gaarne toe.

Aan den anderen kant twijfelt hij of de staatslieden der Republiek en met name de twee beroemde mannen, op wier oordeel de heer Brill zich heeft beroepen, in dezen wel de meest bevoegde beoordeelaars van het traktaat van Unie zijn. In hun tijd en zoolang de Republiek bestaan heeft, waren allen het eens dat geen verbetering van den regeeringsvorm kon plaats grijpen dan op den grondslag der Unie, en elk plan van hervorming deed zich uit dien hoofde voor als »Grondwettige Herstelling'', als afschaffing van later ingeslopen misbruiken in het oorspronkelijk voortreffelijke plan. Eerst nadat de geheel nieuwe staatsbegrippen, die bij het uitbreken van den opstand der Engelsche koloniën in Noord-Amerika verkondigd waren, ook in Frankrijk waren geleerd en toegepast, eerst na 1795 houdt bij ons de eerbied voor het oude herkomen op en verlangt men niet meer het oorspronkelijke te herstellen, maar iets nieuws overeenkomstig de nieuwe begrippen te stichten. Slingelandt en Van de Spiegel ontveinsden zich niet dat de regeeringsvorm, waaronder zij den staat bestuurden, vol »defecten'' was, maar beseffende dat een doortastende hervorming buiten hun bereik lag, beperkten zij hun wenschen en plannen tot het wegnemen der meest hinderlijke gebreken, zonder aan het stelsel zelf te raken, dat zij integendeel als nog steeds bruikbaar niet alleen, maar zelfs als voortreffelijk in zijn soort plegen te roemen. Aan hun lof evenwel, die uit zulk vooroordeel voortvloeit, mogen wij geen groot gewicht hechten. Wij zelve, die de lotgevallen der republiek in hun geheel, als een afgesloten tijdvak der geschiedenis, overzien, zijn beter in staat de werking en bij gevolg de meerdere of mindere deugdelijkheid van de bepalingen der Unie te beoordeelen, dan de staatslieden, die in de vorige eeuw onder haar heerschappij leefden.

Voor al zijn wij meer dan zij bevoegd de ontwikkeling van den staatsvorm onder den invloed van het Unie-tractaat te vergelijken met de richting, waarin de landsheeren uit het Bourgondisch-Oostenrijksch stamhuis den vooruitgang hadden gezocht. Zulk een vergelijking is niet geschikt om onze ingenomenheid met het eigenaardige van het tractaat van Unie te verhoogen. Zij toont ons hoe velerlei nuttige instellingen, die de eenheid van wetgeving en rechtspraak, de overeenstemming van belangen en doeleinden, de weerbaarheid van den staat tegenover zijn naburen beoogden en aanvankelijk uitwerkten, bij de Unie vernietigd zijn, en, zoolang de Unie geduurd heeft, zijn blijven ontbreken. Onze heden-daagsche staatsinstellingen zijn nader verwant aan de toestanden van vóór dan van ná de Unie; ons Koninkrijk heeft verschillende stichtingen van onze oude landsheeren, die de Republiek had opgeheven, hersteld en wij hebben geen reden ons daarover te beklagen. — Het gaat echter niet aan het particularisme, dat onder de Republiek geheerscht heeft, af te leiden uit de bepalingen van het Unietractaat. Veeleer hebben wij den aard dier bepalingen te verklaren uit den geest van particularisme, die bij het sluiten der Unie reeds de overhand had genomen. Sommige bepalingen van het tractaat, die nog te zeer aan het streven naar staatseenheid herinnerden, om er één te noemen de bepaling omtrent de gemeene middelen, zijn zelfs nooit nageleefd, dewijl zij de zelfstandigheid der deelen van den staat te veel schenen te beperken. Het Unietractaat stond in menig opzicht boven de praktijk, die van stonde aan plaats had. Maar waar is het dat het tractaat, toen het eens de Grondwet van de Republiek was geworden, het terugkeeren van den verkeerden weg, dien men had ingeslagen, gedurende twee eeuwen heeft belet.

De heer Brill acht het een geluk, dat hij door zijne mededeeling aanleiding heeft gegeven tot eene zoo belangrijke beschouwing, als de heer Fruin daar geleverd heeft. Evenwel herinnert hij, dat hij niet gezegd heeft, dat wij de Unie uit het oordeel onzer staatslieden het best leerden kennen, maar slechts het gunstig oordeel van mannen, die waarlijk wel

verdienen gehoord te worden, in het geheugen terug heeft willen roepen. Doch met hoeveel toestemming hij den heer Fruin ook gehoord hebbe, hem na te zeggen, dat wij in het ontstaan der republiek der Vereenigde Provinciën eene afwijking te zien hebben van den goeden weg, waarop Karel V ons gebracht had, zulks vermag spreker niet. De Unie heeft een beginsel tot grondslag, waaraan de bloei der Rijken in de laatste eeuwen verbonden is geweest, het beginsel, hetwelk ook de grootheid van het onder Hendrik IV herboren Frankrijk heeft teweeggebracht, namelijk dit, dat staatkundig bondgenootschap mogelijk en wenschelijk was bij verschil van godsdienstig geloof: het kwam er, volgens dat beginsel, slechts op aan, dat men, welk geloof men ook beleed, (gelijk de Unie het uitdrukt) zich een goed patriot betoonde, en zooals Hendrik IV verlangde, hetzij men katholiek of hugenoot was, *bon Français* wilde wezen. Niet de Unie heeft bedorven wat de staatkunde van Karel V goeds had gesticht, maar dat heeft de praktijk van een' Philips II gedaan, die het recht van burger ontzeide aan al wie niet goed katholiek was. Tegen zulk eene tirannij is de Unie het door den nood gedrongen weermiddel geweest. En voorts wat al die gebreken der constitutie onzer republiek aangaat, men mag hier zeggen, dat in die zwakheid onze kracht was gelegen: wanneer men een machtig opperhoofd of krachtig centraal bewind gehad had, zouden dan de particulieren die krachtsinspanning en offervaardigheid aan den dag gelegd hebben, die de voorwaarde van de grootheid en macht der Republiek is geweest? De vrijheid is lustiger en baart der Regeering meer moeilijkheden dan de tirannij... maar neen! dit woord, zegt de spreker, trek ik in: want wie de inwendige geschiedenis van het Fransche Koningschap kent, kent ook de onbeschrijfelijke moeilijkheden, slechts door geweld uit den weg te ruimen, waarmede de Regeering in dat Rijk, trots de koninklijke oppermacht, al was 't alleen maar om aan geld te komen, te worstelen heeft gehad. De conclusie is, dat men niet al te overvloedig zij in de aanwijzing van de gebreken onzer oude Republiek, noch vooral in die van de Unie.

De heer Van den Bergh vestigt de aandacht der afdeeling op hetgeen in de dissertatie van den heer Suringar over Pieter Paulus wordt medegedeeld, uit een brief van dezen aan Meinard Tydeman over papieren, door Oldenbarnevelt tijdens zijne gevangenschap in een stoel verborgen, en door hem gezien en gelezen, bij eenen Oldenbarnevelt in de Alblasserwaard. Hij vraagt of iemand iets weet aangaande het bestaan dier papieren, en of uit de correspondentie van M. Tydeman met P. Paulus die mededeeling nog eenig licht ontvangt.

De heer Fruin gelooft niet, dat er van die correspondentie iets is overgebleven, en slaat geen geloof aan de verklaring van P. Paulus. Volgens opgave van Jan Franken, Oldenbarnevelt's dienaar, zijn die papieren ontdekt en op last der regeering verbrand. Ook Carleton heeft dit betuigd.

De heer Land deelt iets mede over de eerste uitgaaf der brieven van Spinoza in de Opera posthuma, 1677, en vestigt de aandacht op een Nederlandschen brief van Spinoza, die in 't begin der vorige eeuw reeds in de Boekzaal is afgedrukt, en waarvan het origineel nu in de boekery der Leidsche Hoogeschool wordt bewaard. De taal is alles behalve zuiver.

De heer De Hoop Scheffer meent dat het Hollandsch van Spinoza een plat Amsterdamsche kleur draagt. Eenige zijner Latijnsche brieven zijn uit het weeshuis der Collegianten hier ter stede in bruikleen overgegaan aan de bibliotheek der Doopsgezinde gemeente. Zij zijn grootendeels uitgegeven.

De heer Land verklaart zich bereid zijne mededeeling voor de Verslagen en Mededeelingen aan te bieden.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OVER DE EERSTE UITGAVEN DER BRIEVEN VAN SPINOZA.

DOOR

J. P. N. L A N D.

Het is uit Colerus bekend, dat in Maart 1677, kort na den dood van Spinoza, een gesloten lessenaar, inhoudende zijne brieven en papieren, gezonden is aan den boekverkoper Jan Rieuwertz te Amsterdam. Nog in hetzelfde jaar verschenen de *Opera Posthuma*, en ook de vertaling daarvan: *De Nagelate Schriften van B. d. S. . . Uit verscheide Talen in de Nederlandsche gebracht. Gedrukt in 't jaar M.DC.LXXVII.*

In deze uitgaven wordt nagenoeg alles gevonden wat wij tot nu toe van de brieven bezitten ¹⁾.

Vier-en-twintig van die brieven dragen in den Latijnschen druk het opschrift *Versio*. Bruder, in de voorrede van het tweede deel zijner nieuwe uitgave (p. XI), verklaart Dr. Lodewijk Meyer voor den vertaler, doch heeft daarvoor geen beter bewijs dan een plaats van Bayle, waar het *niet* gezegd wordt ²⁾.

Reeds de spoedige voltooiing van den druk doet ons vermoeden dat de brieven niet eerst behoeften te worden uitgezocht of in Spinoza's Latijn door een ander overgebracht, maar

¹⁾ Later zijn daarbij gekomen de aanvulling van Ep. 52 uit het autograaf te Hanover door de Murr (reeds bij Bruder overgenomen), de brief aan van Velthuysen, medegedeeld door H. W. Tydeman (n°. 75 Bruder), en hetgeen Dr. J. van Vloten in zijn *Supplementum* gaf uit autographen te Amsterdam en 'sGravenhage (thans in de bibliotheken der Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente en der Leidsche Hoogeschool).

²⁾ Bruder I. p. XXIV. Bayle Oeuvres Div. IV. p. 164 b: „Dictum est mihi nuper *praefationem* illam [ad Opp. Posth.] fuisse primo Belgice conscriptam a viro quodam e Menonitarum secta cui nomen Jarich Jelles etc. . . Eam vero *praefationem* creditur postea latine certisse prout extat in libro Spinozae Ludovicus Meyer Medicus Amstelod. etc. — Wat de Murr in 1802 „berigt“, telt niet als afzonderlijke getuigenis mede.

dat zij in den lessenaar voor de pers gereed lagen ¹⁾. Een onzer medeleden, in de geschiedenis van dien tijd bij uitnemendheid ervaren, meende mij dit zelfs te kunnen verzekeren; op welke gronden, zullen wij ter gelegener tijd wel eens van hemzelve vernemen. Een enkel argument, dat zich toevallig aan mij voordeed, zal ik straks nog vermelden.

Voorshands heb ik alleen met den Nederlandschen druk te doen. Deze behelst, blijkens den titel, niets anders dan vertaling. Doch de »verscheide talen», waarvan die titel gewaagt, bepalen zich stellig tot de Latijnsche alleen. De *praefatio* der *Opera Posthuma* zegt: »Notandum insuper est totum opus, paucis exemptis Epistolis, Latine conscriptum esse.» En gaan wij deze weinige brieven na, dan is er geene aanleiding te vinden om ergens een ander dan een Nederlandsch origineel te onderstellen ²⁾. Ja, gesteld al eens, dat b. v. de Hebreeuwsche Spraakleer in het Hebreeuwsch, en de Verhandeling over de Verbetering van het Verstand in het Spaansch of Portugeesch geschreven waren, — het uiterste dat men des noods zou kunnen toegeven, hoewel die keus van talen nog zeer onpraktisch zou zijn geweest, — waartoe dan die moeilijke texten, als er toch een Latijnsche vertolking van kwam, nog eens regtstreeks in de landtaal overgezet? De bewerker der *Nagelate Schriften* kon volstaan met de proefbladen der *Opera Posthuma* te volgen. De »verscheide talen» op den titel zullen wel een van de kleine middelen zijn, waardoor men althans de min bedrevenen onder de ketterjagers het spoor bijster trachtte te maken.

In hoeverre echter heeft de Nederlandsche bewerking der *Opera Posthuma* partij getrokken van Nederlandsche brieven van Spinoza's eigen hand?

Eerst onlangs zijn wij in staat gesteld om op deze vraag

¹⁾ In de Latijnsche autographen te Amsterdam zijn de weg te laten gedeelten door strepen aangewezen; of door den schrijver-zelf dan door de uitgevers, valt natuurlijk niet te beslissen.

²⁾ N°. 30 aan Pieter Balling, 31—38 aan Blyenbergh, 44—47 aan J. J. (Jarig Jelles); 39—41 waarschijnlijk aan Christ. Huygens, 43 aan J. v. M., 50 aan . . . P . . . , 55—60 over het geloof aan spoken.

een antwoord te geven. Onder de schaarsche autographen komt een korte brief in het Nederlandsch voor, dien de heer van Vloten in zijn *Supplementum* uit het Rijksarchief heeft medegedeeld, en die sedert naar de Akademische Bibliotheek te Leiden verhuisd is (Latina Bibl. Publicae, doos N. 293 B.). In het verleden voorjaar ontdekte ik toevallig, dat die brief reeds is afgedrukt in de *Boekzaal der Geleerde Werrelt* van 1705, tegelijk met een veel grooteren, dien wij tot heden enkel in het Latijn en in de vertaling der *Nagelate Schriften* bezaten. Ik heb daarover berigt gegeven in *De Nederlandsche Spectator* van 17 Mei ll., doch zonder te kunnen weten, dat de heer van Vloten zich bij het overschrijven enkele kleine verbeteringen veroorloofd had. In het volgende nummer van hetzelfde tijdschrift staat de mededeeling van Dr. du Rieu, dat het Leidsche autograaph met de uitgave in de *Boekzaal* letterlijk overeenstemt. Het is dus bewezen, dat François Halma, wien wij die oude uitgave te danken hebben, dat stuk voor zich had, en met de uiterste naauwkeurigheid is te werk gegaan.

Beide de brieven vinden wij onder n°. 32 en 38 in de drukken van 1677 terug. En nu blijkt het bij opmerksame vergelijking, dat de vertaler ¹⁾ in de *Nagelate Schriften* niet slechts het Latijn, maar tevens Spinoza's eigen Nederlandsch voor zich had, en niet veel anders gedaan heeft dan den stijl en de spelling verbeteren. Waar Dr. Lodewijk Meyer, gelijk men verwachten mag, in de eerste plaats voor de uitgave zorgde, — de vriend die alleen aan Spinoza's sterfbed had gestaan, en tevens een der oprigters van *Nil Volentibus Arduum* ²⁾, — daar mogt het onzuivere Hollandsch

¹⁾ Dat Jarig Jelles die vertaler zou geweest zijn, wordt onwaarschijnlijk wanneer wij bedenken, dat hij bijna zeker de J. J. is aan wien Spinoza (epp. 44—47) in de landtaal schrijven moest. Trouwens indien epp. 39—41 stellig voor Huygens bestemd waren, kon men beweren, dat Sp. ook zonder noodzaak onze taal verkoos; doch in hoever staat het onderstelde adres dier brieven vast? en had Huygens aan den eenvoudigen burgerman soms het eerst in het Hollandsch geschreven?

²⁾ De eigenaardige spelling, die Meyer in dat Genootschap gebruikte, moest hier in allen gevalle om der voorzigtigheid wil achterwege blijven.

van den Portugeschen Jood niet onverbeterd aan veelal kwaadwillige lezers worden prijsgeven. Doch wat, behoudens de eischen der taal, van zijne opstellen bewaard kon blijven, is met angstvallige piëteit overgenomen, terwijl men toch niets meer uitgaf dan hetgeen ook in den Latijnschen druk vertegenwoordigd is ¹⁾).

Spinoza wist zelf, dat hij onze schrijftaal niet volkomen magtig was. In het slot van den eenen brief, dat ons alleen door Halma bekend is, betreurt hij het, niet te mogen schrijven in de taal waarmede hij opgebracht is, omdat hij anders zijne gedachten ligt duidelijker zou kunnen uitdrukken. Zijne avontuurlijke spelling van sommige woorden, als *aantwoorde*, *bekuaam*, *kuaat*, *sow*, getuigt reeds dat hij niet veel Hollandsch las. Van platte, bepaaldelijk Amsterdamsche uitspraak vinden wij de bewijzen in spellingen als *naarder* (nader), *gevolig* (gevolg), *vrienschap*, *var* (ver, tot driemaal toe), *men kant* (kan), *most* (moest), *als men dan een vinden* (als wij enz.), *toebeooren*, *gevroght*, *waarschouwen*, *vraagens*, *raak* (raakt). De constructie *die, die* (voor: degene die) zal eveneens aan den volksmond zijn ontleend; ik zag ze nog nergens gedrukt dan vele malen in de beruchte Magdalena van Frans Baltensz, — hoewel ik mij op dit gebied niet ver mag wagen. Onhollandsch schijnen termen als *gerustigh*, — *in toekomende* (in het vervolg), — *ik sal toetreedde* om op U. E. vraag te antwoorde, de welke *hier op drayt* — sonder opzigt op *genege* (eenig) ander ding, — het *sow* [met] *de natuur* van gots wil *streidig* zijn, — *wil* in het vrouwelijk geslacht, — *de ront* (het rond, de cirkel,) — *het bijvoeg*, — *misnoeging*, — *het voorneem* (voornemen. Behalve de spelling *cubert* (Spaansch *cubierto*) voor couvert, herinnert éene bijzonderheid aan het Pyrenesche schiereiland: na met U. E. te hebben aangevangen, vervolgt Spinoza met *hij* in plaats van *gij* (het Spaansch zegt b. v. *no pudiendo negar a Usted lo que me encarga en su carta*, voor: daar ik U. E. niet weigeren kan hetgeen *gij* mij in uwen brief verzoekt). Dit zijn zoo

¹⁾ Reden te meer om dezen door den schrijver-zelf verordend te achten.

ongeveer de ergste zonden waaraan hij zich schuldig maakt; en zijn stijl is zooveel slechter niet dan die van vele echte Hollanders uit dien tijd; b. v. Antoni de Reus, den vertaler van Geulincx, een Gorkummer van geboorte, en kweekeling der Leidsche hoogeschool. Ook zijn niet al de veranderingen, die Meyer en de zijnen noodig vonden, door het latere gebruik geijkt, b. v. waar zij *belgziekte* boven *jaloershyt*, *d'eting* boven *het eeten*, *gestalte* boven *gedaante*, *opdichten* boven *toedichten*, verkozen.

In één opzigt verwijderen zij zich geheel en al van den Latijnschen text. Wanneer wij in den aanhef van N°. 32 lezen: *Amice ignote*, in dien van het autograaph volgens Halma: *Myn Heer, en seer aangename vriend*, en in de *Nagelate Schriften*, bij wijze van compromis: *Waardste Vriend*, dan is het niet aan te nemen, dat een ander dan Spinoza zelf op de gedachte zou zijn gekomen om de Latijnsche redactie aldus van de Nederlandsche te doen afwijken. Wij hebben dan een reden te meer om het ervoor te houden, dat Spinoza de Latijnsche vertaling zijner Nederlandsche brieven zelf vervaardigd heeft.

Arnhem, 6 Sept. 1879.

SPINOZA, BRIEF XXXII.

(Boekzaal der Geleerde Werelt, Maart—April 1705, blz. 352 vv.)

Myn Heer, en seer aangename vriend.

U. E. brief van den 12. ingesloote in een ander van den 21 december, heb ik op den 26 dito, synde te schidam, eerst ontfangen, uyt de welke verstont syn E. groote liefde tot de waarhyt, en dat zy alleen het doel van al syn geneegentheeden is, dat my, die ook niet anders beoogt, heeft doen besluyten niet alleen U. E. versoeck, namelyk van op de vraagen, die hy nu sent, en in gevolg senden sal, nae myn

verstant te willen antwoorden, volkoomentlyk toe te staan,
 naar ook van myn kant alles te doen dat tot naarder ken-
 nis, en oprechte vriendschap sal kunnen strekken. Want voor
 my van al die dingen, die buyten myn maght syn, geen
 grooter aght als de eer te moogen hebben, van met luyde,
 lie de waarhyt opreghtlyk bemiinnen, in verbont van vrient-
 schap te treede, om dat ik geloof, dat wy niets ter werelt,
 lat buyten onse maght is, gerustigh kunnen bemiinnen, dan
 sodanige menschen; doordien de liefde, die alsulke tot mal-
 gander draage, om dat sy gegront is op die, die ieder tot de
 kennis der waarhyt heeft, so onmog'lyk is te scheiden, als
 de waarhyt, eens gevat synde, niet te omhelse. daar by is
 de grootste, en aangenaamste, die tot dingen; die buyten
 onse maght syn kan gegeven worden; over-[353] mits geen
 ding, behalve de waarhyt, kan verscheide sinnen en gemoe-
 leren teenemaal vereenigen. ik versweig de oovergrooten nut-
 tigheden die 'r uyt volgen, om U. E. niet langer op te
 houden met dingen die hy, ongetwyfelt, selfs wel weet; dat
 ik eevenwel dus var' gedaan heb, om des te beeter te toonen,
 hoe aangenaam my is, en in toekomende syn sal, gelegent-
 yk te moogen hebben, van myn gereeden dienst te kunnen
 toonen. en, om de teegenwoordighe waar te neemen, sal
 ik toetreedde om op U. E. vraag te antwoorde, de welke hier
 op drayt, namelyk, dat *schynt* klaarlyk te volgen so wel uyt
 gots voorsienighyt, die van syn wil niets *verschilt*, als ook
 uyt gots meedewerking en der dingen geduurig herschepping,
 oft dat 'r geen sonden noch quaat is, oft dat got die sonden
 en dat quaat doet. Doch U. E. verklaart niet wat hy by
 quaat meent, en nae ik uyt het voorbeeld van de bepaalde
 wil van Adam sien kan, so schynt het, dat U. E. by quaat
 verstaat de wil selve, voor soo veel men hem begrypt *so-
 laanig bepaalt te syn, oft voor so veel die tegen gots verbot
 tryden sow*; en derhalve leikt een groote ongerymthyt, (ge-
 lyk ik meede indient so was, sow toestaan) een van dese
 we vast te stellen, namentlyk, dat got dingen, die tegen
 syn wil waaren, sow selfs veroorsaake, oft dat sy goet soude
 syn, niet tegenstaande dat sy tegen gots wil waaren. maar
 hoor my ik sow niet kunnen toestaan, dat *sonden, en quaat*

iet stelligs is, en veel min dat'r iet sow syn of beuren tegen gots wil, maar in tegendeel [354] zeg ik, niet alleen dat de sonde niet iet stelligs is, maar ook, datmen niet, dan on-eigentlyk, of menschelyker wys spreekende, seggen kan, dat men tegen got sondicht, gelyk als wanneer men segt, dat de menschen got vertoornen. Want, belangende het eerste, men weet wel, dat al wat'r is, in sich aangemerkt, sonder opsicht op genege ander ding, volmaakthyt insluyt, die sich, altyt eeven so var strekt in ieder ding, als des selfs weesen. want het ook niet anders is. by voorbeelt neem ik ook het besluit, of bepaalde wil van Adam, om van de verboode vrucht te eeten; dat besluit of bepaalde wil in sich alleen aangemerkt, so veel volmaakthyt insluyt als sy van weese uytdrukt, en dit kant men hier uyt verstaan, namentlyk dat men in de dingen geen onvolmaakthyt kan begrypen, ten sy men op andere let, die meer weese hebben, en derhalve in't besluit van Adam, als men dat in sich selve aanmerkt, sonder het met andere, die volmaakter syn, of die volmaakter stant toonen, te vergeleike, geen onvolmaakthyt sal kunnen vinden. Ja men kant het vergelyke met oneindlyke andere dingen, die ten opsicht van dat veel onvolmaakter syn, gelyk steenen, blokken &c. en dit stermt elk een ook, inder daat, toe, want ieder de selfde dingen, die men in de menschen ver-oeyt, en met teegenhyt aansiet, in de diere met verwondering, en vermaak aansiet, gelyk by voorbeelt het oorloge van de beien, de jaloershyt in de duyven &c. welke dingen men in de menschen verfoeyt, en niet te min door de selve wy de beste volmaakter oordeelen. dit so synde so [355] volgt klaarlyk, dat sonden, overmits die niet dan onvolmaakthyt beteikenen, niet kunnen bestaan in iet, dat weesen uyt drukt, gelyk het besluit van Adam, of het uytvoeren van het selve.

Vorders men kant ook niet seggen, dat de wil van Adam streidigh tegen gots wil was, en dat sy daar om quaat was, om dat se got onaangenaam soude syn. Want behalvè dat het een groote onvolmaakthyt in got zou stellen dat'r iet tegen syn wil sow geschieden, en dat hy iet wenschen sow dat hy niet en verkreeg, en dat syn natuur sodanig bepaalt sow syn, dat hy gelyk de schepselen, met eenige dinge sym-

patie, met andere antipatie hebben sow; het sow ook teene-
maal de natuur van gots wil streidig syn. want overmits
die van syn verstant niets verschilt, so is het so onmogelyk,
iet tegen syn wil te geschieden, als tegen syn verstant: dat
is, dat tegen syn wil geschieden sow, most sodanigh van
natuur syn, dat het tegen het verstant streed, gelyk een
vierkantigh ront. dewijl dan de wil of besluyt van Adam,
in sich aangemerkt, geen kuaat en was, noch, eygentlyk
gesproken, tegen gots wil; so volgt het, dat got oorsaak
van die kon syn, ja, volgens die reden die U. E. aanmerkt,
most syn, maar niet *voor so veel het quaat was, want het
quaat dat 'r in was, niet dan een berooving van een volmaak-
ter staat was*, die Adam door dat werk most verliesen, en
tis seeker dat berooving niet iet stelligs is, en dat die maar
gesyt wort ten opsicht van ons verstant, en niet ten op-
sich van gots verstant. en dit komt hier van daan, namelyk
om dat [356] wy al de bysondere van een geslacht, gelyk,
by voorbeelt, al die uysterlyk de gedaante van menschen heb-
ben, met een en deselve definitie uytdrukken, en derhalve
die altemaal oordeelen wy eeve bequaam te syn tot de groot-
ste volmaakthyt, die men uyt so een definitie kan deducee-
ren, en als men dan een vinden, wiens werke tegen die
volmaakthyt strydigh zyn, die oordeelen wy dan van die
berooft te syn, en als van syn natuur afdwaalen, *dat wy niet
doen en sow, indien wy hem onder so een definitie niet ge-
braght hadden, en so een natuur toegedicht; maar om dat got
de dingen niet abstraktyk kent, nocht sodanige generalen
definitien maakt; noght de dingen geen meer weesen toe-
beoort, als het geen 't godlyk verstant, en macht hen toe-
schikt, en inderdaat geeft, so volgt klaarlyk, dat die bero-
vingh ten opsicht van ons verstant alleen, maar niet ten op-
sicht van got kan gesyt worden.* en hier meede, na myn dun-
ken, is de questie teenemaal gesolveert. doch om de baan
ook klaar te maaken en alle aanstoot wegh te neemen, so
dien ik noch, op dese twe navolgende questien te antwoor-
de, te weeten, 1. waarom dat de schriftuur syt dat got be-
geert, dat de godeloose sigh bekeeren, en ook waarom heeft
hy Adam verboden, van de boom niet te eeten, daar hy het

teegendeel beslooten had. 2. dat uyt myn seggen lykt te volgen, dat de godeloose met haar hoovardei, gulsighyt, wanhoop &c. got so wel dienen, als de vroomen met eedelmoe-dighyt, gedult, liefde &c. wyl sy ook gotswil uytvoeren. *Doch, om op het eerste te aant-* [357] *woorde, so seg ik, dat de schriftuur, om datse voor 't gemeen volk voornaamlyk dient, geduurigh menschelyker wys spreekt, want het volk is niet bekuaam om hooge dingen te verstaan, en derhalven geloof ik, dat al de dingen, die got de propheeten geopenbaart heeft nootsaaklyk tot de salighyt te syn, wettelyker wys geschreeven wierde, en also hebben die propheeten een heele parabel gedicht. te weete. voor eerst hebbense got, om dat hy de middelen tot de saalighyt, en verderving geoopenbaart hadde, en van welke hy oorsaak was, als een kooning, en wetgeever uytgebeelt. de middelen, die niet, dan oorsaaken syn, wetten genoemt, en wettelyker wys geschreeven; de saalighyt en verderving, die niet dan gevroghte syn, die nootsaaklyk uyt die middelen volgen, als loon en straf voorgesteld, en nae deese paraabel meer, als nae de waarhyt hebben sy al haar woorden geschikt. en got deurgaans als en mens uytgebeelt. nu toornigh, dan barmhartigh. dan verlangende na het toekomende, dan met jaloershyt, en achterdocht bevangen, ja selfs van den duyvel bedrooge. so dat de Philosophen, en met eene al die geene die boove de wet syn, dat is, die de dueght niet als een wet, maar uit liefde, om dat sy het besten is, volgt, sich aan sodaanige woorde niet en hoeve te keere. *Het verbot aan Adam* dan bestont hier in alleen, namelyk, dat got Adam geoopenbaart heeft, dat het eete van die boom de doot veroorzaakte, gelyk hy ook ons door 't natuurlyk verstant oopenbaart, dat het vergift ons dood'lyk is. en [358] indien U. E. vraagt tot wat einde hy hem dat oopenbaarde? ik aantwoort, om hem so veel volmaakter in kennis te maake. got dan te vraage waarom hy hem ook met eene geen volmaakter wil gegeven heeft? is ongerymt, eeve als te vraage, waarom hy de ront al de eygenschappe van de kloot niet gegeven en heeft, gelyk uyt het boven gesyt klaarlyk volgt, en ook in het byvoeg van de 15 prop. van 't eerste deel getoont heb, wat de tweede swaarighyt aangaat, 't is wel*

waar dat de godeloose gots wil naar heur maat uyt drukke, maar daar om en syn sy niet te vergelyke bij de vroomen. want hoe een ding meer volmaakthyt heeft, hoe het ook van godlikhyt meer heeft, en gots volmaakthyt meer uyt drukt. de vroomen dan onwardeerlyk meer volmaakthyt, als de godeloose hebbende. so is haar deugt by die van de godeloose niet te vergelyke. invoege dat de godlyke liefde, die uyt syn kennis spruyt, en waar door alleen wy, nae ons menslyk verstant, gesyt worden gots dienaare te weese de godeloose ontbeere. ja, mits sy got niet en kennen, niet anders en syn, als een tuyg in de hant van de meester, dat onweetend dient, en al dienende versleeten wort, daar en tege de vroomen wetende dienen, en al dienende volmakter worden.

¹⁾ Dit is myn Heer al wat ik nu weet by te brenge om U. E. op sijn vraag te antwoorde. nu wensch ik niet hooger, als dat het U. E. mocht voldoen. doch indien U. E. noch swaargheyte vint; so versoek ik dat ik die ook mach weeten, om te sien, of ik die sow konnen [359] wegh neemen. U. E. hoeft van sijn kant niet te schroomen, maar so lang hem dunkt niet voldaan te syn, so heb niet liever als de reeden daar van te weete, opdat eindelyk de waarheyte mocht blyke. ik wenschte wel dat ik in de taal, waar mee ik op gebrocht ben, mocht schryven. ik sow mogelyk myn gedachte beeter konnen uyt drukke, doch U. E. gelieft het so voor goet te neemen, en selfs de fouten verbeetren. en my te houwe voor

Op de Lange bogart
den 5 Januari 1665.

U. E. toegeneege Vrient
En Dienar
B. de SPINOZA.

Ik sal op dese boogart een drie a vier weeke noch blyven, en dan meen ik weer nae voorburgh te gaan. ik geloof dat ik voor die tyt antwoord van U. E. sal krygen. indien de afaien het niet toe en laate, so gelieft U. E. na voorburgh te schryve, met dit opschrift, te bestellen in de kerk laan ten huysen van meester daniël tydeman de schilder.

¹⁾ Het hier volgende slot is in de uitgaven van 1677 weggelaten

B R I E F XXXVIII.

(Aldaar, blz. 360.)

Myn Heer, en Vrient.

Toen ik U.E. brief van den 27. maart ontving, was (myn vertrek na Amsterdam, en derhalve ik die maar he
gelesen t'huys liet om tegen myn wederkomste te beaantwoord
denkende dat se niet anders begreep als dingen noopende
eerste questien, maar die daar na lesende, bevontse van e
heel anderen inhoud; en niet alleen het bewys van die di
gen versoekende, die alleen om ieder van myn gevoelen,
meening te waarschouwen, maar niet omse te bewyse, no
om te verklaaren, heb in de voorreeden laten setten, ma
ook van een groot deel van de Ethica, die, gelyk een ied
weet, op de metaphisica, en phisica gegront moet werde
en derhalve heb niet konnen resolveren daar op te voldoe
maar gelegenthyt gewenst, om mondeling op het vriendly
te moogen versoeken van u versoek te willen afstaan, en d
sou ik met eenen reden van myn wygering geven, en eindl
toonen, dat die dingen tot de solutie van U. E. eerste ques
niet en doen, maar in tegendeel de meeste van die ques
af te hangen. so dat het var is, dat men myn meeni
aangaande de nootsaaklikhyt der dingen sonder de solutie v
dese nieuwe vraagens niet sou konnen verstaan werden, dev
de solutie van dese, en wat 'er toe behoort, niet kan ge
werden sonder dat men die noot- [360] saaklikhyt ter
gen verstaat. want gelyk U. E. weet der dingen nootsa
likhyt raak de methaphisica, en de kennis van die moet al
voor af gaan. doch eer ik die gewenste gelegenthyt heb ke
nen krygen, heb ik dese week weer een brief onder cub
van myn hospes ontfangen, die eenige misnoeging, door l
lang waghten veroorzaakt, schynt te toonen, en daarom
genootsaakt heeft dese wynigen regels te schryven, om m

resolutie, en voorneem in't kort te seggen, gelyk ik nu al gedaan heb. Wil hoope, dat U. E. de saak ooverwoogen hebbende sal van syn versoek williglyk afstaan, en niet te min syn goede genegenthyt mywaart behowe. van myn kant in al wat ik kan of mag sal toonen dat ik ben

Voorburg den 3. Juni
1665.

U. E. toegenegen V. E. D.
B. de SPINOZA.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} OCTOBER 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES, C. LEEMANS, J. DE WAL, L. A. J. W. SLOET, G. MEES AZ., W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, B. J. LINTELO DE GEEB, N. BEETS, S. A. NABER, TH. BORRET, A. KUENEN, C. M. FRANCKEN, D. HARTING, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, P. DE JONG, C. VOSMAER, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. G. R. ACQUOY, M. F. A. G. CAMPBELL, P. J. COSIJN, A. DE PINTO en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Brill is afwezig met kennisgeving.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen een brief van Z. Exc. den Minister van binnenlandsche zaken, inhoudende kennisgeving, dat Z. M., bij kabinetsschrijven van 19 September, de benoeming van den heer S. A. Naber tot onder-voorzitter heeft bekrachtigd, en een exemplaar van door het Bataviaasch genootschap onlangs uitgegeven facsimile's met transcriptie van twee Kawi-oorkonden, aangeboden door den bewerker onzen correspondent K. F. Holle.

De heer Acquoy biedt namens Mevrouw de weduwe Moll een welgelijkt lichtbeeld van ons overleden medelid aan, dat in dank wordt aangenomen.

De heer Knoop spreekt over de krijgsverrichtingen in 1678 vóór den slag van Saint-Denis. Na eene uiteenzetting der redenen, waarom de Staten den vrede wilden en waarom Willem III den oorlog wenschte voort te zetten, treedt hij in eene beschouwing van de macht waarover Lodewijk XIV te beschikken had, en over de goed beraamde plannen van Louvois. Hij geeft een verhaal der inneming van Gent en Iperen, die op 9 April gevolgd werd door eene verklaring van den Franschen koning, dat hij vóór 10 Mei de vijandelijkheden in Vlaanderen niet zou hervatten, eene verklaring die het gevolg was van de dreigende houding van het Engelsch parlement. Intusschen gingen de Franschen voort met brandschattingen, en behaalden eenig voordeel in Cataloniën. Daar de vredesonderhandelingen niet vorderden, verscheen Lodewijk 16 Mei weer op het oorlogstooneel, en hield op 31 Mei een onderhoud met Beverningk in de legerplaats bij Wetteven. Toen een onbillijke eisch der Franschen de onderhandelingen te Nijmegen dreigde af te breken, sloten de Staten den 26sten Juli een verbond met Engeland, en dit dwong de Franschen hun eisch te laten varen en zich met eene insluiting van Mons tevreden te stellen. Met het teekenen van den vrede op 10 Augustus en den slag van Saint-Denis, liep de oorlog ten einde.

De spreker staat zijne bijdrage af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daar geene bijdragen verder zijn aangekondigd en bij de ondvrage niemand het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE KRIJGSVERRICHTINGEN VAN 1678, VÓÓR DEN SLAG VAN SAINT-DENIS.

BIJDRAGE VAN

W. J. KNOOP.

Ik verzoek vergunning om een oogenblik de welwillende aandacht van de Akademie in te roepen, ten behoeve van eenige beschouwingen over de krijgsverrichtingen van het jaar 1678, die den slag van Saint-Denis en den Nijmeegschen vrede zijn voorafgegaan. Die beschouwingen hebben ten doel onze krijgsgeschiedenis nader toe te lichten, en een juist denkbeeld te geven van de wijze waarop, voor twee eeuwen, oorlog werd gevoerd; zij zijn voor een gedeelte ontleend aan Rousset's »*Histoire de Louvois*», — een werk, dat voor de studie van de krijgsgeschiedenis zeer groote waarde heeft, al is het dat het hier en daar stof geeft tot gegronde kritiek.

Het jaar 1678 was aangebroken; het zevende van den oorlog die in 1672 begonnen was; het zou ook het laatste jaar zijn van dien krijg. Toch was het sluiten van den vrede nog langen tijd zeer onzeker, en het kostte zeer veel moeite eer men zóó ver kwam. Dat men in 1678 te Nijmegen vrede heeft gesloten, is grootendeels te wijten aan het staatsbeleid van Beverningk; aan hem komt grootendeels de eer van de handeling toe, — de oneer, volgens sommigen; — wij hielden het met de eerste meening; want de Nijmeegsche vrede was nuttig en noodig en eerlijk.

De langdurige onderhandelingen te Nijmegen gevoerd, had-

den de overtuiging gegeven dat, bij het sluiten van een vrede, de Republiek geen nadeel zou moeten lijden, niets zou moeten afstaan van haar grondgebied en van hare bezittingen; — en als men in aanmerking neemt, dat het in 1672 op haar geheelen ondergang was toegelegd, dan is het zeer duidelijk dat zulk een vrede voor de Republiek een gewenschte uitkomst moest zijn. Maar voor de bondgenooten van de Republiek, voor Spanje en voor sommige Duitsche vorsten, zou de vrede nadeelen opleveren; zij zouden, bij dien vrede, aan Frankrijk vestingen en grondgebied moeten afstaan; — maar die vestingen en dat grondgebied *waren* reeds in de magt van Frankrijk, en nog meer bovendien, dat Frankrijk aanbood om terug te geven. De kans om door kracht van wapenen, door het voortzetten van den oorlog, te hernemen wat men aan Frankrijk had verloren, werd van jaar tot jaar kleiner; verre van te slagen in het hernemen van de door Frankrijk gemaakte veroveringen, zag men integendeel met ieder jaar Frankrijk nieuwe veroveringen maken. Het gezond verstand bracht dus mede. om maar vrede te sluiten, en een oorlog te eindigen die met ieder jaar den toestand nadeeliger maakte.

Maar Spanje en de Duitsche vorsten wilden van dien vrede niet weten, en maanden de Republiek aan, om met hen den oorlog tegen Lodewijk XIV te blijven voortzetten: »wij zijn u in 1672 ter hulp gekomen; gij zijt verplicht thans ook ons bij te blijven”.

Daar zou misschien eenige grond voor die aanmaning zijn geweest, wanneer èn Spanje èn de Duitsche vorsten eenigzins hunne krachten hadden ingespannen om den oorlog te voeren; maar dit deden zij niet, of bijna niet; en de last van den oorlog kwam grootendeels alleen op de Republiek neer.

Bij Spanje was het uitputting, onmacht; het was schier zonder hulpmiddelen, tengevolge van een langdurig wanbestuur. Bij de Duitsche vorsten was het geldzucht, egoïstische berekening; zij trokken maar subsidieën van de Republiek, deden hunne troepen zoo laat mogelijk te velde komen, zoo spoedig mogelijk huiswaarts keeren, zoo weinig mogelijk

verrichten; de keurvorst van Brandenburg — »de groote keurvorst» — was er maar op uit, om door den oorlog zijne staten uit te breiden, en zeer zeker behoorde hij niet tot de verliezers maar tot de winners; — en dat alles, door de middelen van de Republiek, die hier *un métier de dupe* vervulde. Het werd tijd dat daaraan eens een einde kwam. De Republiek had het recht om tegen die bondgenooten te zeggen: »gij hebt mij in 1672 geholpen; Spanje, vol ijver; Duitschland, op zeer twijfelachtige wijze. Tot loon voor die hulp heb ik u krachtig bijgestaan tegen Lodewijk XIV, evenzeer uwen vijand als den mijnen; jaren en jaren heb ik mij daarvoor groote opofferingen getroost, terwijl gij zeer weinig hebt gedaan; *mijn* vloot is op de zeeën werkzaam geweest; *mijn* leger heeft de Spaansche Nederlanden verdedigd; *mijn* geld heeft de Duitsche troepen in beweging gebracht. De oorlog wordt grootendeels alleen ten mijnen koste gevoerd; bijgevolg heb ik ook wel het recht om een beslissende stem uit te brengen, als het er op aankomt om dien oorlog te eindigen.»

Ziedaar hoe men in Holland de zaken toen inzag; in de Republiek wilde men algemeen vrede. Maar daar was één man, die den vrede *niet* wilde; en die eene man was zóó krachtig, zóó veelvermogen, dat hij het kon wagen den wil van geheel een volk te keer te gaan, dat hij, vroeg men hem wat hij daaraan had tegenover te stellen, zonder grootspraak met Corneille's Medea kon antwoorden:

»Moi.

Moi, dis-je, et c'est assez."

Willem III wilde toen geen vrede; en, uit zijn oogpunt, had hij volkomen gelijk.

Dat de Stadhouder den oorlog wilde voortzetten was niet, zooals men heeft beweerd, uit liefde tot den oorlog, uit zucht om zijn veldheerskunst te volmaken; ook niet, omdat de oorlog voordeeliger was voor zijne bijzondere belangen; — edeler drijfveeren deden hem hier handelen. De Stadhouder was reeds toen de kampvechter voor Europa's vrijheid tegen de dwingelandij van Lodewijk XIV; dat te zijn is de taak geweest van geheel zijn leven, als staatsman en als le-

gerhoofd; het was een edel en groot doel dat hij beoogde, waaraan hij alle zijne krachten en vermogens heeft gewijd, en waardoor hij zijn naam met een onsterfelijken roem heeft omgeven.

Nu redeneerde Willem III, in 1678, denkelyk zóó: »een vrede met Frankrijk zal maar kort duren; Frankrijk zal spoedig weer overgaan tot het maken van veroveringen; zulk een vrede zal niets meer zijn dan een wapenstilstand. Op dit oogenblik hebben wij een sterk bondgenootschap tegen Lodewijk XIV; sluiten wij vrede, dan valt dat bondgenootschap uiteen en zal later moeijelyk weer zijn samen te stellen; dan zullen dus de kansen van den oorlog meer in het voordeel zijn van Frankrijk; en bijgevolg is het dus voor Europa's vrijheid verkieslyk om thans geen vrede te sluiten, maar den oorlog voort te zetten.»

Zeker, aan die redeneering die wij Willem III toeschrijven, kon men dit overstellen: »het voortzetten van den oorlog heeft tot nu toe alleen gediend om Frankrijk machtiger en Europa zwakker te maken; de bondgenooten worden al meer en meer uitgeput; het is dus hoog noodig dat zij eenige jaren vrede genieten om weer tot krachten te komen, en de worsteling tegen Frankrijk met gunstiger kansen te kunnen hervatten; het gemeenschappelyk belang, de noodzakelykheid, zullen dan, even goed als thans, een bondgenootschap doen ontstaan.»

Die redeneering was, naar onze meening, gegronder dan de redeneering des Stadhouders; of deze de zaken hier volkomen juist inzag, kan betwijfeld worden: hij nam zijn eigen geestkracht te veel als maatstaf om de geestkracht der anderen te beoordeelen. Maar, dát is de vraag niet, of Willem III zich hier vergiste, ja dan neen: *hij* was ten vollen overtuigd, dat het sluiten van den vrede toen, een verderfelijke handeling was; en daarom handelde hij goed dat hij, zijn overtuiging volgende, met alle kracht het sluiten van den vrede tegenhield.

Willem III kon, bij zijn streven naar het voortzetten van den oorlog, rekenen op de medewerking van Spanje en van de Duitsche vorsten; maar nog meer dan op deze, had hij

toen het oog gevestigd op Engeland: kon hij Engeland bewegen om zich aan te sluiten bij de bondgenooten, dan zouden daardoor de kansen van den oorlog tegen Frankrijk veel gunstiger worden. Nu waren, op dien tijd, de staatkundige verhoudingen in het Britsche rijk van een vreemden en ingewikkelden aard.

Koning van Engeland was toen nog Karel II; eenige jaren later, na zijn dood, was het zijn broeder, Jakobus II; »oud ijzer om oud lood,” zooals het spreekwoord zegt: die beide Stuarts zijn evenzeer plichtvergeten, gewetenlooze koningen geweest; het eenige verschil tusschen hen was, dat Karel II meer geest had, meer aangeborene goedhartigheid; maar zijne traagheid, zijne uitspattingen, zijn cynismus, gaven het aanzijn aan even schandelijke dwingelandij, als de domme ongevoeligheid van Jakobus dit deed. Beide vorsten streefden naar het absolute gezag, waren der vrijheid vijandig, en droegen dus natuurlijk onze Republiek geen goed hart toe; beide, koningen van een protestantsch rijk, waren de katholieke kerkleer toegedaan, — Karel in het geheim, Jakobus openlijk; beide stonden in soldij van Lodewijk XIV, dongen naar de gunst van den franschen koning, en lieten zich door dezen voorschrijven hoe te handelen. Het meest gewone eergevoel was dien beiden Engelsche koningen vreemd; zij gaven de grootheid en waardigheid van hun land geheel prijs, alleen om maar Frankrijks onderstandsgelden te kunnen trekken. Voor een wreed dwingeland, maar die de eer van zijn land handhaaft, kan men nog eenige achting, nog eenige sympathie hebben; voor zulke nietelingen, niet.

Het is duidelijk dat met zulke koningen Lodewijk XIV weinig vrees behoefde te koesteren dat Engeland zich zou verzetten tegen zijn veroveringszucht; de fransche staatkunde moest maar zorgen, dat die koningen hun macht bleven behouden; zij moest maar zorgen, dat het Engelsche *volk* niet meesprak. Het Engelsche volk was Frankrijk vijandig; het had een afkeer van het ellendige despotismus der Stuarts; en het hield het oog hoopvol gevestigd op Willem III, getrouwd met een dochter uit het huis der Stuarts, die, volgens alle waarschijnlijkheid, bestemd was om door erfopvol-

ging op den Britschen troon te komen. De staatkunde van den Stadhouder had reeds toen hare aandacht gevestigd op Engeland; reeds toen stond hij daar in nauwe verbinding met de vrijheidsgezinde partij, en oefende hij daar een machtigen invloed uit. Het Engelsche parlement, denkelyk ook de ingevingen van den Stadhouder opvolgende, deed soms zijne stem krachtig hooren en maande den Koning dan aan om zich tegen Frankrijk's veroveringszucht te verzetten, als die wat al te onbeschaamd te werk ging. Karel zwichtte dan soms, voor het oogenblik, voor den storm; hij nam dan den schijn aan, alsof hij zich krachtig wilde doen gelden tegenover Frankrijk; hij stelde wapeningen voor, hij vroeg geld daarvoor; — komedie-vertooning en meer niets, daar het nooit ernstig zijne meening was om Frankrijk te beoorlogen; komedie-vertooning die ook daarom te gemakkelijker was, omdat meestal het parlement een weigerend antwoord gaf op die voorstellen tot wapening en op die aanvragen om geld. Die weigeringen van het parlement waren eensdeels daaraan toe te schrijven, dat het vreesde dat de middelen door den Koning gevraagd misschien minder zouden dienen tegen Frankrijk, dar wel tegen de vrijheid van Engeland zelve; en anderdeels waren die weigeringen ook daaraan te wijten, dat tal van parlamentsleden evenzeer in fransche soldij stonden als de Koning zelf. In het Engeland van die dagen behoorde de staatkundige eerlykheid tot de uitzonderingen.

Was Willem III de groote voorstander van den oorlog, de voorstanders van den vrede — en die maakten de overgrootste meerderheid uit in de Republiek — werden vooral vertegenwoordigd door Hieronymus van Beverningk, een van de Hollandsche onderhandelaars te Nijmegen. Beverningk was een staatsman van uitstekende hoedanigheden; hij was eerlyk; — en dat zegt zeer veel in dien tijd, toen een Franschman zeide, dat er onder de Hollandsche regenten maar *vier* onomkoopbaar waren: de beide de Witten, van Beuningen en Beverningk. Natuurlyk dat men die machtspreuk van den Franschman niet onvoorwaardelyk behoeft te gelooven; maar zij legt toch een eervol getuigenis af voor hen die hij noemt.

Voor onderhandelingen was Beverningk in hooge mate geschikt, maar hij ging daarbij zijn eigen gang, hij stoorde zich weinig aan voorschriften, en hooghartig weigerde hij om zich uitvoerig te verantwoorden; — er was een tintje van Bismarck in hem. Waar het noodig was wist hij zijne waardigheid te doen ontzien, maar anders was er in hem niets stijfs, niets plechtigs; integendeel, hij offerde soms aan den wijngod en liet zich dan op de meest openhartige en gemoedelijke wijze over de staatszaken uit; of, beter gezegd, hij nam soms den schijn aan van dronkenschap, om woorden te uiten, die hij nuchter moeilijk had kunnen zeggen. In één woord: een eerlijk en uitstekend staatsman; maar, niet volgbaar, niet ondergeschikt; en soms »een rare Chinees."

De staatkunde heeft, dit behoeft nauwelijks gezegd te worden, een overwegenden invloed op de wijze van oorlogvoeren; Clausewitz, de vermaarde Duitsche krijgskundige, gaat zelfs zóó ver, van in zijn werk »*over den oorlog*'' te beweerden »dat de oorlog ook is een voortzetting van de diplomatieke handelingen door middel van de kracht der wapenen." De staatkundige toestand regelt dan ook de wijze, waarop door Frankrijk de krijgsverrichtingen in 1678 moeten worden gevoerd: Frankrijk wil vrede; het wil de bondgenooten dwingen om de vredes-voorwaarden aan te nemen, die het voorschrijft; het wil daarom zijne wapenmacht zoo krachtig aanwenden, dat de bondgenooten daardoor geheel worden ontmoedigd; — maar bij die aanwending van zijne wapenmacht mag het evenwel niet te ver gaan: want dan zou het mogelijk kunnen zijn dat Engeland zich bij de bondgenooten aansloot, wat natuurlijk de hoop op vrede zou verijdelen en voor Frankrijk de kansen van den oorlog ongunstiger maken. In één woord, de wijze waarop in 1678 door Frankrijk de oorlog moest worden gevoerd — en gevoerd is — kan nagenoeg in dit voorschrift worden uitgedrukt: de bondgenooten krachtig aanvallen, om hen daardoor tot den vrede te dwingen; maar ophouden met dien krachtigen aanval, zoodra men bemerkt dat daardoor het gevaar ontstaat van Engeland als vijand te zien optreden.

Frankrijk wilde den vrede in 1678; want, bij al den uiter-

lijken schijn van macht en grootheid, waren daar toen reeds teekenen van zwakheid en verval merkbaar, niet alleen in de finantieën, maar zelfs in het krijgswezen. Als een blijk daarvan halen wij hier aan wat bij Rousset voorkomt (*Histoire de Louvois* 2de Deel bl. 477—481):

»Den eersten Januari 1678 had Lodewijk XIV 279610 man onder de wapens, aldus verdeeld: het voetvolk 219250 man; de Maison du Roi en de Gendarmerie 3420; de lichte ruitery 47100; de dragonders 9840. Hiervan waren 100000 man voetvolk en 16370 ruiters bestemd om de vestingen te bezetten; voor de legers te velde bleven dus over 119250 man voetvolk en 43990 ruiters. Met zulke geduchte strijdkrachten, de talrijkste waarover hij nog had beschikt, maakte Lodewijk XIV zich gereed om ten zevende male den kamp te beginnen, die in 1672 voor het eerst aanving. Wat moest dit Europa verbazen; wat moest dit hare staatsmannen te denken geven! De oorlog, in stede van Frankrijk's hulpmiddelen uitteputten, scheen ze te vermeerderen; met iedere nieuwe veldtocht verscheen Frankrijk sterker dan te voren op het slagveld.

Zóó was de schijn; maar goed bezien was de werkelijkheid anders. Frankrijk had behoefte aan vrede; de reusachtige en om zoo te zeggen onnatuurlijke inspanningen, die het zich getroostte om de bondgenooten het hoofd te bieden, konden niet lang worden volgehouden zonder de bronnen zelve van het volksleven op te drogen. Met de rijkdom aan menschen is het evenzoo gelegen als met de rijkdom aan geld; het is gevaarlijk om het kapitaal aan te spreken.

Het heette dat al die soldaten vrijwillig in dienst waren getreden; bij hoe weinigen was dit de waarheid? In Januari 1677 schreef Louvois aan De la Reynie, den »*lieutenant de police*»: »'s Konings wil is het, om de schurkerijen niet te gedoogen, die te Parijs plaats hebben bij de werdingen voor het leger; en Zijne Majesteit vindt goed, dat al degenen die om dat vergrijp gevangen zitten, of later gevangen worden gezet, gestraft worden volgens al de strengheid der ordonnantieën tegen zulke misdrijven." In December

van hetzelfde jaar schreef dezelfde aan den Intendant D'Op-
pède; »Het is een zeer slechte verontschuldiging voor een
soldaat, zijne desertie daarmede te willen verklaren, dat men
hem met geweld gedwongen heeft soldaat te worden; wilde
men zulke uitvluchten voor goede munt aannemen, dan bleef
er geen één soldaat in 's Konings legers; want er is er bijna
geen één, die zich niet verbeeldt een geldig bezwaar te
kunnen aanvoeren tegen zijne aanwerving." De officieren
die zich verlaagden tot die »schurkerijen" — laat het ons
liever, met Louvois zelven, »misdrijven" noemen — waren
natuurlijk niet zeer nauwgezet en niet zeer mild, waar he-
betrof het onderhoud van die ongelukkigen, die zij door ge-
weld of door bedrog hadden aangeworven. 't Is waar, zulk
een verzuim werd streng gestraft door den minister; maar
hoe nauwlettend, hoe goed ingelicht en werkzaam hij ook
was, toch kon het oog van den meester niet alles zien;
menig misbruik ontging nog aan zijn blik, misschien niet
bij het leger te velde waar alles in helder daglicht kwam,
maar zeker toch wel in het halfdonker van de garnizoens-
plaatsen.

»Wij hebben gezien," vervolgt Rousset, »dat na de inne-
ming van Saint-Ghislain, de baron de Quincy door Louvois
benoemd werd tot bevelhebber over de ruitery in de vestin-
gen aan de grenzen van Henegouwen; men weet ook wie
die man was: achterdochtig, eenzelvig, driftig, streng, overal
het kwade ziende waar het was, soms waar het niet was en
het altijd overdrijvende, zoodat men zijn oordeel nooit be-
schouwen kon als volkomen onwaar, en ook nooit als vol-
komen waar. Ziehier het verslag dat hij aan Louvois inzond,
den 1sten Januarij 1678, toen hij te nauwnood eenige da-
gen zijne betrekking had aanvaard: »de bevelhebbers der
vestingen hebben bij 's Konings troepen, vooral bij de ruitery,
met twee machtige vijanden te kampen: met de traagheid, of
liever gemakzucht, en vooral met het eigenbelang van de
kapiteins; want de gunstigste kansen zullen zij laten voor-
bijgaan, om zich maar niet bloot te stellen aan het gevaar
van een enkel paard te verliezen van hunne kompagnie.
Overal wordt 's Konings geld op een schandelijke wijze ge-

stolen; overal wordt het met handen vol verdubbeld, — en zijne ruitery blijft zonder paarden en zonder kleëren; het is droevig om te zien, in hoe erge mate zij verwaarloosd wordt. Ten aanhoore van geheel Frankrijk zal ik volhouden, dat wat ik te Saint-Guillain heb gezien, de naam van ruitery niet verdient; het zijn ellendige schooijers, zonder wapens, zonder laarzen, zonder kleëren, op paarden die niets meer waard zijn; en de sterkste kompagnie bestaat uit twintig man. De intendanten, die uwe Excellentie anders berichten, zijn geen goede dienaars van den Koning, maar stelen zijn goed en zelfs zijne eer. Een vierde gedeelte van de kompagnie bestaat uit een rommelzoo van bedienden (*une infection de domestiques*) met de paarden van hun meesters.” Klaarblijkelijk was de toorn van den baron de Quincy oprecht, en ongetwijfeld in enkele opzichten gegrond; maar was die toch niet overdreven?”

Men zou op die vraag van Rousset kunnen antwoorden: al is maar de helft waar, van wat de Quincy daar gezegd heeft, dan is dit al meer dan genoeg om de misbruiken bij het toenmalige fransche legerbeheer te doen blijken, en de waarheid te bevestigen van de spreuk: het is alles geen goud wat er blinkt.

Louvois — want hij is het, die weer den gang der krijgsverrichtingen regelt — wil Gent belegeren. De inneming van die groote stad, vroeger zóó machtig dat zij legers te velde bracht en koningen bestreed, zou natuurlijk een groote indruk maken; en, bij de aanzienlijke omvang van Frankrijk's strijdkrachten en de gebrekkige toestand der Spaansche, zou die inneming zeer goed uitvoerbaar zijn. De groote zaak hierbij, — zooals bij alle belegeringen van dien tijd, — was weer, het voornemen geheim te houden, en daardoor den vijand te verhinderen om de noodige verdedigingsmiddelen binnen Gent te vereenigen. De inneming van Saint-Ghislain, op het einde van 1677, deed denken dat het in 1678 Mons zou gelden; dit werkte dus mede om den vijand te misleiden ten aanzien van Gent. Wat het voornemen van een beleg het spoedigst verraadt, dat is het bijeen brengen van de noodige leeftocht voor het leger; en ook ten dien aanzien had Louvois maatregelen beraamd.

(Rousset 2de deel. blz. 482—483). . . » Reeds den 7^{den} December 1677 schreef Louvois aan Saint-Pouenge" (een intendant): »gij hebt gezien wat bezwaar het heeft gehad om de troepen die Saint Ghislain moesten insluiten van brood te voorzien, zonder dat het bakken van dat brood het voornemen verraadde; en daar de Koning verlangend is om, bij de eerste onderneming aanstaande jaar, dat bezwaar te doen vervallen, verzoek ik u om met den aannemer (*le munitionnaire*) Bertier te overleggen, wat men ten dien aanzien het beste kan doen. Naar mijn oordeel is er niets anders op, dan het brood zoo hard te doen bakken, dat het een paar maand goed kan blijven; het te doen bakken in de citadel van Doornik en in die van Rijssel; het in tonnen of kisten te pakken, die te water worden vervoerd vijf of zes dagen vóór men het noodig heeft, en zonder dat iemand in de stad weet, wat in die kisten of tonnen is. Men zou er op kunnen zetten, dat het schoenen zijn, of zandzakken, of wat gij anders het beste oordeelt. 80,000 of 100,000 rations zouden, dunkt mij, genoeg zijn." In het geheim, toebereidselen die Gent golden; openlijk, toebereidselen om Mons en andere vestingen te bedreigen. Te Saint-Ghislain deed Louvois twintig bakovens maken; evenveel te Condé; in beide plaatsen en te Charleville en Metz werden granen bijeengebracht, oorlogsmunitie, kanonkogels, bommen en zware vuurmonden."

Bij de geheele onbeduidendheid van de Spaansche krijgsmacht, was het grootste gedeelte van de hollandsche troepen achtergebleven in de zuidelijke Nederlanden, in winterkwartieren. Om die troepen te vermoeijen werden, reeds vroeg in het jaar, door de Franschen allerlei demonstratieën gedaan, alsof men een aanval of beleg beoogde: de maarschalk d'Humières moet, om de tien of vijftien dagen, een beweging verrichten, naar de zijde van Mons, Halle of Brussel; en alle intendanten in de grensplaatsen moeten, twee of driemaal, een 15,000 schansgravers en een 1700 karren bijeenbrengen. »Een meer scherpziend man," zeide Louvois, »en minder door vrees bevangen dan Villa Hermosa" (de landvoogd der Spaansche Nederlanden) »zou zich door zulk goochelspel niet laten misleiden; maar zooals de zaken staan, is het minste

doende om hem alles te doen gelooven wat men maar wil" (Rousset, blz. 484).

Slechts drie menschen waren bekend met het voornemen

Gent te belegeren: Lodewijk XIV, Louvois en le Peletier, de intendant in Vlaanderen. Zelfs d'Humières krijgt st in het begin van Februarij bericht daarvan: Louvois vertelt hem, den 4^{den} Februarij, een uitvoerig *programma*, waarin voor de drie volgende weken, dag voor dag, de begingen en handelingen worden voorgeschreven van een anderduizend menschen, »te beginnen met den Koning, »er in bewilligt om daarin zijne rol te vervullen, niet slechts bij de grootsche ontkenning, maar ook bij de vereijende drukte van de voorbereidselen. Na den Koning volgen de prinsen en de maarschalken; ja wat meer zegt, zelfs de Koningin en madame de Montespan, en de hofdames, en de hovelingen. . ." (Rousset 2de deel, blz. 488).

Rousset schijnt hier in bewondering over het veelomvattende van het genie van Louvois. Wij merken hieraan, dat alke alles regelende voorschriften wél de ijdelheid streelen en hem die ze vervaardigt, en ook zijne werkzaamheid en de die bewijzen; maar tevens het groote nadeel hebben van ondergeschikten in hunne handelingen veel te veel te vermen, daardoor vaak tijd en inspanningen doen verspillen, bij onvoorziene omstandigheden — die toch zoo lichtelijk kunnen voorkomen — groot kwaad kunnen stichten. Hij die in het hoofd is van staat of leger, bewijst veel meer zijn wijsheid wanneer hij zich daartoe bepaalt met aan zijne ondergeschikten het duidelijk en helder te maken welk doel hij wil bereiken, en hen in groote trekken mede te deelen, welke afloop van zaken daarbij moet worden gevolgd; maar hen geheel vrij te laten wat de bijzonderheden betreft. Alles tot de kleinigheden te willen regelen, is meestal een bewijs dat men ontbreekt aan ruimte van geest.

Den 7^{den} Februarij vertrekt Lodewijk XIV van Saint-Germain, met de Koningin en met het hof. De reis gaat naar Lotharingen, om de tegenpartij te misleiden; om dezelfde reden blijft Louvois nog eenige dagen te Parijs, zoo als hij heet voor familie zaken; den 16^{den} Februarij vertrekt hij

vandaar naar Bar-le-duc. Wil men weten hoe of toen een fransch Koning ten oorlog trok, men leze wat bij Rousse daaroever voorkomt (blz. 487—488):

»Gedurende dien tijd zette Lodewijk XIV met inspanning zijn reis voort, over wegen die bedorven waren; tot groten ongenoegen en verveeling was dit van de dames en van de hovelingen: koetsen die in de modder bleven steken, slechte maaltijden, ellendige slaappleaatsen, ongesteldheden, ongemakken, en dan nog de steeds toenemende prikkel van een onbevredigde nieuwsgierigheid. . .” Saint-Pouenge aan Louvois 9 Februarij, Provins: »de Koning is gisteren omstreeks vier uur des namiddags gekomen; hij was eerst om tien uur 's ochtends op reis gegaan. De wegen zijn zóó ellendig slecht dat de meeste hofrijtuigen groote moeite hebben gehad om het tot hier te brengen. De koetsen der hofdames blijven soms in de modder steken. . .” 13 Februarij; Fère-Champenoise: »Madame de Montespan heeft de vorige nacht weer de koorts gehad; zelfs, zegt men, dat zij ze nóg had vertoerend om tien uur, toen zij van Sezanne is vertrokken nu is zij beter.” 15 Februarij; Vitry: »uit de brieven die ik u gisteren heb geschreven zult gij gezien hebben, dat de gezondheid van Madame de Montespan veel beter was; vandaag heeft zij gemedecineerd, en dit doet haar goed. 18 Februarij; Commercy: »Madame de Montespan is herweld, en heeft vandaag gereisd in de koets van de koningir

Dus, de twee koninginnen — de *titulaire* en de *effectieve* — in hetzelfde rijtuig; *Sarah* en *Hagar* een geheel dag tegenover elkander; of *Abraham* ook in datzelfde rijtuig wordt niet gezegd. Een wonderlijk huishouden! en Louvois die gedurig berichten krijgt hoe of 's Konings bijzit het maal hoe het met hare gezondheid is: »*elle a pris aujourd'hui médecine*”; Wat een belangrijke mededeeling! en dat, niet aan een gewoon hoveling, maar aan den machtigen minister aan den man die toen de spil was waarop in Frankrijk, Europa de zaken van staat en oorlog draaiden! Die betrekking van *Maitresse* eens konings was toen, als het ware eene officieele betrekking, waarvoor men openlijk uitkwam Nog een kleine eeuw later toen George II van Engeland

het sterfbed van zijne vrouw was en deze hem aanmaande om te hertrouwen, antwoordde hij, als of het de natuurlijkste zaak van de wereld was: »non; j'aurai des mîtresses.» Alle fatsoen en waardigheid werd toen, in die hoogere kringen, met voeten getreden; en niemand die zich daarover verwonderde of ergerde.

Rousset gaat dus voort met de beschrijving van de reis des Franschen konings en van de bewegingen der fransche legers, tot de berenning van Gent (bl. 488—490):

»Na vijftien dagen kwam men den 22sten Februarij te Metz; daar vond men, eindelijk, groot nieuws en groote krigsvertooning. Van Maas tot Rhijn trok de maarschalk Créqui zijne macht zamen te Freijburg en te Brisach. Te Metz hield de koning eene wapenschouwing over sterke afdeelingen voetvolk en ruitery, en deed die noordwaarts trekken. Den 25sten kwamen die afdeelingen in het gezicht van Luxemburg. Den 26sten trok graaf Calvo uit Maastricht met 6 stukken geschut, een pontontrein, 4000 man voetvolk en 1500 paarden; 9 andere eskadrons rukten van Dinant op, om zich bij hem te voegen. Maar reeds was Lodewijk XIV niet meer te Metz; men zocht hem in het noordoosten, en hij trok naar het noordwesten. Toen hij den 27sten te Stenay kwam, verdeelde hij zijn stoet in tweeën: de Koningin, de dames, de hovelingen met hunne koetsen, moesten met kleine dagreizen over Kamerijk en Arras naar Rijssel gaan; de Koning en de officieren sloegen te paard een anderen weg in; den 28sten legden zij, zonder oponthoud, veertien uren af. Den 2^{den} Maart waren zij te Saint-Amand voorbij Valenciennes: »Zijne Majesteit'', meldde Saint-Pouenge, »is uitermate vermoeid; hier gekomen heeft zij erkend, nog nooit zooveel te hebben doorstaan.'' Maar sinds den dag te voren was Gent ingesloten; noch Koning, noch officieren dachten er meer aan, wat moeite het hen had gekost om eerst naar Metz te trekken en eindelijk in Vlaanderen terecht te komen.

Alles werkte in goed onderling verband. Den 27sten en 28sten Februarij kwamen er ieder oogenblik koeriers aan te Brussel: Luxemburg was berend, Iperen, Mons, Namen waren berend! Naar wien moest men luisteren. Wien moest

men gelooven? allen schenen gelijk te hebben. Te Halle, zuidelijk van Brussel, hoorde men duidelijk kanonschoten naar den kant van Namen en van Mons. Eenige eskadrons fransche ruitery vormden daar als het ware een scherm, en hunne dunne linieën trokken het vuur der vestingen tot zich; achter dat scherm trokken snel de troepen voorbij, die van alle grensplaatsen Gent naderden; en was de laatste man voorbij, dan trokken die eskadrons zich te samen en verdwenen op hun beurt. Ieder soldaat had brood bij zich, of beschuit; en ieder ruiter bovendien voor vijf dagen haver.

Louvois in persoon bestuurde die meesterlijke bewegingen; den 28sten Februaarj was hij te Oudenaarden gekomen. het punt waar alles samen kwam. Dien dag zond de gouverneur van Gent zijne ruitery weg, om Iperen te hulp te komen; voor zijn eigen verdediging bleef hem niets meer over dan 500 man; maar hij meende geen ernstig gevaar te loopen! Den 1sten Maart schreef Louvois uit Oudenaarden aan den kanselier Letellier »(zijn vader):" het geheele land door was ieder zóó overtuigd dat Namen en Mons belegerd zouden worden, dat niemand naar deze kant het minst acht heeft geslagen. Gisteren, om negen uren 's ochtends kwam ik te Doorink; en over de geheele weg hoorde ik het kanon van Mons, dat vuurde op de troepen die het inslooten. Met de invallende duisternis ben ik hier aangekomen waar ik de troepen zag uitrukken om Gent te berennen zonder dat iemand hoegenaamd daar gedachte op had. Uitsluitend een briefje dat ik zooeven heb ontvangen en dat van gisteren is gedagteekend, om twee uur, blijkt dat de ruitery van Gent toen te paard steeg om Iperen te hulp te komen; en dat de bezetting van stad en kasteel maar 500 man voetvolk bedraagt. Heden zullen er 12000 paarden rond om de stad zijn; morgen, 48 bataillons; de 19 andere zullen overmorgen, vóór den middag, aankomen. Van avond komen er 7000 schansgravers in het kamp; en komen er vóór aanstaande nacht geen hulptroepen in de stad, dan kunt gij er op rekenen, dat tusschen nu en aanstaande zaterdag Gent in 's Konings magt is."

Nu? welke dag der week was *nu?* Wij weten het niet;

maar toch dat weten wij, dat Louvois een weinig gebluft heeft, toen hij aan zijn vader schreef, dat »tusschen nu en aanstaande zaterdag" Gent in 's konings magt zoude zijn: nu was den 1sten Maart; en Gent is pas overgegaan den 9de; en het kasteel nog een paar dagen later. Maar dit klein weinigje grootspraak is zeer licht te vergeven, waar met zoo overgroote bekwaamheid en veerkracht is gehandeld.

Het lot van Gent kon toen geen oogenblik meer twijfelachtig zijn; want al had die stad sterke vestingwerken, en al was zij voldoende uitgerust — wat toen bij de vestingen der Spanjaarden nog altijd een twijfelachtige zaak was — zoo ontbrak haar toch het voorname, het onmisbare bestanddeel van eene goede verdediging: »de mênnekes", zoo als Daendels dat noemde. Met eene bezetting van slechts 500 soldaten, eene krachtige verdediging vol te houden van eene vesting van zoo grooten omvang als Gent, dat was te dwaas om er van te spreken; en het komt ons voor, dat don Francisco Pardo, de Spaansche bevelhebber, alles heeft gedaan wat hij kon, door de stad tot den 9^{den} Maart aan den vijand te betwisten, en het kasteel tot den 12^{den}.

Men deed wel eene poging om verdedigers voor Gent te verkrijgen, door van de burgerij een aantal mannen te wapenen en bij de bezetting te voegen; eene handeling die men, in dien tijd, in de Spaansche Nederlanden meer te baat nam. »Keurlingen," worden die gewapende burgers genoemd; een naam die nog niet bepaalt of zij vrijwilligers waren, of niet; maar een naam, die men volstrekt niet verwarren moet met *keurtroepen*, *keursoldaten*; integendeel het waren, tenminste hier te Gent, zeer slechte soldaten, troepen zonder militaire waarde; zoodat, hoezeer er een 2000 keurlingen werden aangenomen, die toevoeging de kleine bezetting weinig heeft gebaat. Aanvankelijk zouden die keurlingen een soldij van 15 à 18 stuiver daags ontvangen; later werd zelfs 12 schellingen beloofd aan ieder keurling, die vierentwintig uur in de buitenwerken bleef; en de stedelijke regeering liet zelfs eens met trompetgeschal afkondigen, dat ieder keurling die vierentwintig uur wilde door-

brengen in een der meest aangevallene buitenwerken, »voor vier jaar vrij zou zijn van wacht, accijns en alle andere stadslasten.» Maar het eene hielp al evenveel als het andere: toen de Franschen zich gereed maakten om een buitenwerk te bestormen, gingen de keurlingen er uit zonder eenigen wederstand. Met geld alleen maakt men geen soldaten.

Wij ontleenen die bijzonderheden aan opgaven van onze zijde, voorkomende in de *Hollandische Mercurius*; maar ook uit wat Rousset daarover zegt, kan men zeer duidelijk opmaken, hoe weinig ernstig dat beleg is geweest: het roemrijke, het groote is hier, niet het beleg zelve, maar de voorbereidselen daartoe.

Den 3^{den} Maart zijn 84 eskadrons en 67 bataillons van het fransche leger rondom Gent vereenigd; 61 andere eskadrons zijn te Oudenaarden als reserve, en kunnen binnen zes uren tijds bij de hoofdmacht zijn. Den 4^{den} Maart komt Lodewijk XIV voor Gent; daar zijn ook de maarschalken D'Humieres, Luxembourg, Schomberg en De Lorge. In den avond van den 5^{den} opent Vauban de loopgraven tusschen de Lijs en de Schelde; in den nacht van den 8sten op den 9^{den} Maart worden de buitenwerken genomen, zonder veel tegenstand; den volgenden ochtend geeft de stad zich over. Den 12^{den} Maart kapituleert het kasteel; de bezetting nog een 1000 man tellende, trok met wapens en geweer naar Antwerpen uit. Dit geheele beleg kostte aan de franschen nog geen 40 dooden; en nog geen 100 man waren in de hospitalen. Dat laatste cijfer evenwel zegt niet veel; want de hospitalen waren toen zoo jammerlijk slecht, dat de soldaat er noode heenging; zoodat, hoewel er toen nog geen 100 fransche soldaten in de hospitalen waren, het fransche leger toch zeer goed meer dan 100 zieken kan gehad hebben.

Toen Gent gevallen was, begon men met reden beducht te worden voor onze vestingen in Staats-Vlaanderen; daarom werden zij van sterkere bezettingen voorzien, dijken werden doorgestoken, en meer andere maatregelen van verdediging daar genomen. Willem III had intusschen met de hoofdmacht van het Hollandsche leger stelling genomen bij de Schelde,

misschen Antwerpen en Boom, gereed om vandaar, hetzij russel, hetzij Staats-Vlaanderen ter hulp te komen.

Maar het gold toen Iperen; en nauwlijks had men te Gent gedaan, of 10,000 man ruitery, onder de la Trousse, werden gezonden om eerstgenoemde vesting te berennen; als schijnbewegingen werden twee andere ruiterafdeelingen afgezonden, naar Brugge en Dixmude te bedreigen. Om den Stadhouder te beletten Iperen ter hulp te komen, bleef d'Humières bij Gent met 27 bataillons en 40 eskadrons; met de hoofdmacht van Lodewijk XIV den 13^{den} Maart van Gent op, en kwam, voor zijn persoon, den 15^{den} voor Iperen; het fransche voetvolk verscheen eerst den 16^{den} voor die vesting, en was — zeggen onze opgaven — »zeer vermoeid door de slechte wegen.» De slechte wegen moeten de oorzaak van die verwoestingen zijn geweest; want de afstand van Gent tot Iperen bedraagt maar 12 à 14 uren gaans; en dat in vier dagmarchen af te leggen kan anders niet vermoeyend zijn.

Iperen was toen een vrij sterke vesting; gedeeltelijk, vooral in de zuidzijde, door inundatieën gedekt; met een citadel in de oostzijde en met eene bezetting van een 3000 man onder den markies de Conflans. Het beleg van Iperen heeft niet maar kort geduurd; maar de verdedigers moeten daarbij nog al dapperheid hebben betoond; en men beweert zelfs dat, na de overgave, Lodewijk XIV aan Conflans zou hebben gezegd: dat geen vesting in de Spaansche Nederlanden zich zoo goed had verdedigd. Is zoo iets gezegd, dan moet men wel meer zien de fransche wellevendheid, dan een juiste waardeering van het gebeurde.

Den 18^{den} Maart werden de fransche loopgraven geopend tegen de citadel; de linieën van insluiting om Iperen waren niet nog wel niet voltooid; maar dat kon weinig kwaad, omdat er toch weinig was te vreezen voor den vijand van buiten. De grond, door zware regens doorweekt, maakte de werkzaamheden van den aanval moeyelijk; het was noodig om den weg van het belegeringspark naar de batterijen met planken te bevoeren; en de bodem van de loopgraven moest met fackinen worden bedekt, omdat er zooveel water opstond. Twee nadernissen maakte men tegen de citadel; en aan elke

daarvan werkten 600 arbeiders; op twee plaatsen werden die nadernissen door loopgraven verbonden, die dus eenigermate parallellen vormden. Zoolang de belegeraar zijne batterijen nog niet gewapend had, onderging hij gevoelige verliezen door het geschutvuur uit de citadel; ook werden zijne aanvalswerken vertraagd door een uitval, die de Spanjaarden in den nacht van den 20sten Maart deden. Maar het belegeringsgeschut — 22 zware kanonnen en 12 mortieren — kwam aan, werd in batterij gebragt en opende den 21sten het vuur, vooral op de citadel, waarin veel verwoestingen werden aangericht. Om de krachten van den verdediger te verdeelen, werden den 23sten ook loopgraven gemaakt tegen de stad, aan weerszijde van het riviértje de Iperlee; begunstigd door bedekt terrein kon men die nadernissen reeds op korten afstand beginnen. De loopgraven waren zoo nabij de vesting gekomen, dat men, in den nacht van 24 op 25 Maart, overging tot de bestorming van den bedekte weg. Het gelukte aan de Franschen om den bedekte weg te vermeesteren; aan de stadszijde met weinig moeite; maar aan de zijde van de citadel, eerst na een ernstige tegenstand en ten koste van groote verliezen; van de compagnie grenadiers te paard, sneuvelde Riotort, de aanvoerder, met 22 zijner soldaten. Daarop trad Conflans den 25sten in onderhandeling, en gaf den 26sten de vesting over, vrije uittocht voor de bezetting bedingende. Volgens Rousset telde die bezetting toen nog 1600 man en bovendien 600 gewonden; onze opgaven stellen hare geheele sterkte, bij de overgave op nagenoeg 3000 man.

Men ziet dus, dat dit beleg van Iperen maar kort heeft geduurd. Men kan de verdediging goed noemen; maar hooger lof heeft zij ook niet verdiend.

Maar het innemen van Gent en Iperen bracht in Engeland de gemoederen in beweging: men vreesde daar, dat de geheele verovering van de Spaansche Nederlanden spoedig zou volgen; en in het Parlement deden zich stemmen hooren, die er op aandrongen om zich bij de bondgenooten aan te sluiten en Frankrijk den oorlog te verklaren. Nu had Lodewijk XIV wel de zekerheid, dat er van zulk een oorlogs-

verklaring niets zou komen, zoo lang Karel II maar met eenige mogelijkheid dit kon tegenhouden; maar de fransche Koning mogt zijn koninklijken broeder van Engeland, de taak dan toch ook niet al te moeilijk maken; en daarom was het geraden om voor het oogenblik de krijgsverrichtingen te staken, en de houding aan te nemen als of men van verdere veroveringen wilde afzien. De Koning kwam den 7^{den} April te Saint-Germain terug, en den 9^{den} zond hij eene verklaring naar Nijmegen, aan de vredes-onderhandelaars, dat hij tot 10 Mei wilde wachten alvorens de vijandelijkheden te hervatten in Vlaanderen. Het was zoo veel als tegen de bondgenooten gezegd: »maak nu gebruik van dien tijd, om de vrede te sluiten die ik u aanbied.” Een deel van het fransche leger keerde naar Frankrijk terug.

Een eigenlijke wapenstilstand was het echter niet; en de kleine oorlog — toen voornamelijk rooven en branden — bleef zijn gang gaan. De fransche bezetting van Maastricht, onder anderen, had last om overal brandschattingen uit te schrijven; maar zij deed dit niet genoeg, naar het oordeel van Louvois. »Als dat zoo voortgaat,” schreef hij op ruwen toon aan De Calvo, de bevelhebber van Maastricht, »dan zal ik genoodzaakt zijn het ter kennis te brengen van den Koning; en het kan niet anders of het zal de verontwaardiging opwekken van Zijne Majesteit, als hij ziet wat men dien aanzien gebeurt; zorg toch dat gij van gedrag verandert. Dikwijls bericht men mij, dat er in het een of ander dorp is gebrand; maar dat is het niet wat gij doen moet om de brandschatting te doen slagen: het geheele dorp moet afgebrand worden; en als het volk ziet dat het dien weg uitgaat, dan zult gij merken dat uwe bevelen geheel anders uitgevoerd worden, dan zij tot nu toe uitgevoerd zijn. De Koning is er hoogelijk over verontwaardigd, dat de ruiter-afdeelingen die gij uitzendt het als een gewoonte aannemen om geslagen te worden.” Calvo, misschien geprikkeld door die verwijtingen, doet in den nacht van den 3^{den} op den 4^{den} Mei het stadje Leeuwe, aan de Steete, verrassen; en toen die verrassing gelukt was, werd

het geheele platte land van Brabant tot aan Leuven, op meêdoogenlooze wijze gebrandschat.

De wreede wijze waarop bij die oorlogen de brandschattingen werden aangewend, was dus niet het gevolg van iets toevalligs, van de woestheid van den soldaat, van de onverbiddelijkheid van den een' of anderen aanvoerder; neen, die wreedheid was een stelsel, het was iets dat uitdrukkelijk bevolen werd door Louvois: »als het dorp de brandschatting niet opbrengt, verbrand dan niet een enkel huis: brand het geheele dorp af." Is het wonder, dat die man door den tijdgenoot als een gevleeschde duivel werd beschouwd; dat nog de late nakomelingschap zijn naam vloekt!

Bij die verrassing van Leeuwe vinden wij, dat de Franschen, om de natte grachten dier vesting over te komen, van Maastricht op wagens hadden meêgevoerd 20 kleine schuiftjes, die onder niet als van stroo en biesen, en te zijden niet als van licht hout gemaekt wierden, zijnde gedeckt van gewascht lijwaet "

Bijna terzelfder tijd behaalden de Franschen in Katalonië een voordeel; dat echter niet veel beduidde, en het Engelsche volk niet in onrust behoefde te brengen. Het Fransche leger aan de Pyreneën, onder het bevel van de maarschalk de Navailles, was versterkt geworden door de troepen die uit Messina waren teruggeroepen; daardoor waren de Franschen bij machte om aanvallend op te treden en het beleg te slaan voor Puycerda, een kleine vesting aan de Sègre in het noord-westelijk gedeelte van Katalonië. Van dat beleg zegt Rousset het volgende (blz. 501):

»Den 29sten April, nog vóór het dag was, kwam de voorhoede voor Puycerda; zoo onbezorgd was daar de bevelhebber, dat hij die geheele nacht gedanst had op de bruiloft van een der officieren van zijn staf, en dat hij te nauwernood een uur had geslapen, toen men hem haastig kwam wekken: zijn vesting was berend." Maar die Spaansche bevelhebber van Puycerda, don Sanche de Mirande, verdedigt zich zeer dapper: »don Sanche kapituleerde den 28sten Mei, na een beleg van een maand; het was de langdurigste en de beste verdediging door den bevelhebber eener Spaansche vesting

tijdens de regeering van Karel II gedaan (Rousset blz. 502). Was dat de *beste*, dan kan men daaruit opmaken, wat de *slechtste* was.

Puycerda werd door de Franschen weer verlaten na de vestingwerken verwoest te hebben; die belegering had dus weinig nut. In het algemeen, bij vele van de oorlogshandelingen van die dagen, vraagt men onwillekeurig: waarvoor heeft het eigenlijk gediend? Bij een oorlog naar beslissende uitkomsten te streven, dat lag niet in den geest dier tijden.

Tot 10 Mei had Lodewijk XIV beloofd de krijgsverrigtingen in Vlaanderen te staken: die dag brak aan zonder dat het nog vrede was; en den 16^{den} Mei verscheen de fransche koning dan ook weer in Vlaanderen; hij had bij Kortrijk een magt vereenigd van 50 bataillons en 100 eskadrons met 60 veldstukken, 10 stukken van zwaar kaliber en 30 koperen pontons. Bovendien had men bij Duinkerken nog 4 bataillons en 6 eskadrons; bij Marville — ook in het noorden van Frankrijk — 10 bataillons en 16 eskadrons; en bij Saint-Guislain — naar de zijde van Mons — 6 bataillons en 12 eskadrons. Dus, in alles, kon Frankrijk toen aan de Nederlandsche grenzen in werking brengen 70 bataillons en 134 eskadrons; 56000 man voetvolk en ruim 21000 ruiters, te zamen 77000 man, als men de gewone sterkte mag aannemen voor het bataillon 800 man, voor het eskadron 160 paarden.

Den 11^{den} Mei schrijft Louvois aan Barillon, den franschen gezant te Londen: »Ik moet mij zeer vergissen wanneer gij niet tusschen nu en het einde der maand hoort dat mijnheer de Prins van Oranje benauwde oogenblikken heeft doorgebracht (*aura passé de mauvais quarts d'heure*).» Acht dagen later, den 19^{den}, schreef hij aan den kanselier Letellier: »vandaag heb ik den Koning een nieuwe manier laten zien, om met koperen pontons een brug te slaan. Die brug, breed 63 voet (ongeveer 20 meters), werd geslagen over de vaart naar Brugge, die een breedte heeft van 16 toises (ruim 31 meters); een bataillon van 800 man ging er over, niet in de pas; van avond zal men er een eskadron ruitery over laten gaan, om te zien of zij het gewicht der

paarden kan dragen. Het is een van de uitnemendste uitvindingen die ooit zijn gedaan; maar denklijk zullen de heeren Hollanders ons beletten om er spoedig gebruik van te maken" (Rousset blz. 503).

Dat laatste doelt op het vooruitzicht op vrede. Den 18^{den} Mei zond Lodewijk XIV uit de legerplaats bij Deinze — een uur of drie westelijk van Gent — eene verklaring af aan de Staten-Generaal, die deze zoo voldoende voorkwam dat zij besloten Beverningk af te zenden tot den Franschen koning, om met hem te spreken over de voorwaarden van den vrede. Beverningk kwam den 31sten Mei in de fransche legerplaats te Wetteren — tusschen Gent en Dendermonde — werd met buitengewone eerbewijzen ontvangen, hield een langdurig mondigesprek met den Koning, en ontving van dezen ten geschenke twee met diamanten omgeven portretten van den Koning en een gouden keten voor zijn secretaris Hulft; de secretaris mogt de gouden keten aannemen, maar Beverningk zelf weigerde de geschenken des konings: de gezant was een man die zich wist te doen ontzien. Lodewijk, zeer ingenomen met den Hollandschen staatsman, meende nu de zaken geheel en al geschikt; hij keerde naar Saint-Germain terug; Beverningk naar den Haag.

Vóór dat het vrede was wilde Louvois er echter nog van halen wat er van te halen was. Sommige vestingen — Charleroi, Oudenaarden, Kortrijk — zouden waarschijnlijk teruggegeven moeten worden door Frankrijk; en daarom kregen de bevelhebbers van die vestingen last om daar de vestingwerken zooveel mogelijk te vernielen: voordeel voor Frankrijk was dit wel niet, maar het was nadeel voor Spanje, en dat kwam op hetzelfde neer. De vernieling moest echter in stilte geschieden, ongemerkt, ter sluips; aan Montal, die te Charleroi is, schrijft Louvois: »vooral moet gij de zaken zóó regelen, dat men niet kan zeggen, dat de Koning het u bevoelen heeft;" en aan Chamilly te Oudenaarden: »maar gij moet het zóó doen, dat niemand te weten komt dat het opzettelijk is gedaan." In dien man was geen ridderlijkheid, hier zelfs geen eerlijkheid.

Na het vertrek van den Koning, was het opperbevel over

het fransche leger aan Luxembourg opgedragen; en deze stond in de omstreken van Brussel, toen hij den 28sten Junij last kreeg om op de fransche grenzen terug te gaan; — de wind waaide toen uit den hoek van vrede. Luxembourg moest echter 40 eskadrons achterlaten om Mons in te sluiten; en bovendien van zijn leger 15 bataillons en 29 eskadrons onder Schomberg naar de Maas afzenden.

Maar den 3^{den} Julij krijgt Luxembourg tegenbevel; de wind waaide toen weer uit den hoek van oorlog. Toen men meende dat men het te Nijmegen reeds zoo goed als eens was over de voorwaarden van den vrede, kwamen in eens de fransche onderhandelaars met een nieuwe vordering voor den dag, die weer alles scheen onderste boven te werpen: zij vorderden, dat alvorens Maastricht en andere vestingen in de Nederlanden aan Spanje of aan de Republiek werden teruggegeven, Zweden — de bondgenoot van Frankrijk — een vergoeding moest ontvangen voor wat het in den oorlog had verloren.

Het scheen als of die onbillijke eisch van Frankrijk nu de Nijmeegsche onderhandelingen voor goed zou doen afspringen; Willem III, niets liever verlangende dan dat, weet nu Engeland in het spel te brengen; en den 26sten Julij sluit dit Rijk met de Staten-Generaal een aanvallend en verdedigend verbond, waarin overeengekomen wordt, dat, als Lodewijk XIV niet afgezien heeft van zijne onbillijke eischen vóór den 11^{den} Augustus, Engeland en de Republiek hem den oorlog zullen aandoen. Karel II maakt nu eene vertooning, als of het hem ernst is; 103 kompagnieën Engelsch voetvolk, onder het bevel van den Hertog van Monmouth, gaan scheep naar Vlaanderen, Nog in den nacht van den 26sten Julij verlaat Willem III Den Haag, om het bevel over het leger weer op zich te nemen, dat in de nabijheid van Brussel stond; de Stadhouder is voornemens met dat leger Mons ter hulp te komen, waar ook hollandsche regimenten in bezetting lagen en dat toen reeds eenigen tijd ingesloten was.

Alles ademt nu weer oorlog. Luxembourg's leger, dat opgerukt is om de insluiting van Mons te dekken, wordt

versterkt; en den 25sten Julij krijgt het fransche legerhoofd stellige machtiging van Louvois om slag te leveren. Maar de fransche onderhandelaars te Nijmegen — de bekwaamste staatkundige goochelaars van die dagen — gaan in eens door de wind: den 6^{den} Augustus zenden zij eene verklaring in, waarbij zij afzien van de voldoening vroeger voor Zweden geeischt; denkelyk hebben de franschen toen wel gedacht: »blijven wij dien eisch volhouden, dan zal misschien Karel II het niet langer kunnen beletten dat Engeland ons den oorlog aandoet; en dus is het beter, dat wij water in onzen wijn doen.”

Door die verklaring van den 6^{den} Augustus, was er nu geen reden meer om de vrede te beletten; en den 10^{den} Augustus, 's avonds, heeft te Nijmegen dan ook de onderteekening plaats van den vrede tusschen Frankrijk en de Republiek. Vier dagen na het sluiten van dat traktaat wordt de slag van Saint-Denis geleverd, — hier in een vorig jaar besproken.

Ik moet aan de Akademie mijne verontschuldiging maken over de weinige bescheidenheid die er misschien in gelegen is, dat ik hier zoo menigmaal het woord voer. Deze geleerde vergadering, waar de vorsten der wetenschap zetelen, waar geschiedenis en letterkunde hare uitstekendste vertegenwoordigers hebben, heeft recht om belangrijke en degelijke bijdragen te verwachten; en dat zijn de mijne *niet*. De Akademie beschouwe mijne mededeelingen dan ook maar als een aanvulling, wanneer andere mededeelingen ontbreken; evenzoo als men bij eene oorlog, wanneer goede geregelde legers ontbreken, eene aanvulling zoekt in minder goede strijdkrachten, in tweede en derde ban, in schutterij en landstorm.

Er is evenwel nog een andere reden, om mijn spreken, hier te rechtvaardigen of te verklaren.

Bij mijn studiën in de krijgsgeschiedenis heb ik mij sedert jaren bijzonder beziggehouden met de door Willem III gevoerde oorlogen; het is mijn doel daarbij geweest, die oorlogen beter te doen kennen, juister te beoordeelen; en

lschap neem ik de gelegenheid te baat, om soms de vruchten van mijne studiën mede te deelen.

aat niet genoeg recht wedervaren aan de groote en die door het leger onzer Republiek zijn verricht, ize worstelingen tegen Lodewijk XIV; vooral laat t genoeg recht wedervaren aan den grooten en gen aanvoerder van dat leger. 't Is waar, men hulgrootheid en heldengeest van Willem III; maar kent of betwijfelt zijne uitstekendheid als veldheer; atst hem in dat opzicht, op den achtergrond; en onze dagen heeft Ranke — in zijne geschiedenis eland — nog gezegd, dat Willem III niet gerangn worden onder de groote legerhoofden.

ich lang en ernstig bezig houdt met de studie der van Willem III, zal daardoor tot een oordeel koheel strijdig met dat van den Duitschen geschieden wij gelooven dat Ranke een minder beslissende : zou hebben gedaan, wanneer hij die fransche idige schrijvers had geraadpleegd, die zoo goed als ten van Willem III zijn geweest: bij Folard, bij , zelfs bij De Quincy, kan men meer dan ééne inhalen om te bewijzen, in hoe hooge achting Wilals veldheer bij een stond aangeschreven. Denkelyk anke die fransche krijgskundige schrijvers niet gegd; en dit was ook niet van hem te vergen; hij een »krijgskundige" geschiedenis; in zijn geschiedomen de wapenfeiten maar zeer in het voorbijgaan met zoo weinig bejag van nauwkeurigheid, dat eren ook Maastricht genoemd wordt als eene der door Marlborough vermeesterd, in den aanvang Spaanschen successie-oorlog.

venhage, 1 September 1879.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} NOVEMBER 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, J. P. SIX, S. A. NABER,
TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, H. KERN, R. VAN BONEVAL FAURE,
J. A. FRUIN, B. D. H. TELLEGEN, C. VOSMAER, J. P. N. LAND,
M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSTA
en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris brengt ter tafel een photographische afbeelding van wijlen den heer G. H. M. Delprat door diens zoon den heer D. H. Delprat aan de Akademie aangeboden en een latijnsch gedicht van den heer Esseiva te Friburg, getiteld *Romanorum feriae Octobres. Nova editio, Frib. Helv. 1879*. Hij wordt verzocht aan beide gevers den dank der afdeeling te betuigen.

De heer Leemans spreekt over een grieksch-aegyptisch koopkontract van het eind der tweede eeuw vóór C. g., be-

ard in een papyrus van het Leidsch Museum van Oud-
len, en, nadat het reeds door Reuvens in zijne Lettres à
ronne, A. Boeckh en anderen bekend was gemaakt, door
t spreker in 1843 uitgegeven en verklaard in de Papyri
eci Musei antiquarii publici Lugd. Batav. I p. 67—75.

eerst een en ander over de verdeeling van Aegypte onder
Ptolemaeën, en over het opmaken en registreren der kon-
cten gezegd te hebben, komt de spreker tot den inhoud
t dit contract, en wijst daarin slordigheden in de chro-
ogie en in het schrift aan. De sterk verkorte ondertee-
ing der tweede kolom, waaruit Reuvens en Leemans
τολλ κεχρ lazzen, dat Ἀπολλώνιος κεχημάτικα zou
duiden en beteekenen: „ik Apollonius heb mijn werk
(agoranoom) gedaan”, is onlangs door von Gardthausen
zijne Griechische Palaeographie beschouwd als eene ta-
graphie uit de tweede eeuw vóór onze jaartelling. Zonder
t moeite te geven het origineel te zien of daarvan een
rouwe kopie te krijgen, heeft die geleerde, zich bedienend
t het niet geheel juiste facsimile bij Boeckh, daaruit de
nen Κλεοπάτρα en Πτολεμαῖος gelezen, en op beslis-
toon de lezing van Reuvens verworpen, wiens werk hij
t eens kende; waarom hij dan ook niet tegen Reuvens,
ar tegen Leemans te velde is getrokken. De spreker toont
scheiden vergrootte afbeeldingen der letterteekens van de
t loopend schrift verkorte onderteekening en bewijst dat
door Reuvens en hem voorgestelde lezing alleen de ware
die van Gardthausen niets dan een herschenschim.

Gardthausen's ontcijfering vindt geen verdediger, maar het
prokene geeft aanleiding tot opmerkingen en vragen aan
t heer Borret over het bestaan van demotische door
esters opgemaakte origineelen van Grieksche door een
ranomus onderteekende contracten; aan den heer Francken
r de beteekenis van tachygraphie; aan den heer R. Fruin
r den oorsprong der verdeeling van het land in Nomen;
t den heer Naber over de gepastheid van het perf.
χημάτικα, die door den spreker beantwoord worden.

Op de vraag van den voorzitter, of de spreker zijne me-
leeling voor de Versl. en Meded. bestemt, antwoordt deze

dat hij alleen het tweede gedeelte daarvoor zou willen bestemmen, en later hoopt gelegenheid te vinden zulks uit te werken, dat hij intusschen eene weerlegging van Gardthausen ter plaatsing in een Berlijnsch tijdschrift heeft opgezonden.

Vervolgens deelt de heer Boot een onuitgegeven epigram mede In Cabeliavii orationem inauguralem et de ratione interpungendi libros XX, dat Const. Huygens den 14 Maart 1641 na lezing der intreedrede van Prof. Joh. Cabeliau op 2 Januari van dat jaar te Amsterdam gehouden, aan van Buerle gezonden heeft. Naar aanleiding van dat gedichtje deelt hij eenige bijzonderheden mede over geboorte-jaar en plaats van den hoogleeraar, die bij Saxe en Van Lennep in de Ill. Ath. Memorabilia ontbreken. Daar het hem nog niet gelukt is de *Epistolarum Centuriae* door Cabeliau in 1626 te Stockholm en in 1631 te 's Hage uitgegeven, noch ook die oratie *de praeparamentis iuris* in handen te krijgen, wenscht hij vooreerst het gesprokene niet voor de Verslagen aan te bieden. Het geeft aanleiding tot vragen aan de heeren Beets en Acquoy, waarop de spreker antwoord geeft.

Nadat de heer Leemans een exemplaar van een Spaansch werkje *Los restos de Colon*, onlangs uitgegeven door de Kon. Akademie voor geschiedenis te Madrid en de heer Van Boneval Faure het eerste deel van zijn werk over het Nederlandsch burgerlijk procesrecht, Leiden 1879, heeft aangeboden, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

EEN BELANGRIJK ARABISCH BERICHT

OVER DE

WISCHE VOLKEN OMSTREEKS 965 n. Ch.

DOOR

M. J. DE G O E J E.

Obeid al-Bekri is een Spaansch-Arabisch schrijver, die in de tweede helft der 11de eeuw, die zich een grooten naam heeft verworven, vooral door twee geographische werken, waarvan het eene een lexicon is van de plaatsnamen, die de oude dichters en in de traditie voorkomen, en het ander aar geleden door den onvermoeiden Wüstenfeld uitgegeven is, het andere eene beschrijving van landen en volken, waarvan het deel dat over Noord-Africa handelt, uitgegeven is, en het deel dat over de Slane. Van dit deel namelijk, in de werkelijkheid een der allergewichtigste, bestaan verscheidene afdriften. Overigens kende men tot voor weinige jaren slechts één, vooral in het begin zeer onvolledig handschrift van dit werk, in het bezit van den heer de Gayangos, waarvan de inhoud is medegedeeld in een belangrijk opstel van Bekri in de eerste uitgave van Dozy's Recherches (282—307). Het eerste deel van het werk werd door de heer Ch. Schefer ontdekt in eene bibliotheek van Constantinopel en voor zijne schoone verzameling afgeschreven. Ik heb de goedheid mij dit afschrift ter lezing te zenden. De juistheid en oortreffelijkheid van Bekri's beschrijving van Africa, en het mij in spanning ter hand nemen, doch ik voelde mij eindelijk teleurgesteld. Na eene zeer lange inleiding volgt de beschrijving, die in het handschrift wel 137 pagina's

beslaat, volgt eene rij van hoofdstukken over de genealogie der verschillende volken, de merkwaardigste gebouwen, zeeën, de rivieren, bergen enz., die ongeveer 170 pagina's innemen. Eerst dan begint de eigenlijke beschrijving der landen en wel met Arabië. Het geheele handschrift telt 370 bladzijden. Dit laatste gedeelte bevatte voor mij veel wetenswaardige bijzonderheden, maar het voorgaande bleef eene dikwijls zeer onkritische compilatie te wezen, waartoe vooral Mas'ûdi de bouwstof had geleverd, en die alleen om de citaten uit verloren schrijvers belangrijk was. Onder deze laatste waren echter enkele van buitengewoon gewicht, bovenal een verslag over de Slawische staten van een Israëliet Ibrahîm ibn Jakûb d. i. Abraham Jacobszoon geheeten, die, zooals later blijken zal, omstreeks het jaar 965 aan het hof van keizer Otto I te Merseburg vertoefde, daar veel dingen zag en hoorde, en van daar de omliggende landen bereisde. Hoeveel nasporingen ook omtrent dezen man gedaan zijn, het is nog niet mogen gelukken, in Joodsche of Arabische geschriften iets te vinden. Wij kunnen daarom ook alleen gissingen geven over de aanleiding tot zijne reis naar Duitschland. Het is zeker, dat Bekri, die dit deel van zijn werk in 1066 schreef, te Cordova gelegenheid had officiële stukken te gebruiken. Het bericht van Abraham schijnt tot deze klasse te behooren en moet in dit geval een verslag zijn, uitgebracht aan den Spaanschen sovereign. De wijze waarop Abraham aan het hof van keizer Otto verkeerde, bevestigt deze onderstelling. Uit zijne taal mogen wij besluiten dat hij een Spanjaard was. Ook zullen wij in het bericht eene passage vinden, die dit zeer waarschijnlijk maakt. Tusschen Spanje en de overige landen van Europa, en zelfs verder oostwaarts met de Khazaren aan de Kaspische Zee bestonden veelvuldige betrekkingen vooral ten opzichte van het handelsverkeer, en de handel werd voornamelijk door Joden gedreven. Gezant van het Spaansche hof was Abraham stellig niet. Van een gezantschap na dat hetwelk in 955 door Abdorrahmân III aan keizer Otto werd afgevaardigd onder bisschop Recemundus, is even volgens Dozy (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländische*)

Gesellschaft, XX, p. 608) nergens sprake. Men zou nu kunnen vermoeden dat Abraham tot dit gezantschap behoord had en achtergebleven was om verdere belangen te regelen. Waarschijnlijker is de meening, dat hij een aanzienlijk koopman was, slechts voor handelszaken naar Duitschland gekomen, doch tevens door den Spaanschen vorst met diplomatische aangelegenheden belast.

Een oppervlakkig onderzoek van hetgeen over de Slawische volken omstreeks het jaar 1000 bekend was, deed mij terstond inzien, dat dit stuk van de hoogste belangrijkheid was, maar tevens dat alleen een historicus, door en door bekend met Slawische talen en volken, in staat zou zijn, al de waarde daarvan in het licht te stellen. Ik maakte dus een afschrift, van de voornaamste schrijffouten gezuiverd, en zond dit aan den heer Kunik te Petersburg, om daarvan het gebruik te maken, dat hem wenschelijk zou voorkomen. Een zeer kundig jong Orientalist, baron Rosen, belastte zich met de bewerking van den text en de vertaling, en weldra stond het besluit vast, om een werk over dit stuk uit te geven, dat in het eerste gedeelte dit en eenige andere fragmenten uit Bekri in text en vertaling met eene inleiding van de hand van Rosen, in het tweede eene reeks excursen van Kunik zou bevatten over de verschillende onderwerpen, die opheldering en verklaring behoeften. Dit werk zou zoowel in het Duitsch, als in het Russisch verschijnen. Van laatstbedoelde uitgave is in dit jaar het eerste deel verschenen, dat de heeren de beleefdheid hebben gehad aan mij op te dragen. Wanneer ik nu hier dit fragment met eene korte verklaring ga mededeelen, behoeft dit eene rechtvaardiging, niet omdat het onderwerp niet belangrijk genoeg is, maar omdat het in druk is verschenen. De meest afdoende rechtvaardiging zou de ijverige secretaris onzer afdeeling kunnen geven. Van mijn kant heb ik bij te brengen, dat een Russisch boek voor de meeste leden een gesloten boek is — ik zelf heb de nog niet verschenen Deutsche bewerking ten gebruike gehad — en ten tweede, dat dit fragment aanleiding is geweest tot eene levendige briefwisseling tusschen de heeren Kunik en Rosen en mij-

zelven, waarbij ik den text beter en beter heb leeren en langzamerhand vele in het handschrift bedo plaatsen, die mij aanvankelijk hopeloos schenen, heb 1 nen verbeteren. Ook na de verschijning van de Russi uitgave, is mij nog over eenige duistere punten licht gegaan, zoodat mijne vertaling in eenige opzichten l zal zijn dan de overigens voortreffelijke vertolking van R Het zou, M. H., te veel van uw geheugen gevergd indien ik eerst het geheele stuk, daarna de toelichting Ik zal daarom telkens den draad afbreken, waar ik ee ophelderingen noodig acht.

Ibrahîm ibn Jakûb de Israëliet zegt: De landen Slawen strekken zich uit van de Syrische (d. i. de M dellandsche) Zee tot aan den Noordelijken Oceaan. D stammen uit het Noorden hebben zich van een deel zer landen meester gemaakt en wonen tot den huidi dag tusschen hen. De Slawen bestaan uit vele schillende stammen. In vroegeren tijd waren zij a vereenigd onder één koning, die den titel Mâcha di en tot een geslacht behoorde, dat Walîn bâba heette in hoog aanzien onder hen stond. Daarna werden oneehig en werd de gemeenschappelijke band ver ken, terwijl zich de stammen tot verschillende groe vormden, elk onder het bestuur van een eigen kon

Indien het bericht van Abraham werkelijk een offi verslag is, kan men niet aannemen, dat hij hierin pass uit de boeken van bekende schrijvers zou hebben ingela Maar met uitzondering van de twee eerste zinnen is al overige van »De Slawen bestaan" af, woordelijk ontl aan Mas'ûdi, die in 948 schreef. Bij aandachtige beschouw blijkt het echter, dat deze zinnen kunnen worden we laten zonder het verband te storen, en wordt het w schijnlijk dat Bekri ze heeft ingevoegd." Dit is te aa melijker, daar Mas'ûdi veel over de Slawische volken

haalt, waarvan Abraham zou hebben kunnen gebruik maken, en het vreemd schijnt, dat hij zich tot dit weinig beteekenende citaat zou hebben bepaald. Ook is het de vraag of Mas'ûdi's in het Oosten geschreven werk toen reeds in het Westen bekend was. Bekri daarentegen gebruikt Mas'ûdi vlijtig en geeft aan 't slot van Abraham's bericht nog een heel stuk aan dezen schrijver ontleend. Eene later voorkomende passage over de muziekinstrumenten der Slawen komt overeen met hetgeen Ibn Rosteh daarover zegt, die in 't begin der 10de eeuw schreef. Ik kan thans den text van Ibn Rosteh niet vergelijken en dus niet beslissen, of dit werkelijk een citaat uit dezen schrijver is. Doch zelfs in dit geval, zou ik geneigd zijn, wederom eene inlassching door Bekri aan te nemen.

Wat den naam van den koning Mâcha en dien van zijn geslacht of stam Walinbâba betreft, is de lezing alles behalve zeker en alle pogingen om die te verklaren zijn tot nog toe vruchteloos geweest. De laatste is die van Dr. Harkavy in zijn op het Congres te Petersburg in 1876 voorgelezen opstel »*Sur un passage des Prairies d'or concernant l'histoire ancienne des Slaves*». Deze neemt aan — en naar het schijnt met recht — dat men niet aan een overouden tijd mag denken, maar dat hierin hoogstwaarschijnlijk eene herinnering ligt aan een tijd niet zeer ver voor de eerste bekendheid der Moslems met de Slawen. Verder meent hij dat de Arabieren het bericht van de Byzantijnen hebben en dat dezen een zekeren koning Mûsokios bedoelen, die over de Slawen ten noorden van den Donau heerschte en in 593 na een krachtigen tegenstand door verraad werd overwonnen. In den naam Walinbâba zou dan de naam Walachen moeten schuilen, die door de Slawen aan de Rûmenen in Dacië werd gegeven. Tegen dit alles, vooral tegen het laatste, bestaan meer dan een gewichtig bezwaar, dat ik echter thans niet zal ontwikkelen. Misschien steekt in Walimbâba eene herinnering aan de eenmaal bloeiende stad der Slawen op het eiland Wollin (Julinum, Jumne), van welke Adam van Bremen spreekt, II cap. 12. Miesegaes, de vertaler, noemt haar in eene noot p. 121 »de oude hoofdstad van het geheele Slawenland.”

Tegenwoordig zijn er vier koningen: de koning van Bulgaren; Boreslaw, de koning van Praag (Frága), Lech van heme (Bowíma) en Krakau; Mieszko, de koning van het noorden; en Nacon in het westelijkst gedeelte van Slawenlanden.

De namen hierin voorkomende zijn in het handschrift min of meer bedorven, doch met volkomen zekerheid hersteld. Merkwaardig is het, dat de naam der Bulgaren, bij alle andere Arabische schrijvers Bolgâr (of ook wel Bolgâr en Bordjân) luidt, bij Abraham den uitgang in het handschrift. Naar mijne meening mogen wij daarin niets zien dan een Duitschen meervoudsuitgang. Abraham hoorde den naam steeds *Bulgaren* uitspreken, schreef hem aldus op en gebruikte hem zelfs waar geen meervoud te pas komt. Men moet zich daarover niet verwonderen, want het blijkt slechts van dezen, maar ook van andere namen dat hij recht wist of het de naam van het volk, van het land of van den koning was. Bovendien wijkt hij ook bij andere namen van de gewone Arabische schrijfwijze af, daar hij opschreef zooals hij ze hoorde. Men vindt denzelfden uitgang in de namen Serbîn, Khrowâtîn en andere. Al juist is, vervalt Rosen's bezwaar, dat meest al-Bolgârîn in het lidwoord geschreven wordt.

Op Boreslaw en Mieszko kom ik later terug. De naam van Nacon, over wien in het volgende het eerst gesproken wordt, is in het handschrift bedorven tot Nâcûr. Kieckhefer heeft onwederlegbaar bewezen, dat men Nacon moet lezen en dat hier de door Widukind genoemde vorst bedoeld wordt. Deze verhaalt n. l. dat Wichman en Egbert, zonen van den Saksischen graaf, als ontevreden naar de Wenden, aan de overzijde der Beneden-Elbe gevlucht waren, om dezen te vernietigen. Otto's markgraaf Herman op te hitsen. » Illi, zegt Kieckhefer, cum se sensissent duci (d. i. Herman) resistere non potuerunt sociaverunt sibi duos subregulos barbarorum, Saxonibus olim infestos, Naconem et fratrem eius ». Omgekeerd bevestigt Abraham's bericht een bewijs dat de nominativus van Nacon niet Naco is, zooals vele geleerden gemeend hebben.

— Nacon. En deze naam heeft zich nog tot heden toe in het Meklenburgsche gehandhaafd, b. v. in Nakensdorf.

Dit laatste rijk grenst ten westen aan Saksen (Saksûn) en een deel van (het gebied van) Herman.

Toen ik het eerste afschrift maakte, zag ik terstond dat het Saksûn van het handschrift een fout voor Saksûn (Saxonia) was, maar had voor het volgende Mermân niets te geven dan eene conjectuur om Germân, d. i. Germania te lezen. Kunik en Rosen hebben er niets beters op gevonden. Jozef Jireček slaat in zijne beoordeeling voor Mormân uit te spreken, zooals in latere Slawische boeken soms de Noormannen heeten, naar analogie van het Poolsche Mikolaj voor Nicolaj. Beide conjecturen zijn even ongelukkig. De ware lezing blijkt uit de pas aangehaalde plaats van Widukind. Herman, de rechterhand van Otto, zelfs zijn plaatsvervanger toen Otto in Italië vertoefde¹⁾, was markgraaf van het Lüneburgsche, en inderdaad wordt het rijk van Nacon, ongeveer het tegenwoordige Meklenburg, door een deel van het Lüneburgsche en verder door Saksen ten westen begrensd.

De koornprijzen zijn er laag en het land is rijk aan paarden, zoodat er naar andere landen van uitgevoerd worden²⁾. De bewoners zijn goed gewapend met panners, helmen en zwaarden. Van Merzeburg naar Majalsh gaat men 10 mijlen, (van daar) naar de brug (over de Elbe) 50 mijlen, en deze brug is van hout en een mijl lang. Van de brug naar de burcht van Nacon zijn ongeveer 40 mijlen. Deze burcht heet Grâd, welke naam beteekent „groote burcht”. Wili-Grâd³⁾ is

¹⁾ Adam van Bremen, II, cap. 4 en 5, Helmold, *Chronicon Slavorum*, I, cap. 10. Herman stierf in 973.

²⁾ Lees تخرج. Ik vermeld slechts de textverbeteringen, waardoor mijne vertaling van die van Rosen afwijkt.

³⁾ Voor وفي قبل heeft 't HS. van Constantin. وفي قبل, lees وفي قبل.

gebouwd aan ¹⁾ een zoetwatermeer, zooals de meeste burchten der Slawen. Wanneer zij namelijk een burcht willen stichten, zoeken zij een weiland, dat rijk is aan water en rietmoeras en steken daar een ronde of vierkante plek af, naar den vorm en den omvang, dien zij aan de burcht willen geven. Dan graven zij daarom een gracht en hoopen de uitgegraven aarde op. Met planken en balken wordt deze aarde zoo vast gestampt, tot zij de hardheid van *tapia* (pisé) heeft verkregen. Als de muur tot de vereischte hoogte is opgevoerd, wordt aan den kant dien men verkiest ²⁾ een poort afgemeten en van deze een houten brug over de gracht gebouwd. Van de burcht Gràd tot aan den Oceaan is de afstand 11 mijlen. De legers dringen in het gebied van Naco niet door dan met groote moeite, daar het geheele land laag weiland, rietmoeras en modder is.

Het itinerarium van Merseburg naar de burcht van Naco is onvolledig en heeft ons daardoor zeer veel moeite gekost. De Arabische text begint: »Van Burg tot mâ jalihi 10 mijlen naar de brug 50 mijlen». Daar Merseburg steeds het punt van uitgang is, en het wegvallen van het eerste deel van den naam hier zeer goed als eene slordigheid van den afschrijver kan verklaard worden, is tegen de verbetering »Van Merseburg» geen bezwaar. De woorden *mâ jalihi* betekenen woordelijk »wat er aan grenst» en zouden kunnen worden opgevat in den zin van »de richting van dat land». Wij zouden dan de eerste woorden als het opschrift van het itinerarium te beschouwen hebben en vóór de afstandsopgave van 10 mijlen eene groote lacune moeten aannemen. Doch het is evident, dat er eene lacune is na deze opgave, n. l. tusschen de woorden »10 mijlen» en »naar de brug 50 mij-

¹⁾ Woordelijk *is*. Misschien is het woord »noorden» uitgevallen, zoo dat men »ten noorden» zou moeten vertalen.

²⁾ Lees باب شاور en met Rosen باب.

len". Ik vermoed daarom — en Rosen heeft dit overgenomen — dat in de woorden *mā jalihī* een bedorven plaatsnaam schnilt en wel van het eerste station na Merseburg, dat dus in eene noordelijke richting 10 mijlen van deze stad ligt. De bedoelde lacune had ik vroeger alleen met »van daar" aangevuld. Doch een blik op de kaart bewijst dat er veel meer moet uitgevallen zijn. Want de brug over de Elbe, die men stellig niet zuidelijker dan Dömitz mag plaatsen, is veel meer dan 60 mijlen van Merseburg verwijderd.

De naam van Nacon's burcht beteekent volgens den text »grootte burcht". Zij moet liggen in Meklenburg tusschen de Elbe en de zee aan een meer. Hier vinden wij inderdaad ten noorden van het meer van Schwerin, tusschen dit en Wismar aan de zee een plaats, die nu zeer weinig meer beduidt, maar den naam aan het land gegeven heeft, n. l. Meklenburg of Mikilinburg, dat in dien tijd de hoofdstad (*inclyta civitas*, zooals Helmold ¹⁾ zegt) der Obotriten was. De naam dezer plaats beteekent werkelijk »grootte burcht" en wordt door Adam van Bremen en Helmold dan ook dikwijls door Magnopolis vertaald. De stad werd verwoest in 1164 en wel eenige jaren later hersteld, doch her kreeg nimmer den vorigen bloei. In het Slawisch zou deze naam Welegrād moeten luiden. Nu schijnt het eerste deel in onzen text te ontbreken. Maar bij eene verbetering, die ik nu eerst gevonden heb, doch die ongetwijfeld juist is, wordt de Slawische naam van de burcht werkelijk Wiligrād. Dat de Duitschers den naam vertolkt hebben, is geen vreemd verschijnsel. Van vele voorbeelden wil ik slechts één geven, door Kunik medegedeeld, dat Constantinopel bij de Noorwegers en IJslanders Mikligarör, d. i. Grootburcht heet. Er dus geen reden te betwijfelen, dat de bedoelde burcht werkelijk Meklenburg is.

Wat het land van Boreslaw betreft, dit strekt zich de lengte uit van de stad Praag tot de stad Kra-

kau, een afstand van drie weken. En het grenst in de lengte (d. i. ten zuiden) aan de landen der Turken.

De naam van den vorst is in het handschrift telkens bedorven, maar licht te herstellen. Kunik heeft wederom duidelijk gemaakt, dat hier alleen Boleslaw I, de Wreede, bedoeld kan zijn, die van 935—967 regeerde en door de Duitschers ook Burislaw geheeten wordt. Hij hielp o. a. keizer Otto in 955 in den oorlog tegen Nacon en diens bondgenooten. — Met den naam Turken in den text kunnen slechts de Magyaren bedoeld zijn, die ook door de Byzantijnen uit de 10^e eeuw en door Liudprand aldus genaamd worden, daar de dynastie oorspronkelijk eene Turksche was.

De stad Praag is gebouwd van steen en kalk en is de grootste handelsplaats in de Slawische landen. Russen en Slawen komen daar met hunne waren van de stad Krakau, en Moslems, Joden en Turken komen uit het Turksche gebied met koopwaren en Byzantynsche mithkâl's (waarschijnlijk zilverstukken) en nemen daarvoor van hen slaven en beverhuiden ¹⁾ en andere peltterijen. Dit land is van alle landen van het noorden het beste en het rijkste aan levensmiddelen. Voor één *peñsé* ²⁾ koopt men zooveel tarwe als een man voor eene maand behoeft, en voor denzelfden prijs zooveel gerst als men noodig heeft om een paard 40 dagen te voederen. Tien kippen gelden insgelijks slechts één *peñsé*. In de stad Praag maakt men de zadels, toomen en schilden, die in deze landen gebruikt worden ³⁾. In het land van Boheme vervaardigt men dunne, zeer los als netten geweven doekjes, die men tot niets kan

¹⁾ Lees الرقيق والقز.

²⁾ Lees hier en vervolgens فنسای voor قنشار.

³⁾ Lees المستعيلة.

gebruiken, maar die bij hen de vaste waarde hebben van $\frac{1}{10}$ *peñsé* en in den handel en het verkeer gebruikt worden. Zij gelden bij hen voor geld en men bezit daarvan kistjes vol. De kostbaarste zaken zijn voor deze doekjes te koop, zooals tarwe, slaven ¹⁾, paarden, goud en zilver. Een opmerkelijk verschijnsel is, dat de inwoners van Boheme donker van huid zijn en zwarte haren hebben. Het blonde type komt onder hen slechts weinig voor.

Deze passage is haast wel de belangrijkste van het geheele stuk. Het was niet bekend, dat Praag (door den schrijver Frâgâ geheeten) in dezen tijd zulk een voornaam punt van het handelsverkeer was. Het eigenaardige verschijnsel, dat men daar lapjes van een bepaalden vorm, op zich zelf zonder waarde, op de wijze van ons papiergeld gebruikte, is reeds door Vissering vermeld in zijn belangrijk werk »On chinese currency, coin and paper money», p. 29 ann. 2. Misschien moet men, zooals Jireček opmerkt, hieruit verklaren wat Helmold in zijn *Chronicon Slavorum* (I cap. 38) over de Rani of Rugiani, de bewoners van het eiland Rügen, verhaalt: »Porro apud Ranos non habetur moneta, nec est in comparandis rebus nummorum consuetudo, sed quicquid in foro mercari volueris, panno linteo comparabis». Bij denzelfden schrijver vond ik (I cap. 12 en 14), dat de Obotriten in Meklenburg jaarlijks aan den bisschop van Aldenburg als tiende betaalden voor elken morgen lands (*aratrum*) één maat koren, 40 *resticuli lini* (op de andere plaats *restes lini*) en 12 geldstukken van zuiver zilver. Ook dit moet misschien uit Abraham's bericht worden verklaard. — De juiste lezing en uitspraak van den naam der Praagsche munt heb ik te danken aan de scherpzinnigheid van Professor Dr. J. Karabacek te Weenen. Het Boheemsche woord *penjz* beteekent *munt*, 't verkleinwoord is *penjzek* (kleine

¹⁾ Lees *والرقيق*.

munt), de pluralis door Abraham in den text gebezigd be-
teekent in 't algemeen *geld*. De waarde der munt door
Abraham bedoeld en dus die der lapjes, waarvan tien in
waarde aan één muntstuk gelijk gesteld werden, kan ik niet
bepalen, maar zal niet moeilijk te vinden zijn.

Ik zal mij onthouden hier in bijzonderheden te treden
over den levendigen handel, die minstens reeds sedert de
9e eeuw tusschen Noord-Europa en Azië gedreven werd.
De Joden en later de Russen of Noormannen waren daarvan
de hoofdfactoren. En het is niet onwaarschijnlijk, dat in
Praag reeds zeer vroeg eene Joodsche colonie is geweest, al
is de sage dat zij zich daar reeds sedert de verwoesting van
Jerusalem gevestigd hebben, ook wat al te hyperbolisch. In
den tijd van onzen verhaler is Praag een stapelplaats voor
slaven en pelterijen, die vooral uit Krakau aangevoerd wer-
den door Russen en Slawen. Volgens Kunik waren de sla-
ven, die ter markt werden gebracht, meest krijgsgevangenen
van de Baltische Slawen. 't Is opmerkelijk, dat de schrijver
de Russen van de Slawen onderscheidt. Hoewel de heer-
schappij der eerstgenoemden in Rusland reeds eene eeuw
oud was, weet Abraham nog goed, dat zij eigenlijk Scandi-
naven zijn, zooals hij dan ook in een volgende passage de
zeeroovende Noormannen nog Russen noemt. De koopere
komen uit het zuiden, uit het Turksche of Magyarenland, er
zijn nu niet meer in de eerste plaats Joden, zooals vroeger
maar ook Moslems. Behalve met allerlei koopwaren beta-
len zij hoofdzakelijk met Byzantijnsch geld. Ik moet hier
opmerken, dat de lezing Byzantijnsch berust op eene zeer
waarschijnlijke textverbetering van Rosen. Deze zelfde mun-
was, zooals wij zullen zien, zeer gezocht in het noordooste-
lijkste land der Slawen, het rijk van Mieszko. Wij mogen
dus besluiten dat de Prager kooplieden deze munt voor den
handel met Krakau noodig hadden.

De weg van Merzeburg naar het land van Boreslav
is aldus: van daar (van Merzeburg) naar burcht Faliw
10 mijlen, van daar naar Nôbo-Grád 2 mijlen. Deze
burcht is van steen en cement en ligt eveneens (als

Merseburg) aan de rivier Čalâwa, en in deze valt de rivier Nûda (of Nauda). Van de burcht Nôbo-Grâd tot „de zoutziederij der Joden”, die ook aan de rivier Čalâwa ligt, 30 mijlen. Van daar naar de burcht Nûrandjîn (?), die aan de rivier Moldâwa ligt . . . en van daar tot het einde des wouds 25 mijlen. Dit woud is van hier tot het andere einde 40 mijlen lang, de weg gaat over bergen en door wildernissen. Aan het einde van het woud is een modderpoel van ongeveer 2 mijlen, waarover een brug is geslagen tot aan de stad Praag.

Dit itinerarium bevat wederom veel duisters. Ik heb vroeger gemeend dat in het begin eene lacune was, bij nader onderzoek is mij gebleken dat dit niet het geval is. De rivier Čalâwa moet de Saale (oudtijds Sala) zijn, waaraan Merseburg ligt, en daar aan dezelfde rivier het tweede station ligt en wel op 12 mijlen afstand van Merseburg, moet dit terug te vinden zijn, daar men wel mag aannemen dat Abraham in de afstanden van Merseburg tot de naburige plaatsen geen fouten gemaakt heeft. De naam van dit tweede station bestaat uit twee deelen, waarvan het laatste gemakkelijk als het Slawische *Grâd* d. i. burcht te herkennen is. 't Eerste gedeelte wordt in het handschrift eens *jrb*, de tweede maal *nwb* geschreven. Het is mijne meening, dat de laatste lezing juist is, en dat wij Nôbogrâd (= Nowogorod) moeten uitspreken, welke naam later tot Naumburg verduitscht is. Inderdaad is Naumburg het eerste groote station aan den heirweg van Merseburg naar het zuiden. Het is een zeer oude stad, die reeds in de 10de eeuw vermeld wordt, en bij de Middeleeuwsche schrijvers voorkomt onder de namen Noviburgium, Neoburgum, Neopyrgum, Naumburgum ¹⁾. Volgens Abraham valt bij deze plaats in de Saale eene rivier, die in het handschrift Nûda of Nauda

¹⁾ Ik heb deze en eenige andere opgaven te danken aan de hulpvaardigheid van Dr. W. N. du Rieu.

heet. Werkelijk valt bij Naumburg de Unstrutt (Unstr bij Cluverius) in de Saale. Omtrent den naam echter w ik geen verklaring te geven. — De weg volgt nu de riv tot 30 mijlen verder, waar men aan »de zoutziederij Joden» komt. Wel zijn er aan de Saale tegenwoordig se baden, zooals te Kösen en Sulza ¹⁾, niet ver van Na burg, maar eene plaats ten minste zoo zuidelijk ligge als Saalfeld, waarop deze naam toepasselijk zou kunnen z heb ik nog niet kunnen vinden. Van deze plaats g men naar een burcht aan de rivier Moldāwa. Het is nu duidelijk dat hiermede de Mulde (oudtijds Mlidāwa) doeld wordt, die naar Hof toe de Saale nadert. Doch afstand tusschen dit en het vorige station is weggeval en de naam der burcht is vooralsnog niet terecht te br gen. Want tot overmaat van ramp is met de afstands gave ten minste nog één station van het itinerarium uit vallen. Waar of wij de plaats aan de Mulde ook bep al (het eerst denkt men natuurlijk aan Zwickau), de afsta van dat punt tot den aanvang van het Bohemer woud stellig grooter dan 25 mijlen.

Ik kan de verzoeking niet wederstaan hier mede te d len wat ik dezer dagen over dit grensland van Slawen Saksen las in Helmold's *Chronicon Slavorum*. Na de g heele terugwijking der Slawen van de Beneden-Elbe werd in 1142 door graaf Adolf II van Holstein boden gezond naar Vlaanderen, Holland, Utrecht, Westfalen en Friesla om allen die gebrek aan land hadden, uit te noodigen n hunne huisgezinnen te komen om uitstekend land in be te krijgen, uitgestrekte gronden van groote vruchtbaarhe met overvloed van visch en vleesch en goede weiden cap. 57). Aan deze uitnoodiging werd door zeer vel gehoor gegeven, Eutin (*Utinensis civitas*) werd o. a. do Hollanders gecoloniseerd. Een dertigtal jaren later, to

¹⁾ Bangert verklaart in zijne uitgave van Helmold, p. 172b den na Sulcia door »salina ubi sal coquitur». Ook te Dürrenberg tusschen M zeburg en Naumburg aan de Saale is eene saline.

Albert de Beer het geheele Elbeland en Havelland onderworpen had en de Slawen zich meer en meer terugtrokken, werd andermaal een zeer groot aantal gezinnen (*populus magnus nimis*, cap. 88) uit Holland, Zeeland en Vlaanderen overgebracht en in de steden en dorpen der Slawen gevestigd. »Sed, voegt Helmold er bij, *et australe littus Albiae ipso tempore coeperunt incolere Hollandienses advenae, ab urbe Saleveldele omnem terram palustrem atque campestem, terram quae dicitur Balsemerlande et Marscinerlande, civitates et oppida multa valde, usque ad saltum Bojemicum possiderunt Hollandri*». In den tijd der Otto's was dit land aan de Slawen ontweldigd, doch later hadden dezen de Saksische bevolking weder verdreven en het land tot dezen tijd toe bezeten. Deze Hollandsche grenscoloniën geraakten spoedig tot zeer grooten voorspoed, increverunt divitiis super omnem aestimationem. Saleveldel is eene bedorven lezing voor Soltwedel d. i. de oude Hanze-stad Salzwedel ¹⁾.

Het land van Mieszko is het grootste der Slawische landen. Er is overvloed van koorn, vleesch, honig en visch ²⁾. Deze vorst vordert de belasting in Byzantijsche muntstukken (*mithkâls*) en betaalt hiermede zijne mannen, aan elk eene vaste som per maand. Hij heeft n. l. 3000 geharnaste soldaten ³⁾, van welke honderd zooveel waard zijn als duizend anderen. Van hem ontvangen zij hunne kleeding, paarden en wapenen en alles wat zij behoeven. Als een van hen een kind geboren wordt,

¹⁾ Toen ik dit schreef, wist ik niet dat over deze Hollandsche volkplantingen meer dan een geschrift bestond, en dat er groot verschil van meening is over het gewicht en den invloed daarvan. Korthedshalve verwijs ik alleen op von Wersebe's uitvoerige studie over dit onderwerp.

²⁾ Lees حوت.

³⁾ Vgl. Helmond II, cap. 13 «cum mille, ut ajunt, loriceis venit». Lees in den text دراع (vgl. Dozy *Supplément*).

ontvangt hij van het oogenblik der geboorte af, eene toelage voor het onderhoud daarvan, onverschillig of he van het mannelijk of het vrouwelijk geslacht is. Al de knaap volwassen is, huwelijkt de vorst hem uit e betaalt voor hem de huwelijksgift aan den vader van he meisje. Als het meisje huwbaar is, zoo verschaft d vorst haar een man en geeft de huwelijksgift aan hare vader. De huwelijksgift nu is bij de Slawen zeer groot juist zooals bij de Berbers gebruikelijk is. Als dus ee man twee of drie dochters krijgt, worden deze oorzaak dat hij rijk wordt. Als hij daarentegen twee of drie zoons heeft, wordt hij arm.

De naam Mieszko is slechts weinig in de Arabisch transcriptie veranderd n. l. tot Misjko. Misschien tusschen de twee eerste letters een j uitgevallen, maar k andere Arabische schrijvers komt de naam op dezelfde wijze voor en eveneens op Poolsch-Joodsche munten uit de 12 eeuw. Volgens Kunik's mededeelingen is er niet aan t twijfelen, of hier wordt de eerste Christelijke Polenvor Mieszko I bedoeld, die van 960—992 regeerde en in 96 na zijn huwelijk met de dochter van Boleslaw I, den k ning van Boheme, het Christendom aannam. Wat Abra ham over het rijk van Mieszko verhaalt, komt met eenig veranderingen ook voor in Kazwini's Kosmographie (II, 415). Deze verduidelijkt de laatste woorden, daar hij n zegt, dat de vorst de huwelijksgift van den vader des br degoms neemt om die aan den vader der bruid te geve Zoo begrijpt men hoe het hebben van zoons een oorzaak van verarming kan worden. Ook heeft Kazwini in plaas van »manschappen" het in 't Arabisch bijna gelijk geschr ven woord »voetknechten" met de bijvoeging, dat het la te drassig is voor ruitery. Eindelijk bevestigt hij mijne ve betering van *hút* (visch) voor *harth* (akkerland), daar k

¹⁾ In den text moet men uit Kazwini invoegen *أو كائن*.

daarvoor 't synonieme *samk* (visch) heeft. Ongelukkig leert hij ons niets naders omtrent de Byzantijnsche muntstukken. Merkwaardig is Abraham's vergelijking van de huwelijks-gift bij de Berbers. Wij mogen hierin eene bevestiging zien van de buitendien reeds groote waarschijnlijkheid, dat hij in Spanje thuishoorde.

Aan het rijk van Mieszko grenzen ten oosten de Russen en ten noorden de Pruisen. Deze laatsten wonen aan den Oceaan en spreken eene afzonderlijke taal, terwijl zij die hunner naburen niet verstaan. Zij zijn bekend om hunne dapperheid. Als een vijandelijk leger in hun land komt, wachten zij niet op elkander tot zij vereenigd zijn, maar elk snelt op den vijand los, zonder zich om iemand te bekommeren en slaat met zijn zwaard tot hij sterft. Dikwijls namelijk komen de Russen van het westen te scheep om in hun land te plunderen.

Volgens Kunik komt de naam Pruisen voor 't eerst voor bij den Geographus Bavarus omstreeks 910 onder den vorm Bruzzi, als deze ten minste niet later is toegevoegd. Het getuigenis van Abraham is alzoo een der alleroudste. Hier luidt de naam Brûs. Dat hijzelf het land bezocht heeft, is niet waarschijnlijk, maar zijne inlichtingen zijn juist. Wel is de Prûsiska nauw verwant met het Slawisch, doch dit kon Abraham moeilijk weten. Omtrent de woestheid en wreedheid der Pruisen geven latere Arabische schrijvers nog eenige bijzonderheden. — Merkwaardig is in deze passage vooral wat aan het slot gezegd wordt, dat Russische zee-roovers uit het westen landingen in het Pruisenland doen. Dit is geene vergissing. Rûs heeten bij de Arabische schrijvers uit de 9de eeuw uitsluitend de Noormannen, in de volgende na Rurik wordt de naam natuurlijk ook voor de tegenwoordige Russen gebezigd, maar men kent nog den oorsprong der beheerschers van Rusland: het zijn dezelfde Rûs, doch die zich elders gevestigd hebben. Abraham onderscheidt, zooals wij gezien hebben, de Russen van de

Slawen, en onder »de stammen van het Noorden», die zich tusschen de Slawen hebben ingeschoven en hunne taal hebben aangenomen, waarvan hij in den aanvang spreekt, worden later met name de Russen genoemd.

Ten westen van de Pruisen ¹⁾ is de stad der vrouwen. Deze bezitten akkers en slaven. Zij worden zwanger van hare slaven en als een van haar een knaap baart, doodt zij hem. Zij rijden te paard, voeren zelven oorlog en zijn vol moed en dapperheid. Ibrâhîm ibn Jakûb de Israëliet zegt: en het bericht over deze stad is waar. Otto, de Roomsche koning, heeft het mij zelf verhaald.

De Arabische text heeft hier niet *Brûs*, maar *Rûs*. □ verbetering is van mij. Kunik vindt die niet noodzakelijk, omdat het hier eene mythische stad geldt, waarvan Abraham het bestaan slechts op het gezag van anderen aannam en waarvan hem de ligging dus zelfs door keizer Otto slechts bij benadering kon worden aangegeven." Blijkbaar was hij het Amazonenland meer buiten den kring der bekende wereld naar de westersche nevelen verplaatsen. Hij heeft echter daarbij niet genoeg in het oog gehouden, dat er onmiddellijk op de beschrijving der vrouwenstad volgt, dat ten westen daarvan het land van Dantzig ligt, en dat naar Abraham's voorstelling, al moge die geheel onjuist zijn, dat stellig de stad der vrouwen tusschen Pruisen en het gebied van Dantzig in lag. Nu verschilt deze opgave niet veel van het door Kunik medegedeelde bericht van koning Alfred, den grootvader van Otto's gemalin, dat Maegdhâ-landen noorden van de Horithi, d. i. de witte Chorwaten aan de Weichsel ligt. De vraag is dus, of er eenige aanleiding bestond om in dit oord de Amazonensage te localiseeren. Het is misschien niet al te vermetel, indien ik dit verbaal zoek in den naam van het juist hier liggend stadje Frauenburg, dat als woonplaats van Copernicus bekend genoeg is

¹⁾ Lees البروس.

en dat, hoe onbeduidend het tegenwoordig ook is, sedert eeuwen en nog de bisschopszetel van Ermeland is. Volgens Daniel (in de Encyclopaedie van Erdsch u. Gruber) is Frauenburg in 1297 gebouwd door bisschop Heurich van Ermeland en wel, naar men zegt, ter eere eener adellijke Pruisin, die tot het Christendom overging. Maar men weet dat de uitdrukkingen »aedificavit" en »condidit" geenszins uitsluiten dat de plaats reeds vroeger bestond. Bangert, de geleerde uitgever van Helmold's Chronicon Slavorum, doet ditzelfde nadrukkelijk opmerken van vele steden in Lubeck en Meklenburg, waarvan verhaald wordt, dat zij door Duitse vorsten gesticht zijn, hoewel het reeds oude Slawische burchten waren. Dat wij hetzelfde ten opzichte van de stichting van bisschop Heinrich mogen besluiten, wordt hierdoor aanbevolen, dat men in de buurt van Frauenburg, op den weg naar Tolkemit, groote offersteenenvindt, volgens Daniel »met de sporen der vereering van den ouden spijs- en drunkschenker Kurcho". Bovendien werden juist de plaatsen, waar vroeger heidensche tempels waren geweest, bij voorkeur tot middelpunten der Christelijke Kerk gekozen. Misschien was te Frauenburg oudtijds een tempel van Siwa, de Venus Polaborum (Bangert p. 127), en was de adellijke Pruisin der sage eene priesteres bij dit heiligdom geweest. Frauenburg zou nog onder den naam Drusiana urbs voorkomen. Ik heb daarover evenwel niets naders kunnen vinden.

Daar Otto door Abraham Roomsche koning genoemd wordt en eerst in 962 door den paus gekroond is, mogen wij besluiten dat Abraham eerst na dit jaar geschreven heeft. Dit wordt bevestigd door zijne vermelding van Mieszko, die eerst in 960 aan de regeering kwam. Daar Boleslaw I van Boheme in 967 overleed, hebben wij ook den terminus ad quem. Nu weten wij dat Otto I eerst na 964 uit Italië is teruggekeerd en althans in 966 te Merseburg was, daar hij in dit jaar aldaar eene oorkonde uitvaardigde. In dit jaar, of misschien in 965, mogen wij dus Abraham's bericht stellen. Voor den laatsten datum pleit, dat hij geen melding maakt van Mieszko's overgang tot het Christendom,

die in 966 plaats had. In 967 stichtte Otto Maagdeburg waar hij sedert bij voorkeur woonde.

Ten westen van deze stad woont eene Slawische stam die het volk van Ubába heet. Hun gebied is moerassig en bevindt zich ten noordwesten van het rijk van Mieszk. Zij hebben eene groote stad aan den Oceaan met twee poorten en een haven. Zij bezitten voor deze haven voortreffelijke verordeningen. Zij zijn in oorlog met Mieszko; hun macht is groot; zij hebben geen koning en zijn niemands onderdanen. Hunne oudsten zijn hun bestuurders.

Dat met de groote havenstad, waarvan de inwoners met Mieszko in oorlog zijn, alleen Dantzig kan bedoeld zijn, was reeds mijne stellige overtuiging, toen ik vernam dat Kunik tot hetzelfde resultaat was gekomen. Over den naam van den volksstam zijn wij 't niet eens. Kunik zou er gaarne de Kasjuben in terugvinden, al kunnen wij dezen naam met zekerheid ook eerst in de 13de eeuw aanwijzen, maar hem weerhoudt de moeilijkheid, of liever de onmogelijkheid dit uit de Arabische charakters te maken. Mijne meening is, dat men met eene zeer kleine verandering Kújába moet lezen en daarbij aannemen, dat deze stam in de 10de eeuw wat noordelijker aan de Weichsel woonde dan later. Dantzig zal stellig niet onbeslist blijven. Wat Abraham over deze oude kooplieden-republiek mededeelt, was ons nog volkomen onbekend. De naam van Dantzig komt volgens Kunik eerst tegen het einde der 10de eeuw voor.

Wat het rijk der Bulgaren betreft, zegt Ibrahim ibn Jakúb: ik ben niet in hun land geweest, maar ik heb de Bulgaarsche gezanten gezien in de stad Merzeburg, toen zij tot koning Otto kwamen. Zij droegen nauwe kleederen en waren met lange gordels omgord, die met gouden en zilveren knopen waren versierd. Hun koning is hoog van rang en draagt een kroon op het hoofd. Hij heeft secretarissen, registers en provinciale gouver-

neurs, zijne bevelen en verbodsbepalingen worden ordelijk en in den vorm uitgevaardigd, zooals dit bij koningen en vorsten de gewoonte is. Zij verstaan andere talen en vertolken het Evangelie in de Slawische taal. Want zij zijn Christenen. Ibrahîm ibn Jakûb zegt: de Bulgarenvorst nam het Christendom aan, toen hij in een veldtocht tegen het land der Rûm de stad Constantinopel belegerde en de koning dier stad hem door goede woorden en groote geschenken wist te bevredigen. Een van de middelen om hem te bevredigen was, dat de koning hem zijne dochter tot vrouw gaf, en deze was het, die hem overhaalde het Christendom aan te nemen. De schrijver van dit boek (d. i. al-Bekri) zegt: uit deze woorden van Ibrâhîm volgt, dat zijne bekeering tot het Christendom na het jaar 300 der Hidsjra zou hebben plaats gehad. Anderen zeggen dat de Bulgaren die het Christendom aannamen dit deden ten tijde van koning Bosûs. Zij zijn tot den huidigen dag toe Christenen gebleven.

De kroon van den Bulgarenkoning, waarover Abraham spreekt, is die welke Symeon, die van 893—927 regeerde, van den paus ontving, nadat hij den titel van Tzâr had aangenomen, en die zijn zoon en opvolger Peter, die van 927—969 regeerde, eveneens droeg. De zoon van dezen Peter, Boris II, moest die in 972 afleggen, toen hij zijne waardigheid van onafhankelijk vorst verloor en Byzantijnsch vasal werd.

In het bericht over de bekeering der Bulgaren tot het Christendom zijn twee feiten met elkaar verward. Boris (of Bogoris), die zooals Kunik aantoont, waarschijnlijk door Bekri met zijn »koning Bosûs» bedoeld wordt, de vader van Symeon, omhelsde het Christendom kort na 860. Dit geschiedde vooral op aandrang zijner zuster, die in Constantinopel het Christendom had aangenomen. Het andere feit is, dat Peter in 927 naar Byzantium oprukte en bij den vrede de hand van Maria, de dochter van keizer Christophorus verkreeg. Aan deze laatste gebeurtenis is ten on-

rechte de bekeeringsgeschiedenis vastgeknoopt. Bekri heel dit wel ingezien, daar hij er bijvoegt dat volgens deze opgave de bekeering na het jaar 300 (= 913 n. Ch.) zo hebben plaats gehad en dat volgens anderen de bekeering reeds onder een vroegeren koning was geschied — Het bericht van Abraham over de vertolking van het Evangelie in het Slawisch in het Bulgarenrijk is eene kostbare bijdrage tot de beslissing der strijdvrage, waar het kerkelijk Slawisch eigenlijk thuis hoort.

Ibrâhîm zegt verder: Constantinopel ligt ten zuiden van Bulgarije, ten noordoosten van hen wonen de Petsjengen. Ten westen van Constantinopel is de zee van Venetië (Banâdjia), een zeeboezem, die uitgaat van de Syrische (d. i. Middellandsche) Zee, tusschen het Groot Land (d. i. Italië) en Constantinopel. Het Groote Land wordt omgeven door de zeeplaatsen van Rome en Longobardië en eindigt bij Aquileja. Deze streken vormen samen een schiereiland, dat ten zuiden door de Syrische Zee, ten oosten en noorden door den zeearm van Venetië wordt ingesloten, aan de westzijde eene opening heeft (d. i. met het vasteland verbonden is). Beide oevers van de Venetische golf, van waar zij in het westen uit de Syrische Zee begint, worden door Slawen bewoond, en wel de oostelijke oever door de Bulgaren, de westelijke door andere Slawenstammen. Deze laatsten zijn de dappersten en de naburige volken nemen zich voor hun geweld in acht en trachten in vrede met hen te blijven. Hun land is een hoog bergland met wegen die zeer zwaaie te begaan zijn. Over 't algemeen zijn de Slawen onverschaagd en strijdlustig, en als zij onderling niet oneenig waren, ten gevolge van de menigvuldige vertakkingen hunner stammen en splitsingen hunner geslachten, zou geen volk op aarde zich in macht met hen kunnen meten. De door hen bewoonde landen zijn de vruchtbaarste ¹⁾ en rijkste van alle, en zij leggen zich me

¹⁾ Lees ريعا voor ريعا.

ijver op den landbouw en andere takken van nijverheid toe, waarin zij alle noordsche volken overtreffen. Hunne waren gaan te land en ter zee naar de Russen en naar Constantinopel.

De korte beschrijving van de golf van Venetië en van Italië heeft Rosen en mij wel eenige moeite gekost, daar de text hier en daar corrupt is, maar geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. De golf heeft in Abrahams voorstelling eene meer oostelijke richting dan zij werkelijk heeft. Want met het bergland, waar de dapperste aller Slawenstammen wonen, schijnt wel Illyrië bedoeld te zijn. Merkwaardig is hetgeen hij over den hoogen trap van ontwikkeling van den landbouw bij de Slawen vermeldt.

De meeste stammen uit het Noorden (die zich tusschen de Slawen hebben ingeschoven) spreken Slawisch, ten gevolge hunner vermenging met hen. De voornaamste van deze zijn: de Trsjkin, de Ongliin, de Petsjenegen, de Russen en de Khazaren.

Abraham toont hier omtrent de landen ten noorden van de Zwarte Zee een even onduidelijke voorstelling te hebben als de oudere Byzantijnen, zooals blijkt uit zijne combinatie van Petsjenegen en Khazaren met de Russen. Dat de twee eerste de Slawische taal hadden aangenomen, is niet waarschijnlijk, maar mogelijk is het, dat Slawisch de algemeene taal van het handelsverkeer geworden was. Over de Russen heb ik reeds vroeger gesproken. Twee namen der door Abraham genoemde stammen zijn nog niet terechtgebracht. Vermoedelijk zijn zij bedorven. De tweede zou misschien, zegt Kunik, als *'Ovygγοι* (Hongaren) kunnen opgevat worden.

In het geheele Noorden is hongersnood niet het gevolg van het uitblijven van den regen en aanhoudende droogte, maar van overvloed van regen en aanhoudend hoog water. Gebrek aan regen geldt bij hen niet voor schadelijk, daar zij wegens de vochtigheid van den grond

en de groote koude daarvoor geen zorg koesteren. Zij zaaien in twee jaargetijden, in den zomer en in de lente, en oogsten tweemaal. Hetgeen zij 't meest verbouwen is gierst. De koude is bij hen gezond, ook als zij hevig is, de warmte daarentegen schadelijk. Zij kunnen niet in de Longobardische landen reizen wegens de hitte die daar groot is en de Slawen doet omkomen. Wanneer zij bevinden zich alleen wel bij die temperatuur, waarbij de menging (der vier elementen van het lichaam) in gestolden toestand is. Smelt deze en wordt zij heet, dan verkwijnt het lichaam en is de dood het gevolg. Zij hebben twee ziekten, waarvan bijna niemand bevrijd blijft: roos en haemorrhoiden. Zij vermijden het eten van jonge hoenders, daar dit naar hunne meening voor hen schadelijk is en de roos bevordert. Maar zij gebruiken rundvleesch en ganzenvleesch en dit bekomt hun goet. Zij dragen wijde kleederen, maar de mouwen zijn van anderen nauw. De koningen houden hunne vrouwen afgesloten en zijn zeer ijverzuchtig op haar. Soms heeft een hunner twintig en meer echtgenooten. Hunne voornaamste vruchtboomen zijn appel-, peeren- en perzikenboomen. Er is een zwarte ¹⁾ vogel met groene tint, die alle geluiden van menschen en dieren kan nabootsen. Men vangt hem en gebruikt hem op de jacht ²⁾. Zijn naam is in 't Slawisch *sbā*. Verder is er een velcroen, dat in 't Slawisch *tetra* heet. Zijn vleesch smaakt voortreffelijk. Hij doet zijn kreet uit de toppen der boomen op een parasang afstand en verder hooren. Er zijn twee soorten van deze vogels: zwarte en gevleete, die schooner dan pauwen zijn. De Slawen hebben verschillende snaar- en blaasinstrumenten. Een der laatste is meer dan twee el lang. Een hunner snare

¹⁾ Lees غريب.

²⁾ Lees فيصيدون به.

instrumenten heeft acht snaren en is van binnen plat, niet gebogen. Hun wijn en sterke drank wordt uit honig bereid.

Bij de vertaling van de namen der twee ziekten, waaraan bijna alle Slawen zijn blootgesteld, ben ik Rosen gevolgd, hoewel ik niet zeker ben of hij juist heeft vertaald, zelfs niet of hij met recht *al-bawácír* voor *an-nawácír* heeft gelezen. Dit laatste beteekent volgens Dozy's vriendelijke mededeeling, die dit woord in zijn *Supplément* zal behandelen, *fistelgezwellen*, in 't bijzonder aan den anus, en in verband hiermede zou men ook *homra* kunnen verklaren, dat door roos vertaald is, wat de gewone beteekenis is, maar ook voor een soort van leelijke puisten gebezigd wordt. Maar daar Abraham van twee ziekten spreekt, waarvan bijna niemand bevrijd blijft, zou men eerder geneigd zijn, aan mazelen en roodvonk of dergelijke te denken. Inderdaad dragen in Spanje de mazelen nog den Arabischen naam *alfombra*, maar voor *rih al-bawácír* of *an-nawácír* heb ik noch in de woordenboeken, noch bij een vluchtig onderzoek van Arabische medische werken de beteekenis gevonden die ik zocht.

Over de twee vogels door Abraham vermeld, heb ik enkele opmerkingen te maken. In den text zijn twee fouten n. l. dat in plaats van *zwart* (*gírbíř*) staat *vreemd* (*garíb*) en »dat in plaats van »men gebruikt hem op de jacht» staat »men jaagt hem». Vooral wegens deze valsche lezingen heeft Kunik slechts aarzelend durven voorstellen in *sbá* het Czechische *spak* of *spaček* terug te vinden, dat *spreeuw* beteekent. Inderdaad is het ongerijmd, dat men dezen vogel als wild beschouwt en een vreemden vogel noemt. Doch neemt men mijne twee, graphisch zeer na voor de hand liggende, verbeteringen aan, dan is hieromtrent alle twijfel opgeheven. De zwarte vogel met den groenen tint, die alle geluiden van menschen en dieren kan nabootsen, moet in midden-Europa de spreeuw zijn. Het was, geloof ik, nog niet bekend, dat men, van de laatste eigenschap gebruik makende, hem op de jacht als lokvogel bezigde.

Tetra is, zooals men weet, de naam van den fasant, maar

is in oostelijk Europa op andere vogels overgebracht, zooals het korhoen, het auerhoen enz. Abraham combineert naar het schijnt wat hij van de fasant wist, »die schooner is dan de pauw», met hetgeen hij in Duitschland van het auerhoen gezien of gehoord had. Want zijne beschrijving van het balderen des vogels (zooals men dit in Drenthe van de korhoenders zegt) is op het auerhoen toepasselijk, dat inderdaad niet op den grond, maar op een tak gezeten baldert ¹⁾.

Wat Abraham over de honigdranken mededeelt, bevestigt wat wij van elders reeds wisten. Deze en niet het bier waren in de Slawische landen tot voor betrekkelijk korten tijd de volksdrank en worden eerst in de laatste jaren verdrongen en wel voornamelijk door den brandewijn. Reeds in ouden tijd, leert Hehn, verstond men in Illyrië de kunst uit honig een drank te bereiden, dien Aristoteles heerlijk, krachtig en den wijn gelijk noemt. Iets dergelijks moet door Abraham bedoeld zijn, terwijl hij daarnaast eene andere bereiding kende, die sterker en geestrijker was.

Hiermede eindigt het citaat van Abraham Jakobszoon bij Bekri, die onmiddellijk een citaat uit Mas'ûdi, een ouder tijdgenoot van Abraham, laat volgen. In een van de werken van dezen schrijver, die tot ons gekomen zijn, »de Gouden Weiden» getiteld, vinden wij (III p. 62 seqq. der Parijsche uitgave) een stuk over de verschillende Slawische stammen, waarvan echter de namen zoo corrupt zijn, dat men tot nog toe slechts enkele terecht heeft kunnen brengen, zooals de Croaten en de Serben. Dit stuk wordt hier zeer verkort teruggegeven, maar daarentegen vindt men hier vele bijzonderheden, die in het genoemde boek ontbreken en de mededeeling waard zijn. Zij zijn de volgende:

De stam van welke wij gezegd hebben dat zij Serben heet, is een van de oostelijkste. Als hun vorst gestorven

¹⁾ Zie Burgersdijk, *De dieren*, II, pag. 374 seq.

is, verbranden zich velen met hem en worden ook zijne paarden verbrand. Hunne gebruiken hieromtrent gelijken op die der Indiërs. Bij het verbranden der dooden zijn zij lustig en vroolijk en zij zeggen dat zij dit zijn, daar hun God zich over den gestorvene erbarmd heeft. De vrouwen des overledenen snijden zich met messen in de handen en in het gezicht en als eene beweert dat zij hem bemind heeft, hangt zij een strik op, klimt op een stoel, doet het koord om den hals en stoot de stoel weg. Zoo blijft zij spartelend hangen tot zij dood is en wordt dan met haren echtgenoot verbrand. — De vrouwen zijn kuisch na het huwelijk, doch als een meisje een man bemint, gaat zij naar hem toe en bevredigt haar verlangen. Als een man huwt en vindt zijne vrouw maagd, zegt hij: „als er iets goeds aan u was, zouden de mannen lust in u gehad hebben en hadt gij u wel eenen minnaar uitgekozen” — en zendt haar weg en wil niets meer van haar weten.

De landen der Slawen zijn zeer koud en wel is de koude bij hen het hevigst, als de nachten door de maan verlicht en de dagen helder zijn. Dan is de koude groot en vriest het zoo sterk, dat de aarde als steen is en alle dranken gestold zijn. Bronnen en stroomen bedekken zich met een steenharde korst. Als men water uit den neus laat loopen, wordt de baard bedekt met ijsplaatjes als glas, die men moet afbreken, tenzij men zich bij een vuur verwarmt of onder dak komt. Als daarentegen de nachten donker, de dagen bewolkt zijn, dan verdwijnt de vorst en vermindert de koude. Doch dan vergaan vele schepen met allen die er in zijn, daar van de ijsschotsen der rivieren stukken als bergen tegen ze aanstooten. Soms weet een jongeling of krachtig man op zulk een ijsklomp te springen en zich alzoo te redden.

Baden hebben de Slawen niet, maar zij maken een vertrek van hout, waarvan zij de reten toestoppen met iets dat op hunne boomen groeit en op watermos

gelijkt, en dat zij *moch* noemen. Zij gebruiken dit ook voor hunne schepen in plaats van pek. In een hoek van dit vertrek bouwen zij een vuurhaard van steen en laten daarboven eene opening om den rook uit te laten. Als nu de haard heet gestookt is, maken zij het luchtgat dicht en sluiten de deur. In het vertrek zijn water vaten, waaruit zij nu water gieten op den gloeienden haard, zoodat de dampen opstijgen. Elk heeft een bundel hooi in de hand, waarmede hij de lucht beweegt en naar zich toe haalt. Dan openen zich de poriën en het overtollige van hunne lichamen komt uit en loopt in stroomen van hen af, zoodat er geen spoor van uitslag of gezwel op een van hen meer te zien is. Zij noemen dit vertrek *itba*.

Hunne vorsten reizen in groote vierwielige wagenen, die op de vier hoeken stevige palen hebben, waaraan in geverwde ijzeren kettingen de met zijde bekleede koe hangt ¹⁾. Die daar in zit wordt niet zoo geschud als de wagen. Ook gebruiken zij ze voor zieken en gewonden.

Wat over de plechtigheden bij het overlijden van een aanzienlijk man gezegd wordt, komt in hoofdzaak overeen met hetgeen Ibn Fadhlân, die in 922 als gezant van den chalië van Bagdad bij den koning der Wolga-Bulgaren was, over de Russen mededeelt, die met hunne waren de Wolga afgekomen waren en zich daar gelegd hadden. Hij woonde daar lijkdienst bij met vele zonderlinge plechtigheden, maar ook hier offert zich de geliefkoosde vrouw vrijwillig op, om gedood en met haar echtgenoot verbrand te worden. Ook de stemming der overlevenden is dezelfde. Toen de verbranding plaats had, begunstigd door een stevigen wind, zag de gezant een Rus iets tot den tolk zeggen. »Ik vroeg, zegt Ibn Fadhlân, wat hij hem gezegd had en kreeg tot ant-

¹⁾ »Carruca in morem lecticae instructa» Lupus Servatus aangehaald in Bangerts uitgave van Helmold p. 246 noot.

voord: »Gij Arabieren, zeide hij, zijt een dom volk; gij leent hem dien gij het liefst van allen gehad en het hoogst vereerd hebt en werpt hem in de aarde, waar kruipende dieren en wormen hem verteren. Wij daarentegen verbranden hem in een oogenblik, zoodat hij onverwijd in het paradijs komt.” Daarop begon hij uitbundig te lachen en zeide: »Zijn God wijst hem zijne liefde door den wind dus te doen waaien, zoodat hij hem in een uur tot zich kan nemen” En in de aarde voegt Ibn Fadhlân er bij, in minder dan een uur was hij verbrand.

De beschrijving van het zweetbad komt nauwkeurig overeen met wat nog heden algemeen in Rusland gebruikelijk is. Het Slawische woord voor mos was in den text een weinig verdorven, maar met zekerheid te herstellen, daar uit de beschrijving duidelijk blijkt, dat werkelijk mos bedoeld wordt. Aan den naam van de zweetkamer zelf, *itba* of *atba*, laten zich belangrijke vragen aanknoopen. Vermoedelijk is hij afgeleid van den wortel *tap* (heet zijn), dien men in 't Slawische werkwoord *topiti* (verwarmen), het adjectief *teply* (warm) en den plaatsnaam Teplitz aantreft. De laatste plaats is zoo genoemd naar de heete bronnen, evenals Tiflis in Armenië. Heeft men nu daarin het grondwoord van het welbekende woord *Stube*, dat bij de Slawen onder de vormen *staba*, *izba* voorkomt en dat oorspronkelijk juist hetzelfde beteekent? Kunik meent stellig — en ik ben 't geheel niet hem eens — dat dit niet het geval kan zijn, maar vermoedt eerder dat dit woord *Stube* door de Goten het eigendom van gansch Europa geworden is. Men moet dan aannemen dat de Slawen bij de overname van het Gotische woord hun eigen woord verloren hebben, evenals dit in Rusland en bij de zuidelijke Slawen later weder door het woord *banja* verdrongen is.

In Rusland is nog tegenwoordig de zweetstoof in algemeen gebruik, en wel met het behoud der voorvaderlijke, niet zeer waardevolle, gewoonte om slechts eenmaal 's weeks hoofd en aangezicht te reinigen. Vele arbeiders worden zaterdagavonds door hun patroon naar de stoof gezonden. En zoo geschiedde het in vroeger tijd ook in Duitschland, getuige

uitdrukkingen als de »Stobbenpfennig» in Brunswijl zaterdagavonds aan de werklieden werd uitgedeeld. het eigenlijke zweet- of dampbad is aldaar reeds zeer door het waterbad vervangen, en zoo heeft ook het Stube zijne eigenlijke beteekenis geheel verloren.

Ik ben aan het einde van mijn taak gekomen en dat het mij gelukt is, U de belangrijkheid van het b van Abraham Jakobszoon aan te toonen. Natuurlijk ik slechts een zeer klein gedeelte kunnen mededeelen Kunik's onderzoekingen, die zich aan dit bericht vast pen en die ik zelf nog maar voor de helft ken. Wen wij dat de twee verdienstelijke Peterburgsche gele spoedig in staat mogen zijn, niet slechts het tweede de de Russische uitgave, maar vooral de Duitsche bewerk doen in het licht verschijnen.

VERSLAG OVER DE VERHANDELING

VAN DEN HEER W. MOLL:

GEERT GROOTE'S DIETSCH E VERTALINGEN.

Dat Geert Groote, toen hem het verlof om in het bisdom Utrecht te prediken door een listig besluit was ontnomen, zijn arbeid voortzette door het overbrengen van verschillende kerkelijke geschriften in de landtaal, is sinds lang bekend; zelfs de namen dier geschriften zijn door de mededeelingen zijner biografen voor de vergetelheid bewaard gebleven. Veilig mocht men onderstellen, dat deze vertalingen wel niet spoorloos verloren zouden zijn; ja, niet al te gewaagd scheen de gissing, lat de Dietsche Boetpsalmen, Litanieën en Getijdenboeken, lie in vele handschriften en oude drukken werden gevonden, an Groote's hand afkomstig zouden wezen. Maar het bewijs ontbrak; nergens scheen bij het vertaalwerk de naam van een overzetter vermeld te zijn. Intusschen lag er in de koninklijke Paulinische Bibliotheek te Munster een codex, die dien naam bevatte. Nauwelijks kwam dit den heer Moll re oore, of hij stelde de noodige onderzoekingen in, en de oor hem aangeboden verhandeling is de vrucht van hetgeen hij reeds vroeger had verzameld en sedert heeft gevonden.

Wat wordt er door deze verhandeling voor de wetenschap gewonnen?

Naarmate Geert Groote telkens meer blijkt eene belangrijke figuur in de geschiedenis onzer vaderlandsche kerk te wezen (al is zijne beteekenis eenigszins anders, dan men

vroeger meende), naar diezelfde mate neemt ook alles, wat hem betreft, in belangrijkheid toe. Van hem, den volksman, »die mit sinen heilighen leven ende levendighe exempel ende vurighe lere ende predicacie, als een apostel ons Heren, al dat crisdóm van Utrecht hevet verlichtet ende van menigher dwalinge tot Gode ghetogen ende bekeert'', kende men tot dusverre verschillende opstellen, preeken en brieven in het Latijn, maar slechts een paar stukken van geringen omvang in de landtaal. Thans daarentegen komt hij tot ons meteen aantal Dietsche vertalingen, waarin wij hem tevens als vertolker van kerkhymnen en als overzetter en glossator van psalmen en andere gedeelten uit den Bijbel leeren kennen. Het behoeft geen betoog, dat dit inderdaad eene aanwinst is, wyl het ons de taal doet kennen, waarmede hij zijne hoorders wist te boeien, de verklaringen, die hij van bijbelplaatsen placht te geven, de allegorisiatiën en moralisatiën, die hem tot een zoo geliefd volksleeraar maakten. Wel is waar zal de geleerde, die rustig in zijne kamer zat te schrijven, iets anders zijn geweest dan de boetprediker, die zijne improvisatiën over het volk uitgoot, maar zijne taal, zijne schriftverklaring en zijn geest waren toch in beide gevallen dezelfde. Wat wij dienaangaande uit zijne Latijnsche geschriften weten, is meer de maatstaf van hetgeen hij was voor de geletterden; wat wij uit deze Dietsche vertalingen en verklaringen leeren kennen, kan beter dienen tot aanwijzing van hetgeen hij was voor het volk.

Want aan het volk gaf hij deze liturgische geschriften hier en daar van glossen voorzien, in handen, en dit geef er in de tweede plaats eene eigenaardige beteekenis aan. Wij hebben hier, om zoo te zeggen, eene peilschaal van den kennis en geestesontwikkeling der groote menigte ten tijde van Gerrit de Groote. Zegt deze in den proloog, waari hij de beginselen uiteenzet, die hem bij de vertaling hebben geleid: »Die gemeynte niet en weet wat iubilieren is'', dat kunnen wij er zeker op aan, dat dit woord in zijne dagen door haar niet werd begrepen. Schrijft hij in zijne eerste glosse op Psalm VII: »Dese salme is swaer, ic wils u wa beduden'', dan blijkt daaruit, dat een thans niet al te moei

lijk lied destijds geenszins licht mocht worden geacht. Meent hij in eene aantekening op Psalm XLI te moeten opmerken: »Dese yordaen is dat water, daer Cristus in ghedopet wert», dan pleit dit niet voor de uitgebreidheid der bijbelkennis, die hij bij zijne lezers onderstelde. De waarde van dit een en ander ligt niet in de zaken op zichzelve, maar in de zaken in verband met den tijd. Er zijn méér fragmenten van bijbelvertalingen uit de middeleeuwen; er zijn méér glossen, bij die vertalingen gevoegd; maar zelden of nooit kan men met zekerheid zeggen, wanneer zij zijn vervaardigd en voor wie. Hier daarentegen hebben wij te doen met een werk uit 1383 of '84, uitsluitend ondernomen met het oog op het volk. De volksontwikkeling zelve is er uit te kennen.

Bij deze belangrijkheid op biographisch en cultuur-historisch gebied moet eene derde worden gevoegd. Het »*communis vinculum*» wordt in studiën als deze op treffende wijze penbaar. Levert de kerkhistoricus een schoon gedeelte tichtelijke volksliteratuur, de taalgeleerde neemt het dankbaar aan, om er voor zijn vak winst mede te doen. Toen het Middelnederlandsch na eeuwenlange verwaarloozing enkelijk zijne wetenschappelijke beoefenaren vond, zochten dezen zij voorkeur naar dichtwerken, in die taal geschreven. Later zagen zij in, dat het proza veel beter waarborgen oplevert voor de juistheid der woordenkeus en de zuiverheid der spraak- en kunstige vormen. Thans zijn zij dankbaarder voor een stuk en ongebonden dan in gebonden stijl. Die dankbaarheid wordt grooter, wanneer — gelijk niet altijd gebeurt — de schrijver vermeld staat, en deze een man is van welverdiende naam. En nog hooger stijgt zij, als de tijd der vervaardiging niet bij benadering, maar met zekerheid kan worden bepaald, wijl het gegeven letterkundig voortbrengsel sedan kan strekken tot vaststelling van hetgeen in een zeker jaar door een bevoegd persoon als goed Dietsch werd beschouwd. Aan deze gunstige omstandigheden nu, die slechts zelden voorkomen, beantwoorden de vertalingen, ons door den heer Moll aangeboden. Zij zijn door een geletterd volkman als Geert Groote in den jare 1383 of '84 gemaakt, en de critische vraag, of deze hierbij als onafhankelijk vertolker,

dan wel als verbeteraar van eene reeds bestaande vertaling is te werk gegaan — het laatste schijnt het meest aanmerkelijke te wezen — doet blijkens den proloog weinig zake. De zuiverheid van den tekst is daarenboven door omstandigheid, dat het afschrift hoogstens vijftien jaren de vertaling is vervaardigd, genoegzaam gewaarborgd.

Er is nóg een punt, waarop hier de aandacht moet worden gevestigd. Veel moge bekend zijn aangaande de kerkelijke liturgieën, — de geschiedenis der kleinere, en voor persoonlijk gebruik bestemde liturgische schriften nog voor een goed deel in het duister. De heer Moll heeft getracht, hierover eenig licht te verspreiden, en daarin zijne verhandeling bijeengebracht, wat hij betreffende oorsprong en het gebruik van de zeven Boetpsalmen, Litanieën, de Getijdenboeken in het algemeen, en de d'Groote vertaalde in het bijzonder, heeft kunnen vinden. Het persoonlijk gevoelen van den schrijver bij de waardeering dier geschriften niet zonder invloed is gebleven, zal niemand verwonderen; evenmin, dat niet alle leden der Commissie, geroepen werd om over zijnen arbeid verslag uit te brengen in zijne beschouwingen deelen of zich verantwoordelijk stellen voor zijne opvatting van sommige kerkelijke zaken leerstukken. Dit neemt echter niet weg, dat ook dit deel der verhandeling naar aller eenparige meening groetenschappelijke verdiensten heeft.

De Commissie zal niet noodig hebben, aan het gesproken meer toe te voegen, om haar gunstig oordeel over deze langrijke bijdrage tot de kennis van Geert Groote, de volle ontwikkeling onder zijne tijdgenooten, de taal zijner dagen en de door hem vertolkte liturgische schriften te rechtvaardigen. Haar blijft slechts over, uwe vergadering te adviseren tot het opnemen der aangeboden verhandeling met daarbij behorende bijlagen in de werken der Akademie. Voorts meent zij hare belangstelling in dezen nieuwen arbeid van ons geacht medelid niet beter te kunnen toonen, dan door zijne aandacht ook nog te vestigen op de jongste lijst van Groote's geschriften bij Bonet-Maury, *Gérard de Groote*, Paris 1878, p. 91—94; op *De [berijmde] zeven Boetpsalmen*, uit

gegeven door Meijer in de *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Dl. V, blz. 187—239; op het *Verslag van en mededeeling uit twee tijdenboeken der veertiende eeuw*, door denzelfden schrijver geplaatst in de *Verhandelingen der Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut*, Dl. VI, blz. 32—70; op de *Taalkundige Bijdragen* onder redactie van Cosijū, Kern, enz., Dl. II, blz. 57 v., waar het in Bijlage XIV genoemd Heidelbergisch fragment geheel is afgedrukt, en op Serrure's *Vaderlandsch Museum*, Dl. V, blz. 318—336, waar het gansche gedicht, waartoe dat fragment behoort, te vinden is; bovenal echter op Karl Regel, *Mittelniederländische Psalmen, Hymnen und Gebete*, Gotha 1864, waar eenige in de Bijlagen opgenomen stukken alreede naar twee Gothasche handschriften zijn uitgegeven. Ten slotte spreekt zij den wensch uit, dat de schrijver kunne besluiten tot eene critische uitgave van deze Dietsche vertalingen in haar geheel, hetzij achter zijne verhandeling, hetzij in de Werken der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde of waar hij overigens goedvinden mocht. De taalwetenschap zou er grootelijks door worden gebaat.

M. DE VRIES.

TH. BORRET.

J. G. R. ACQUOY.

DE ONDERTEEEKENING
VAN EEN
GRIEKSCH-EGYPTISCH KOOPCONTRACT OP
PAPYRUS.

IN HET

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

MEDEDEELING VAN

C. L E E M A N S.

Naar aanleiding van eene door V. Gardthausen in zijne
Griechische Palaeographie voorgestelde verklaring.

Onder vele en belangrijke Grieksch-Egyptische oorkonden op papyrus, die in het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden bewaard worden, mag aan eene overeenkomst van verkoop en koop uit het einde van de tweede eeuw vóór onze jaartelling eene voorname plaats worden toegekend. Het handschrift was het eerste van dien aard en inhoud, welks tekst in eene zeer naauwkeurige afbeelding bekend gemaakt en door eenen uitnemend bevoegden geleerde met uitvoerige aantekeningen toegelicht en verklaard werd en daardoor al spoedig eene algemeene bekendheid verkreeg. Met de verzameling van den Zweedschen Consul-generaal in Egypte, ridder d'Anastasy, werd het in 1828 door de Nederlandsche Regering aangekocht en aan het Museum toegevoegd, waar het, onder de merken I. 414 in den Catalogus der Egyptische Afdeeling: *Description raisonnée des monumens Egyptiens*, omschreven, evenals al de overige pa-

rusteksten der verzameling tentoongesteld is, en door belangellende bezoekers bezigtigd en geraadpleegd kan worden. In 1820 werd de Papyrus bij den heer d'Anastasy door den Pruisischen Generaal von Minutoli gezien. Met toewijding van den eigenaar deed de generaal op het, toen reeds twee glasruiten besloten, oorspronkelijk eenen doortekst vervaardigen, en zond dien over aan de Koninklijke Akademie der Wetenschappen te Berlijn. Daar het facsimile onmiddellijk op het oorspronkelijk kon worden doorgelezen en de tusschenliggende glasruit natuurlijk aan de afwezigheid hier en daar eenigszins afbreuk deed, zal het niet verwondering wekken, dat eene meer gezette en onbelemmerde vergelijking van het HS. zelf later gelegenheid leverde, om over enkele twijfelachtige, of ook minder duidelijk gelezen woorden en teekens een beter licht te doen werpen. Een gedeelte van den tekst in het nog niet ontdekt en dus ook geheel onbekend gebleven gedeelte van den Papyrus, kon eerst na 1828 aan den dag worden gebracht, toen de glasruiten verwijderd waren en het nog onzichtbaar gedeelte, ofschoon in vrij wat beschadigden toestand, ten gevolge van de stijve oprolling en de onafgebroken beklemming durende meer dan negentien eeuwen, weder aan het licht kwam.

In Berlijn werd het door von Minutoli overgezonden facsimile door Ideler aan de Akademie overgelegd, hield Bekker zich het eerst met de ontcijfering onledig en mogt deze niet in slagen om het grootendeels te lezen. Die taak werd spoedig door Böckh en Buttmann voortgezet, vooral met betrekking tot de nog onduidelijk gebleven gedeelten, vertalingen en teekens, met den uitslag dat, zooals Böckh meende, slechts zeer weinig en wat in de hoofdzak niet afdeed, nog onduidelijk gebleven was.

Die verzekering mogt toen welligt gegeven worden, later bleek echter dat zij niet zonder voorbehoud kon gegeven aangenomen worden.

Böckh deelde de uitkomsten van zijn onderzoek mede in een verhandeling aan de Akademie, die onder den titel van *Ärklärung einer Aegyptischen Urkunde auf Papyrus in*

griechischer cursivschrift vom Jahre 104 vor der christlichen Zeitrechnung von AUGUST BÖCKH, mit einer Tafel in *Steindruck* te Berlijn in 1821 in 4°. afzonderlijk het licht zag en in de *Abhandlungen der hist. philos. klasse der K. Preuss Akademie der Wissenschaften* 1820—1821, in 1822 werd opgenomen.

Na Böckh werd de oorkonde al spoedig door andere geleerden in behandeling genomen. In 1821 reeds door E. Jomard, *Remarques sur un ouvrage intitulé Erklärung eines ägypt. Urkunde auf Papyrus von Aug. Boeckh* Par. 1821 8°, en door denzelfde, *Traduction du Papyrus de Ptolemaïs*, Par. 1822. 8°. Daar ik geen gelegenheid had om met deze geschriften kennis te maken, verkeer ik in het onzekere of welligt slechts een en hetzelfde werk onder twee verschillende titels aangehaald werd. Ook van Champollion Figeac vond ik een werk vermeld, dat evenmin tot mij gekomen is, en dat onder den titel van: *Eclaircissements sur un contract de vente égyptien en écriture grecque cursive, publié pour la première fois par Aug. Böckh, avec une nouvelle copie du papyrus gravée sur cuivre d'après deux facsimiles*, in Parijs bij J. M. C. Ebenhardt in 1821—1824 in 8°. in het licht verschenen is. Ofschoon daarin van twee facsimiles gesproken wordt, geloof ik echter dat die nadere bijdragen tot verbetering van de lezing van den tekst geene hulpmiddelen hebben aangebragt. Werden die afbeeldingen naar nieuwe doortrekken van het oorspronkelijk verkregen, dan geschiedde dit, evenals met het door von Minutoli bezorgde doortrek, terwijl het HS. tusschen de glasruiten bewaard was; maar ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat de facsimiles van Champollion beide tot dezelfde bron den door von Minutoli naar Berlijn overgezonden doortrek teruggebragt zullen moeten worden.

Young gaf in zijn *Account of some recent discoveries* i: 1823, blz. 65 en 147 eenige verbeterde lezingen, opmerkingen en gissingen, en hetzelfde geschiedde door Buttmann in zijne *Erklärung der griech. Beischriften auf einer aegypt Papyrus* in de reeds genoemde *Abhandlungen der Kön. Preuss. Akademie*, 1824.

In 1830 werd de geheele tekst afgedrukt, uitvoerig ver

klaard en toegelicht door Reuvens, in zijne *Lettres à M Letronne sur les Papyrus bilingues et Grecs etc.*, Leid. 4°. IIIe Lettre, p. 1—16, met uitzondering evenwel van den toen nog niet ontrolden tekst van den aanvang, met de korte inhoudsopgaaf van de oorkonde, welke toen nog verborgen was gebleven, en welker bestaan ook niet was vermoed.

De laatste uitgaaf eindelijk werd door mij geleverd in het 1e deel van de *Papyri graeci Musei antiquarii publici Lugduni-Batavi*, Lugd. Bat., 1843, 4°. pagg. 67—75, Tab. V, Pap. N, N°. 2—5.

In de platen van dit werk gaf ik slechts de facsimiles van enkele gedeelten der teksten, als proeven van het schrift, of ook, waar onduidelijke of beschadigde plaatsén, twijfelachtige lezingen of onopgeloste teekens, zulk eene bijvoeging verlangden of aan andere onderzoekers de middelen konden worden verschaft om betwijfelde lezingen te onderzoeken en te vergelijken, of nog niet ontraadselde zinnen en niet opgeheven bezwaren tot oplossing te brengen.

In den beginne was deze oorkonde in de wandeling als de Papyrus Anastasy bekend geworden; naderhand werd zij naar den naam van den kooper, met den naam van *Contract van Nechoetes*, ook wel met dien van *Contract van Ptolemaïs* aangeduid. Die laatste benaming was, zooals nader blijken zal, geheel en al verkeerd. Ptolemaïs had met het stuk niets te maken, dan voorzooover de priesters en priesteressen van den Ptolemaeus dienst in die stad, de hoofdstad van Opper-Egypte, gevestigd, volgens de voorgeschreven formulieren, vermeld werden.

Voordat ik overga tot het eigenlijk onderwerp van mijne mededeeling, zal eene naauwkeurige opgaaf van den inhoud van het geheele HS. in eene woordelijke vertaling, niet geheel overbodig geacht worden.

De geheele inhoud bestaat uit drie deelen; 1°. de korte opgaaf van den inhoud, vol met verkortingen, die echter voor den tijd geene zwarigheden konden bieden; 2°. de oorkonde of het contract zelf, en eindelijk 3°. de verklaring van behoorlijke inschrijving in de registers, van de rigtige voldoening van den koopprijs en van de vastgestelde regten. Het geheel was opgerold, oorspronkelijk

met een koordje dicht gebonden, en met een, ook thans nog bewaard gebleven afdruk in klei verzegeld.

Eerste gedeelte of kolom I.

1. In het XII jaar tevens het IXe jaar,
den 29 Tubi,
heeft verkocht ¹⁾
Pimonthes
5. en (zijne) broeders
(een stuk) onbebouwden grond,
(groot) $1\frac{1}{4}$ ellen ²⁾.
Gekocht heeft
Nechoetes.
10. de jonge, (voor) een talent koper.

Tweede gedeelte of kolom II.

1. Onder de regering van Kleopatra en Ptolemaios, bijgenaamd Alexander, de Philometoren, de Soteren, het XIIe jaar, tevens het IXe, ³⁾ onder het priesterschap
2. in Alexandria van de priesters ⁴⁾ van Alexander en

¹⁾ Eigenlijk, *geleverd*.

²⁾ *πῆχας*, zie later.

³⁾ Het XIIe jaar van Kleopatra (III Philadelphos) is tevens het IXe van Ptolemaios XI, Alexander I, en het 105^e vóór onze jaartelling.

⁴⁾ Die verschillende priesterschappen werden slechts eershalve genoemd, voor de tijdsbepaling van het contract waren zij overbodig. In de Griekse teksten schijnt het vermelden van de namen der priesters en priesters geen volstrekt vereischte geweest te zijn. In de stukken, die in het demotisch, de volkstaal, werden opgemaakt, worden die namen wel genoemd.

De diensten van de Ptolemaiïosson waren gevestigd, de voornaamste in Alexandrië, vereenigd met dien van Serapis, of Osor-Apis.

Sedert Ptolemaios I, Soter I, de dienst te Ptolemaïs, onder Ptolemaios II, Philadelphos, de dienst te Thebe, de oude hoofdstad van Opper-Egypte, in vereeniging met den dienst van Amon-ra-Soter, en onder Ptolemaios III, Evergetes I te Memphis, de hoofdstad van Neder-Egypte, in vereeniging met den dienst van Ptah.

1. de goden Soteren, en van de goden Adelphen, en van goden Evergeten, en van de goden Philapatoren, en van goden Epiphanen, en van den god

3. Philometor en van den god Eupator en van de goden Evergeten, onder de Athlophore van Berenike Evergetis, de nephere van Arsinoë Philadelphos en van de godin Arsinoë

4. Eupator, die (alle hunne betrekkingen bekleeden) in Alexandrië; maar in Ptolemaïs (in de Epistrategie) van de be, onder de priesters en priesteressen van Ptolemaios er, die (hunne betrekkingen aldaar bekleeden)

5. in Ptolemaïs, den 29 van de maand Tubi, voor Apollios, den beambte bij de Agoronomie van de Memnoneiën de beneden toparchie van den Pathuritischen Nomos;

6. heeft overgeleverd ¹⁾ Pimenthes (oud) ongeveer 35 r, (lengte) middelbaar, (kleur) donker, (huid) ruw, (hoofd) bl, aangezigt rond, neus regt; en Snachomneus, (oud) ongeveer 20 jaar, (lengte) middelbaar, (kleur) donker,

7. (huid) ruw, aangezigt rond; neus regt; en Semethis, van Persische (afkomst), (oud) ongeveer 32 jaar, (lengte) middelbaar, (huid) honigkleurig ²⁾, aangezigt rond, (neus) een weinig opgewipt; en Tathaut,

8. van Persische (afkomst), (oud) ongeveer 30 jaren, (lengte) middelbaar, (huid) honigkleurig, aangezigt rond, (neus) regt, met haren voogd, Pimenthes, die medeverkooper alle vier

9. kinderen van Petepsaës, (en) lederbereiders in de Memnoneiën, van de hun toekomstige bezitting (gelegen) in de zuidelijke gedeelte der Memnoneiën, Pakeis ³⁾

10. een en een vierde el ⁴⁾ onbebouwden grond, be-

) d. i. verkocht.

) d. i. lichtbruin.

) Welligt de Egyptische naam van het deel der Memnoneiën, waarin goed gelegen was.

) $\pi\acute{\eta}\chi\epsilon\iota\varsigma$ zijn $\pi\acute{\eta}\chi\epsilon\iota\varsigma$ οἰκονομῆτοι, cubitus areae. De vlaktemaat is de $\nu\alpha\alpha$, = 100 vierkante cubitus. Zulk een cubitus is een parallelogram 1 cubitus breed en 100 diep; $1\frac{1}{4}$ $\pi\acute{\eta}\chi\epsilon\iota\varsigma$ zijn dus 125 vierkante cubi- of 24 vierkante meter. Vergel. A. Peyron. *Pap. Taurin.* Vol. I. p. 135.

lend: ten zuiden de Koningstraat, ten noorden en ten oosten het huis van Pamonthes en Bokonsemis, diens broeder,

11. met eenen gemeenen muur, ten westen het huis van Pages, (den zoon) van Chmomprens met eenen midden-

12. doorgang, of wie ook van alle kanten belendenden mogen zijn. Kooper was Nechoetes

12. de jonge, (zoon) van Asoos, (oud) ongeveer 40 jaar, (lengte) middelmatig, huid (honigkleurig glad, aangezicht lang,

13. neus regt, een lidteeken midden op het voorhoofd; voor een talent koperen munt ¹⁾). De hoofdverkoopers en

14. die dezen koop bevestigen ²⁾ zijn die het goed overgaven, en van wie het overnam Nechoetes de kooper.

15. (Ik) Appollonios heb (in dezen verkoop) mijn ambt waargenomen ³⁾.

Derde gedeelte of kolom III.

1. In het jaar XII, tevens ook het IXe jaar den 20 Pharmuthis, is ingeschreven, ⁴⁾, in het bureel te Hermonthis,

2. waarbij Dionusios (de ontvanger is van de jaarlijkse tienden, naar den omslag van Psenchoons, den pachter der belastingen, welken (omslag)

¹⁾ Een talent koper = 6000 drachmen, of chalken, ongeveer f 102 tot f 105. — Vergel. A. Peyron. *Pap. Taurin.* Vol. I. p. 21 en volg.

²⁾ Hier worden de beide broeders, Pimenthes en Snachomneus bedoeld, die hier tevens als voogden, *κύριοι*, hunne zusters en deze bijstaande, optreden.

³⁾ De Agoranoom was de beampte, die in elken Nomos de koop- en verkoopakten verleed. Apollonios was op diens bureel geplaatst en onderteekende in die hoedanigheid het stuk.

⁴⁾ „Is ingeschreven” op regel 1, behoort bij „het regt van den koop”, regel 3, het tusschen inliggende geeft de nadere bijzonderheden en omschrijvingen. Het bureel van den trapeziet of bankier Dionusios was gevestigd te Hermonthis; de omslag der belastingen was gemaakt door den pachter Psenchoons, en bekrachtigd door de onderteekening van den controleur, (*ἀντιγραφεύς*) Herakleides. De *τραπεζίτης* nam voor den pachter der belastingen (*τελώνης*) de betalingen in ontvangst.

3. Herakleides de controleur door zijne onderteekening bekrachtigt, het regt van den koop.

4. Nechoetes de jonge (zoon) van Asoos (heeft gekocht een stuk) onbebouwden grond,

5. Een en een vierde el, in het zuidelijke gedeelte der Memnoneiën, hetwelk hij gekocht heeft van

6. Pimonthes en Snachomneus

7. (de zonen) van Petepsaïs, en van hunne zusters,

8. voor een talent koper. Regt 600 (drachmen) ¹⁾

9. Dionusios de bankier.

Ik heb bij deze vertaling, die met de weinige daarbij gevoegde aanmerkingen wel geene groote moeilijkheden of twijfelachtige plaatsen meer zal aanbieden, het niet noodig geacht, om op de zeer vele verbeteringen te wijzen, die door de juistere lezingen van Reuvens en zijne uitmuntende en nauwkeurige toelichtingen, in den tekst zijn aangebragt, en acht het evenzeer overbodig, de weinige aanvullingen en wijzigingen uitdrukkelijk te vermelden, die eene herieuwde vergelijking van het oorspronkelijke HS., nadat het uit de glasruiten uitgenomen, en het nog toegevouwen of ogerolde gedeelte ontwikkeld was, mij aan de hand heeft gegeven.

Ik zal straks de gelegenheid hebben, om op dit punt terug te komen, en meen voorloopig genoeg te hebben gezegd, om het eigenlijke onderwerp van mijne mededeeling over te gaan, en mijn daaraan verbonden vertoog zonder overwegend zwaar te doen volgen.

Een Duitsch geleerde, V. Gardthausen heeft in zijn, in een loop van dit jaar uitgegeven, geschrift: *Griechische Papyrographie* (Leipzig 1879; XVI, n 472 Ss. 8°. mit 12 zum Theil photolith. Tafeln) onzen papyrustekst, of eigenlijk meer bepaald de onderteekening van de koopakte behandeld. Hij heeft daarbij alleen het door Böckh geleverde facsimile ge-

¹⁾ 600 (drachmen), dus tien ten honderd van de koopsom.

volgd, mijne lezing en vertaling van het oorspronkelijke uitsluitend geraadpleegd, maar de zoo volstrekt onmisbare toelichtingen, verklaringen, bewijsvoeringen van Reuvens, volstrekt verwaarloosd, heeft die zelfs naar mijne overtuiging niet, dan alleen bij aanhaling, gekend.

De hoofdinhoud van zijn werk is niet zoozeer de Grieksche palaeographie, als wel de tachygraphie, die naar zijne meening als een vastgesteld, afgerond en ambtelijk erkend schrijfstelsel ¹⁾ met zekerheid tot in de tweede, misschien wel in de vierde eeuw vóór onze jaartelling moet opklimmen, en dus geheel onafhankelijk was van, en buiten betrekking stond met, de zoogenaamde notae Tironianae, die eerst onder het consulaat van Cicero uitgevonden werden.

Om zijne stelling te bewijzen beroept Gardthausen zich op onzen papyrus, in welks onderteekening, regel 15 van kolom II, hij niet de woorden *Ἀπολλ(ώνιος) κεχρ(ημάτικα)* maar de eigenhandige onderteekening van Kleopatra en Ptolemaios leest, en wel in tachygraphische schriftteekenen, die tot het door hem bedoelde schriftstelsel behooren, die dus niet slechts, overeenkomstig de letterlijke beteekenis van het woord snel, maar met meer of mindere verkorting geschreven waren.

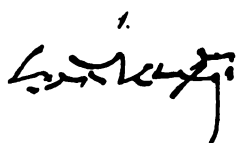
Zeker zou de ontdekking van eene eigenhandige naamteekening der bedoelde koninklijke personen, eene hoogst zeldzame, de eerste en eenige van dien aard zijn, en de oude papyrus voor liefhebbers van zulke autographen een schier onbetaalbare waarde bezitten; of die waarde echter ook op wetenschappelijk gebied hoog zou kunnen aangeslagen worden, komt mij zeer twijfelachtig voor.

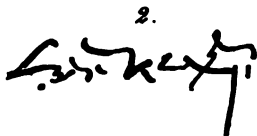
Doch de geheele ontdekking valt weg, wanneer de bewuste handteekening slechts die van eenen ondergeschikten beambte is, van eenen Apollonios, geplaatst aan het bureel van den Agoranomos in den Pathuritischen nomos.

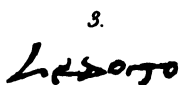
Het schijnt, ik wees er reeds op, dat Gardthausen de verhandeling van Reuvens niet gelezen, maar slechts uit aanhalingen, waarschijnlijk alleen uit mijne *Papyri graeci*,

¹⁾ „Vollständig ausgebildet und officiell anerkannt“.

EMANS, Grieksch-Egypt. Koopcontract.

1.

2.

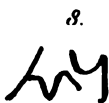
3.

4.

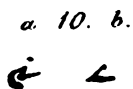

5.

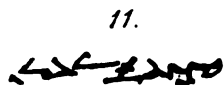

6.

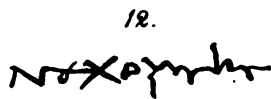

7.

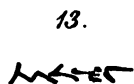

8.

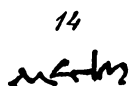
9.

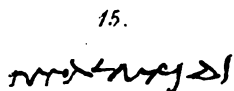

a. 10. b.

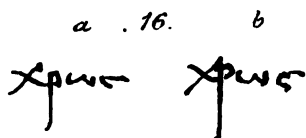
11.

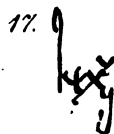
12.

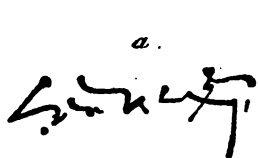
13.

14.

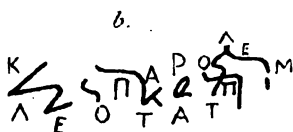
15.

a. 16. b.

17.

a.

18.

b.

kend heeft. Want hij brengt al de lezingen, verklaringen toelichtingen door Reuvs gegeven tot mij, en voert ook zijnen strijd jegens mij, waar die eigenlijk tegen Reuvs gericht zou moeten zijn. Toch had hij uit mijne inleiding op den tekst van den papyrus (*Pap. graeci* 67) en uit mijne aantekeningen zelve, waarbij ik steeds Reuvs verwees, zich behoorlijk kunnen inlichten.

Wanneer de opmerkingen en opvattingen van Reuvs juist waren, dan kon ik de bestrijding, al werd die ten tegte jegens mij gevoerd, laten voorbijgaan, maar nu geene enkele aanmerking van Gardthausen hout snijdt, al worden vaak met het grootste zelfvertrouwen en beslissend uitproken, wordt het mij een plicht voor mijnen onvergeten leermeester op te komen en den heer Gardthausen te wijzen. Ik ga daartoe over, met de woordelijke haling van zijne vertoogen.

Blz. 223 zegt hij. »Leemans weicht zuweilen und nicht immer mit Glück von der Lesung Böckh's ab».

Hij brengt echter geene voorbeelden bij. Toch bestaan afwijkingen en wel in zeer grooten getale, maar gegrond eene herhaalde en meer naauwkeurige vergelijking en stere lezing en verklaring van den oorspronkelijken tekst ven, terwijl voor Böckh slechts een, onder eenigszins onastige omstandigheden vervaardigde doortrek beschikbaar s. Ik heb intusschen geene aanleiding om, hetzij ik mij t of ook zonder Reuvs, met Böckh's opvattingen niet eenigen kon, van mijne meening terug te komen.

Misschien vindt Gardthausen zulk eene afwijkende lezing t betrekking tot de onderteekening van het contract, die kh als: »unleserlich und nicht mit gewöhnlichen Buchaben, sondern in tachygraphischen Noten geschrieben" chouwt, maar in welker laatste gedeelte (hier moet natrijk eene schrijf- of drukfout voor eerste aangenomen rden) toch de naam van Apollonios te erkennen is. z. 224 zegt Gardthausen: »wie Böckh vermuthen konnte, as der Name Apollonios in dem letzten Theil der nterschrift enthalten sei, ist mir vollständig rathselhaft. ielleicht liegt hier ein Schreib- oder Drückfehler vor,

»sodass Böckh, ebenso wie Leemans, an den ersten Theil »dachte”.

De zaak sprak van zelf; of overigens deze afwijking van Böckh's meening, door Gardthausen tot de »nicht glücklichen” gebragt kan worden, behoeft geen betoog.

Doch zien wij, hoe het met de hoofdzaak van deze onderteekening gesteld is »Ohne irgend wie Rechenschaft über »seine Auffassung zu geben,” zegt Gardthausen (blz. 223) »liest er” (Leemans) »'Απολλώνιος χρηματικά, und »übersetzt dies: ego Apollonius officii munus peregi.” Gardthausen acht het verder »nicht der Mühe werth mit Leemans darüber zu streiten, ob χρηματίζειν in diesem Sinne »gebraucht wird, weil schon seine Lesung vollständig in »der Luft schwebt.»

Over die luchtzweving handelen wij nader. Afdoende rekenschap van de door Reuvens en, op diens voetspoor, door mij aangenomen lezing zou Gardthausen in de *IIIe Lettre à Letronne* p. 13, 14 hebben kunnen vinden. Ik rekende het onnoodig haar te herhalen, maar meende te kunnen volstaan met de algemeene verwijzing tot het werk van Reuvens.

Maar een woord over χρηματίζειν, over welks betekenis de heer Gardthausen eenen strijd met mij niet der moeite waard noemt.

Hij had bij Peyron *Pap. Taur* I p. 151 en volgg., ook door mij in mijne *Papyri graeci* aangehaald, zich zelfs de gedachte aan eenen strijd over het bedoelde woord kunnen besparen. Χρηματίζειν heeft betrekking op elke ambtshandeling zoowel van de hoogere, zelfs de hoogste, als van de mindere en ondergeschikte beampten.

Zoo verklaart bijv., in eene onderteekening van eene overeenkomst wegens geleend koren, in *Pap. III*, van de Parijsche verzameling, Ptolemaios die onder den Agoranoom Dionusios (παρὰ Διονυσίου) aangesteld was: κεχρ, d. i. κεχρημάτικα »ik heb in deze voor of namens Dionusios den Agoranoom gehandeld, gefungeerd. Onder een Demotisch contract, *Pap. XX* van het Museum te Turijn, uit het 44^e jaar van Evergetes II, vindt men, eerst eene trapezietische inschrijving of registrering, en dan daaronder de ver-

klaring: 'Απολλώνιος ὁ πρὸς τῷ γρ(αφείῳ) κεχρ(ημά-
 τικα) L.μδ', Μεσόρη ἐπαγομένῳ β'. Zie A. Peyron,
Pap. Gr. Taurin T. I. p. 151, en ook B. Peyron, *Papiri greci
 del Museo Britannico di Londra e della Biblioteca Vaticana*,
 Tor. 1841, p. 65, over *χρηματίζειν, χρηματισμός* enz.
 Ik geloof niet dat, behalve de heer Gardthausen, iemand,
 die zich eenigszins met de taal der Grieksch-Egyptische con-
 tracten bekend heeft gemaakt, de tot nu toe aangenomen
 beteekenis van het woord betwijfelen zal.

Maar Gardthausen verwerpt onvoorwaardelijk de geheele
 meening van het woord (blz. 224): »Denn entweder ist jene
 Unterschrift tachygraphisch, oder sie ist es nicht. Wenn
 sie tachygraphisch ist, so ist die Lesung von Leemans
 irrthümlich, denn es stimmt auch nicht ein einziger Buch-
 stabe mit den sonst bekannten Zeichen. Wahrscheinlich
 glaubte aber Leemans jene Characteres mit Hülfe des ge-
 wöhnlichen Alphabetes entziffern zu können, und dann
 musste man zunächst an jene cursiven Buchstaben denken,
 in denen die vorhergehenden Theile der Urkunde geschrie-
 ben sind. Dass das cursive Alphabet der Urkunde selbst
 hier nicht ausreicht, hat bereits Böckh gesehen und jeder
 unbefangene Leser wird ihm darin Recht geben, dass die
 Unterschrift nicht gelesen werden kann: 'Απολλώνιος
 κεχρημάτικα.'»

Daargelaten of Böckh werkelijk die meening zoo bepaald
 als de zijne uitgesproken heeft, dan wel of zij hem niet
 veel meer door Gardthausen toegedicht wordt, willen wij
 aangaan, welke bedenkingen Gardthausen tegen de door Reu-
 ens en door mij aangenomen lezing meent te kunnen op-
 voeren.

Tachygraphie in de gewone technische beteekenis heb ik
 ieder geval niet in de onderteekening gezien, maar wel
 in dien tijd gebruikelijke loopend schrift, met de ver-
 kortingen, zooals die in de haastig geschreven, soortgelijke
 en onderteekeningen, ook nog in onzen tijd vrij alge-
 een voorkomen. Men vergelijke het op onze plaat onder

1. gegeven fac-simile, dat op het oorspronkelijk doorge-
 kken, bij veel overeenkomst, van het door Böckh gele-

verde (zie n. 2) toch nog eenig verschil toont, hetwelk niet mag worden voorbijgegaan.

Zien wij echter eerst welke bedenkingen Gardthausen tegen onze lezing in het midden brengt. »Jener nach links »gewendete spitze Winkel mit dem die Unterschrift be- »ginnt, kommt allerdings in der Urkunde selbst vor im An- »fange der 6ten Zeile und wird hier von Böckh und Lee- »mans durch $\alpha\pi[\epsilon\delta\omicron\tau\omicron]$ erklärt. Vielleicht hielten sie ihr »für das Zeichen der Praeposition $\alpha\pi\delta$, und glaubten das »auch der Name der Unterschrift mit $\alpha\pi\delta$ anfangen müsse. »Aber diese Annahme ist durchaus willkürlich, denn er- »stens bedeutet jenes zeichen auch nach Böckh und Lee- »mans nicht $\alpha\pi\delta$, sondern $\alpha\pi$; zweitens unterliegt die »Anwendung solcher conventioneller Zeichen bei einem Na- »men in der Unterschrift eines Contractes sehr gerechte »Bedenken; drittens verbietet sich diese Erklärung, sowohl »an der ersten, wie an der zweiten Stelle, weil Abkürzun- »gen in der Schrift alter griechischen Urkunden fast gar »nicht vorkommen. Selbst die Praepositionen, und speziell » $\alpha\pi\delta$, sind immer ausgeschrieben”.

Ik antwoord: Vooreerst heb ik het eerste teeken van 'Απέδοτο, op regel 6, (zie Pl. N°. 3) niet met 'Από, maar met 'Απ' verklaard; de π vind ik in het onderschrift in de omgebogen trek van de horizontale lijn van het eerste teeken, de ο in het kleine streepje of stipje daaronder, dat in Böckh's facsimile, ofschoon niet zóó duidelijk, toch ook aanwezig is, en zoo zal mijne lezing 'Απ, wel een weinig waarschijnlijker worden.

Ten tweede, komen conventionele teekens en in ieder geval verkortingen, bij namen in de onderteekening van contracten nog al veelvuldig voor; zelfs in het formulier van inschrijving van ditzelfde contract teekent de beambte Dionusios zich enkel met Δ (zie plaat N°. 4) en wordt diezelfde naam op den tweeden regel Διονυ geschreven (zie Pl. N°. 5).

Ten derde, komen verkortingen in het schrift der oude grieksch egyptische oorkonden zeer dikwerf voor. In den Papyrus van het Museum te Leiden, L kolom I, regel 9: ἐγρ (= ἐγραψεν); II. 2 ἀπει (= ἀπειλιώτου); aldaar 7,

ἀντιγρ' (= ἀντιγραφεύς); reg. 8 β (= βασιλικῶν) en τρ (= τραπεζίτου). In Contr. M. kol. I, reg. 11, ἀπ = (ἀπηλιώτου), 14 νο (= νότου), β (= βορρῆ), en το (= τόποι). Wij zouden deze voorbeelden schier in het on-eindige kunnen vermeerderen. Waarlijk, ik moet het er voor houden dat de heer Gardthausen met de oude Grieksch-Egyptische oorkonden zich al zeer weinig bekend heeft gemaakt.

Dat verder de voorzetsels, en met name ἀπό, altijd voluit geschreven worden, heeft met de verkorting van den naam Apollonios niets te maken; de heer Gardthausen zal toch in dien naam wel geen voorzetsel aannemen! Het eerste teeken op regel 6 van het contract, (zie Pl. N°. 6) kan niet anders dan voor 'Απ aangenomen worden. Wanneer de grondlijn van den hoek regt loopt (zie 7), dan heeft het teeken de beteekenis van eene α, beduidt ook 1/2, en dikwijls ook δραχμή, en in het algemeen eene verkorting. Is de grondlijn, even als hier het geval is, omgebogen, dan moet het teeken voor ἀπ genomen worden. Dit is bijv. het geval in den Papyrus van het Museum te Leiden L, waar men in kol. II, reg. 2 het teeken aan den aanvang en als verkorting van απει vindt, (zie Pl. N°. 8). Voor het overige kan en mag het teeken in ons contract niet anders dan voor 'Απ genomen worden. 'Απέδοτο kan hier niet gemist, en, zooals Gardthausen wil, met 'Εδοτο vervangen worden. Het eerste is het wettige, geeikte woord voor de handeling van den verkooper, die het verkochte »afgeeft'', d. i. »overlevert''. Zie Papyrus van het Museum te Leiden M, kol. I, reg. 4; II, 7, en in ons contract N, kol. I, reg. 3; II, 13. Daarom heet de verkooper ὁ ἀποδόμενος, en niet ὁ δόμενος; terwijl de kooper, ὁ πριάμενος, ἐδέξατο het verkochte »ontving, aanvaarde''. Διδόναι ἐντευξιν, ook ἀποδιδόναι ἐντευξιν, is »een smeekschrift, een adres indienen, overgeven'', bijv. in Pap. Leiden G, kol. I, 5 en H, reg. 5 τῆς δεδομένης ἐντευξεως; Pap. D, I, 5—7: ἀπέδωκα-τὴν-ἐντευξιν; maar διδόναι τόπον, in de beteekenis van »een stuk grond verkoopen'', laat zich in de Grieksch-Egyptische koopcontracten niet denken. De verkooper ἀποδίδοται

d. i. »levert het verkochte af of over», hij »laat het over aan den koper, maar hij »geeft» het hem niet.

Om nu toch iets van het teeken, den genoemden hoek, te maken, geeft Gardthausen er eenvoudig de waarde of bestemming van een aanvullingsteeken, »Füllungszeichen» aan van eene soort van »koronis zwischen den zwei verschiedenartigen Theilen der Urkunde, dem sogenannten Protocol »und dem eigentlichen Contracte.» Zulk een aanvullingsteeken zou, naar mij voorkomt, hier aan het begin van eenen nieuwen regel al eene zeer zonderlinge plaats innemen. Ook zou het gebruik van zulke teekens met die bestemming nog in soortgelijke contracten moeten aangewezen worden.

Gardthausen beroept zich (bl. 225) op Grieksche of schriftten, waarin zulke aanvullingsteekens op dezelfde wijze gebezigd zouden voorkomen en verwijst naar I. 191 van het *Corpus Inscr. Graec.*, en II. 1906. Ik kon op de Universiteitsbibliotheek te Leiden slechts de eerste dier aanhalingen nazien, de aflevering met de tweede was aldaar nog niet ontvangen. Maar in dat eerste opschrift heeft de liggende of horizontale streep achter het woord *zo* niets te maken met het hoekvormige teeken, of nota van ons contract. Als het eenige beteekenis heeft, dan moet het daar de verkorting van *Kv*, voor *Kυζικηνοὶ Στατήρες* aanduiden.

Wij blijven ons aan onze eigene opvatting houden, lezen *'Απέδοτο*, en zien in het besproken teeken voor *'Απ* eenen grond, om in het onderschrift *'Απο* als vrij zeker aan te nemen.

Dan volgen twee *λλ*, en boven de tweede *λ* een boogje dat men óf voor eene *ω*, óf, wat mij meer waarschijnlijk voorkomt, (even als elders meestal een dwarsch streepje boven het woord) voor een verkortingsteeken houden kan. Zoo krijgen wij *'Απολλ(ώνιος)*. Met gelijke verkorting heeft de Trapeziet, bankier of ontvanger, Ammonios in Papyrus Leiden M, kol. II, zijnen naam *'Αμμ* geschreven. (Zie Plaat N°. 9).

Het tweede woord van het onderschrift (zie Pl. N°. 2), is eene verkorting van *κεχρ* voor *κεχρημάτικα*.

z is duidelijk; de ε wordt vaak in haast, ook zelfs in de tekst van ons contract, door eenen hoek uitgedrukt, bij dan het onderste gedeelte van de letter (zie Pl. N°. 11) weggelaten wordt, óf met den trek van de voorgaande letter samenvalt. Bijv. kol. II, 13 (Plaat N°. 11) de tweede regel *ἔδξατο*; reg. 11 (zie Pl. N°. 12) in *Νεχούτης*; reg. 12 *μίσος* (Pl. N°. 13) en reg. 8, in *μίσση* (Pl. N°. 14); en in *Πτολεμαίδι* (Pl. N°. 15).

De χ en de ρ zijn niet twijfelachtig en kunnen, des noodig was het contract zelf, kol. II, reg. 6 en 8 in *μ[ελ]άνχρως* en *ελίχρως*, (Pl. N°. 16), bevestiging erlangen. De streep onder beide letters is weder het teeken van afkorting. Wij vinden het woord in zijnen verkorten vorm terug in het handschrift van een ander contract, op den hierboven reeds verhaalden Papyrus van Parijs N°. 7, waarbij Ptolemaios, bij den Agoranoom Dionusios aangesteld beambte, het met *κεχρ(ημάτιζα)* waarmerkt. (Zie Pl. N°. 17).

Het perfectum wordt in dergelijke verklaringen in onze contracten algemeen gebezigd. Zoo bijv. verklaart Apollonios, beambte aan de Griffie van den Nomos Perithebas, *ἔληφα εἰς ἀναγραφὴν*, in de Grieksche registrering van een demotisch contract te Turijn, Pap. XX; zie A. Peyron, *Pap. Taurin*, Vol. I, p. 151. Onder een ander, eveneens demotisch contract, op een der Parijsche Papyrusen, getuigt Sarapion: *μετέ(ληφα) εἰς ἀναγραφὴν*, en op een ander geeft Heroïdes de controleur zijne verklaring in dezelfde bewoordingen. Doch op een fragment van een demotisch contract in het Museum te Parijs getuigt een ander beambte, Herakleides, *μετεῖχ(ον)εἰς ἀναγραφὴν*; zie Peyron ter aangeh. plaatse.

Misschien kan het iemand overtollig schijnen, na al het gezegde, de door Gardthausen gegeven en als ontwijfelbaar voorgestelde lezing van de onderteekening van onze oordeelde nog aan een nader onderzoek te onderwerpen. Inzake toch de door Reuvens voorgestelde en ook door mij aangenomen opvatting de ware is, zooals zij volgens de medegedeelde bewijsvoering wel aan geen geregtigden twijfel meer bloot staan, dan kan van Gardthausen's tachygraphische

koninklijke handteekening toch volstrekt geen sprake mee zijn.

Wij willen evenwel nog eenige oogenblikken vertoeven bij de gronden die Gardthausen »von palaeographischer Seite» voor zijne lezing en verklaring gegeven heeft.

Op blz. 225 geeft hij het onderschrift naar Böckh's fac simile (zie Pl. N°. 18a) en, zooals hij het noemt »deutlicher met bijvoeging van de overschrijving der door hem genoemd tachygraphische karakters in gewoon Grieksch schrift (zi Pl. N°. 18b), en wil dan, door »eine genaue Prüfung» zijn opvatting bevestigen.

»Das erste π », zegt hij, »mit angefügten λ , ist vollständig klar, und wenn der Punkt darunter etwa zu bedeuten hat so gehörte es, ehe die Schrift abblätterte, früher zum λ . Der kleine von dem λ ab in die Höhe gezogene Strich ist sicher eine ϵ , ebenso wie der folgende nur eine o sein kann. Das π , mit angeschlossenem α ist gar nicht zu verkennen. Nur das ι , welches mit dem α zu einem Zeichen verschmolzen ist, macht eine Schwierigkeit. Denn ein tachygraphisches ι , das seine Majuskelform beibehalten, ist seltener als die gewöhnliche Form. Dennoch lässt sich diese Form auch in den bis jetzt bekannten tachygraphischen Noten nachweisen».

Ik moet hier opmerken, dat op den Papyrus zelven, bij het punt onder de door Gardthausen als π verklaarde letter geen spoor zelfs van »Abblätterung» aanwezig is. Dat punt of hoe men het noemen wil, is volkomen onbeschadigd en kan nimmer tot eene λ of eenige andere letter behoord hebben. (Zie Pl. N°. 1).

Voor dat »Beibehalten» van Majuskelvormen bij tachygraphische teekens beroept Gardthausen, blz. 226, zich op teksten die door Mai indertijd bekend zijn gemaakt, en daaronder op het facsimile van het *Boek van Henoch*: de Θ in $\theta\phi\theta\alpha\lambda\mu\omicron\iota$, de M in $\epsilon\mu\pi\rho\omicron\sigma\theta\epsilon\nu$ en in $\alpha\delta\alpha M$, de Δ tweemaal in $\Delta\alpha\beta\iota\Delta$, de K in $\lambda\mu\eta\lambda\eta K$ enz. Maar daarbij mag niet worden voorbijgezien, dat die teksten tot een veel later tijdperk behooren, en Gardthausen zelf »die tachygraphischen Noten unserer Papyrusurkunde ungefähr tausend

„Jahre älter” noemt, »als die jener beiden (door hem aangehaalde) »Codices”. Wel een zwak bewijs ontleend aan teksten die ongeveer tien eeuwen in tijd van elkander verschillen!

»Der Schluss”, zoo vervolgt Gardthausen, »des ersten »Names bildet $\rho\alpha$. Das ρ sollte eigentlich in der Mitte »hohl sein; doch finden wir dieselbe geschlossene Form in »Mai's Facsimile des Dionysios Areopagita. Vielleicht liegt »es aber auch nur an Mangelhäftigkeit des Facsimile, dass » ρ hier als ein Strich erscheint, dessen keilformige Gestalt »aber an der wirklichen Bedeutung keinen Zweifel aufkommen lässt”.

Eene onvolledigheid of onnaauwkeurigheid van het facsimile is bij het bedoelde teeken naar het oorspronkelijk niet te bespeuren, ook niet toe te geven, en de door Gardthausen zoo het heet »undentlichte” vorm moet onvoorwaardelijk afgewezen worden.

Gaan wij verder: »An den Namen der Kleopatra schliesst »sich sofort der des Ptolemaeus. — Das grosse Π ist »mittelbar mit τ verbunden, sodass der horizontale Strich »zu beiden gehört; der vertikale Strich des τ setzt sich »oberhalb desselben in gebrochener Linie als o fort, das »dann nach oben in ein λ übergeht, und mit einem »horizontalen Schwung nach rechts als μ endigt. Auch hier hat »das λ wieder Majuskelform, doch auch diese lässt sich durch »das Maische Facsimile belegen”.

Al weder een bewijs ontleend aan handschriften die een tiental eeuwen jonger zijn! Het ontbreken van het verbindingspartikel $\kappa\alpha\iota$ tusschen de namen der twee vorstelijke personen, zou den heer Gardthausen vreemd voorkomen »weun beide Namen von einer Hand, nämlich von einem »Kanzleibeamten, unter diesen Vertrag gesetzt wären”.

Uit zijne woorden blijkt dus dat volgens Gardthausen, Kleopatra en Ptolemaios zelven en eigenhandig hunne namen, en dat wel, »in räschgekürzten und verzogenen Buchstaben” geschreven hebben en »die Partikel also hier »nötig” was. Voor het overige heeft Gardthausen ons niet mededeeld, of het geheele onderschrift van eene en dezelfde

hand, hetzij van Kleopatra, hetzij van Ptolemaios afkomstig is, dan wel of elk hunner zelf zijne tachygraphische onderteekening onder het contract geschreven heeft. Volgens de opvatting van eenen anderen Duitschen geleerde door Gardthausen blz. 227 aangehaald, *Lehrs Wissenschaftliche Monatsblätter*, 1877, blz. 30, 31, en die »gegen die »Lesung *Κλεοπάτρα Πτολεμαῖος* nicht protestirt; hat »ein König wie Ptolemaeus von Aegypten seinen Namen in »rasch gekürzten und verzogenen Buchstaben geschrieben.' zou dan de geheele onderteekening van de hand van Ptolemaios zijn, en wordt deze meening door Gardthausen gehuldigd.

Gardthausen heeft ook (blz. 227) getracht »die von palaeographischer Seite her gesicherte Unterschrift der Kleopatra und des Ptolemaeus, auch mit Bezug auf einigen historisch-antiquarischen Einwendungen zu prüfen und die »Einwendungen abzuweisen."

Laat ons ook nagaan hoe hij hierbij te werk gaat.

»Das beide Herrscher ihre Namen unter einen ganz unwichtigen Contracte über den Verkauf eines Grundstücks »stelten" kon bevreemding wekken, »aber, wir wissen nicht »bis wie weit herab der Verkauf eines Grundstücks in einem »bureaucratisch regiertem Lande, wie Aegypten, höhere Genehmigung bedürfte."

Het komt mij voor, dat wij tot nog toe uit de talrijke tot ons gekomen Grieksch-Egyptische contracten en andere oorkonden, met voldoende zekerheid weten, dat van deze »höhere Genehmigung" volstrekt geen spraak zijn kan. Het meermalen aangehaalde en onder den naam van Casati bekende contract, waarvan een volledig afschrift in den Parijschen Papyrus N°. 5, een korter in den Papyrus M te Leiden bevat is, heeft die »höhere Genehmigung" niet. Evenmin vinden wij die bij het door A. Peyron, *Pap. Taurin* Vol. I, p. 333 aangehaalde contract, welks inhoud door de onderteekening van den plaatsvervanger van den Agoranoom bevestigd wordt.

»Sodann hatten" vervolgt Gardthausen »die Könige an diesem Grundstücke vielleicht besonderes Interesse, denn

»als Nachbarn werden angegeben (Zeile 10) *ὁὐμη βασιλική*
 »wenn das erste wort richtig gelesen ist”.

De lezing van dat eerste woord *ὁὐμη*, is aan niet den minsten twijfel onderworpen, evenmin als de beteekenis. De *ὁὐμη βασιλική*, koningstraat, wordt dikwerf in de contracten genoemd, om, zoo als hier, de belendingen der verkochte huizen, gronden enz. vast te stellen; zoo bijv. in den Papyrus te Leiden, M. Kol. I, regels 11, 16, 24, 26. De beteekenis »straat,” »weg” is duidelijk en zeker. In den Papyrus te Parijs N°. 50, in een verhaal van droomgezigten, loopt (regel 5) een zekere Ptolemaios door de straat, *διὰ τῆς ὁὐμης* en klopt aan eene deur, en in Papyrus 51 regels 16, 17, zegt de verhaler; *ἐπορευόμεν ἕως καταλαβῶ αὐτὰς καὶ ἐρχομαι εἰς τὴν ὁὐμην μετ’ αὐτῶν*. Die koningstraat kon aan de contracten geene bijzondere belangrijkheid bijzetten, en dus ook hier geene aanleiding leveren voor eene »höhere Genehmigung.”

Een derde bewijs voor eene meer bijzondere betrekking op, of een belang van het koninklijk huis bij dezen verkoop zoekt Gardthausen in de »offiziellen Titulaturen in »den fünf Zeilen der Einleitung, die fast in keinem griechischen Papyrus in solcher Ausfürlichkeit wieder vorkommen.”

De heer Gardthausen zou goed handelen, wanneer hij zich wat nader, dan hij tot nu toe schijnt gedaan te hebben, met de bedoelde en andere diergelijke oorkonden bekend maakte. In ieder geval zal hij in het Parijsche exemplaar van het contract Casati dezelfde, even zoo uitvoerige, officiële titulaturen vinden, die in ons contract voorkomen. In het Leidsche exemplaar van den Papyrus Casati (*Pap. Lugd.* N), worden die titulaturen weggelaten, en alleen, zooals vaak in diergelijke verkortingen geschiedt, met de woorden *μετὰ τὰ κοινά* (Zie Kol. I, reg. 2) aangeduid.

Vraagt men mij welligt, met welk doel ik dit onderwerp zoo uitvoerig in behandeling nam, dan antwoord ik dat de *Griechische Palaeographie* van Gardthausen een arbeid is, die voorzeker in vele andere opzigten zijne eigene groote

verdiensten heeft. Zijn werk is niet in ieders handen, zijn betoog zou dus ook niet gewogen, getoetst en beoordeeld kunnen worden, zoo ik niet een weinig naauwkeurig de door hem aangevoerde gronden en bewijzen, bedenkingen en tegenwerpingen met zijne eigene woorden aangehaald en wedergegeven had. Hij heeft zijne opvatting van het door mij in het licht gegeven contract, zonder zich nader om het oorspronkelijk in het Nederlandsche Rijksmuseum onder mijn beheer te bekommeren, of zich behoorlijk in te lichten, met zooveel zelfgenoegzaamheid op zulk eenen beslissenden, stelligen toon uitgesproken, zijne beweerde ontdekking op het gebied der autographie met zooveel zelfvertrouwen verkondigd, dat ik mij geroepen, of liever verplicht moest achten, tot eene eenigszins uitvoerige wederlegging van zijne beweringen en eene onvoorwaardelijke afwijzing van de door hem verkondigde ontdekking.

Rijks Museum van Oudheden.

Leiden, Oct. 1879.

L I J S T

VAN

BUKEN DER AFDEELING LETTERKUNDE

RIJNKLIIKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,
MET OPGAAF VAN DEN PRIJS.

De boekerij van het St. Barbara-klooster tweede helft der vijftiende eeuw	f 0,60
JOHOF, Beschrijving van een handschrift, stigt van het klooster Bethlehem bij Doe- m, met 1 plaat.	» 0,40
DELPRAT, Lettres inédites de Juste Lipse, nant ses relations avec les hommes d'état provinces-Unies des Pays-Bas, principale- pendant les années 1580—1597.	» 1,00
NISSEN, De muurschilderingen der St. Jans- e Gorinchem, met 21 platen.	» 2,50
EMANN, Bedenkingen tegen de echtheid van ogenaamden <i>ΗΕΙΛΙΟΣ</i> van Aristoteles.	» 0,40
Over de methode van onderzoek naar de id of de onechtheid van de op naam van gestelde eerste Catilinaria	» 0,50
, Nieuw ontdekte muurschilderingen. Eene ge tot de geschiedenis der vaderlandsche met 1 plaat	» 0,50
3, Muurschilderingen in het koor van de er Herv. Gemeente te Driel in den Zalt- elerwaard, met 1 plaat.	» 0,30
, Over de pleitrede van Cicero voor Sex. s Amerinus.	» 0,60
7. SLOET VAN DE BEELE, De Hof te Voorst.	» 1,50
is Az., De kaart van Hollands Noorder- er in 1288.	» 3,50
Les Pasteurs en Egypte.	» 0,75
oot, Commentatio de Sulpiciae, quae fer- ira.	» 0,30

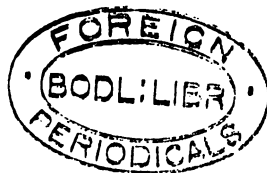
G. MEES AZN., Het Rotterdamsch oproer van 1690, met een plan	f 1,50
C. M. FRANCKEN, Coniectanea critica ad C. Lucilii librorum decades tres. 2 St.	> 1,60
P. L. MULLER, Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk, toegelicht uit de correspondentie der keizerlijke gezanten te 's-Gravenhage 1658-1678. >	1,50
J. A. FRUIN, De Anfang en de slichte Clage umme varende have, naar het Oud Saksische recht (met een aanhangsel over de actiën om roerend goed naar het Oud-Hollandsche Recht).	> 0,85
B. F. MATTHES, Over de bissoes of heidensche pries- ters en priesteressen der Boeginezen, met 4 pl. >	1,00
L. A. J. W. SLOET, Een actio spoliï van 1229 en eene inleiding in erfgrond van 1243.	> 0,30
H. VAN HERWERDEN, Studia critica in poetas scenicos Graecorum	> 1,00
C. LEEMANS, Oude muurschilderingen van de kerk te Bathmen in Overijssel, met 11 platen.	> 2,00
J. C. G. BOOT, De latijnsche brieven van Constantijn Huygens, bewaard in een handschrift der Kon. Akademie van Wetenschappen.	> 0,50
H. KERN, Over de jaartelling der zuidelijke Buddhis- ten en de gedenkstukken van Açoka den Buddhist. >	1,20
C. LEEMANS, Het romeinsch grafteeken van Dode- waard, met 1 plaat.	> 1,00
H. KERN, Eene indische sage in Javaansch gewaad. >	0,50
G. DE VRIES AZN., Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier onder de grafelijke regeering en gedurende de republiek	> 6,00
TH. JORISSEN, De eerste coalitie en de republiek der Vereenigde Nederlanden	> 1,75
H. KERN, Over de oud Javaansche vertaling van 't Mahābhārata.	> 0,35
S. A. NABER, Quaestiones Homericae	> 2,20
L. A. J. W. SLOET, Het hoogadelijk stift te Bedbur bij Kleef en zijne juffers, met 1 pl. en eene kaart. >	4,00
S. WARREN, Nirayāvaliyāsuttam, een upāṅga der Jaina's. >	1,80
Verslagen en Mededeelingen. Dl. I—XII.	> 25,00
Elk deel afzonderlijk	> 3,60
Verslagen en Mededeelingen. Tweede reeks. Dl. I—VIII. >	25,00
Elk deel afzonderlijk	> 3,60

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

AL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten DECEMBER 1879.

genwoordig de heeren S. A. NABER, onder-voorzitter,
EMANS, M. DE VRIES, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
SIX, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND en J. C. G. BOOT,
Paris.

heeren Opzoomer, De Wal en Borret hebben bericht
den dat zij verhinderd worden de vergadering bij te
n.

gekomen voor den wedstrijd in latijnsche poësie een
ht *Ficedulae* getiteld, met een motto uit *Ovidius*:

Vel iaculum vel pictas sume pharetras
Et tua cum duris venatibus otia misce.

3 heer De Goeje deelt mede dat in een meer volledig
schrift van al-Bekri's beschrijving van landen en volken,
den heer Ch. Schefer te Constantinopel ontdekt en in
rift hem toegezonden, een belangrijk verslag voorkomt
de Slawische staten in oostelijk Europa. Het is opgesteld
een spaansch Israeliet Abraham Jacobszoon, die om-

streeks het jaar 965 aan het hof van keizer Otto II te Merseburg vertoefd en vele landen bereisd heeft. De spreker heeft het medegedeeld aan den heer Kunik te Petersburg die ophelderingen heeft geleverd bij de russische vertaling van baron Rosen. Daar het alleen nog in het russisch bekend is gemaakt, deelt de spreker het nu in het nederduitsch mede, voorzien van ophelderingen van Kunik en van hem zelf. Hij biedt zijne bijdrage voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling aan.

De heer G. de Vries vraagt hoe in Boheme lapjes zonder waarde als ruilmiddel in het verkeer konden dienen. De spreker meent dat dit te verklaren is door de onderstelling dat zij alleen door het hoofd van den staat in wandeling mochten gebracht worden. Dat op het eiland Saleyer, zooal de heer Land opmerkt, vuile lapjes als pasmunt gebruik worden, laat zich beter verklaren.

Over den onzekeren en nog niet verklaarden naam Mäch van den vorst wordt door den heer M. de Vries het vermoeden geuit, dat die *groot* beteekent.

Vervolgens levert de heer Land eene uitvoerige mededeeling over de toonladders der oude arabische muziek. Na eene opgave der schrijvers, die op dit gebied zich gewaagd hebben, brengt de spreker eerst zijne hoorders historisch en theoretisch op de hoogte en licht daarna het vraagstuk toe naar aanleiding van al-Farabi's geschrift over de muziek waarvan een handschrift te Leiden gevonden wordt en de hem geraadpleegd is. Daarbij komt de toonladder van verschillende muziek-instrumenten ter sprake. Villoteau's stelsel van zeventien gelijke intervallen wordt verworpen, de uitkomst van sprekers nasporingen geformuleerd en op het belang van dit onderzoek voor de wetenschap gewezen.

De heer Leemans gelooft dat het tweede deel der *Histoire de la musique* van Fétis met vrucht had kunnen geraadpleegd worden, en wijst op het Museum van muziekinstrumenten te Brussel, waarin een aantal van betrekkelijk oude Arabische muziekinstrumenten gevonden wordt. De spreker

bedankt voor die opmerkingen, maar betwijfelt of Fetis meer geeft dan Kosegarten en Kiesewetter, die hij raadpleegde, en of de muziekinstrumenten te Brussel wel tot den door hem bedoelden tijd, dat is tot de tiende eeuw, opklimmen. De bijdrage wordt door hem aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling.

Daar de tijd verstreken is en niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE TOONLADDERS DER ARABISCHE MUZIEK.

MEDEDEELING VAN DEN HEER

J. P. N. L A N D.

De eerste aanleiding om het onderwerp dat ik hier b—e spreken ga in behandeling te nemen, was mijne belofte a—aan een onzer nederlandsche kunstenaars, in boeken onder m—ijn bereik na te slaan, welke intervallen inderdaad de toonla—d—der der Arabieren uitmaken. Nog Ambros in zijne veelszi—ns voortreffelijke *Geschichte der Musik* (Bd. I, Breslau 186 2) spreekt zonder erg van drie gelijke deelen waarin de gehee—le toon door die natie zou worden verdeeld (en die dan ook in de chromatische diësis der grieksche theoretici een tegen—hanger zouden vinden) ¹⁾. Deze verdeeling in drieën letterlijk op te vatten scheen niet wel mogelijk, reeds omdat zij voor naauwkeurige uitmeting op een snaar niet vatbaar is ²⁾, om van bepaling op het gehoor niet eens te spreken. Men had ze dus waarschijnlijk alleen aan de mathematische bespiegeling te danken, en zij drukte dan slechts bij benadering een verschil in toonhoogte uit, waarvan het werkelijke bedrag in verschillende gevallen zoo mogelijk moest worden nagespoord.

Aan hulpmiddelen stonden mij ten dienste:

1. de verhandelingen van Villoteau in het XIII^{de} en XIV^{de} deel der octavo-uitgave van de *Description de l'Égypte* (Paris 1823—26) met den atlas.

¹⁾ Over Fétis zie Bijlage VIII.

²⁾ Men neme van een gegeven snaarlengete het stuk, uitgedrukt hetzij als 2, gedeeld door den derdemagtswortel van 9, of anders als deze wortel gedeeld door den derdemagtswortel van 10!

2. de latijnsche prolegomena voor de uitgave van den *Liber Antilenarum* van Kosegarten (t. I, Greifswald 1840), grooten- deels geput uit de werken van al-Fārābī en 'Abdo'lqādir, die handschrift op de Leidsche Bibliotheek voorhanden zijn.

3. deze oostersche handschriften zelve, tot aanvulling der gegevens bij Kosegarten.

4. de verhandeling van R. G. Kiesewetter, geschreven met hulp van von Hammer-Purgstall, *die Musik der Araber nach originalquellen dargestellt* (Leipzig 1842).

5. het opstel van Eli Smith, *a Treatise on Arab Music*, onafhankelijk vertaald uit het Arabisch van Michail Meshāqa in den Libanon, benevens een anonym handschrift in het bezit van een Amerikaan, en te vinden in het *Journal of the American Oriental Society*, Vol. I, p. III, Boston 1847.

6. het werkje van Alexandre Christianowitsch, *Esquisse historique de la Musique Arabe aux temps anciens*, Cologne 1863.

7. de berigten der reizigers Niebuhr, Burckhardt, Lane, Höst.

Al spoedig bleek het mij, dat geen dezer schrijvers op zichzelf datgene mededeelt wat men noodig heeft om de quaestie te maken, en dat met de bouwstoffen, door hen aangebragt, of vergelijking, herleiding en berekening eerst een geheel moet worden zamengesteld, dat tot heden niet bestond.

Villoteau heeft in Aegypte muziek gehoord en instrumenten aangeschaft, die vervolgens te Parijs met groote naauwkeurigheid zijn nageteekend. Daarnaast heeft hij met hulp van de cy en diens leerlingen een paar theoretische geschriften van zeventien tijd ontcijferd, en hun inhoud, die op twee verschillende stelsels berustte (het eene nog wel misschien van Euro- peischen oorsprong), bij wijze van éene theorie medegedeeld. Kosegarten leverde als grondig arabist een uitmuntend verg. met uittreksels, van veel oudere auteurs, doch kon zich, al de muzikleer al te weinig vertrouwd, niet met herleidingen inlaten.

Aan den anderen kant was Kiesewetter, hoezeer wat een- lig vereerder van moderne vormen, in de toonkunst erva- ren. Ook heeft hij met den onvermoeiden von Hammer een aantal oostersche schrijvers onderzocht. Doch men ziet dui- jk, dat hierbij de perzische, dus de jongere autoriteiten

de hoofdrol speelden; dat van de cijfers en andere exacte gegevens zelfs bij Kosegarten, dien men kende, bijna geen partij is getrokken; en elk der medewerkers al te spoedig met zijn aandeel aan den gemeenschappelijken arbeid vol-daan is geweest.

Op zijne beurt had Eli Smith met Kosegarten, wiens boek hij mede heeft geraadpleegd, de bedrevenheid in het Arabisch gemeen, doch betreurt het zelf, niet te kunnen bogen op »personal acquaintance with the science of music'', en geef dan ook meermalen duisterheden ten beste, waaruit men zich naauwelijks door vergelijking met andere getuigen vermag te redden. Door groote naauwgezetheid en door het bezit van oorspronkelijke gegevens, uit Damascus en uit het handschrift in Amerika afkomstig, gelukt het hem veel van hetgeen hij tekort komt te vergoeden.

Aan Christianowitsch, een vurig liefhebber der toonkunst die zelf bekend geen Arabisch te verstaan, danken wij regtstreeksche berigten omtrent de praktijk en de overleveringen uit den ouden tijd, die bij de beste beoefenaars der muziek in het hedendaagsch Algerië worden aangetroffen.

Wat de reizigers betreft, spreekt het vanzelf, dat wij hun reeds voor eenige opgaven omtrent instrumenten, melodiën ontvangen indrukken, dingen die het meest voor de hand liggen, dankbaar moeten zijn.

Met deze hulpmiddelen toegerust, bleef er niets voor mij over dan de leemten van den een uit de berigten van den ander aan te vullen, den een in verband met den ander te interpreteren, de numerieke opgaven na te cijferen, en door onderscheiding van tijden, plaatsen en personen zoo mogelijk een inzicht in het onderwerp te verwerven, zooals geen der genoemde werken het ons aanbiedt. Het onderzoek heeft daarom meer tijd in beslag genomen dan ik mij voorgenomen had daaraan te besteden. Het verder uit te breiden dan het oorspronkelijke vraagstuk medebragt, was een verleidelijk denkbeeld; doch om dit uit te voeren, zou meer vertrouwdheid met de arabische taal, diepere kennis van de muziek, en vooral meer vrije tijd worden vereischt, dan mij in dezen ten dienste staan. Terwijl ik dus mijne nasporingen bij de

toonladders, voornamelijk in den bloeitijd der arabische beschaving, bepaal, meende ik ze niet te mogen staken zonder aan de Akademie mededeeling te doen van hetgeen zij in hoofdzaak hebben opgeleverd ¹⁾.

Alleen het strikt noodige wensch ik te doen voorafgaan om wie het verlangen mogt, deels historisch, deels theoretisch te orienteren.

Het groote Boek der Gezangen (Kitabo 'lAghāni), door Abu'lfaradj 'Ali van Ispahān, een afstammeling der Omajjaden (284—356 na de Hidjra = A. D. 897—967), gedurende een halve eeuw te Baghdād bijeengebragt, bevat een waren schat van berigten betreffende de beoefening van den zang en het snaarspel aan de hoven der Chalifen ²⁾.

De stichter van den Islām was evenmin een voorstander van de muziek als van het wijndrinken geweest. Eerst na lang aarzelen werd door schriftgeleerden de beoefening der toonkunst toegestaan, mits men zich sommige beperkingen getroostte, o. a. trommen, fluiten en trompetten in plaats van snaarinstrumenten verkoos. En zoo rust er nog steeds een puriteinsche blaam op de edele kunst, niet zonder groot nadeel voor hare beoefening. Dan juist die schoorvoetende erkenning door de tegenpartij bewijst reeds, dat zij niet minder diepe wortels had geschoten dan de Islām. Zij had zelfs oudere brieven dan deze. Sinds eeuwen was er door de Arabieren gezongen, al was het maar om de kameelen in gang te houden of dooden te beklagen; en nog in lateren tijd waren de inboorlingen van Hidjāz om hunne schoone stemmen gezocht. De beschaving, die de stammen met vaste woonplaatsen en geregelden handel aan de naburen ontleenden,

¹⁾ Tot aanvulling van het hier behandelde leze men vooral Helmholtz, *die Lehre von den Tonempfindungen*, een werk dat mijne verhandeling overbodig zou maken, indien de kundige schrijver al de historische gegevens bezeten had.

²⁾ Zie de prolegomena van Kosegarten, Kiesewetter en de collectanea bij Freytag, *Einl. in das Studium der Arabischen Sprache*, Bonn 1861, S. 140 ff. Verdere gegevens bij von Hammer, *Literaturgesch. der Araber*.

had in dat natuurgezang al vroeg eenigen regel gebrauk. Wanneer de overwinning der koningin van Ghassân over keizer Valens in 365 »door de Saracenen in gezangen werd gevierd” ¹⁾, dan kunnen die nog vrij primitief zijn geweest. Doch aan hetzelfde hof ontmoeten wij nog geene drie eeuwen later, vijf zangeressen van grieksch-romeinsch gezang bij het barbiton, en vijf die het gezang der lieden van Hhira (غناء أهل الحيرة) zongen.” Dit rijkje Hhira lag aan den r. o. o.eroever van den Beneden-Euphraat, in de nabijheid dus van de residentie der perzische koningen, van de vroegere Seleuciden, van de ruïnen van Babylon, en van het latere Baghdād. Het ligt voor de hand aan perzischen invloed te denken, waardoor de arabische volkszang in die streken eenige wijziging en verbetering had ondergaan. Want, ten de nationale trots onzer zeggelieden hun soms louter verdrinking in den mond heeft gelegd, er bestond een eigenaardig arabisch gezang. Onder de eerste chalifen leefde te Mekke zekere Ibn Mosadjjid, die door het zingen van perzische handwerkslieden bekoord, »hun gezang tot het gezang der Arabieren overbragt”. Hij reisde naar Syrië, en maakte zich bekend met de melodiën der Grieken en der *barbatijja ustuchūsijja*, d. i. der barbitonspelers en *στοιχειωταί* ²⁾ onderwijzers in de theorie. Vervolgens leerde hij in Perzië vele liederen zingen en spelen. In zijn vaderland teruggekeerd, nam hij van het dus verkregene het aangenaam over, doch verwierp »hetgeen hem niet behaagde, van de heffingen en tonen, die gebezigd werden in het gezang der Perzen en Grieken in afwijking van dat der Arabieren,” welk laatste dus een eigen karakter moet hebben gehad, wel ten opzigte van de tonen waarin het zich bewoog.

Zoo hebben wij nog meerdere berigten, vooral door K

¹⁾ *Sozom. Hist. Eccl.* VI. 38.

²⁾ De vorm *استطوخوسية* kan uit *στοιχειωσις* (onderwijs in de elementen) door den gewonen uitgang *ijjat* zijn afgeleid. Koseg. p. 9—10: *Barbatistarum, Ustuchusicorumque*. Al-Farabi spelt *στοιχεία*: *استقسات* *استطقات*.

segarten met zijne gewone zorgvuldigheid verzameld, en waaruit blijkt, dat het arabische kunstgezag in navolging van het perzische, doch zeer waarschijnlijk op nationalen grondslag, is ontstaan. De hooge gunst van vele aanzienlijken, en zelfs van verscheidene chalifen die meer als Arabieren en vorsten dan als vrome Moslims leefden, heeft haar daarna tot zulk een trap van betrekkelijke volmaking opgevoerd, dat de mohammedaansche Perzen in lateren tijd op hunne beurt de leerlingen hunner veroveraars geworden zijn. Eindelijk echter, bij het verval van profane kunsten en wetenschappen in het Arabisch sprekende Oosten, is het wederom zoover gekomen, dat tot in Syrië, Aegypte, ja tot in Marokko toe, de nieuwperzische benamingen, en bij de enkele geleerden die er zich mede ophouden, ook de fragmenten van nieuwperzische theoriën, een even belangrijke plaats bekleeden als bij ons de benamingen en beschouwingen der Italianen. De muziek heeft thans in die landen nog minder beteekenis dan in Europa in het begin onzer middeleeuwen, toen de geletterde monnik over zijn Boëthius gebogen zat en de jongleur met zijne vedel den troubadour begeleidde. Want toen had men daarnaast de zorg voor de kerkmuziek, waarvan de Islām niet weten wil ¹⁾.

Welke was nu de oorsprong der oude perzische muziek, waaraan de Arabieren reeds voor Mohammed, in den tijd der onwetendheid", zooveel te danken hadden? Met hun hoofdplaats gezeten in het hart van het aloude babylonische rijk, hebben de Sasaniden daar stellig de toonkunst niet eerst ingevoerd, maar ze, naar men veilig mag aannemen, reeds op zekere hoogte van ontwikkeling aangetroffen. En dit geldt evenzeer hunne voorgangers, de Perzen der Achaemeniden, wier kunstbeschaving, getuigen de monumenten, ook in andere opzigten de dochter der babylonisch-assyrische is geweest. Bedenken wij verder, dat het tellen en meten bij de Babyloniërs aan de orde was, zoodat nog onze eigene maten voor tijd en ruimte historisch

¹⁾ Chardin (*Voyages en Perse*, t. III, p. 159, ed. Amsterd. 1735) zegt zelfs, dat de muziek onder de Perzen als „deshonnête” beschouwd wordt!

met de hunne zamenhangen, dan is het moeilijk ons van de verwachting te onthouden, dat zij ook op de bepaling van toonhoogten eenige wiskundige beginselen zullen hebben toegepast. Uit lengten van snaren en fluiten kon men het een en ander opmaken; ja het blijkt uit een enkele afbeelding ¹⁾ dat zij reeds, gelijk de Aegyptenaren, speeltuigen met halzen hadden, waarop men dezelfde snaar, volgens zekere verhoudingen ingekort, voor meer dan één toon kon laten dienstdoen. Een goed opmerker moest uit hetgeen zij bezaten, wel iets leeren, en dit leidde onvermijdelijk tot het vaststellen van enkele kunstregels, tot den opbouw van eene, hoezeer dan ook bescheidene, theorie. Daarmede was aanstonds een kunstoefening bereikt, die eenig bewustzijn had van wat zij deed en wilde, en alzoo boven de naturalistische, de volksmuziek, een voordeel had. De meest natuurlijke onderstelling is dan verder niet, dat de babylonische muziek door de perzische overheerschers eenvoudig werd overgenomen, en alles verdrong wat zij van nationaal gezang uit hunne vroegere zetels hadden medegebragt; maar dat dit laatste ten minste een soortgelijken invloed had als bijv. de hongaarsche en slavische volksmuziek in de constitutie der europesche toonkunst van onze dagen. Hetgeen de Arabieren kort voor en na Mohammed aan de Perzen ontleenden, was naar alle waarschijnlijkheid vooral de praktijk van het land 'Irāq, d. i. de oudbabylonische met perzische bijmengsels, en mogelijk, sedert de Seleuciden, ook min of meer door griekschen invloed aangedaan.

Nu zullen wij bevinden, dat er een belangrijk verschil van stemming bestond tusschen de klassieke arabische luit, en een ander speeltuig, dat naar Baghdād genoemd wordt. Terwijl wij een derde stemming zullen aantreffen in verband met benamingen die op perzische voorbeelden wijzen.

Om over die stemmingen te oordeelen, worden wij reeds met betrekking tot de tiende eeuw onzer jaartelling in staat gesteld door een tijdgenoot van 'Ali van Ispahān, den be-

¹⁾ Fétis, *Hist. Gén. de la Mus.*, t. I, p. 342 (vermoedelijk uit Layard's *Monuments of Nineveh*).

roemden wijsgeer Abu Naçr Mohammed bn Mohammed al-Fārābi. († 339 = A. D. 950 te Damascus). Zijn ééne werk over de muziek, door Kosegarten geëxcerpeerd, is in handschrift te Leiden, en bovendien althans te Milaan en op het Escuriaal aanwezig, terwijl het andere niet is teruggevonden. Grondig belezen in de muzikaleer der Grieken, geeft hij zich alle moeite om de kunst van zijn tijd en volk in haar gareel te spannen, en volgt dus, even als reeds zij, een noodeloos omslagtige methode, die de lectuur van zijn werk niet veraangenaamt. Doch uit alles blijkt, dat hij zijn stof meester was, en de feiten, waarvan hij een grieksche verklaring trachtte te geven, eerst met de noodige, ja soms met overdreven naauwkeurigheid had bepaald. Voor mijn tegenwoordig onderwerp laat hij in dezen niets te wenschen over, en het verslag van Kosegarten, uit het handschrift aangevuld, stelt ons in staat, na de noodige interpretatie, een bepaalde en samenhangende voorstelling te vormen van de inrigting der toonladders in de oude arabische muziek.

Men verwachtte niet, met hulp van dien geleerden schrijver de aanduidingen van zangwijzen te zullen verstaan, die zijn tijdgenoot 'Ali van Ispahān bij vele der verzamelde liederen pleegt te voegen ¹⁾. Die aanduidingen zijn te kort om er meer uit te kunnen opmaken dan dat de door beiden gevolgde stelsels althans verwant waren, hetgeen men trouwens verwachten mogt; en wij missen tot heden de theoretische verhandeling die 'Ali zelf betuigt geschreven te hebben ²⁾. Daar overigens de Arabieren van eigenlijk muzikaal schrift altijd verstoken zijn gebleven, zullen wij voor den meest belangrijken voortijd ons wel steeds met de kennis van hunne theoriën en van enkele bijzonderheden omtrent de praktijk tevreden moeten stellen.

¹⁾ Zie de lijst bij Kosegarten, p. 179 sq.

²⁾ Kosegarten p. 182 sq. Ook al-Fārābi had een werk over de oudere theoriën geschreven (p. 35), terwijl hij in hetgeen wij bezitten, alleen zijn eigen stelsel geeft, toegepast op de toen bestaande kunst.

Een matige bekendheid met de gronden der muziek is voldoende om al-Fārābī, voor zoover wij hem hier moeten raadplegen, te verstaan.

Men weet dat de gewaarwording van een muzikalen toon wordt teweeg gebracht door gelijkmatige trillingen der lucht, die zich aan het gehoororgaan mededeelen. Gelijkmatige trillingen, waarvan dus op een gegeven eenheid van tijd, bijv. een secunde, een vast aantal komt. Vermindert dat aantal, worden de trillingen langzamer, dan wordt de toon lager; een grooter aantal in denzelfden tijd, een sneller trillen van de lucht, geeft daarentegen een hooger toon.

Nemen wij een gespannen snaar van overal gelijke constructie, die door tokkelen of strijken in trilling wordt gebracht, en deze beweging mededeelt aan de lucht; en noemen wij den toon dien zij geeft den *grondtoon*. Dan zal de helft van diezelfde snaar, afzonderlijk in beweging gebracht, het dubbele aantal trillingen in denzelfden tijd volbrengen, en den hooger toon geven dien men de *octaaf* van den grondtoon noemt. Evenzoo zal $\frac{1}{3}$ der snaar drie maal zoo snel als het geheel heen en weer slingeren; $\frac{1}{4}$ levert een viervoudige snelheid; en zoo vervolgens. Nu ziet men, dat de toon die door $\frac{1}{3}$ der snaar wordt voortgebracht, met een octaaf verlaagd wordt door $\frac{2}{3}$ van het geheel te nemen; men verkrijgt dan de zoogenaamde *quint* van den grondtoon, tusschen dezen en de octaaf gelegen. En een eenvoudige berekening leert, dat de snaarlengte der octaaf ($\frac{1}{2}$) tot die van de quint ($\frac{2}{3}$) in een verhouding staat van $\frac{3}{4}$. Nemen wij $\frac{3}{4}$ van het geheel, dan hebben wij de snaarlengte der zoogenaamde *quart*, die lager is dan de quint ¹⁾.

Ziedaar het vaste kader der octaafverdeeling, dat bijna overal terugkeert:

¹⁾ Nog meer in den geest der oostersche leeraars is deze gedachtengang: Men verdeelt de snaar in de helft, en eene der helften evenzoo. Dan geeft $\frac{3}{4}$ van het geheel de quart, en $\frac{1}{2}$ de octaaf. Een quart beneden de octaaf, dus op $\frac{2}{3}$, ligt de quint.

$$\begin{array}{cccc} C & \frac{3}{4} & F & \frac{8}{9} & G & \frac{3}{4} & C \\ 1 & & \frac{3}{4} & & \frac{2}{3} & & \frac{1}{2} \end{array}$$

Tusschen quart en quint bestaat de verhouding van $\frac{8}{9}$, het verschil in toonhoogte, door deze verhouding uitgedrukt, heet sedert de school van Pythagoras een interval of een *geheelen toon*. Met hulp hiervan kan men gemakkelijk een schaal van toonhoogtemeting, d. i. een toonladder, voltoojen. Men neemt van de geheele snaar $\frac{8}{9}$, en heeft de *secunde*; van die $\frac{8}{9}$ wederom $\frac{8}{9}$, dus $\frac{64}{81}$, en verkrijgt de *ditonische groote terts*. Tusschen deze en de viert is blijft een zoogenaamd *limma* ($\frac{243}{256}$) over, iets minder dan een halve toon. De gaping tusschen quint en octaaf evenzoo aanvullende, verkrijgen wij de volgende toonladder (t beduidt een geheelen toon, l een limma):

$$\begin{array}{ccccccccccc} 1 & \frac{8}{9} & \frac{64}{81} & \frac{3}{4} & \frac{2}{3} & \frac{16}{27} & \frac{128}{243} & \frac{1}{2} \\ C & t & D & t & E & l & F & t & G & t & A & t & B & l & C, \end{array}$$

de overeenkomt met de zoogenaamde ditonische der oude Grieken.

Men zal opmerken, dat deze reeks uit twee gelijke onverdeelen van den omvang eener quart (*tetrachorden*) bestaat, en elkaar *gescheiden* door een geheelen toon. Een herhaling dier reeks in de hoogere octaaf zou echter beginnen met een nieuw tetrachord, dat met het vorige de C gemeen had:

$$\begin{array}{ccccccccccc} G & t & A & t & B & l & C & t & D & t & E & l & F \end{array}$$

Evenzoo kan men, van de eerste F uitgaande, na de gele tonen F G en G A het tetrachord door een limma voltoojen, en komt dan terecht op $\frac{9}{16}$ van het geheel, de *nine septime*, bij ons (als wij den grondtoon C noemen) *s* genaamd. Deze wijze van indeeling in *verbondene tetrachorden* kan worden voortgezet als volgt:

$$\begin{array}{ccccccccccccccccccc} t & D & t & E & l & F & t & G & t & A & l & B & s & t & C & t & D & l & E & s & t & F & t & G & l & A & s & \text{enz.} \end{array}$$

Waarbij men telkens op nieuwe tusschentonen in de schaal komt.

Het vaste kader der octaafreeks C F G C wordt echter in onzen tijd, lettende op de reeks van tonen die een zang met onverwend gehoor van nature voortbrengt, eenigszins anders aangevuld. Wanneer wij het vijfde gedeelte der geheele snaar viervoudig nemen, dan verkrijgen wij een toon hoogte iets ($\frac{80}{81}$) lager dan de terts (E $\frac{64}{81}$) van daareven de *natuurlijke groote terts* (E $\frac{4}{5}$). Tusschen deze en de secunde is de verhouding niet meer $\frac{8}{9}$ maar $\frac{9}{10}$; daare tegen tusschen de nieuwe terts en de quart wordt zij $\frac{15}{16}$. Op de nieuwe terts voortbouwende, verkrijgen wij als qua daarvan A $\frac{3}{5}$ en als quint (of octaaf van den toon die een quart beneden de E ligt) B $\frac{8}{15}$. Bij deze nieuwe verdeeling worden de geheele tonen ongelijk; de halve ($\frac{15}{16}$) naderen digter tot de werkelijke helft van den toon $\frac{8}{9}$, terw het limma nagenoeg de helft van den toon $\frac{9}{10}$ uitdrukt. En binnen de octaafreeks kunnen geene twee gelijkverdeeltetrachorden gevormd worden:

$$\begin{array}{cccccccc} \text{C} & \frac{8}{9} & \text{D} & \frac{9}{10} & \text{E} & \frac{15}{16} & \text{F} & \frac{8}{9} & \text{G} & \frac{9}{10} & \text{A} & \frac{8}{9} & \text{B} & \frac{15}{16} & \text{C} \\ 1 & \frac{8}{9} & & \frac{4}{5} & & \frac{3}{4} & & \frac{2}{3} & & \frac{3}{5} & & \frac{8}{15} & & \frac{1}{2} \end{array}$$

Wij noemen deze reeks, om de bovengemelde reden, *natuurlijke toonladder*.

Men kan nog andere wegen inslaan om volgens een vast beginsel toonhoogten te bepalen. Bijv. men kan elken toon in de natuurlijke toonladder op zijne beurt tot grondtoon nemen en op dezelfde verhoudingen volledige nieuwe natuurlijke toonladders zamenstellen. Deze dekken dan, wegens hun ongelijke der verdeeling, de eerste niet naauwkeurig:

$$\begin{array}{cccccccccccccccc} \text{C} & \frac{8}{9} & \text{D} & \frac{9}{10} & \text{E} & \frac{15}{16} & \text{F} & & \frac{8}{9} & \text{G} & \frac{9}{10} & \text{A} & \frac{8}{9} & \text{B} & \frac{15}{16} & \text{C} & \frac{8}{9} \\ 1 & \frac{8}{9} & & \frac{4}{5} & & \frac{3}{4} & & & \frac{2}{3} & & \frac{3}{5} & & \frac{8}{15} & & \frac{1}{2} & & \frac{4}{5} \\ \hline & \text{D} & \frac{8}{9} & \text{E} & & \frac{9}{10} & \text{F} & \frac{15}{16} & \text{G} & \frac{8}{9} & \text{A} & \frac{9}{10} & \text{B} & & \frac{8}{9} & \text{C} & \frac{15}{16} \\ & \frac{8}{9} & & \frac{64}{81} & & & \frac{32}{45} & & \frac{2}{3} & & \frac{16}{27} & & \frac{8}{15} & & & \frac{64}{135} & \frac{4}{5} \\ \hline & & & & & \text{enz.} & & & & \text{enz.} & & & & & & & \end{array}$$

Door soortgelijke bewerking komen wij tot verschillenden waarden voor nominaal dezelfde tonen, en ten laatste blijven zelfs de standaardtonen C, F en G niet onaangetast.

In onze hedendaagsche praktijk is een onzekerheid als deze niet te dulden, omdat wij verschillende tonen tegelijk ten gehoor brengen, en velerlei zuiver klinkende accoorden noodig hebben, zonder de uitvoering al te moeilijk te maken. Men heeft dan ook de verschillen bij ons vereffend in de „gelijkzwevende temperatuur”, waarnaar men tegenwoordig orgels en pianofortes stemt. Daar wordt bijv. D, die $\frac{8}{9}$ (d. i. 0.88889) of $\frac{9}{10}$ (dus 0.90000) zou moeten zijn, op 0.89090 gesteld; de geheele toon wordt overal gelijk gemaakt en gelijkmatig in tweeën verdeeld; en zoo komt men tot een vergelijk, waarbij elke term en tusschenterm in de reeks, (behalve de octaaf) iets van zijn natuurlijk regt opgeeft om den overigen niet te veel van het hunne te ontnemen:

$$C \overset{\text{cis}}{=} \text{des} \quad D \overset{\text{dis}}{=} \text{es} \quad E \overset{\text{fis}}{=} F \quad F \overset{\text{gis}}{=} \text{as} \quad A \overset{\text{ais}}{=} \text{bes} \quad B \quad C.$$

Van iets dergelijks kon bij de Arabieren zoo min als bij de Grieken sprake zijn, omdat zij eenstemmig of in octaven zongen, en de instrumentale begeleiding, waar die voorkwam, dezelfde melodie, hoogstens met zekere versieringen, aangaf. Als standaard ter vergelijking met onze muzikale begrippen zal daarom het beste zijn, gebruik te maken van de eenvoudigste verhoudingen, die door verplaatsing der natuurlijke toonladder op elke harer trappen verkregen worden, en die wij bij het gezang of het bespelen van strijkinstrumenten feitelijk in acht nemen. Hier zijn ook *cis* en *des* enz. niet eenzelvig, en is er daarnaast althans nog een *cisis* enz. mogelijk, terwijl ook tusschen E en F een *eis*, en tusschen B en C een *bis* kan voorkomen ¹⁾.

Ik zal hier nog bijvoegen, dat er met onze hulpmiddelen alleen van betrekkelijke toonhoogte sprake kan zijn, en de

¹⁾ Waar het noodig is, zal ik in den regel de kleinere intervallen binnen den geheelen toon in de volgorde *cis*, *des*, *cisis* enz. benoemen. Wel ligt bijv. *gis* uit *fis* volgens bovengenoemd stelsel hooger dan *as*, doch de *gis* uit *a* is lager dan *as*. In het algemeen gebruik ik de hedendaagsche benamingen alleen om den lezer te gemoet te komen, zooals men ook in de akustiek doet. De kracht van het betoog ligt niet in die benamingen, maar in de cijfers.

C, die ik gemakshalve als grondtoon gebruik, even goed door elken anderen toon kon worden vervangen.

En ook dit nog, dat de toon, die in de octaaf de beide tetrachorden scheidt, ook aan het begin of aan het slot kan geplaatst worden. De octaaf is altijd compleet in 2 tetrachorden + 1 toon:

C F $\frac{8}{9}$ G C of C $\frac{8}{9}$ D G C of C F Bes $\frac{8}{9}$ C.

Met deze beschouwingen kunnen wij voor ons tegenwoordig doel volstaan.

I. De Luit (العود).

Beginnen wij nu met al-Fārābī's berigten omtrent de luit, *al-'ud*, van waar ons eigen woord. Het was, en is nog, een snaarinstrument dat getokkeld wordt, oorspronkelijk met vier snaren ¹⁾. Op den hals waren oudtijds, evenals op onze gitaar, zekere verhevene dwarsbanden (لُصَاتِينَ *lūṣātīn*) aangebracht, waarboven men de snaar kon aandrukken, zoodat slechts het gedeelte van daar tot aan de kam (مِشْط *mishṭ*) in beweging kwam. Het komt er dus op aan te bepalen, op welke afstanden deze banden moeten geplaatst, of zooals hij het noemt, gebonden worden ²⁾. De verhouding tusschen die afstanden wordt ons naauwkeurig opgegeven, en wij weten dus met zekerheid het volgende:

De plaats waar men den wijsvinger (سَبَّابَة *Sabbāba*) zet,

¹⁾ Afbeeldingen der hedendaagsche luit met zeven paar snaren en zonder banden bij Villoteau en bij Lane, *Modern Egyptians*; met vier snaren en gewijzigden vorm bij Höst, *Nachrichten von Marókos*. Met de teekeningen van Lane komt vrij wel overeen een schets in het leidsche HS. van Abdo'lqādir. Volgens de onuitgegevene verhandeling van het genootschap der Reine Broeders (bij Kicsewetter, S. 62) waren de snaren uit 64, 48, 36 en 27 zijden draden ineengedraaid.

²⁾ Volgens Villoteau, die ze nog op den *tanbur* aantrof, zijn het inderdaad banden van darmsnaren of koperdraad, die om den hals van het instrument bevestigd zijn. Voorts lijnde men stukjes penneschacht of riet op hals of tafel vast. *Dastān* is een perzisch woord.

$\frac{8}{9}$, die van den ringvinger (بنصر *Binçir*) op $\frac{64}{81}$, den pink (خنصر *Chinçir*) op $\frac{3}{4}$ van de geheele igte. Dus naast den grondtoon C hebben wij de n F van het ditonische stelsel.

men van de F een toon achteruit, d. i. neemt men de $\frac{3}{4}$, dan komt men op de plaats van den midden-وسطي *Wostā*), op $\frac{27}{32}$, d. i. de door quartenopvolging Es verkregene Es; de onze is $\frac{5}{8}$, d. i. $\frac{80}{81}$ hooger.

blijkbaar de oorspronkelijke verdeeling van het tel.

grondtoon der volgende snaar was voorts gelijk genet den hoogsten toon op de vorige; zoodat wij, daar verhoudingen telkens terugkeeren, een stelsel van vertetrachorden verkrijgen (t = geheele toon, l = limma, potome, d. i. de geheele toon verminderd met een

l Es a E l F t G l As a A l Bes t C l Des a D l Es enz.

schen kon men, daar de C in het derde tetrachord orde, ook een octaafverdeeling op denzelfden grondken; hetzij in twee gelijke symmetrisch verdeelde pentonen die F G met elkaar gemeen hadden:

c T d L es A e L f T g L as A a L bes T c,

twee gelijke verbondene tetrachorden met een toonen:

c T d L es A e L f T g L as A a L bes T c

ditonische toonladder zonder B, doch met inschui-
1 Es als quart van Bes en As als quart van Es.
die Es en As, kortom over de Wostā was men het
s. De *Perzische Wostā* (وسطی الفرس) werd volgens

al-Farabi gebonden halfweg de D en E, hetgeen $^{68}/_{81}$ zo opleveren. En zekere *Zalzal*, een zanger ¹⁾ en luitspeler die in de 2de eeuw der Hidjra leefde, hiermede niet tevreden nam het punt nog hooger, halfweg tusschen dit laatste en de E; zoodat hij op $^{22}/_{27}$ teregt kwam (وسطى زلزل).

Niet dat deze drie soorten van Wostā door elkaar gebruikt worden: er wordt uitdrukkelijk medegedeeld dat al-Farabi's tijd de oude, wij mogen wel zeggen de ditonische Es buiten gebruik was gesteld, en enkel als »de naaste

den middenvinger» (مجنَّب الوسطى) Modjannabo'l Wostā) en plaats behield, waarschijnlijk om soms als voorslag of doorgang te dienen; terwijl men hetzij de Wostā der Perzen hetzij die van Zalzal in geregeld gebruik had.

Hiermede niet tevreden, zocht men een middel om tusschen C en D, en op de daarmede overeenkomstige plaatsen den geheelen toon in tweeën te verdeelen. De verstandigste en oudste wijze was, onder de oude Wostā nog een toon toe te dalen; men kwam dan, een limma boven den grondtoon

op de natuurlijke Des ($^{243}/_{256}$), die in het stelsel later *Zāid*, de overtollige, heette, omdat er geen afzonderlijke vierde voor overschoot. Des was de quart van As, en op de zelfde wijze voortgaande had men met Ges en Ces het stelsel gereed. Doch lateren deelden liever de snaarlengte tusschen het hoofd der snaar en eene der nieuwere Wostās middoor, en verkregen dus andere waarden, hetzij $^{149}/_{162}$ of $^{49}/_{54}$. Nam men hierbij den toon die door halvering van den afstand stand tusschen C en D ontstond, doch, naar het schijnt, alleen in de theorie gebruikt werd ($^{17}/_{18}$), dan had men tusschen C en

¹⁾ Koseg. p. 83. Uit dezelfde bron Freytag, Lex. Arab. II. 248. V. Hammer bij Kiesewetter vertaalt verkeerd: „der mittlere des Pferdes (*faras* in plaats van *Fors*, Perzen) en „der mittlere des Geräthes” (*zal* i. pl. v. *Zalzal*). Toch is het dezelfde von Hammer die in de Literaturgeschichte der Araber III S. 764 ons omtrent Zalzal weet in te lichte. Hij was de grootste luitspeler onder de chalifen, begeleidde het gezelschap der beste meesters, heette Manqūr bn Dja'far, en stierf 175 Hidjr. = A. D. 791.

D reeds vierderlei »naaste bij den wijsvinger» (مَجْنَب السَّبَابَةِ) ¹⁾ *Modjannabo's Sabbābati*).

Dat deze uitlegging van al-Farabi's text de ware is, wordt bevestigd door eene tabel, die hij op fol. 53 v. van het leidsche HS. geeft, en waarin de betrekkelijke snaarlengten binnen het tetrachord in getallen van vijf cijfers worden uitgedrukt. De meeste dier getallen zijn door den afschrijver bedorven; doch wij vinden ze terug in het leidsche exemplaar van den perzischen schrijver Abdo'lqādir bn Ghaini zoowel in cijfers als in arabische telwoorden (p. 17), en dan nog eens bij Eli Smith (p. 206), uit het naamloze arabische HS. in Amerika. Toevallig is er bij elken post althans een van deze getuigen die de ware lezing heeft ²⁾. Een eenvoudige arithmetische bewerking leidt tot juist dezelfde verhoudingen voor de vier vingers, de twee nieuwe Wostās en de vier Modjannabs, die ik uit de instructie voor het plaatsen der banden had afgeleid (zie Bijlage II).

Een tweede middel van controle leveren de tabellen op fol. 93 r. en verv. van het handschrift (zie Bijlage IV), waar verscheidene grieksche toongeslachten in het kader $F^{8/9} G^{3/4} C^{3/4} F$ gespannen zijn, almede in reeksen van geheele getallen uitgedrukt. Gelukkig zijn deze tabellen nagenoeg zonder fouten, en bovendien door twee octaven voortgezet, zoodat wij de onderste helft met de bovenste kunnen vergelijken. De noodige herleiding leert ons, dat op de luit en de meeste andere instrumenten de meest gebruikelijke toonladder de ditonische was; terwijl, als variant die ook wel voorkwam, een reeks wordt vermeld, die bijna geheel onze eigene natuurlijke teruggeeft:

$$F^{8/9} G^{8/9} A^{9/10} B^{15/16} C^{8/9} D^{9/10} E^{15/16} F^3).$$

Welnu, de ditonische ladder hebben wij, wanneer wij uit

¹⁾ Zie Bijlage I.

²⁾ Zie Bijlage II.

³⁾ Bij ons $G^{9/10} A^{8/9} B$; doch men wilde $G-C$ en $C-F$ gelijk verdeeld hebben. Vgl. Bijlage IV.

degene die wij zooeven leerden kennen, eenvoudig de Wost en de Modjannabs weglaten.

De natuurlijke ladder vinden wij straks terug op de arabische viool; doch iets dat er zeer nabijkomt zijn de zoogenoemde

Heidensche Banden (الدساتين الجاهلية) *dasātino'l djāhiliyy* waarvan al-Farabi elders spreekt (fol. 67 r. van het H. Ms.). De plaatsing dier banden was nog ouder dan degene die onze schrijver aanbeval. Men verdeelde den afstand tusschen het begin der snaar en de plaats der quart eenvoudig in twintig gelijke deelen, en verkreeg dus lengten van 20, 19, 18, 17, 16, 15, twintigste deelen, of, wat op hetzelfde neerkomt, deze reël

C	Des	D	Es	E	F
1,	$\frac{19}{20}$,	$\frac{9}{10}$,	$\frac{17}{20}$,	$\frac{4}{5}$,	$\frac{3}{4}$,

d. i. de natuurlijke verdeeling van het tetrachord met wisseling van de twee geheele tonen ($\frac{9}{10}$, $\frac{8}{9}$ in plaats van $\frac{8}{9}$, $\frac{9}{10}$) en inschuiving van twee ruw bepaalde en toch te gebruiken tusschentonen (Des slechts $\frac{1215}{1216}$ te laag voor de oude Wostā, en Es $\frac{135}{136}$ te laag voor de oude Wostā!)

Wat mogen wij uit deze feiten afleiden?

De bedoeling der luitspelers is duidelijk. Zij was van oudsher de natuurlijke opvolging van twee geheele tonen en een halve: C D E F te doen hooren, en de geheele in tweeën deelen; en hierin slaagden zij aanvankelijk vrij wel door eenvoudige methode der »heidensche banden». Later leerde men de grieksche theorie kennen, en verbeterde de stemmen volgens het ditonische beginsel, terwijl men de Es en I verkreeg door van de F twee geheele tonen achteruit te rekenen. Daarnaast werd ook wel van de Perzen een andere ruwe bepaling van Es en Des overgenomen. Intusschen merkte men in de praktijk, dat Es en E niet in dezelfde melodie behoorden; en inderdaad zegt 'Ali van Ispah (Kosegarten p. 182 sq.), dat de gezangen (الغاني) verdeeld worden in twee soorten: middenvinger en ringvinger¹⁾, d. i. hetgeen wij noemen kleine en groote terts (Es en E). (

¹⁾ مقسومة علي صنفين الوسطي والبصير

dit verschil te doen verdwijnen, zal (na de Perzische) de Wostā van Zalzal zijn uitgevonden, die inderdaad het interval van D tot F in twee nagenoeg gelijke deelen snijdt ($^{11}/_{12}$ en $^{81}/_{88}$ staan in verhouding $^{242}/_{243}$):

$$\begin{array}{ccccc} D & ^{11}/_{12} & \text{disis} & ^{81}/_{88} & F \\ 8/9 & & 22/27 & & 3/4 \end{array}$$

De daarvan afgeleide Modjannab ($^{40}/_{54}$) was bijna de heiden-sche D ($^9/_{10}$), n.l. $^{9074}/_{10000}$.

Raadplegen wij nu een schrijver van vier eeuwen later, den perzischen encyclopaedist Mahmud van Shirāz († 716 H. = A. D. 1315), dan bevinden wij dat de perzische Wostā en Modjannab in onbruik zijn geraakt, en men die van Zalzal heeft trachten rationeel te maken. Bij Kiesewetter staan zijne voorschriften voor het indeelen van het tetrachord vermeld ¹⁾. Nemen wij die in acht en berekenen de uitkomst, dan verkrijgen wij de volgende reeks (l = limma; k = komma, d. i. hetgeen na aftrek van twee limma-s van een geheelen toon overblijft):

$$\begin{array}{cccccccccccc} C & l & Des & l & Eses & k & D & l & Es & l & Fes & k & E & l & F \\ 1 & & ^{243}/_{256} & & ^{59049}/_{65536} & & ^{8}/_{9} & & ^{27}/_{32} & & ^{6561}/_{8192} & & ^{64}/_{81} & & ^{3}/_{4} \end{array}$$

Deze nieuwe verdeeling was gemakkelijk te bereiken. Van de Des („Zāid”) nam men de quart Ges ($^{729}/_{1024}$) en rekende twee geheele tonen achteruit, om nagenoeg de oude tonen van Zalzal te treffen ²⁾.

Wij zullen deze nieuwe verdeeling terugvinden bij Abdo'lqādir, die nog een eeuw later leefde. Doch zijne berigten omtrent een verdeeling van de octaaf in zeventien, zoowel als die

¹⁾ Kiesewetter S. 33. Regel 15 leze men: Theile α/β in 9 Theile, am Ende des ersten Neuntels hast du 4: den Zeigefinger.

Theile β in 9 Theile, am Ende des ersten Neuntels hast du 7: den Goldfinger.

Zie verder Bijlage V.

²⁾ De gerationaliseerde Wostā van Zalzal is $^{177147}/_{180224}$ hooger dan de vroegere. Zij ligt slechts $^{32768}/_{32805}$ beneden de „natuurlijke” groote terts. Vandaar het verschijnsel, dat volgens Helmholtz (3^e Ausg. S. 565) bij Abdo'lqādir die natuurlijke grosse Terz bevoorzugt worden ist.” In waarheid blijft de itonische groote terts als Binçir daarnevens staan.

het de wijziging die ik bij de luit heb vermeld en verklaard. Daarbij zijn ingeschoven F als de quart van C, en de daarop volgende quarten Bes, Es en As. Of men de Des daar nooit voegde, om ook den geheelen toon C—D in tweeën te delen, zou ik durven betwijfelen. Nog merken wij op, dat Es niet geheel in het stelsel past, maar door eenvoudiger aarverdeeling gevonden is ($\frac{5}{6}$); daarvan is dan weder de ($\frac{5}{6}$) afhankelijk.

Op fol. 82 r. geeft al-Farabi een vergelijking met tonen de luit, waardoor mijne verklaring geheel bevestigd wordt. Es en As worden daar overgeslagen.

III. De Fluiten (المزمار).

De fluit (*mizmār*) die te Baghdād meest in gebruik was, werd evenals onze oboe en klarinet door een mondstuk van ven aangeblazen, en leverde met behulp van zeven gaten n den eenen, en twee aan den anderen kant, de volgende van tonen, die ons (Kosegarten p. 99 en verv.) door verlijking met tonen op de luit wordt aangegeven:

$$\begin{array}{ccccccccccc} \text{Cis} & \text{D} & \text{Disis} & \text{F} & \text{G} & \text{Gisis} & \text{Bes} & \text{Bis} & \text{C} \\ \frac{8}{49} \frac{8}{9} & \frac{11}{12} & \frac{81}{88} & \frac{8}{9} & \frac{11}{12} & \frac{81}{88} & \frac{9}{16} & \frac{49}{96} & \frac{1}{2} \\ \hline & & \frac{22}{27} & \frac{3}{4} & \frac{2}{3} & \frac{11}{18} & & & \\ \hline & & & & & & & \frac{8}{9} & \end{array}$$

De Disis en Gisis worden aangeduid als Wostā van Zalzal het eerste en tweede tetrachord; daardoor worden de invallen D—F en G—Bes nagenoeg doormidden gedeeld.

E en A (Binçir) vervallen.

De Bis zou met de Modjannabo's Sabbāba gelijkstaun, is waarschijnlijk degene die bij de Wostā van Zalzal toort, derhalve $\frac{49}{96}$, of $\frac{48}{49}$ beneden C. Aan den anderen kant wordt Cis beschreven als gelegen onder de D

بِقَرِيبٍ مِنْ بَعْدِ بَقِيَّتَيْنِ أَوْ نَصْفِ طَنْدٍ, d. i., »nagenoeg op een afstand van twee limma-s of van een halven toon.» Twee mas bedragen echter een geheelen toon op cca. $\frac{48}{49}$ na $\frac{1}{2}$. betrekking dier beide tonen van de achterzijde van het

Deze breuk is = $\frac{520896}{531441}$, het komma = $\frac{524288}{531441}$.

instrument tot elkander en tot de overige is niet duidelijk. Waarschijnlijk dienden zij beurtelings als voorstellen voor de C.

Zij ontbraken dan ook op de minder gebruikelijke dubbele fluit (Koseg. p. 104—5):

Lagere pijp: C—D—Disis—F—G

Hoogere pijp: F—G—Gisis—Bes—C.

Van deze soorten was onderscheiden de سورنای *surnā*, de perzische »feestfluit», met acht gaten op ééne rij, en drie aan andere kanten (Koseg. p. 101—3). De volgende tonen worden daaraan toegekend:

Bapot. $C^{\frac{8}{9}}$, $D^{11/12}$, $Disis^{\frac{81}{88}}$, $F^{\frac{8}{9}}$, $G^{11/12}$, $Gisis^{\frac{81}{88}}$, $Bes^{\frac{8}{9}}$, $C^{11/12}$, $Cisis^{\frac{81}{88}}$, $Es^{\frac{8}{9}}$, F ,

dus duidelijk een stelsel van verbondene tetrachorden, die verdeeld zijn evenals op de andere fluiten, en zonder de ingeschoven Cis en Bis. De B, die meestal de rij opende, lag beneden den laagsten toon op de luit, en wel eene apotome of grooten halven toon lager. Om in het stelsel te passen, had dit omstreeks drie-vierde toon, nl. $\frac{81}{88}$ moeten wezen; doch waarschijnlijk zag men geen kans om zoo laag met de melodie af te dalen, en diende de B slechts tot voorslag voor de C. Sommigen lieten ze weg, en deden de geheele pijp de C aangeven.

Het verdient opmerking, dat volgens het door Kosegarten medegedeelde ook bij de fluit de kunstmatige ontduiking van het onderscheid tusschen kleine en groote terts niet algemeen was. Er waren er die »in plaats van de Wostā de Bingir» verkozen, d. i. in plaats van Disis, Gisis, Cisis, de E, A en D. Daardoor zou het ditonische stelsel worden verkregen. Evenzoo spreekt het HS. van al-Farabi fol. 78 r. van gewone fluiten, die in E—F—G—Bes—C of E—F—G—A—Bes gestemd waren. De vraag rijst, of Zalzal de reeds bestaande stemming der fluit op de luit heeft willen overbrengen, en sommige fluiten daarentegen door anderen naar het oorspronkelijke stelsel der luit zijn ingerigt, — dan of het een eigen uitvinding van Zalzal was, die hij op de luit toepaste, en die later door de meesten op de fluiten werd overgenomen.

wij een van de beide stelsels die al-Farabi in de tabellen op fol. 94 ¹⁾ aan den tanbūr van Baghdād toekent:

C $\frac{8}{9}$ D $\frac{7}{8}$ Eis $\frac{7}{8}$ Fisis $\frac{48}{49}$ G $\frac{7}{8}$ Ais $\frac{7}{8}$ Bis $\frac{48}{49}$ C

De tusschentonen werden gemakkelijk bereikt door van G uit tweemaal $\frac{7}{8}$ achteruit te gaan, geheel op de wijze waarop de tusschentonen der luit werden afgemeten. De A trof men door $\frac{7}{8}$ boven Fisis te gaan; vandaar zeker de anomalie tusschen G en Ais, waar de gelijkvormigheid veeleer $\frac{36}{49}$ zou geeischt hebben.

Het andere stelsel dat al-Farabi op dit instrument toegepast wil zien, heeft zijn ontstaan blijkbaar te danken aan den toeleg om, met behoud van het kenschetsende interval $\frac{7}{8}$, ook den geheelen toon $\frac{8}{9}$ nog elders dan tusschen C en D aan te brengen, en het komma $\frac{48}{49}$ wat te vergrooten =

C $\frac{8}{9}$ D $\frac{7}{8}$ Eis $\frac{8}{9}$ Fis $\frac{27}{28}$ G $\frac{7}{8}$ Ais $\frac{8}{9}$ Bis $\frac{27}{28}$ C.

Toevallig nadert deze verhouding $\frac{27}{28}$ vrij dicht tot het befaamde derde gedeelte van een geheelen toon ($\frac{246.86}{256}$ en $\frac{246.1}{256}$); en bedraagt de verhouding tusschen $\frac{27}{28}$ en $\frac{7}{8}$ juist $\frac{49}{54}$, d. i. zooveel als die op de luit tusschen den grondtoon en de Wostā van Zalzal.

V. De Tanbur van Chorāsān (الطنبور الخراساني).

Hoe weinig Kiesewetter zich heeft ingelaten met de naauwkeurige bepaling der toonladders op grond der gegevens waarover hij beschikte, wordt duidelijk bewezen door zijn gezegde op S. 62: »Der Unterschied zwischen den genannten beiden Tanburen bezieht sich nur auf kleine Verschiedenheiten in der Form und Grösse des Instruments». Die beide tanburen zijn die van Baghdād en die van Chorāsān, en tusschen de twee bestaat een radicaal onderscheid van toonstelsel, gelijk er een groot verschil was tusschen de bevolkingen van het zuidwesten, en die van Chorāsān en de landen ten noorden

¹⁾ Zie Bijlage IV.

en oosten daarvan, waar de andere soort van tanbur te huis behoorde (Koseg. p. 92 en verv.).

Ook hier had men doorgaans twee snaren van dezelfde soort. De banden werden niet overal op dezelfde wijze geplaatst, schoon er van geen verschil van stelsel sprake is. Meestal waren er vijf vaste, die met de losse snaar de reeks C—D—F—G—C—D vormden. Van de veranderlijke waren er gewoonlijk dertien in gebruik, waarvan de plaatsing uitvoerig wordt beschreven. Twee figuren, op fol. 72 r.¹⁾ en 73 r. van het HS. van al-Farabi, verschillen alleen door inschuiving van twee banden, die, zonder bij het spel te dienen, enkel zouden worden aangebragt om de verdeeling meer gelijk te maken. De geheele reeks wordt dan, na aftrek van de drie termen die op elke snaar de octaaf te boven gaan, en met bijvoeging der beide ingeschovene, als volgt (l = limma, k = komma):

Lagere snaar:

C l Cis l Cisis k D l Dis l Disis k E l F l Fis k Ges
l G l Gis k As l A l Ais k X l XX l C

Hoogere snaar:

D l Dis l Disis k E l F l Fis k Ges l G l Gis k As
l A l Ais k Bes l B l C k X l XX l D

d. i. dus: L L' K L L K L | L K L L K L L | K L L.

Opmerkelijk is de gaping die ontstaat wanneer wij de twee ingeschovene banden weglaten. Hetgeen wij dan overhouden is een paar verbondene ingedeelde tetrachorden, benevens een onverdeelde geheelen toon, die het octaaf voltooit. Het stelsel is zuiver ditonisch. In het eerste tetrachord (C—F, D—G) is de verdeeling vrij wel dezelfde als bij de luit, met de oude Wosta en Modjannab en de gerationaliseerde tonen van Zalzal. Daarentegen in het tweede tetrachord (F—Ais, G—C) is de verdeeling nagenoeg gelijk aan die van onze eigene theoretici.

¹⁾ Te verbeteren volgens den text met Kosegarten p. 95.

Met deze gegevens kunnen wij voor ons onderwerp volstaan. Wij hebben nog een lijst van tonen op de harp en de citer (معارف *Ma'āzif* en جنك *Djank* of منج *Çandj* ¹⁾ Koseg. 114) in vergelijking met die op de luit; doch di behelst niets anders dan onze diatonische toonladder tot een halven of geheelen toon voorbij de tweede octaaf, en me verdeeling in tweeën van al de geheele tonen behalve de eersten. Die verdeeling moest bij het stemmen der harp op het gehoor worden gemaakt, daar men met louter geheel snaren te doen had; of ze dus zoo naauwkeurig geschiedde, dat men in het eene geval juist een Wostā of Modjanna volgens het oude stelsel, in het andere juist eene volger Zalzal verkreeg, meen ik sterk te mogen betwijfelen.

VI. De latere verdeelingen der octaaf.

Er blijven ons nu nog twee stelsels van lateren tijd over, waarvan het eene tot een algemeen verspreid misverstand aanleiding heeft gegeven, en het andere aan de aandacht der nieuwere onderzoekers, behalve Helmholtz, schijnt te zijn ontgaan.

Bij de luit vonden wij reeds in de dertiende tot veertien eeuw de rationele verdeeling van het tetrachord:

C l Des l Cisis k D l Es l Disis k E l F

Daarmede stemt overeen hetgeen wij verkrijgen wanneer wij gebruik maken van de voorschriften van Abdo'lqādir Ghaini (uit de 9de eeuw na de Hidjra ²⁾), die Kiesewetter S. 32 mededeelt, en de octaaf aldus indeelen:

C l Cis l Cisis k D l Dis l Disis k E l F l Fis l Fisis
k G l Gis l Gisis k A l Ais l B l Bis k C

d. i.: L L K L L K L | L L K L L K L | L L K

¹⁾ *Tseng* (japansche uitspr. *soo*) heet de chinesche citer, afgebeeld bij Fétis Hist. Gén. de la Mus. I, p. 83 (vgl. de aanteekening in HS. van wijlen Prof. Hoffmann in het exemplaar van Dr. C. Leemans).

²⁾ Zie Kosegarten p. 34, en hierachter Bijlage V.

Vergelijken wij hiermede de verdeeling die al-Farabi voor den Chorasānischen tanbūr opgaf, dan stemmen de twee in het eerste tetrachord (C—F) geheel overeen. In het tweede echter (F—Ais) heeft de jongere auteur, of een voorganger van hem, de verdeeling gelijk aan die in het eerste willen maken, en dus in plaats van

F l Fis k Ges l G l Gis k As l A l Ais k Bes l B l C

het volgende slot gemaakt:

F l Fis l Fisis k G l Gis l Gisis k A l Ais l B l Bis k C,

waardoor de B een komma lager valt dan bij al-Farabi.

Van meer gewigt is echter het verschil tusschen de Ges of As van den ouderen en de Fisis of Gisis van den jongeren. Dat verschil bedraagt een limma gedeeld door een komma, of omstreeks het derde van een geheel toon (cca. $\frac{246.39}{256}$ in plaats van $\frac{246.1}{256}$).

Hiermede, zou ik van meening zijn, konden de latere theoretici geen vrede hebben. Zou ten slotte, door de eene verdeeling op de andere te leggen, de geheele toon in vieren zijn gesneden, in een limma, een komma, een derde van een toon en nog een komma? en dat nog wel in het tweede tetrachord, terwijl het eerste slechts de eene verdeeling, in twee limma-s en een komma, vertoonde? Met hunne gewoonten van rationaliseren en vereffenen, die wij genoegzaam reeds bij de ouderen hebben leeren kennen, lag het op hun weg, het »derde van een toon» eenvoudig naar het midden van den geheelen over te brengen, en aan weerskanten een dergelijk interval te laten. Liet men dan de twee limma-s aan het slot der tetrachorden oogluikend voor derde-tonen gelden, dan kwam men eindelijk vanzelf tot hetgeen Villoteau in de *Description de l'Égypte* (XIV, 41) aldus uitdrukt:

»Comme l'octave se compose de quelque chose de moins que six tons, et que les Arabes ne comptent que pour un tiers de ton chacun des deux demi-tons diatoniques, elle se

»trouve divisée en dix-sept tiers de ton compris entre dix-huit degrés différens...» Wij komen straks hierop terug.

Onze tijdgenoot Michail Meshaga, dien Eli Smith vertaalt, kent niet dit maar een geheel ander stelsel, dat te Damascus onderwezen werd en mogelijk nog wordt. De octaaf wordt gelijkmatig verdeeld in 24 »karaat» met perzische namen. De berekening dier gelijke deelen wordt zoowel rekenkunstig als meetkundig opgegeven. Daar echter de bewerking met getallen van 13 cijfers al te tijdroovend is, en de toelichting der geometrische figuur aan duidelijkheid te wenschen overliet, heb ik mij bepaald bij een tabel die bij Smith op p. 209 voorkomt, en daarnaar de intervallen berekend ¹⁾. Er worden twee soorten van hoofdintervallen aangenomen, kleine van drie en groote van vier karaat. Zij volgen elkan- der op evenals op de fluiten, met name de Sûrnâ:

C $\frac{8}{9}$ D $\frac{11}{12}$ Disis $\frac{11}{12}$ F $\frac{8}{9}$ G $\frac{11}{12}$ Gisis $\frac{11}{12}$ Bes $\frac{8}{9}$ C,

hoewel door het streven naar drie en vier karaat de meeste dezer intervallen een weinig onzuiver zijn:

C : D 3456 : 3088; moest zijn 3474 : 3088 of 3456 : 3072.

D : Disis 3088 : 2833; moest zijn 3090 : 2833.

G : Gisis 2308 : 2113; moest zijn 2304 : 2113.

Bes : C 1936 : 1728; moest zijn 1944 : 1728 of 1936 : 1720.

Trouwens de verhouding $\frac{11}{12}$ is ook slechts bij benade- ring aangenomen, en zou, streng opgevat, de octaaf te groot maken. Van de tusschentonen zijn de belangrijkste de kleine terts $\frac{27}{32}$ (Es) en de groote terts $\frac{43}{54}$ (E). Het geheele stelsel is met scherpzinnigheid verzonnen, en voldoet vrij wel aan het voorgestelde doel.

Na dus de getuigen die te onzer beschikking staan, ver- hoord te hebben, kom ik alvast tot het besluit, dat de be- werking van Villoteau omtrent de 17 gelijke intervallen op

¹⁾ Zie Bijlage VI.

een misverstand berust. De klassieke inheemsche schrijvers maken er geen gewag van. Daarbij komt, dat noch Niebuhr of Burckhardt in Arabië, noch Lane in Aegypte, noch Christianowitsch in Algerië, noch Höst in Marokko (om van Eli Smith in Syrië, als *ἄμωσος* in confesso, niet eens te spreken) zich lang moeite behoeften te geven om aan de zonderlinge intervallen der inlandsche muziek te gewennen; waaruit men kan opmaken, dat zij in de praktijk niet de voorheerschende waren. Van de vier gezangen, door Villoteau met twee- of drieërlei kruisen en mollen genoteerd, heeft reeds Kiesewetter (Beilagen S: XVI—XVIII) bij twee ¹⁾ aange- toond, dat zij in onze gewone toonladders gedacht zijn, en de twee andere ²⁾ laten zich even gemakkelijk terugbrengen tot ons G-mol en E-dur. En zoo zijn alle arabische melo- diën, tot hertoe met geringe wijziging in onze noten opge- teekend, voor ons geheel verstaanbaar. De vreemde intervallen, die stellig voorkomen (van Baghdād, de Perzen, Zalzal), die- nen deels vooral bij versieringen van het thema, deels zijn zij bij een gemaniëerde voordragt, waar men geene vreemde accoorden te hulp kan nemen, omdat men in het geheel geene accoorden heeft, ligt verklaarbare verschijnselen zelfs in de melodie. Alle overbeschaving schept behagen in noodeloze af- wijking van het eenvoudige. Waren het toch ook de laatste producten eener afgeleefde aziatische kunst, waaraan weleer de Grieken hun chromatisch en enharmonisch toongeslacht ontleenden, om in plaats van de natuurlijke E—F—G—A een opvolging als E—F—Fis—A of zelfs E—Eis—F—A te doen hooren, zich vermeijende in zaamgekrompene en uitge- rekte intervallen. Om zijn beweren van zeventien gelijke in- terrvallen te kunnen volhouden, had Villoteau òf op de mu- ziekinstrumenten met vaste banden de afstanden behooren te meten, òf metingen van tonen moeten verrigten met een monochord of welken exacten natuurkundigen toestel dan ook; -- en van het een zoomin als het ander is er een

¹⁾ Villoteau, XIV, p. 147 suiv. en 155 suiv.

²⁾ Ibid. p. 165 en 197.

spoor te vinden ¹⁾. Wij hebben geene reden om zijn stelsel voor iets beters te houden dan een theorie die, hetzij door hemzelven of waarschijnlijk reeds door een inlandschen geleerde, op de studeerkamer is uitgedacht. Een theorie die in een tijd van verval aan sommige halfgeleerde muzikanten bij hunne praktijk kan hebben voorgezweefd, en hen versterkt in verkeerde manieren, doch die met de muziek zooals zij in haar oorsprong en haar bloeitijd werkelijk was, weinig gemeen heeft.

Het is waar, ook al-Farabi, en menigeen voor hem, was reeds een geleerde die, zelf buiten de productive kunst staande, hare beweging trachtte te begrijpen door ze aan een vooraf beraamd wiskunstig ontwerp te kluisteren. Van dezulken leeren verstandige kunstenaars, acht te slaan op de voorwaarden waaraan hunne kunst door den aard van haar materieel gebonden is. Doch zoo zij de ware kunstenaars zijn, zullen zij den raad dier Marpurgen en Kirnbergers ter harte nemen zonder zich daaraan blind te onderwerpen. Want hun behoort het geoefende oor, de levendige voorstelling, de scheppende verbeelding, datgene wat de kunst tot kunst maakt; zij spreken als hunne moedertaal degene waarvan de geleerde de regelen bepalen wil.

Houden wij dit in gedachte, dan zullen wij weinig hechten aan de onderscheiding bijv. tusschen de ditonische en de natuurlijke toonladder op de luit; en de verschillende indeelingen van den geheelen toon verliezen veel van hare beteekenis. Dat alles zijn mathematische verfraaijingen van een veel eenvoudiger werkelijkheid, die door en voor het muzikale oor bestond.

De uitkomst van al deze nasporingen bepaalt zich dan tot het volgende:

Sedert de oudste ons bekende periode omvatte de muzikale verbeelding der Arabieren hetzij het tetrachord of de

¹⁾ Hij spreekt ib. p. 134 van een onderzoek der instrumenten *à touches fixes*"; doch in de verhandeling over die instrumenten (XIII, p. 246—290) komt van zulk een meting niets voor, en is de bepaling der toonhoogten blijkbaar op het gehoor geschied. Vgl. Bijlage VII.

taaf, die zich van beneden naar boven (of zooals zij het emden, van boven naar beneden) eens of meermalen heralden.

Bij de octaaf was het onze toonladder die hun, in het gemeen gesproken, voor den geest stond. Hoewel zij, zoals de Grieken, haar beurtelings van grondtoon tot octaf, van secunde tot none, en nog anders in het oog valte, en daarnaar hunne melodiën ontwierpen (zie daarover vooral Helmholtz).

Het tetrachord (ouder dan de octaaf) werd ingedeeld, zij (1) als het begin onzer dur-toonladder C—D—E—F, twee tonen en een halven, met verdeeling der geheelen de helft (zie de »heidensche banden” op de luit); terwijl de melodiën in die met groote en met kleine terterscheiden werden;

of anders (2), men nam een geheelen toon en tweemaal evierden van een toon (getuigen de fluiten en Zalzal); of eindelijk (3), men deelde het tetrachord-zelf midden over (vergelijk den tanbūr van Bagdād).

De eerste methode moet ik voor de oud-Arabische houden. De tweede, die der fluiten, kan in haar oorsprong Perzisch zijn geweest (verbeterde uitgave der Perzische *osta* en *Modjannab*). De derde, die van Bagdād, was gelijk een oud-Babylonische en Syrische. Beide onderellen zij, in afwijking van de eerste, zoo goed als zeker een ontarding van het natuurlijke gehoor door het dagelijksch gebruik van willekeurig ingedeelde instrumenten ¹⁾. Bij

) Men herinnere zich b.v., dat Zalzal voornamelijk als luitspeler uitte. Van den invloed der stemming van instrumenten op het muzikale oor getuigt een feit door Fétis (*Hist. Gén. de la Mus.* II. p. 27) aanaald, „un fait auquel on ne pourrait ajouter foi, s'il n'était attesté par personne qu'il concerne. Le célèbre organiste M. Lemmens, né dans un âge de la Campine, y faisait, dans sa première jeunesse, ses études icales sur un clavecin, depuis longtemps horriblement discord, aucun rdeur ne se trouvant dans le pays. Par une circonstance heureuse, il va qu'un facteur d'orgues fut appelé pour faire des réparations à celui 'abbaye d'Everbode, située près de ce village: le hasard le conduisit : le père du jeune musicien, et lui fournit l'occasion d'entendre celui-ci r de son misérable instrument. Choqué de la multitude d'intonations

de echte Arabieren daarentegen stond voorheen het gezang meer op den voorgrond; meer dan een hunner meesters zong geregeld zonder begeleiding ¹⁾).

Hierbij kwam later de theorie, van Grieksche afkomst doch op de bestaande kunstoefening toegepast. Door haar leerde men enkele zaken beter verstaan en beter regelen; andere met consequentie uitwerken.

Toen echter de kunst door de tijdsomstandigheden in verval geraakte, verdiepte men zich in de kringen der geleerden meer en meer in abstracte beschouwingen, en werden de stelsels op het papier ten laatste zoo ingewikkeld, dat hunne kunsttermen, door de muzikanten naauwelijks ten halve verstaan, het regt begrip van de werkelijk bestaande muziek thans meer belemmeren dan in de hand werken.

Het hoogere belang dat de wetenschap bij onderzoekingen als deze heeft, is naar het mij voorkomt hierin gelegen. Het is een belangrijk vraagstuk, in hoeverre de menschen van verschillende tijden en landstreken op dezelfde wijze gevoelen, en denzelfden maatstaf van waardering aan hunne gewaarwordingen leggen. Op het eerste gezigt bestaat er een oorspronkelijk verschil in den kunstsmaak van onderscheidene volken en tijdperken. Beschouwt men de dingen van naderbij, dan blijkt ons meer en meer, dat de zinnelijke en gemoedelijke grondslag der kunst, evenals de lichamelijke bewerktuiging van ons geslacht, altijd en overal nagenoeg dezelfde is. Alleen door de reflectie ontstaat er voortgaande afwijking in verschillende rigtingen, en de bijzondere gewoonten die zij vestigt in de praktijk en de overlevering

fausses qui frappaient son oreille, le facteur prit immédiatement la résolution d'accorder le clavecin; mais, quand il eut fini cette opération, M. Lemmens en éprouva les sensations les plus désagréables: il ne retrouva qu'après un certain temps le sentiment des rapports justes des sons, égaré par la longue habitude de rapports différents."

¹⁾ Zie b.v. Kosegarten p. 18 over 'Atarrad, die „mortadjilan" (voor de vuist) i. e. sine fidibus" plagt te zingen, in onze achtste eeuw,

er kunst, hebben ten laatste zoodanigen invloed op het gevoel en de noiging zelve, dat het voor de leden der eene maatschappij moeijelijk wordt, de kunst der andere te verstaan en te genieten.

Zijn echter al die uiteenloopende rigtingen met een goede ontwikkeling van het menschelijk gevoel evenzeer beaanbaar? Daar zijn er die dit onmiddelijk zullen beaamen, zij uit optimisme of wel op grond eener zienswijze, die ergens een onderscheid van beter en minder erkennen wil. Doch zoodra wij slechts dit opmerken, dat er producten van vervalsing zijn, waardoor de krachtige werkzaamheid en het levensgenot der menschen op den duur gevaar loopt, is zulk een onderscheid reeds gewettigd. Er kunnen ziekelijke rigtingen in de kunst opkomen, in onze eigene niet minder dan in elke andere. Zij kan zoover afdwalen, dat aan het natuurlijke gevoel en den onverbasterden smaak geweld wordt aangedaan. En om een standaard van beoordeeling te vinden, zoals de wetenschap dien verlangt, zooveel het kan onafhankelijk van de bijzondere toestanden in onze eigene kunst, en overal even toepasselijk, blijft er weinig anders over dan om het algemeen menschelijke op te zoeken. Hetgeen Fechner in zijne *Vorschule der Aesthetik* met personen doet, wier beoordeelingen hij opneemt en vergelijkt, dient ook in het groot met geheele natiën en tijden te worden ondernomen. Reeds de oude Heraklitus heeft het gezegd: *ἑνὸν ἐστὶ πᾶσι τὸ ὀρθόν*, op hetgeen gezond en waar is hebben allen dezelfde betrekking.

B I J L A G E I.

De Namen der Tonen op de Luit in de tiende eeuw.

A. OP DE SNAAR AL-BAMM (البَمّ).

(A of) C (onderstelde grondtoon¹⁾) 1 *Motlaq* (نَمَة مطلق البَمّ).
De losse snaar.

(Bes) Des ²⁴³/₂₅₆ *Modjannabo 's Sabbābati* مَجْنَب السَّبَابَة
volgens het ditonische stelsel. Ook *Zaid* زَايِد.

(Aisis) Cisis ¹⁴⁹/₁₆₂ *Modj. 's S.* volgens de *Wostā* der Perzen.

(Aisis) Cisis ⁴⁹/₅₄ *Id.* volgens de *W.* van *Zalzal*.

(B) D ⁸/₉ *Sabbāba* سَبَابَة. Wjjsvinger.

(C) Es ²⁷/₃₂ *Oude Wostā* وَسْطِي (Middenvinger; later

Modjannabo 'l Wostā مَجْنَب الوَسْطِي.

(Bisis) Disis ⁶⁸/₈₁ *Wostā* der Perzen وَسْطِي الْفَرْس.

(Bisis) Disis ²²/₂₇ *Wostā* van *Zalzal* وَسْطِي زَلْزَل.

(Cis) E ⁶⁴/₈₁ *Binçir* بِنْصَر. Ringvinger.

(D) F ³/₄ *Chinçir* خِنْصَر. Pink.

B. OP DE SNAAR AL-MITHLATH (المِثْلَث).

(D) F ³/₄ *Motlaq*.

(Es) Ges ⁷²⁹/₁₀₂₄ *Zāid*.

(Disis) Fisis ⁴⁴⁷/₆₄₈ *Modjannabo 's Sabbāba* volgens de *W.*
der Perzen.

¹⁾ De laagste toon der vier- en vijfsnarige luit was in Europa nog in de 15de eeuw C (Fétis, *Hist. gén. de la Mus.* V. p. 157. Ambros III. 423).

-) Fisis $\frac{49}{72}$ Id. volgens de W. van Zalzal.
- G $\frac{2}{3}$ Sabbāba.
- As $\frac{81}{128}$ Oude Wostā, later Modjannabo 'l Wostā.
- Gisis $\frac{17}{27}$ Perzische Wostā.
-) Gisis $\frac{11}{18}$ Wostā van Zalzal.
- A $\frac{16}{27}$ Binçir.
- Bes $\frac{9}{16}$ Chingir.

C. OP DE SNAAR AL-MATHNĀ المثنى.

- Bes $\frac{9}{16}$ Motlaq.
- Ces $\frac{2187}{4096}$ Zāid. (De natuurlijke Ces in de toonladder van Ges).
-) Bis $\frac{1341}{2592}$ Modjannabo 's Sabbāba volgens de W. der Perzen.
-) Bis $\frac{49}{96}$ Id. volgens de Wostā van Zalzal.
- C $\frac{1}{2}$ Sabbāba.
- Des $\frac{243}{512}$ Oude Wostā of Modjannabo 'l Wostā.
-) Cisis $\frac{17}{36}$ Perzische Wostā (octaaf van den toon $\frac{17}{18}$, wiens band tusschen C en D midden in ligt. Zie boven bij de behandeling der luit).
-) Cisis $\frac{11}{24}$ Wostā van Zalzal.
- D $\frac{4}{9}$ Binçir.
- Es $\frac{27}{64}$ Chingir.

D. OP DE SNAAR AZ-ZĪR الزير.

- Es $\frac{27}{64}$ Motlaq.
- Fes $\frac{6561}{16384}$ Zāid.
-) Eis $\frac{4023}{10368}$ Modjannabo 's Sabbāba volgens de W. der Perzen.
-) Eis $\frac{49}{128}$ Id. volgens de Wostā van Zalzal.
- F $\frac{3}{8}$ Sabbāba.
- Ges $\frac{729}{2048}$ Oude Wostā, of Modjannabo 'l Wostā.
-) Fisis $\frac{17}{48}$ Perzische Wostā.
-) Fisis $\frac{11}{32}$ Wostā van Zalzal.
- G $\frac{1}{3}$ Binçir.
- As $\frac{81}{256}$ Chingir.

E. OP DE (LATER BIJGEVOEGDE) SNAAR AL-HĤADD الْحَادِّ.

- (F) As $\frac{81}{256}$ Motlaq.
 (Ges) Beses $\frac{19683}{65536}$ Zāid.
 (Fisis) Ais $\frac{12069}{41472}$ Modjannabo 's Sabbāba, volgens de
 W. der Perzen.
 (Fisis) Ais $\frac{147}{512}$ Id volgens de Wostā van Zalzal.
 (G) Bes $\frac{9}{32}$ Sabbāba.
 (As) Ces $\frac{2187}{8192}$ Oude Wostā, of Modjannabo 'l Wostā.
 (Gisis) Bis $\frac{17}{64}$ Perzische Wostā.
 (Gisis) Bis $\frac{33}{128}$ Wostā van Zalzal.
 (A) C $\frac{1}{4}$ Binçir.
 (Bes) Des $\frac{243}{1024}$ Chinçir.

De europesche luittabulatuur (notenschrift) wijst nog in de zeventiende eeuw de tonen aan door middel van de snaar en de rangletter of cijfer van den toon op de snaar.

B I J L A G E II.

[De Tabel van al-Fārābi fol. 53 v. MS. Leid.
 volgens de ware lezing.

Losse snaar: 20736 ('Abdo'lqādir bn Ghaini p. 17 MS.
 Leid. in de cijfers).

Modjannabo's
 Sabbāba ditonisch: 19683 (Eli Smith p. 206). Verhouding $\frac{243}{256}$
 (limma). Instructie van al-F.: twee
 tonen beneden Chinçir.

Id. halfweg grond-
 toon en Sabbāba: 19584 ('Abd. in de telwoorden, Eli Smith).
 Verh. $\frac{17}{18}$. Instr.: halfweg tus-
 schen grondtoon en Sabbāba, op
 de snaar gemeten.

Id. volgens perz.
 Wostā: 19072 (E. Smith). Verh. $\frac{149}{163}$. Inst.: half-
 weg tusschen grondtoon en perz.
 Wostā op de snaar.

Id. volgens W. van

- Zalzal:** 18816 (al de getuigen). Verh. $\frac{49}{54}$. Instr.: halfweg tusschen grondtoon en Wostā van Zalzal op de snaar.
- Sabbāba:** 18482 (HS. van al-F., E. Smith). Verh. en Instr.: $\frac{8}{9}$.
- Modjannabo**
- Wostā:** 17496 (Abd. in de cijfers en telw.), Verh.: $\frac{27}{32}$. Instr.: een toon ($\frac{8}{9}$) beneden Chingir.
- Perz. Wostā:** 17408 (E. Smith). Verh. $\frac{68}{81}$. Instr.: halfweg tusschen Sabbāba en Binçir op de snaar.
- Wostā v. Zalzal:** 16896 (Abd. in cijf. en telw., E. Sm.). Verh. $\frac{22}{27}$. Instr.: halfweg tusschen perz. Wostā en Binçir op de snaar.
- Binçir:** 16384 (dezelfden). Verh. $\frac{64}{81}$. Instr.: twee tonen boven den grondtoon.
- Chingir:** 15552 (al de getuigen). Verh. en Instr.: $\frac{3}{4}$.

Latere, gerationaliseerde Modjannabo 's Sabbāba en Wostā van Zalzal: $\frac{59049}{65536}$ en $\frac{6561}{8192}$ (vgl. Bijlage V).

B I J L A G E III.

De Tabel der Grieksche Toongeslachten volgens al-Farabi fol. 34 r. (Kosegarten p. 55 sqq), verbeterd en herleid.

(Verschillende indeelingen van het Tetrachord.)

- I. GENUS MOLLE الحسن اللين.
- A. *Non ordinatum* غير المنتظم.
- B. *Ordinatum* المنتظم.

a. continuum المتتالي *s. المتوالي*.

1. laxum الارخي: 12, $9^3/5$, $9^1/5$ $1/10$, 9 (Interv. $P^4/5$ $Q^{31/32}$ $R^{30/31}$ S).

2. mediocre الاوسط: 12, 10, $9^1/2$, 9 ($P^5/6$ $Q^{19/20}$ $R^{18/19}$ S).

3. acre لاشد: 12, $10^2/7$, $9^4/7$ $1/35$ 1), 9 ($P^6/7$ $Q^{14/15}$ $R^{15/16}$ S).

b. non continuum غير المتتالي.

1. laxum: 12, $9^3/5$, $9^1/5$, 9 ($P^4/5$ $Q^{23/24}$ $R^{45/46}$ S).
(enharmonisch)

2. mediocre: 12, 10, $9^1/3$, 9 ($P^5/6$ $Q^{14/15}$ $R^{27/28}$ S).
(week chromatisch)

3. acre: (12, $10^2/7$, $9^3/7$, 9 ($P^6/7$ $Q^{11/12}$ $R^{21/22}$ S).
(syntonisch chromatisch)

II. GENUS FORTE الجنس القوي.

a. duplicatum ذو التضعيف.

1. primum: 12, $10^1/2$, $9^1/8$ $1/16$ 2), 9 ($P^7/8$ $Q^7/8$ $R^{48/49}$ S).

2. secundum: 12, $10^2/3$, $9^{13/27}$ 3), 9 ($P^8/9$ $Q^8/9$ $R^{243/256}$ S).
(ditonisch diatonisch)

3. tertium: 12, $10^4/5$, $9^2/25$ 4), 9 ($P^9/10$ $Q^9/10$ $R^{25/27}$ S).

b. conjunctum المتصل.

1. primum: 12, $10^1/2$, $9^1/3$, 9 ($P^7/8$ $Q^8/9$ $R^{27/28}$ S).
(entonisch diatonisch).

2. secundum: 12, $10^2/3$, $9^3/5$ 5), 9 ($P^8/9$ $Q^9/10$ $R^{15/16}$ S).
(syntonisch diatonisch)

3. tertium: 12, $10^4/5$, $9^9/11$, 9 ($P^9/10$ $Q^{10/11}$ $R^{11/12}$ S).
(gelijkmatig diatonisch)

c. disjunctum المنفصل.

1. primum: 12, $10^1/2$, $9^1/4$ $1/5$, 9 ($P^7/8$ $Q^9/10$ $R^{20/21}$ S).
(week diatonisch)

¹⁾ En niet $9^4/7$ $1/28$.

²⁾ En niet $9^1/2$ $1/24$ of (HS.) $9^1/3$ $1/16$.

³⁾ En niet $9^{10/21}$.

⁴⁾ En niet $9^{28/38}$.

⁵⁾ En niet $9^1/5$ $1/10$.

De overige cijfers ontbreken. Uit de intervallen, door herleiding verkregen, blijkt de beteekenis der kunsttermen: continuum, duplicatum, conjunctum, disjunctum, laxum, mediocre, acre, en het beginsel der verdeeling, onmiddellijk.

De opgaven voor de 24 gemengde toongeslachten (fol. 42 v.—43 r.) wemelen van fouten door de slordigheid der afschrijvers, die niets van de ingewikkelde theorie begrepen. Voor dit onderzoek zijn zij van geen belang.

B I J L A G E IV.

De Tabellen van al-Fārābi fol. 93 sqq. MS. Leid.

(vgl. Kosegarten p. 118 – 122) verbeterd en herleid.

Diatonische toonladder van twee octaven (الجماعة المنفصلة غير المتغيرة) = σύστημα διεζευγμένον ἀμετάβολον), waarin geplaatst zijn de intervallen van:

I. (fol. 93 r.) Het *genus conjunctum medium* (Bijl. III, II. b. 2). Welk genus men op de luit behoort te gebruiken, ter vervanging van het genus forte ditonum (n°. II):

1620.	1440.	1280.	1152.	1080.	960.	864.
810.	720 ¹⁾	640.	576.	540.	480 ²⁾	432.
405.						

Herleiding: C $\frac{8}{9}$ D $\frac{8}{9}$ E $\frac{9}{10}$ Fis $\frac{15}{16}$ G $\frac{8}{9}$ A $\frac{9}{10}$ B $\frac{15}{16}$ C.

II. (93 v.) Het *genus duplicatum medium*, of *ditonum* (II. a. 2), dat op de luit, en de meeste bij ons gebruikelijke instrumenten, wordt toegepast:

2916.	2592.	2304.	2048.	1944.	1728.	1536.
1458.	1296.	1152.	1024.	972.	864.	768.
729.						

Herleiding: C $\frac{8}{9}$ D $\frac{8}{9}$ E $\frac{8}{9}$ Fis $\frac{243}{256}$ G $\frac{8}{9}$ A $\frac{8}{9}$ B $\frac{243}{256}$ C.

¹⁾ 760 is schrijffout bij Kosegarten, die enkel deze tabel geeft.

²⁾ 470 evenzoo.

III. (94 r.) Het *genus conjunctum primum* (II. b. 1), zijnde een van de twee ewaarmede de tanbūr van Baghdād wordt bezet:

648. 576. 504. 448. 432. 378 ¹). 336.
324. 288. 252. 224. 216. 189 ¹). 168.
162.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁷/₈ Eis ⁸/₉ Fisis ²⁷/₂₈ G ⁷/₈ Ais ⁸/₉ Bis ²⁷/₂₈ C.

IV. (94 v.) Het *genus forte duplicatum primum* (II. a. 1), zijnde het andere van de twee waarmede de tanbūr van Baghdād bezet wordt:

576. 512. 448. 392. 384. 336. 294.
288. 256. 224. 196. 192. 168. 147.
144.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁷/₈ Eis ⁷/₈ Fisis ⁴⁸/₄₉ G ⁷/₈ Ais ⁷/₈ Bis ⁴⁸/₄₉ C.

V. (95 r.) Het *genus conjunctum tertium*, of *forte aequatum* (II. b. 3) ²):

1980. 1760. 1584. 1440. 1320. 1188. 1080.
990. 880. 792. 720. 660. 594. 540.
495.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁹/₁₀ E ¹⁰/₁₁ Fisis ¹¹/₁₂ G ⁹/₁₀ A ¹⁰/₁₁ B ¹¹/₁₂ C.

VI. (95 v.) Het *genus forte disjunctum primum* (II. c. 1):

720. 640. 560. 504. 480. 420. 378.
360. 320. 280. 252. 240. 210. 189,
180.

Herleiding: C ⁸/₉ D ⁷/₈ Eis ⁹/₁₀ Fisis ²⁰/₂₁ G ⁷/₈ Ais ⁹/₁₀ B ²⁰/₂₁ C.

VII. (96 r.) Het *genus continuum acre* (lees: *non continuum acre*, I. B. b. 3, immers vgl. hierbeneden X):

[Bij vergissing heeft de afschrijver van het HS. hier de

¹) In het HS. op den rand ten onregte veranderd in 372 en 186.

²) Kosegarten: *rectum*, doch *mostawi* is hier het vereffende, ὁμαλόν: de snaar is van grondtoon D tot quart G in drie gelijke deelen verdeeld.

tabel VI herhaald. Volgens analogie moesten wij deze cijfers hebben:

252. 224. 192. 176. 168. 144. 132.
126. 112. 96. 88. 84. 72. 66.
63.

Herleiding: $C^{8/9} D^{6/7} E^{11/12} F^{21/22} G^{6/7} A^{11/12} B^{21/22} C.]$

VIII. (96 v.) Het *genus non continuum mediocre* (I. B. b. 2):

324. 288. 240. 224. 216. 180. 168.
162. 144. 120. 112, 108. 90. 84.
81.

Herleiding: $C^{8/9} D^{5/6} F^{14/15} F^{27/28} G^{5/6} B^{14/15} B^{27/28} C.$

IX. (97 r.) Het *genus non continuum laxum* (I. B. b. 3):

540. 480. 384. 368. 360. 288. 276.
270. 240. 192. 184. 180. 144. 138.
135.

Herleiding: $C^{8/9} D^{4/5} F^{23/24} F^{45/46} G^{4/5} B^{23/24} B^{45/46} C.$

X. (97 v.) Het *genus chromaticum forte* (I. B. a. 3):

1890. 1680. 1440. 1344. 1260. 1080. 1008.
945. 840. 720. 672. 630. 540. 504.
472 $\frac{1}{2}$.

Herleiding: $C^{8/9} D^{6/7} E^{14/15} F^{15/16} G^{6/7} A^{14/15} B^{15/16} C.$

XI. (98 r.) Het *genus chromaticum mollissimum* (I, B, a, 2):

1026. 912. 760. 720. 684. 570. 540.
513. 456. 380. 360. 342. 285. 270.
256 $\frac{1}{2}$.

Herleiding: $C^{8/9} D^{5/6} F^{18/19} F^{19/20} G^{5/6} B^{18/19} B^{19/20} C.$

XII. (98 v.) Het *genus mollissimum ordinantium* (I. B. a. 1):

1395. 1240. 992. 960. 930. 744. 720.
697 $\frac{1}{2}$. 620. 496. 480. 465. 372. 360.
348 $\frac{3}{4}$.

Herleiding: $C^{8/9} D^{4/5} F^{30/31} F^{31/32} G^{4/5} B^{30/31} B^{31/32} C.$

B I J L A G E V.

Herleiding der voorschriften van Mahmud
ash-Shirāzi en 'Abdo'lqādir.

Mahmud van Shirāz († A. D. 1315) geeft volgens von Hammer en Kiesewetter S. 33 de volgende voorschriften voor de verdeeling der quart op de acht banden der luit:

Deel de snaar $a b$ in vier gelijke deelen; aan het einde van het eerste vierendeel komt VIII, de pink ($\frac{3}{4}$).

Deel $a b$ in negen deelen; aan het einde van het eerste komt [IV, de wijsvinger ($\frac{8}{9}$).

Deel IV b in negen deelen; aan het einde van het eerste komt] VII, de ringvinger ($\frac{8}{9} \times \frac{8}{9} = \frac{64}{81}$).

Deel VIII b in acht deelen, en voeg er van onderen een dergelijk deel bij, dan hebt gij V, den ouden middenvinger ($\frac{8}{4} \times \frac{9}{8} = \frac{27}{32}$).

Deel V b in acht deelen, en voeg er van onderen een dergelijk deel bij, en schrijf aan het einde II, den overtolligen (Zāid; $\frac{27}{32} \times \frac{9}{8} = \frac{243}{256}$).

Deel II b in vieren; zet bij het einde van het eerste deel IX; deel dan IX b in achten, voeg er beneden een dergelijk deel bij, en schrijf bij het punt VI, den middenvinger van Zalzal ($\frac{243}{256} \times \frac{3}{4} \times \frac{9}{8} = \frac{6561}{8192}$).

Deel VI b in achten; voeg een dergelijk deel beneden VI daaraan toe, en gij verkrijgt nummer III, den naasten aan den wijsvinger ($\frac{6561}{8192} \times \frac{9}{8} = \frac{59049}{65536}$).

Hiermede vergelijkte men de verdeeling van de octaaf volgens 'Abdo'lqādir bn Ghaini (uit de 9de eeuw der Hidjra, d. i. onze 15de), bij Kiesewetter S. 32—33:

N°. XVIII = $\frac{1}{2}$. XI = $\frac{2}{3}$. VIII = $\frac{3}{4}$. IV = $\frac{8}{9}$.

• XV = $\frac{3}{4} \times$ VIII (= $\frac{9}{16}$). VII = $\frac{8}{9} \times$ IV (= $\frac{64}{81}$).
V = $\frac{9}{8} \times$ VIII (= $\frac{27}{32}$). II = $\frac{9}{8} \times$ V (= $\frac{243}{256}$).

• XII = $\frac{2}{3} \times$ II (= $\frac{81}{128}$). IX = $\frac{3}{4} \times$ II (= $\frac{729}{1024}$).
XVI = $\frac{3}{4} \times$ IX (= $\frac{2187}{4096}$).

$$\text{No. VI} = \frac{3}{2} \times \text{XVI} (= \frac{6501}{8192}). \text{ III} = \frac{9}{8} \times \text{VI} (= \frac{59049}{65536}).$$

$$\text{X} = \frac{3}{4} \times \text{III} (= \frac{177147}{262144}).$$

$$\text{XVII} = \frac{3}{4} \times \text{X} (= \frac{531441}{1048576}). \text{ XIII} = \frac{3}{4} \times \text{VI} (= \frac{19683}{32768}).$$

$$\text{XIV} = \frac{3}{4} \times \text{VII} (= \frac{16}{27}).$$

Door deze gegevens wordt de verdeeling van de octaaf in 17 intervallen als volgt (l = limma, k = komma):

1 1 2 1 3 k 4 1 5 1 6 k 7 1 8 1 9 1 10 k 11 12 1 13 k 14 1 15 1 16 1 17 k 18
C Cis Cisis D Dis Disis E F Fis Fisis G Gis Gisis A Bes B Bis C

B I J L A G E VI.

Herleiding der tabel van 24 intervallen in de
octaaf bij Eli Smith p. 209.

	Lagere octaaf:	Hoogere octaaf (p. 177):
	3456 Jek-kāh	Nawā.
cca.	3361 Qabb nīm-hhoçād	Nīm-hhoçād.
$\frac{8}{9}$	3268 Qabb hhoçād	Hhoçād.
	3177 Qabb tek-hhoçād	'Tek-hhoçād.
	3083 'Oshūrān $\frac{193}{216}$	Hhoçaini.
cca.	3001 Qabb nīm-'adjam	Nīm-'adjam (of Nūrūz al-'adjam).
$\frac{11}{12}$	2916 Qabb 'adjam $\frac{27}{32}$	'Adjam.
	2833 'Irāq cca. $\frac{5}{6}$	'Audj.
$\frac{11}{12}$	2752 Kusht of Kowesht $\frac{43}{64}$	Neheft.
	2673 Tek-kowesht	Tek-neheft.
	2596 Rast cca. $\frac{3}{4}$	Māhūr.
	2521 Nīm-zenkelāh	Nīm-shahnāz.
$\frac{8}{9}$	2448 Zenkelāh $\frac{17}{24}$	Shahnāz.
	2377 Tek-zenkelāh	Tek-shahnāz.
	2308 Dū-kāh cca. $\frac{2}{3}$	Mohhair.
cca.	2241 Nīm-kordi	Nīm-zawālī.
$\frac{11}{12}$	2176 Kordi $\frac{17}{27}$	Zawālī of Sumbula.
	2113 Sih-kāh $\frac{11}{18}$	Buzurk.
cca.	2052 Abūsīlīk $\frac{19}{32}$	Hhoçaini-shād.
$\frac{11}{12}$	1993 Tek-abūsīlīk	Tek-hhoçaini-shād.
	1936 Tjār-kāh $\frac{121}{216}$	Māhūrān.
	1881 'Araba of Nūrūz al-'arab.	Djawāb nīm-hhidjāzi.
cca.	1828 Hhidjāzi $\frac{19}{27}$ cca.	Djawāb hidjāzi.
$\frac{8}{9}$	1777 Tek-Hhidjāzi	Djawāb tek-hhidjāzi.
	1728 Nawā $\frac{1}{2}$	Ramal-tūtī.

De namen zijn bijgewerkt volgens de oostersche spelling bij Villoteau, die ze echter als namen van tonen anders ge-

bruikt. Vgl. intusschen zijne opgaven over hedendaagsche praktische muziek XIV. p. 128—130, en p. 125: Rast (D), Doukah (E), Sihkah (Fis), Girkah (G), Naoua (A) Hosseyny (B), E'rāq (Cis), Kirdān (D).

Hetzelfde beginsel, door Zalzal op de luit ingevoerd, van een verdeeling der kleine tertsen D-F en A-C in twee gelijke deelen, vinden wij terug bij Shams'o'ddin van Damascus (die het als perzisch geeft) en nieuwere Turken (Fétis, *Hist. gén. de la Mus.* II. p. 363 suiv.). Zij verdeelen de octaaf in 55 kommas, en rekenen er 9 waar wij bij Smith $\frac{8}{9}$, en 7 waar wij $\frac{11}{12}$ vonden. Fétis, die zich zonder al-Farabi behelpt (Bijlage VIII), kent evenmin als Kiese-wetter het historisch verband. Het zijn verschillende pogingen om de Wosta van Zalzal rationeel te maken. Bij Smith zou deze 2816 moeten bedragen, dus nagenoeg 'Irāq, en 2112, d. i. Sih-kāh.

B I J L A G E VII.

De Tanburen van Villoteau.

Door Villoteau zijn uit Aegypte instrumenten medegebragt, waarvan de Atlas der *Description de l'Égypte (État Moderne, pl. AA—CC)* meesterlijke afbeeldingen op groote schaal bevat. De blijkbare mathematische naauwlettendheid, waarmede de teekenaar en graveur zich van hunne taak gekweten hebben, bragt mij op het denkbeeld om de afstanden tusschen de hoofden der snaren (>le sillet"), de vaste banden en den kam op de plaat der tanburen (AA' na te meten. Alleen de tanburen en niet de luit (AA, fig. 1), hebben tegenwoordig banden.

Ik bediende mij van een zuiver bewerkt beenen maatstaafje, in halve millimeters ingedeeld, een indeeling waarvan de graad van naauwkeurigheid, naar de dikte der lijnen te oor-

deelen, met die der gravure weinig verschillen kan. Daar de kam en de banden een dikte van omstreeks 1 millimeter vertoonen, werd de maat, langs de regte lijn die een snaar verbeeldt, zooveel mogelijk op het midden van elken kam of band genomen.

Als proefstuk diende de *bulgaarsche tanbur* (fig. 8), die volgens den text (XIII, p. 278—9) de reeks van onze tonen

d es f fis g gis a bes b c d es f g

bevat.

Door meting op deze figuur verkreeg ik de volgende waarden in millimeters:

137,5. 126,75. 117,75. 112. 104. 99. 92,25. 86,75. 82,75. 77,5.

Hoogere octaaf:

69,5. 62,75. 58. 52.

Wanneer men deze waarden als volgt verandert:

138. 126. 116,5. 110,4. 103,5. 98,5. 92. 87,3. 82,8. 77,6
 d es f fis g gis a bes b c
 69. 63. 58,25. 51,75.

dan hebben wij, D als grondtoon beschouwende, een F = $\frac{27}{32}$ 'gelijk de oude Wostā, de ditonische kleine terts), een Fis = $\frac{4}{5}$, een G = $\frac{3}{4}$, een Gis = $\frac{365}{512}$ (nagenoeg de Zāid op de Mithlath), een A = $\frac{2}{3}$, een Bes als quart van F, een B als quart van Fis, en een C = $\frac{9}{16}$. Alleen de Es is te hoog; zij valt nagenoeg samen met den Modjanab der Sabbāba volgens de Wostā der Perzen ($\frac{148}{162}$ in plaats van $\frac{149}{162}$).

Door deze uitkomst wordt ons vertrouwen op de teekeningen niet weinig versterkt. Men bedenke, dat het slechts millimeters geldt; dat de banden op de plaat wel een millimeter dikte hebben, en het midden daarvan niet altijd het raakpunt aan de snaar behoeft te zijn; dat de makers der

plaat niets konden vermoeden van het gebruik hetwelk men zeventig jaren later van hun werk zou maken; en dat de oostersche instrumentmakers niet werkten voor een physisch kabinet.

Wanneer wij nu de andere tanburen nagaan, waarop de 17 derde-tonen der theorie van Villoteau heeten voor te komen, treft het al dadelijk onze aandacht, dat de afstanden der banden *niet*, zooals die theorie vereischen zou, naar den kam toe al kleiner en kleiner worden.

Vervolgens biedt ons de *groote turksche tanbur* (*tanbour kebeyr tourky* fig. 5) de volgende verhoudingen:

Gemeten:			Te verbeteren:			d. i.
I ^e octaaf:	II ^e octaaf:	III ^e octaaf:	I.	II.	III.	
341,5	171,5	85	340	170	85	C 1.
	164,5	80,75		163,75	81,87	cis $\frac{27}{28}$, = $\frac{7}{8}$ bened. es
315,5	157		315	157,5		cisis $\frac{63}{68}$ P
301,25	150,5	74	302,16	151	75,5	D $\frac{8}{9}$
295,75			297,5			dis $\frac{7}{8}$
288,5	144		286,88	143,4		es $\frac{27}{32}$
278			277,2			disis $\frac{53}{57}$, wostā v. Zalzal
272,25	137,5		272	136		E $\frac{4}{5}$
264,75	133,75		264,39	132,2		eis $\frac{7}{9}$, een toon boven dis
255	127		255	127,5		F $\frac{3}{4}$
247,5			248			fis $\frac{62}{65}$ P
239	120		240	120		fisis $\frac{12}{17}$ P
227	113		226,66	113,33		G $\frac{2}{3}$
220,75			223			gis $\frac{21}{32}$, quart van dis
215,5	108		215,16	107,58		as $\frac{81}{128}$
207	103,75		208	104		gisis $\frac{11}{18}$, quart van disis
201,75	99		201,44	100,72		A $\frac{16}{37}$
196,5			198			ais $\frac{7}{12}$, quint van dis
189,5	94,75		191,25	95,62		bes $\frac{9}{16}$
184			184,8			aisis $\frac{44}{81}$, quint van disis
180	90,5		181,28	90,64		B $\frac{8}{15}$

Men ziet dat de eene octaaf in 20, de andere in 15 intervallen is verdeeld, waarvan wij de meeste reeds van elders kennen. De cisis, fis en fisis schijnen, volgens een aloude manier die wij insgelijks al vroeger aantroffen, door halvering van snaarafdeelingen op het oog gevonden te zijn. Men lette op de dis = $\frac{7}{8}$, het kenmerkende interval van den ouden tanbur van Baghdād, en de daarop gegronde gis en ais.

e *groote perzische tanbur* (*tanbour bouzourk*, fig. 11)
; de volgende resultaten:

Gemeten:			Te verbeteren:			d. i.
	II.	III.	I.	II.	III.	
5	127,75	63,25	256	128	64	C 1
	121,5			121,5		des $\frac{243}{256}$, Zaïd
			237,17			cisis $\frac{63}{68}$?
5	111,75	56,25	227,5	111,75	56,9	D $\frac{8}{9}$
	107,25		216	108		es $\frac{27}{32}$
			209			disis $\frac{21}{27}$, Wosta v. Zalzal
5	101,5		202,25	101		E $\frac{64}{81}$
	95,25		192	96		F $\frac{3}{4}$
5	91,5		182,25	91		ges $\frac{729}{1024}$, Zaïd op Mithl.
	84,75		170,5	85,25		G $\frac{2}{3}$
5	79,75		162	81		as $\frac{81}{128}$
	75,25		152	76		A $\frac{16}{27}$
5			144			bes $\frac{9}{16}$
5	69,25		136,7	68,3		ces $\frac{2187}{4096}$, Zaïd op Mathna

leen de cisis, in verhouding nagenoeg gelijk aan die den vorigen tanbur, is hier niet duidelijk. De dis = net de daarvan afgeleide quart en quint ontbreken.

og anders is de stemming van den *oosterschen tanbur bour chargy*, fig. 7), die volgens den naam uit een land oosten van Aegypte afkomstig moet zijn, hetzij dan nïë, Syrië of misschien zelfs Perzië:

meten:			Te verbeteren:			d. i.
	II.	I.	II.			
5	145,5	290	145	C 1		
5	132,5	268,6	134,3	cisis $\frac{63}{68}$?		
		257,76		D $\frac{8}{9}$		
5	123,75	244,62	122,3	es $\frac{27}{32}$		
	118		118,14	disis $\frac{21}{27}$, Wosta van Zalzal		
5		232		E $\frac{4}{5}$		
5	110	217,5	108,75	F $\frac{3}{4}$		
		206,2		fis $\frac{32}{46}$, een toon boven E		
5	98	193,33	96,66	G $\frac{2}{3}$		
	94	183,5	92,75	as $\frac{81}{128}$, quart van es		
	88,75		88,6	grisis $\frac{1}{18}$, quart van disis		
	84		85,92	A $\frac{16}{27}$, quint van D		
		163		bes $\frac{9}{16}$, quint van es		
5		154,64		B $\frac{8}{15}$, quint van E		
	74,5		74,25	bis $\frac{64}{126}$ twee gr. tertsen boven E		

De cisis schijnt alweder door ruwe halvering bepaald te zijn. De Wostā van Zalzal komt in disis en gisis voor. De dis = $7/8$ ontbreekt met de daarvan afhankelijke tonen.

Eindelijk hebben wij den *kleinen tanbur* (*tanbour baghlamah*, fig. 12) met de volgende verhoudingen:

Gemeten:		Te verbeteren:		d. i.
I.	II.	I.	II.	
152,25	78	152,25	76,12	C 1
140,5	71,5	140,06	70	cisis $149/162$, Perzische Modjannab
134,5	66	135,22	67	D $8/9$
128,75		127,84		disis $68/81$, Perzische Wostā
122,75	59,5	121,8	60,9	E $4/5$
114,6		114,18		F $3/4$
110		108,26		fis $32/45$ gr. terts van D
102,5		102,28		G $272/405$ gr. terts van disis
97,75		97,44		gis $16/25$ gr. terts van E
93,25		91,96		gisis $11/18$ (niet 95,88, quart van disis?)
87,5		87,67		ais $72/125$ gr. terts van fis

Ditmaal is het de gisis die zich niet in het verband wil voegen; zij past nog het best bij de Wosta van Zalzal op de Mithlath, doch cisis en disis zijn voor de tonen van Zalzal te laag.

In allen gevalle bewijst dit onderzoek, dat de afmetingen der instrumenten, door Villoteau zelf naar Europa gebracht, uit de oude traditiën veel eenvoudiger dan uit zijne theorie te verklaren zijn. Ten overvloede laat ik de namen der noten, die hij aan dezelfde tanburen toeschrijft, hier volgen, van elk instrument die op ééne snaar:

Tanbour kebyr tourky (XIII, p. 257—8): D, dis, (disis), E, F, fis, fisis, G, gis, [as], gisis, A, ais, [bes], aisis, B, [ces], C, cis, [cisis].

De tonen tusschen [] staan alleen in de eerste, die tusschen () alleen in de tweede octaaf.

Tanbour bouzourk (p. 285—6): A, bes, B, C, cis, [cisis], D, [dis], es, [E], F, fis, [fisis], gis, [A], (ais).

Er zijn 25 banden, gelijk Villoteau op p. 280 toegeeft; hij zou dus 26 tonen op de snaar moeten hebben, en geeft er slechts 25!

Tanbour chargy (p. 273—4): D, [es], E, F, fis, G, [gis], s), [gisis], A, bes, C, [des].

Hier zouden 21 banden zijn met 22 tonen op de snaar, terwijl Villoteau zelf 21 tonen geeft, in overeenstemming met , plaat!

Tanbour baghlamah (p. 289—90): D, es, F, [fis], [fisis], [gis], [A], [bes], [B], [C].

Na al het gezegde zullen wij hier moeilijk aan iets beters en ruwe bepalingen op het gehoor kunnen denken.

B I J L A G E VIII.

De inlichtingen van Fétis.

De beroemde muzikkenner F. J. Fétis heeft in zijne *Histoire générale de la Musique* (T. I—V, Paris 1869—76) een schat en geleerdheid neergelegd, die intusschen met groote voortigheid dient geraadpleegd te worden. Door de goedheid en ons medelid Dr. C. Leemans heb ik het werk nog na en afloop van mijn onderzoek kunnen gebruiken; en het zag dat er, op grond van de verwonderlijk uitgebreide kennis van den schrijver, alligt aan wordt toegekend, verplicht ij om opzettelijk aan te toonen, dat, en waarom, hij het onstelsel der Arabieren niet begrepen heeft.

Op Eli Smith na kent hij al de door mij aangehaalde nnen, en bovendien een werkje van Salvador Daniel, dat te vergeefs gezocht had: *La musique arabe. Ses rapports c la musique grecque et le chant grégorien*. Alger 1863. k heeft hij enkele magere opgaven gehad van arabische perzische HSS. in de groote bibliotheken.

Men late zich door die vrij volledige uitrusting niet tot ge verwachtingen verleiden. Al dadelijk zijn de citaten het leidsche HS. van al-Farabi aan Kosegarten ontleend.

and die (II. p. 167) العّلخل in plaats van المدخل en البعا i. pl. v. المفروضة laat staan (de onmogelijke vocaal-

teekens nog daargelaten); die de titels van boeken zoo onzinnig door elkander laat werpen als op p. 169 en 171; die beweert (p. 112) »Le Fârâbi n'écrit pas طنبور mais طنبور tounbour'' met aanhaling nog wel van »Cod. Lugdun. fol. 62''; — zoo iemand kon uit de bronnen niet zelf putten, en heeft ook niemand gehad die het eenigszins naar behooren voor hem deed.

Had hij zich nu eenvoudig aan Kosegarten gehouden, dan ware hij ten minste bewaard gebleven voor de ongeloofelijke vergissing die hij bij het bepalen der tonen van al-Farabi's instrumenten begaat. Deze nl. geeft een aantal schematische figuren, van snaren met hare banden en van fluiten, en plaatst letters bij de punten dier figuren zooals men dat in de meetkunde doet, om er in den text naar te verwijzen. Ongelukkig echter heeft hij elders (b.v. p. 40 Koseg.) de letters

ا ج د ه ز ح ط ي ك ل م ن س ع ف

gebezigd tot aanduiding der 15 toontrappen in de ladder van twee octaven, en zijn er bij hem analoge plaatsen; en dit is voor Fétis genoeg om ook de letters bij de genoemde figuren voor noten aan te zien. Dat de text, — dien Kosegarten afschrijft, punctueert en vertaalt, — die letters geheel anders verklaart, en door vergelijking met tonen op de luit naauwkeurig opgeeft, welke tonen bij de dus aangeduide banden en fluitgaten behooren, ontgaat onzen Henegouwer geheel; hij heeft dien text, — afgedrukt op dezelfde bladzijde als de figuur die hij bespreekt, — met geen blik verwaardigd. Zoo komt hij natuurlijk tot geheel valsche opgaven. Daar hij den laagsten toon A noemt (hetgeen hem vrijstaat) zou de viool op de eene snaar A B C Cis Dis en op de andere D E F Fis Gis moeten hebben; de text is zoo duidelijk als men wenschen kan. In plaats daarvan geeft Fétis A C D E en Ais Cisis Disis. Met den laatsten toon op de onderste snaar weet hij geen raad, evenmin als met de twee laatste op de bovenste; deze drie moeten dus behooren tot »un système inconnu de notation'' (p. 143—4). Niet anders gaat het hem met de fluiten (p. 147—8), en vooral met den tanbur van Chorâsan

(p. 114). Ik vermoed, dat hij ook van Kosegarten enkel het schrale excerpt van een onnoozelen handlanger voor zich had.

Van daar zeker ook, dat hij blijkbaar geene kennis draagt van de bepaling en benaming der tonen op de luit, — den standaard waarmede al-Farabi die op de overige instrumenten vergelijkt, — en zich vergenoegt met een algemeene vermelding (p. 108) van »quarts de tons ou dièses chromatique et enharmonique” (de chromatische zou veeleer een »tiers de ton” wezen). En zoo is er nog veel meer dat hem geheel ontgaat.

Terwijl dus de berigten van Villoteau, dien Fétis zelf nog gekend had, uitvoerig worden overgenomen, mag men zeggen, dat al-Farabi's werk voor hem een gesloten boek is gebleven. Zijn oordeel over dien klassieken schrijver heeft daarom niet de minste waarde. Hij verzekert ons (p. 168) »que (la théorie exposée par le Fârâbi) n'est pas celle de la musique arabe dans la pratique, et qu'elle n'a pas d'analogie avec la doctrine des autres théoriciens de la musique.” De waarheid is, dat de grieksche muziekleer van den Arabier niet te kort doet aan zijne getrouwe berigten omtrent de stemming der instrumenten in zijnen tijd; — dat ook zijne voorgangers in de theorie de Grieken volgden; — en dat de latere muziekleer, gelijk wij voor ons deel gezien hebben, slechts de verdere ontwikkeling behelst van gebruiken en denkbeelden die hij reeds kent. Alleen iemand die hem niet kent vermag te schrijven (p. 83): »Cette musique (aux beaux temps de l'islamisme) . . . était conforme à la théorie de la division de l'octave par des tiers de ton; car la théorie n'était que l'exact exposé de la pratique,” en (p. 32): »Pour ne parler que des Arabes, . . . on chercherait en vain l'origine de leur système si singulier des rapports des sons; aucun indice ne nous est donné pour pénétrer ce mystère.” Zoo ook (p. 358) van »l'introduction du tiers de ton au nombre des éléments de tonalité chez les Persans, à l'époque de la conquête de leur pays par les Arabes.”

En niet alleen wordt van de geschrevene en gedrukte bronnen geen behoorlijk gebruik gemaakt (was er dan geen enkele arabist die helpen wilde?), maar van de instrumenten die Fétis zelf

uit Aegypte ontboden had ¹⁾, is naauwelijks partij getrokken. P. 125 zegt hij in de noot: »Je n'ai pas l'accord de mon tanbour bouzourk à dix cordes; ce qui ne me permet pas d'en donner la tablature." Hij had dan toch de plaatsen der banden en van den kam, en kon door uitmeting althans beslissen, welke intervallen éene snaar oplevert. Juist de cardinale proef is, zooals wij weten, ook door Villoteau verzuimd; en wat beteekent dan het bezwaar (p. 36): »Les mesures si précises, si exactes, si minutieusement détaillées, par lesquelles se recommande son traité des instruments de musique des Orientaux, seraient particulièrement entachées de faits erronés!"...? Aan maten van kasten en halzen hebben wij weinig; maar waar liggen de banden?

Fétis verbeeldde zich dat het ongeloof aan derden van tonen slechts op de onbewezen vooronderstelling eener volledige diatonische toonladder, aan alle volken gemeen, berusten kon. Villoteau, »ancien professeur de musique estimé, qui unissait, à la connaissance de son art, une instruction variée" (p. 25), moest op dit punt gelijk hebben. Toch niet zoo geheel! »La théorie et la pratique de la musique arabe (p. 28) se réunissent pour nous éclairer à ce sujet; car elles démontrent (NB.)... que les intervalles de tons contiennent trois sons à des distances égales de tiers ²⁾, au lieu de deux demi-tons de notre échelle. Il en résulte qu'au lieu de douze intervalles de demi-tons contenus dans l'octave, l'échelle arabe des sons renferme dix-sept intervalles, dont quinze tiers de tons, et deux demi-tons." In een noot wordt op deze verbetering van Villoteau's beweren gewezen.

Elders (p. 181) staat nog eens: »les tons majeurs ($\frac{8}{9}$) sont divisés par tiers dans la théorie (ditmaal niet in de praktijk?) de la musique arabe, au lieu de l'être par deux demi-tons, l'un mineur (*limma*), l'autre majeur (apotome)" -

¹⁾ Thans in het conservatorium te Brussel. Zie de korte beschrijving in het *Annuaire du Conservatoire*, 1878, pp. 251—3.

²⁾ Hoe wil men dit aanwijzen, wanneer men zelf erkent (t. III. p. 97) dat reeds de ware halve toon (de wortel van 8 gedeeld door 3) een irrationele grootheid is?

hiermede vergelijkte men wat p. 113 gezegd wordt, dat de beschrijving van den tanbur van Chorāsān bij al-Farabi »explique les causes et la formation définitive du système tonal des Arabes.” Fétis weet zelf niet hoezeer dit waar is, — en ook niet dat volgens de dus geroemde beschrijving de geëele toon telkens uit twee *limma-s* en een komma bestaat.

Ook van een verdeeling der octaaf in 24 deelen heeft hij iets gehoord. Zij bestond bij Perzen en Turken in de 17^d en 18de eeuw (II. p. 353 suiv.). Nu hoore men deze rede-nering (p. 357). De hals van den tanbur buzruk is in vierde-tonen verdeeld. Deze tanbur is door Arabieren overgenomen, natuurlijk reeds in de 7de eeuw, bij de verovering van het perzische rijk. Voorts hadden de oude Grieken een soortge-lijk stelsel, afkomstig van de Lydiërs en Phrygiërs, en dezen lenden af van uitgewekenen uit Perzië, bekend onder den am van . . . Pelasgen. »De ces rapprochements” (deels on-ist, deels hoogst gewaagd »on arrive à la conclusion cer-ne que les Perses de l’antiquité ont divisé l’octave en igt-quatre quarts de ton, comme les Persans sous les ca-s et dans les temps modernes.”

Zoo schrijft men kunstgeschiedenis. Het is waar, Fétis de 85 jaren toen het bewuste boekdeel verscheen, en hij d een reuzenwerk op zich genomen. Doch onze hoogach-g voor den onvermoeiden grijsaard mag ons niet blind en zijn voor de waarheid, dat zijne manier van werken, der het eerste fransche keizerrijk aangeleerd, althans op t punt dat wij hier bespreken, tot geene bruikbare uit-mst leiden kon.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} JANUARI 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES,
N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, S. VISSERING, J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, J. T. BULJS, J. A. FRUIN,
R. VAN BONEVAL FAURE, B. D. H. TELLEGEN, M. J. DE GOEJE,
B. H. C. K. VAN DER WIJCK, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG,
J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO, J. P. COSIJN en J. C. G. BOOT,
secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat vóór den eersten Januari zijn
ingekomen nog tien gedichten ter mededinging in den wed-
strijd van latijnsche poëzie. Daarbij is er een, getiteld *Artes*
christianae ab interitu vindicatae zonder motto en geteekend
met den naam des dichters, dat niet aan de eischen van het
programma voldoet. De titels en lemmata der negen overigen
zijn: I. *In Mediolani peste eximia Divi Caroli Borromei ca-*
ritas. — *Omnia vincit amor.* — II. *In Regali puella Mar-*
garita Beatrice Eleonora, filia imperialis principis Frederici

Imi Unio Itala-Germanica significatur. — Labor omnia
t. — III. *Loca sacra.* — Res, quae pectus tangunt,
us est sentire, quam exprimere atque effingere verbis. —
In mulieres emancipatas satira. — Fugere pudor verumque
ue. OVIDIUS. — V. *Lacus Albanus.* — Pacis amor Deus
pacem veneramur et omnes. PROPERTIUS. — VI. *De Pio IX*
. Max. — *Leone XIII ad supremum pontificatum evecto.*
ina. — Semper honos nomenque tuum laudesque ma-
nt. VIRGILIUS. — VII. *Ad Eugeniam Augustam in funere*
Aloysii Eugenii Napoleonis consolatio. — Parce, tibi leges
n quod dicere flendi. Et lacrimis aliquem constituisse
um. A. C. — VIII. *Mons Regalis et rura adiacentia.* —
is amor patriae, dulce videre suos. — IX. *Ad Alexan-*
i principem Arausiacum. — Tot tamen amissis te com-
avimus unum. OVIDIUS.

lle deze gedichten zijn met de vroeger vermelde *Ficedu-*
n handen der beoordeelaars gesteld.

a deze mededeeling levert de heer Tellegen een geschied-
lig onderzoek naar de algemeene maatregelen van in-
lig bestuur, naar aanleiding van de wijziging, welke
looge Raad in zijne appreciatie dienaangaande heeft ge-
nt door uit te maken, dat deze koninklijke besluiten
l moeten berusten op eene wet.

ij leidt ons in de lente van 1814 in het kabinet binnen
den Souvereinen vorst, en doet ons tegenwoordig zijn
een gesprek, dat toenmaals tusschen dezen en een be-
aar van het staatsrecht *kon* gevoerd zijn. Hij wijst
bij op het verschil van opvatting, waartoe de grondwet
1814 ten opzichte van de macht des Vorsten aanleiding
geven: Eenerzijds kon worden beweerd, dat de Vorst
er medewerking van de Staten-generaal alleen datgene
doen, wat de grondwet hem uitdrukkelijk had opge-
en; anderzijds dat bij het ongedefinieerd zijn van »de
n der souvereine waardigheid” daar waar de grondwet
deze medewerking vereischte, er een open terrein was,
in de tusschenkomst der Staten-generaal niet was uit-

leent uit de beraadslagingen over deze wet de slotsom op te trekken, dat men ook toen niet alleen maatregelen uitvoering der wet op 't oog had; hij tracht te betoogen zelfs Hogendorp toen deze koninklijke besluiten niet en engin zin opvatte; integendeel deze meende, dat de de rede en de geest der grondwet moesten uitmaken, le aard dier maatregelen moest zijn; wanneer strafbe-ling echter noodig was. moest er volgens hem eene wet en van hier zijne oppositie tegen de wet van 6 Maart — waardoor de Koning nu de macht kreeg, allerlei werpen bij besluit te regelen.

Wanneer Hogendorp later eene meer beperkte opvatting op zijn toegedaan geweest, dan stond hij daarin naar zijn meening vrij wel alleen. Spreker wijst tot staving op Mr. Backer's verhandeling Administratie en Justitie (1826); op Thorbecke's meening in 1830 uitgesproken, op de Aanteekeningen op de grondwet van dezen, en wordt gezegd, dat daar waar de grondwet niet uitdrukkelijk regeling bij de wet verordent, de analogie een maatregel ter beslissing kan zijn.

Wat de herziening van 1848 in deze kwestie verandering brengt? Spreker meent van neen, noch door het voorschrift der afkondiging der algemeene maatregelen van inwendig bestuur, noch door de uitdrukkelijke opdracht der uitvoerende macht aan de kroon. Hij wijst op de onbepaaldheid van het voorschrift van uitvoerende macht. En wat de uitingen der Regeering bij de herziening betreft, spreker ontkent niet, dat er eene maatregel gevonden wordt, die van die beperkte opvatting der algemeene maatregelen van inwendig bestuur uitgaat; hij tracht te betoogen dat die uiting van meer gewicht zoude zijn geweest, zoo zij in de grondwet-commissie van 1815 tot toelichting van het artikel over deze maatregelen gedaan was; en bovendien de Regeering met zich zelve in tegenspraak is geweest; waarom hij aan het toen gezegde niet de kracht kan toekennen, die men er aan geven wil.

Wat de praktijk na de herziening van 1848 gevolgd, is niet rijd met het beginsel, dat alleen een besluit, hetwelk wet achter zich heeft, verbindend zou zijn.

gesloten; doch de Souvereine vorst ook zonder dat bevoegd was eenig onderwerp te regelen. De praktijk der grondwet was in harmonie met de laatste zienswijze. Men hield echter vast aan het beginsel, dat straf alleen mocht bedreigd worden door eene wet.

Bij de vaststelling der grondwet van 1815 werd die van 1814 als leiddraad gevolgd. Spreker heeft om de bedoeling der grondwet-commissie te leeren kennen, hare notulen, de aantekeningen van Van Maanen, beide ongedrukt, en het Journaal van Raapsaet gebruikt. Hij stelt in 't licht, hoe men wel heeft getracht eene nadere omschrijving van 's Vorsten, nu 's Konings gezag, te geven, en hoe men er naar heeft gestreefd, waarborgen te vinden tegen het misbruik, dat van 's Konings reglementaire macht gemaakt kon worden. Uit de debatten tracht hij aan te toonen, dat niemand 's Konings macht tot het hem uitdrukkelijk opgedragene wilde beperken, en dat men nergens de meening uitgesproken vindt, dat de reglementen altijd eene wet achter zich moesten hebben, wel dat zij niet mochten zijn in strijd met de grondwet of met de wet. De in 't werk gestelde pogingen hadden echter geen resultaat; de macht des Vorsten werd niet omschreven en waarborgen tegen het misbruik der reglementaire macht kwamen niet tot stand. Alleen werd het verplichtend hooren van den Raad van state over alle zaken der souvereine waardigheid beperkt tot wetsvoorstellen en algemeene maatregelen van inwendig bestuur, en werd ter verduidelijking bepaald, dat de wetgevende macht door Koning en Staten-generaal gezamenlijk werd uitgeoefend. Eene algemeene omschrijving van de bevoegdheid der wetgevende macht, evenals van 's Vorsten gezag bleef achterwege. In de praktijk bracht de grondwet van 1815 dan ook geene verandering. Men ging voort, bij koninklijk besluit, zonder dat er eene wet achter lag, onderwerpen te regelen; en eveneens, daar waar strafbedreiging noodig was, nam men zijne toevlucht tot de wet.

De zaak veranderde echter van aard door de wet van 6 Maart 1818, straf bedreigende tegen overtreders van algemeene maatregelen van inwendig bestuur zonder onderscheid. Spre-

ker meent uit de beraadslagingen over deze wet de slotsom te mogen trekken, dat men ook toen niet alleen maatregelen ter uitvoering der wet op 't oog had; hij tracht te betoogen dat zelfs Hogendorp toen deze koninklijke besluiten niet in dien engen zin opvatte; integendeel deze meende, dat de gezonde rede en de geest der grondwet moesten uitmaken, wat de aard der maatregelen moest zijn; wanneer strafbedreiging echter noodig was, moest er volgens hem eene wet zijn; en van hier zijne oppositie tegen de wet van 6 Maart 1818 — waardoor de Koning nu de macht kreeg, allerlei onderwerpen bij besluit te regelen.

Wanneer Hogendorp later eene meer beperkte opvatting mocht zijn toegedaan geweest, dan stond hij daarin naar sprekers meening vrij wel alleen. Spreker wijst tot staving hiervan op Mr. Backer's verhandeling Administratie en Justitie (1826); op Thorbecke's meening in 1830 uitgesproken, eindelijk op de Aanteekeningen op de grondwet van dezen, waarin wordt gezegd, dat daar waar de grondwet niet uitdrukkelijk regeling bij de wet verordent, de analogie een wegwijzer ter beslissing kan zijn.

Heeft de herziening van 1848 in deze kwestie verandering gebracht? Spreker meent van neen, noch door het voorschrift over de afkondiging der algemeene maatregelen van inwendig bestuur, noch door de uitdrukkelijke opdracht der uitvoerende macht aan de kroon. Hij wijst op de onbepaaldheid van het begrip van uitvoerende macht. En wat de uitingen der Regeering bij de herziening betreft, spreker ontkent niet, dat er eene enkele gevonden wordt, die van die beperkte opvatting der algemeene maatregelen van inwendig bestuur uitgaat; hij tracht echter te betoogen dat die uiting van meer gewicht zoude zijn geweest, zoo zij in de grondwet-commissie van 1815 tot toelichting van het artikel over deze maatregelen gedaan was; en dat bovendien de Regeering met zich zelve in tegenspraak is gekomen; waarom hij aan het toen gezegde niet de kracht meent te kunnen toekennen, die men er aan geven wil.

Ook de praktijk na de herziening van 1848 gevolgd, is in strijd met het beginsel, dat alleen een besluit, hetwelk eene wet achter zich heeft, verbindend zou zijn.

Na alzoo de bedoeling der ontwerpers van de grondwet te hebben toegelicht, en de aandacht op de praktijk te hebben gevestigd, slaat de spreker een blik op de grondwet zelve. Hij tracht aan te toonen dat de Koning als hoofd van het inwendig bestuur algemeene maatregelen van inwendig bestuur kan nemen, niet alleen tot uitvoering eener wet, en wijst er op, dat men zich daartegen ten onrechte op de meening van de Bosch Kemper beroept. Wat deze bedoelt, is iets anders. Krachtens het materiëel begrip van wet zouden volgens hem alleen bij de wet verplichtingen kunnen worden opgelegd aan de ingezetenen. Dit materiëel begrip zoude een uitvloeisel zijn der rechtsgeleerdheid en der rechtsgeschiedenis. Spreker ontvouwt zijne bezwaren tegen deze voorstelling, als staande dit materiëel begrip in de wetenschap en in de rechtsgeschiedenis niet vast, en kunnende het aan de grondwet niet worden ontleend.

De slotsom van sprekers betoog komt hierop neder, dat hij zou aarzelen de wet van 6 Maart 1818 niet toepasselijk te verklaren op de algemeene maatregelen van inwendig bestuur, die geene wet achter zich hebben, mits zij slechts niet strijdig zijn met de grondwet of de wet.

Deze bijdrage, die door den spreker voor de Verslagen en Mededeelingen wordt afgestaan, lokt eene uitvoerige gedachtenwisseling uit. De eerste die het woord vraagt, is de heer G. de Vries Az., die hulde brengende aan den spreker voor zijne belangrijke voordracht, zich met de conclusie niet vereenigen kan. Het is waar, zegt hij, dat in 1814 verschil van meening heeft bestaan. Men kwam uit een tijd, waarin van het regeeren bij reglementen veel misbruik was gemaakt. Men was het er over eens dat dergelijke misbruiken voor het vervolg behoorden te worden voorgekomen; dat de grens tusschen hetgeen tot de wetgevende macht behoorde en hetgeen aan 's Konings gezag toekwam, moest worden in acht genomen. Maar waar eigenlijk die grens te stellen, daarover liepen de gevoelens uiteen. Men onthield zich daarom van eene bepaling.

Later zijn de begrippen meer tot klaarheid gekomen. De bedoeling van den grondwetgever van 1848 kan niet betwij-

feld worden. In de Memorie van toelichting van hare voordracht zeide de Regeering uitdrukkelijk: »de maatregelen van inwendig bestuur in Europa berusten altijd op eene wet,” en zij voegde er bij: »Zij treffen de uitvoering.” Van hare bedoeling heeft dus de toenmalige Regeering duidelijk doen blijken; en de juistheid dier opvatting is niet tegengesproken. Opmerkelijk is de plaats, waar de Regeering hare bedoeling uitdrukte; men vindt haar in de toelichting op art. 117, houdende, dat de wet de wijze van afkondiging dier algemeene maatregelen van inwendig bestuur zal bepalen. De Regeering schreef in hare toelichting: »Zij treffen de uitvoering, maar zijn daarom niet minder verbindend, kunnen des echter niet straffeloos worden overtreden, en het is daarom dat de wijze van afkondiging er van door de wet moet worden bepaald.” De Regeering had dus uitsluitend het oog op die maatregelen van inwendig bestuur, die verplichtingen op de ingezetenen leggen; omtrent deze stelde zij als regel dat zij altijd moeten steunen op een wet; niet omtrent instructies van openbare ambtenaren, organisaties van sommige staatsinstellingen enz. enz. Zoo begreep het ook Kemper en dat is ook mijn oordeel.

Het is waar de bedoeling van de Regeering is alleen uitgedrukt in de Memorie van toelichting, niet in de wet. Men heeft niet voldaan aan den wensch van Thorbecke, het beginsel met zoovele woorden in de wet uit te drukken. Ik schrijf dit toe aan de moeilijkheid om een regel voor het eerst onder woorden te brengen en aan de vrees, dat de gekozen woorden, eenmaal in de wet opgenomen, wellicht een andere of verdere strekking zouden erlangen dan bedoeld werd. En het antwoord aan de Dubbele kamer gegeven: Algemeene maatregelen van inwendig bestuur noemt de Regeering alle koninklijke besluiten ter uitvoering eener wet of behandelende onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling: strijden die woorden met de bij art. 117 uitgedrukte bedoeling? In geen en deele. Met die onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling werden bedoeld die instructies voor ambtenaren, organisaties van openbare instellingen enz., waar ik boven op doelde. Zeker niet voorschriften aan ingezetenen. Kan men toch wel van eenige regeling, waarbij aan ingeze-

tenen verplichtingen worden opgelegd, volhouden dat het onderwerp niet vatbaar zou zijn voor wettelijke regeling?

En hoe is tot hertoe de praktijk onder onze grondwet geweest? Men houde in het oog, dat het gemakkelijker is een regel als waar te huldigen, dan dien dadelijk onbeperkt toe te passen. De ontbrekende wetten waren niet dadelijk tot stand te brengen. Inmiddels stond men voor de eischen der praktijk. En toch, zondert men al de reglementen op kanalen, havens, bruggen en dergelijke uit, reglementen die de Hooge Raad vooralsnog beschouwt door art. 190 der grondwet te worden gerechtvaardigd, dan zijn na 1848 slechts zeer weinige koninklijke besluiten genomen, waarbij den ingezetenen verplichtingen zijn opgelegd, zonder dat die besluiten op een wet steunden. Daarentegen zijn vele zoodanige koninklijke besluiten van vroeger tijd door wetten vervangen. Persoonlijk heb ik van Thorbecke de verklaring vernomen dat zijn voornemen was met die vervanging voort te gaan en zoo de verwezenlijking voor te bereiden van het denkbeeld, dat elke algemeene maatregel van inwendig bestuur moet berusten op eene wet.

De heer de Pinto wijst op het verrekend en diep ingrijpend belang van dit debat. Sedert 1838 bestond er een strijd tusschen het hoogste rechterlijk college in Nederland, dat 's Koning macht tot het nemen van algemeene maatregelen van inwendig bestuur buiten het gebied der onderwerpen, waarvan de grondwet regeling bij de wet voorschrijft of die feitelijk bij de wet geregeld zijn, onbeperkt achtte, aan de eene zijde, en het vrij algemeene gevoelen van de mannen der wetenschap aan de andere zijde. Voor een jaar ongeveer is de Hooge Raad op zijne rechtsleer teruggekomen, maar nu verheft in het hoogste wetenschappelijk college een man van groot en welverdiend gezag op het gebied van het staatsrecht zijn stem om de oude tegen de nieuwe jurisprudentie te verdedigen.

Het is moeielijk in zulk een strijd een advies uit te brengen, te moeielijker voor spreker, die de nieuwe bronnen, waarvan de heer Tellegen gebruik heeft gemaakt, niet kent. Toch mag hij niet geheel zwijgen, omdat het ge-

elen, door hem vroeger in deze vergadering nitgesproken, rhaaldelijk is bestreden, al is zijn naam daarbij niet genoemd.

Hij begint met eene historische opmerking te stellen tenover die van den heer Tellegen. Met dezen erkent hij, dat de eigenlijke *sedes materiae* der vraag gelegen is in art. 3 grondwet van 1815, toegelicht door zijne geschiedenis in verband met art. 32 der constitutie van 1814. Toch

het niet zonder gewicht, met Mr. Pennink in het laatst verschenen nummer van de Themis, te wijzen op de staatsgelingen, die elkâar van 1798 tot 1814 hebben opgevolgd. Die allen, gelijk spreker in bijzonderheden aantoonst, het oetgevend, d. i. het zelfstandig regelend, gezag stellen tegenover de macht met de uitvoering der wet belast.

Wat nu betreft het te dezer zake voorgevallene in de commissie van redactie der grondwet van 1815, vroeger heeft spreker, afgaande op het gezag van Raepsaet, er op gezeten, dat de subcommissie, benoemd in de zitting van 8 Mei 1815, in *mandatis* had het redigeeren van een nieuw artikel *pour prévenir l'abus du pouvoir réglementaire pour l'exécution des lois*. Is nu, volgens de officiële notulen de opzacht niet juist in deze woorden gegeven, toch blijft de vvatting van Raepsaet — wiens waarheidsliefde niet wordt verdacht — over de eigenlijke strekking van het mandaat niet zonder gewicht, te meer omdat in het rapport, door de subcommissie in de zitting van 10 Mei uitgebracht, volgens het *Journal*, ook weder sprake is van *abus du pouvoir réglementaire* door reglementen, die zouden zijn *en opposition avec la loi fondamentale ou avec la loi pour l'exécution de laquelle ils sont faits*.

Wat daarvan zij en afgescheiden van alle historische argumenten kan niet worden toegegeven, dat de stelling, dat het reglement moet rusten op de wet, dat het — gelijk Morbecke het in 1848 uitdrukte — eene wet achter zich moet hebben, niets anders is dan eene *petitio principii*. Immers dit staat vast, ook volgens de grondwet van 1815, dat de wetgevende macht wordt uitgeoefend door den Koning en de Staten-generaal. Hecht men nu aan het woord wet in

de grondwet alleen een formeele beteekenis, dan heeft dit voorschrift geen zin, want dan zegt het niets anders dan dat de macht van den Koning om besluiten te nemen gezamenlijk met de Staten-generaal wordt uitgeoefend door den Koning en de Staten-generaal.

In strijd met de meening van den heer Tellegen blijft spreker van meening, dat bij de beraadslaging over de wet van 6 Maart 1818, het gevoelen dat de algemeene maatregelen van inwendig bestuur moet rusten op de wet door Gendebien even als door Hogendorp duidelijk is uitgesproken. Trouwens deze laatste oordeelde in zijne Bijdragen niet anders, o. a. waar hij zeide (VIII, 243): »De maatregelen van inwendig bestuur zijn besluiten ter uitvoering van de wetten.»

Over de grondwet van 1848, na 'tgeen dienaangaande is aangevoerd door den heer de Vries, slechts twee opmerkingen. De eerste geldt de grammaticale uitlegging van art. 54 dat 'sKonings uitvoerende macht moet beteekenen zijne macht om iets uit te voeren, aan iets uitvoering te geven, en dat dit »iets'' bezwaarlijk iets anders kan zijn dan de wet. De heer Tellegen heeft in dat argument aanstoot gevonden. Maar redeneerde de regeering in 1848 anders, toen zij zeide: »de uitvoerende macht voert uit én de bepalingen der wet én de uitspraken des regters''? En zeide niet reeds Hogendorp (Bijdr. VIII, 238): »Het bestuur is geene wetgeving, het is de uitvoering der wet''? De tweede opmerking over de grondwetsherziening van 1848 is deze, dat, zoo velen daaraan voor dit vraagstuk te groote waarde hechten, het toch niet valt te ontkennen, dat de ondubbelzinnige en door niemand weerproken verklaringen over den omvang der uitvoerende macht, toen van regeeringswege gegeven, veel gewicht in de schaal leggen, vooral waar zij strekten tot toelichting van het geheel nieuwe artikel 54.

De heer Buys wenscht een enkel woord te voegen bij de opmerkingen der twee voorgaande sprekers. Hij gaat met het belangrijk betoog van Mr. Tellegen in zooverre mede als ook hij gelooft, dat niet elke algemeene maatregel noodzakelijk op eene wet moet steunen, omdat niet elk van die maatre-

zelen het karakter draagt van eene wet. Als echter de heer **Tellegen** concludeert, dat naar zijne opvatting wet en **algemeene** maatregel in zooverre gelijk staan, dat niet alles wat **bij de wet** is geregeld of uitdrukkelijk aan haar ter regeling **is opgedragen**, evenzeer bij algemeenen maatregel als bij wet **kan** worden vastgesteld, dan zou de spreker juist die conclusie als bewijs willen aanvoeren, dat er aan het geleverde betoog het een en ander moet haperen. Immers als dit zoo ware, als naar ons staatsrecht de Koning, zelfstandig handelend, juist dezelfde macht konde uitoefenen als de Koning met de volksvertegenwoordiging gezamenlijk, zoodat de kwestie van bevoegdheid zich eigenlijk oploste in de vraag: wie het eerst met zijne regeling gereed is, de Koning of de wetgever? dan zou men moeten erkennen, dat het met het organiseerend vermogen van onzen grondwetgever al zeer treurig gesteld is geweest. 't Is zeker waar, dat hij het woord *wet* veelal in louter formeelen zin opvat, maar daaruit volgt niet dat voor hem dat woord een eigen objectieven zin zoude missen. Er zijn bepalingen genoeg, welke stellig het tegendeel bewijzen, bijv. het artikel waarop Mr. de Pinto zich beroepen heeft. Men kan toegeven dat bij gemis eener grondwettige definitie het begrip *wet* niet gemakkelijk te bepalen is; toegeven ook dat men daaraan in verschillende tijden een verschillenden zin heeft toegekend, maar daarom houdt het niet op een zelfstandig begrip te zijn. 't Is er mede als met zoovele andere grondwettelijke uitdrukkingen, de uitdrukking »provinciale huishouding» bijv., welker juiste zin, bij gemis aan eene stellige wettelijke bepaling, door de wetenschap moet worden vastgesteld. Tracht men dit ook hier te doen, dan blijft hij spreker vooralsnog meenen, dat overal waar men staat voor eene algemeene regeling, welke gebiedend of verbiedend optredende tegenover bijzondere personen, hunnen door de wet gewaarborgden rechtstoestand wijzigt, men ook te doen heeft met eene wettelijke regeling in den eigenlijken zin van het woord.

In zijn antwoord op deze bedenkingen zegt de heer **Tellegen**, dat hij twee opmerkingen voorop plaatsen wil.

Vooreerst, wanneer de heer de Pinto zich op de wetenschap

beroept tegenover sprekers betoog, dan zij herinnerd, dat in de verhandeling van den heer de Pinto strijd wordt gevoerd tegen Thorbecke. Was deze dan geen man der wetenschap?

De tweede opmerking strekt tot het voorkomen van een misverstand, waartegen spreker ook reeds in zijne lezing heeft gewaarschuwd. Hij is niet opgetreden als verdediger van de besluiten-regeering van Koning Willem I; in tegendeel de praktijk om wettelijke regeling daarvoor in de plaats te stellen, wordt ook door hem goedgekeurd; maar wat hij wilde betoogen, was, dat bij het bestaan der wet van 6 Maart 1818, straf konde worden uitgesproken tegen overtreding van a. m. v. i. b., hoewel zij niet rusten op eene wet.

Daarna overgaande tot de beantwoording der gemaakte bedenkingen, wijst spreker er op, dat ook de heer de Pinto de *sedes materiae* plaatst in art. 73 der Grondwet van 1815. Maar deze wil voor zijne interpretatie steun zoeken in de voorgaande staatsregelingen. Het schijnt spreker niet zonder bezwaar de verhouding tusschen de wetgevende macht en de kroon te willen toelichten uit de staatsregelingen onder den invloed der revolutiebegrippen gemaakt: opmerkelijk schijnt het hem bovendien, dat in de eerste Monarchale constitutie, die van 1806, de Koning niet alleen heeft de macht benoodigd om de wetten uit te voeren, maar tevens de volle uitoefening der regeering (art. 26); spreker meent, dat bij een onderzoek onder die constitutie ingesteld naar de grenzen van de wetgevende macht en die der kroon, men geen ander vast criterium scheen te kunnen vinden, dan dat de Koning alleen niet bevoegd was straffen te statuëren.

Ten opzichte van hetgeen in de Commissie van 1815 is voorgevallen, verwijst spreker naar de *in* en *achter* de bijdrage te drukken stukken. Het verschil van gevoelen kan eerst na lezing daarvan worden uitgemaakt. Op een punt alleen wil spreker de aandacht vestigen. De heer de Pinto wil de woorden *pour l'exécution de la quelle ils sont faits* laten slaan op *loi fondamentale* en *loi* beide; spreker meent, dat zij alleen slaan op *loi*.

Ten opzichte der wet van 6 Maart 1818 handhaaft spreker zijn gevoelen, zoowel wat Gendebien als Hogendorp be-

treft. Hij erkent, dat deze later dergelijke beperkte opvatting der a. m. v. i. b. schijnt te hebben voorgestaan; spreker heeft er zelf ook op gewezen; maar hij heeft tevens door de voorlezing eener plaats uit het 5de deel der Bijdragen trachten aan te toonen, dat in 1818 die zienswijze nog niet door Hogendorp werd aangekleefd.

De heer de Vries, die het gevoelen van spreker ten opzichte van de grondwet van 1815 niet bestrijdt, doet dit wel voor den toestand na de herziening van 1848. Hij beroept zich daarbij op de toelichting van het nieuwe artikel 117. Spreker merkt op, dat ook volgens den heer de Vries niet al de algemeene maatregelen van inwendig bestuur behoeven te berusten op eene wet, en dat volgens hem met de toelichting van art. 117 zouden bedoeld worden alleen die algemeene maatregelen van inwendig bestuur, die verplichtingen aan de ingezetenen opleggen. Is echter deze interpretatie overeen te brengen zoowel met de algemeene strekking van art. 117, dat voor alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur geldt; als met de algemeene uitdrukking van de toelichting, volgens welke algemeene maatregelen van inwendig bestuur *altijd* berusten op eene wet? Wil men dus uit die uitdrukking rechtsgevolgen afleiden, dan dient elke algemeene maatregel van inwendig bestuur eene wet achter zich te hebben, dan dient men de uitvoerende magt in dien engeren zin op te vatten. Spreker heeft in zijne bijdrage trachten aan te toonen, dat men aan de uitingen der regeering in 1848 niet te veel waarde kan hechten; onder anderen, ook omdat de regeering niet recht wist, wat zij wilde; in hetzelfde stuk, waaruit men de beperkte opvatting der uitvoerende macht wil afleiden, wordt een oogenblik later gezegd, dat bij algemeene maatregelen van inwendig bestuur kunnen worden geregeld onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling.

Vervolgens komt spreker tot de bedenkingen van den heer Buys. Deze beroept zich — en de heer de Pinto heeft dit ook gedaan, — op het materieel begrip van wet, dat zoude liggen in art. 105 der Grondwet van 1815. Spreker vraagt, gesteld dat art. 105 ook al iets meer mocht beteekenen, dan dat Koning en Staten-generaal te samen de wet vaststellen,

of de rechter op grond van dergelijk materieel begrip, dat noch in de grondwet is omschreven, noch van elders vaststaat, zoude moge ter zijde stellen een algemeenen maatregel van inwendig bestuur, niet strijdende met de grondwet of met eene wet?

De Heer Opzoomer beroept zich tegen het resultaat van den spreker op eenige van diens eigen redeneeringen.

Toen de Heer de Pinto een zijner bewijsgronden in het woord *uitvoeren* zocht, dat naar zijn oordeel het uitvoeren van *iets* — en waarvan dan anders dan van de wet? — moest aanduiden, voerde de heer Tellegen daartegen aan, dat men niet behoort te vragen naar de afleiding of de natuur van eenig woord, maar naar den geest, waarin het door den wetgever is gebruikt.

Toen de heer de Pinto naar enkele wetsartikelen en naar enkele opvattingen daarvan door leden der wetgevende macht verwees, merkte de heer Tellegen daartegen op, dat het niet daarop aankwam, maar op den geest, die den grondwetgever had beziel.

Welnu, dit zij toegegeven, en zoo hange dus bij het trekken der grenzen tusschen wetgevende en uitvoerende macht alles af van den geest der grondwet, die ze onderscheidde. Maar die grondwet zij dan ook thans niet die van '15 maar van '48, en die geest dus ook niet die van '15 maar van '48.

Toen de heer de Pinto zijn beschouwingen aandrong met artikelen van vroegere staatsregelingen, van 1798, van 1801, '5 en '6, verwierp de heer Tellegen zulk een beroep op grondwetten, uit den geest van het revolutietijdvak geboren.

Maar is het dan beter, zich geheel aan een grondwet te houden, die uit den geest van het restauratietijdvak geboren is?

Men mag niet uit het oog verliezen, dat de geest onzer grondwetten veranderlijk is gebleken. Op den revolutietijd met zijn geheelen nasleep volgde, zelfs na het despotisme van het keizerrijk, dat voor misbruik van reglementeeren de grootste vrees had moeten wakker houden, een tijd, waarin men er op uit was, de uitvoerende macht, het zelfstandig gezag der kroon, zoo hoog mogelijk te stellen. Omstreeks

het jaar '40 wordt het anders. Hoe meer men tot '48 nadert, des te meer verheft zich een andere geest, die schier overal medewerking van het parlement eischt en de reglementeerende macht der kroon aan banden wil leggen. Die geest uit zich in de grondwet van '48. Daarom, al is deze in den vorm geen nieuwe grondwet, in het wezen der zaak, in den geest, is ze dit wel degelijk. Nieuwe begrippen, een nieuw stelsel van staatsbeschouwing bracht zij op den voorgrond. Evenals elders, was ook bij ons het jaar '48 met zijn groote democratische hervormingen een keerpunt, menigeen zegt: het revolutiejaar. En zoo kan het dan ook niet vreemd zijn, dat zelfs artikelen, onveranderd uit de grondwet van '15 behouden, voortaan, uit een anderen geest geboren, ook in een anderen geest zijn te verstaan.

Daarmee is ook de praktijk in overeenstemming. De zelfstandige Koninklijke besluiten worden zeldzame uitzondering. Het plan wordt ze geheel te laten verdwijnen, de uitvoerende macht geen algemeene regels te doen geven dan ter uitvoering van wetten. Ook de heer Tellegen wenscht, dat dit volledig geschieden zal. En wat is die wensch anders dan de vrucht van dien nieuwen geest, die in de grondwet van '48 de overwinning heeft behaald?

In antwoord op het door den heer Opzoomer aangevoerde geeft de spreker te kennen, dat hij, bij het blijven bestaan der wet van 6 Maart 1818 en bij de overweging dat de sedes materiae is eu blijft art. 73 der grondwet van 1815, aan den geest der grondwet, zooals die in 1848 is herzien, niet eene zoo verre strekking meent te mogen toekennen.

Daar de tijd bijna verstreken is, worden de heeren van Herwerden en Naber verzocht hunne aangekondigde bijdragen tot eene volgende vergadering te willen bewaren. Zij verklaren zich daartoe bereid.

Bij de algemeene rondvraag biedt de heer van Boneval

Faure het tweede deel van zijn Nederlandsch burgerlijk proces —
recht voor de boekerij aan.

De heer Boot biedt voor de Verhandelingen der afdeeling
een stuk aan getiteld: Observationes criticae ad M. Tullii
Ciceronis epistolas. De voorzitter stelt het in handen van
de heeren Naber en Francken, met verzoek daarover in de
volgende vergadering verslag uit te brengen.

Daarop wordt de volgende vergadering bepaald op Maandag
16 Februari, omdat de dies natalis der Leidsche hooge-
school op den 9^{den} zal herdacht worden. De Voorzitter
verklaart deze vergadering gesloten.

DE ALGEMEENE MAATREGELEN
IN INWENDIG BESTUUR GESCHIEDKUNDIG
BESCHOUWD ¹⁾).

BIJDRAGE VAN

B. D. H. TELLEGEN.

s het oneerbiedig, wanneer ik u verzoek een blik te slaan op het kabinet van den Souvereinen Vorst op een der lenteden van den jare 1814? Daar staat voor zijne Koninklijke Hoogheid een professor in het jus publicum et gentium. Zij beiden hebben een klein boekje in de hand: *de den 29 Maart door de notabelen aangenomen Grondwet*. — »Uwe Koninklijke Hoogheid,” zegt de beoefenaar van het staatsrecht, »is, nu het grondwet is aangenomen, alleen bevoegd datgene te doen, wat de grondwet U uitdrukkelijk heeft opgedragen; voor zoodat niet geschied is, wordt de toestemming der Staten-Generaal vereischt, moet er eene wet zijn.” »Wat,” antwoordt »de Koninklijke Hoogheid, »ben ik dan niet de Souverein? »Mij de souvereine waardigheid dan niet toegekend? Pleeg niet de daden dier souvereine waardigheid?” Doch de beoefenaar van het staatsrecht is door die vragen niet uit het spel geslagen. »De grondwet,” zegt hij. »heeft op het voetspoor van Hogendorp’s schets zich onthouden van eene alreene omschrijving van het vorstelijk gezag; zij heeft zich bepaald tot eene opsomming der bijzondere regten, aan den Souverein toegekend. De grondwet besliste dus, door die op-

Verg. over dit onderwerp de verhandeling van Mr. A. A. de Pinto, in: *Verslagen en Mededeelingen, afd. Letterkunde, VIII, blz. 306.*

somming der bijzondere regten, in welke gevallen de Souvereine Vorst bevoegd was alleen te handelen, in welke niet."

»Ik heb twee bedenkingen," antwoordde de Souverein.

»De opsomming dier bijzondere regten had nog een ander doel, dan gij meent. Zij geschiedde met het oog op de inrigting der oude Republiek. De grondwet moest te kennen geven, dat niet het provinciaal bestuur, maar het centraal gezag over die onderwerpen had te beschikken."

»En mijne tweede bedenking is deze, dat, wanneer uw gevoelen juist was, de grondwetgever het onnoodig zoude hebben geoordeeld, de gevallen op te noemen, voor welker regeling eene wet vereischt werd en mijn gezag alleen dus niet voldoende zoude zijn. Men denke aan de artikelen 101^c, 114, 117, 120 ¹⁾ der grondwet. Zij bevatten niet, zooals art. 110 ²⁾, een imperatief voorschrift aan Vorst en Staten-Generaal om eene wet te maken; zij houden integendeel eene uitdrukkelijke attributie van magt in. Die artikelen hebben geen zin, wanneer de grondwetgever niet bevreesd ware geweest, dat zonder de uitdrukkelijke opdracht aan de wetgevende magt ik de regeling dezer onderwerpen aan mij zoude trekken, als behoorende onder de »dadcn van de soevereine waardigheid," waarover in art. 32 wordt gesproken. Ik kom dus tot de conclusie, dat daar, waar de grondwet niet uitdrukkelijk de toestemming der Staten-Generaal eischt, het wel niet verboden is, de medewerking der Staten-Generaal in te roepen, maar het evenmin mij verboden is, de regeling van zoodanig onderwerp te beschouwen als eene daad van de soevereine waardigheid, door mij op advies van den Raad van state te plegen. Het is eenigermate zooals in Engeland.

¹⁾ Art. 101^c. Niemand kan tegen zijn wil worden afgetrokken van den regter, dien de wet hem toekent. Art. 114. De wet regelt de judicature van de overtredingen op het stuk van alle belastingen zonder onderscheid. Art. 117. De Souvereine vorst en de Staten-generaal gezamenlijk zijn alleen en bij uitsluiting bevoegd tot het heffen en regelen van belastingen. Art. 120. Vaststelling van de instructie der Rekenkamer bij de wet.

²⁾ Er zal worden ingevoerd een algemeen wetboek van burgerlijk regt enz.

De Kroon heeft de statuten te eerbiedigen, maar daarnevens ligt als 't ware een open terrein, waarop the King in Council zonder medewerking van het parlement »orders» kan geven, En evenzoo ik, den Raad van state gehoord».

De Souvereine Vorst had het laatste woord. Zijne Koninklijke Hoogheid boog; de beoefenaar van het staatsregt boog nog dieper en verdween. Geen had den ander overtuigd.

Zoo sprak. — zoo had althans de Souvereine Vorst kunnen spreken. Meer twijfelachtig is het, of op dat tijdstip dergelijke gedachten van de lippen van een professor juris publici hadden kunnen vloeijen. Immers de praktijk, die op de aanneming der grondwet van 1814 volgde, was geheel en al in strijd met deze beperkte opvatting van het souverein gezag. Ik meen, dat geen van 's Vorsten raadslieden dergelijke voorstelling van dit gezag heeft gehad, ja dat allen overtuigd waren van 's Vorsten bevoegdheid om onderwerpen te regelen, zonder dat de grondwet dit aan den Souvereinen Vorst uitdrukkelijk opdroeg; zelfs om algemeene regelen te stellen, door de ambtenaren niet alleen, maar ook door de ingezetenen in acht te nemen, mits de grondwet niet uitdrukkelijk eene wet voorschreef. Ik herinner aan het besluit van 17 September 1814 (Staatsblad n°. 98), ter bevordering der koopkinenting, »dat onschatbaar geschenk der voorzienigheid», zooals de aanhef van dit besluit zich uitdrukt. Een besluit, waarin aan gealimenteerden, administratiën van weldadige gestichten, ouders, voogden, schoolonderwijzers en geneeskundigen verplichtingen worden opgelegd. Ik herinner aan het meer bekende besluit van 2 Augustus 1815 op het Hooger onderwijs, waardoor een zoo gewigtig onderwerp *nemine contradicente* buiten de medewerking van de Staten-Generaal werd geregeld. Beide besluiten werden op grond van art. 32, den Raad van state gehoord, genomen en dus onder medewerking van Hogendorp, toen nog vice-president van dat ligchaam.

Soms ging men nog verder en achtte men zich gerechtigd, in afwachting van de later te verwachten wettelijke regeling van eenig onderwerp, voorloopige bepalingen te maken. Zie het besluit van 22 October 1814 (Staatsblad n°. 103), het-

welk, in afwachting van het door de grondwet (art. 100) bevolen algemeen burgerlijk wetboek, buiten werking stelde het keizerlijk Decreet van 22 Januarij 1813, over de afkoopbaarstelling der tienden.

Naast dergelijke besluiten vindt men andere, genomen ter uitvoering eener wet. Daaronder, die niet binnen de grens der uitvoering blijven, maar eerder als aanvulling der wet kunnen worden beschouwd. Zoo het besluit van 28 Julij 1814 (Staatsblad n°. 92), ter beteugeling der sluikerij tegen de wetten op de indirecte belastingen (accijnzen). Vreemd is het daarbij, dat dit besluit — even als dit ook met sommige andere besluiten het geval was — genomen werd zonder dat de Raad van state er over was gehoord. Op één punt echter schijnt men algemeen van oordeel te zijn geweest, dat eene wet noodig was. Ik bedoel waar het gold de bedreiging met straf. Dit was welligt zoowel het uitvloeisel van een theoretisch beginsel, als van de voorschriften van het hier geldende wetboek van strafvordering, van den Code d'Instruction Criminelle (art. 163, 195, 229, 364, 369 Cod. d'Instr. Crim., in verband met art. 4 van den Code pénal). Volgens die voorschriften toch was geene veroordeeling tot straf mogelijk zonder aanhaling eener wet, waarvan zij het uitvloeisel was. In den aanhef der wet van 26 Januarij 1815 (Staatsblad n°. 8), waarbij de plaatselijke besturen de bevoegdheid erlangden, straf te bedreigen, wordt dan ook gezegd, dat alleen de hoogste autoriteit, in dezen de wetgevende magt, aan mindere autoriteiten daartoe de magt kon verleen. Evenmin heeft de Souvereine Vorst bij eenig besluit straf bedreigd. Wanneer het noodig werd geoordeeld tegen overtreders van eenig voorschrift straf te bedreigen, geschiedde dit bij eene wet ¹⁾. Ook in die gevallen, waarin het niet gold de bestraffing van misdrijven in den engeren zin, maar waarin het wenschelijk werd geacht klem te geven aan maatregelen, genomen ter voorkoming van gevaar,

¹⁾ Wet van 25 Junij 1814 (Staatsblad n°. 72), over desertie; wet van 11 Julij 1814 (Staatsblad n°. 79) op het stuk der jagt en visscherij; wet van 10 April 1815 (Staatsblad n°. 32), ter beteugeling van onrust.

ade of hinder of ter bevordering van het algemeen wel-, d. i. aan zoogenaamde maatregelen van politie ¹⁾.

Hierop moet Hogendorp hebben gedoeld, toen hij later de beraadslaging over de wet van 6 Maart 1818 zeide: olang hij de eer had gehad den Raad van state te preeren voor den Vorst, had hij geen ander grondbeginsel toegepast, dan dat wanneer een reglement eene poenale ctie vereischte, dit een wetsontwerp aan de Staten-Generaal noodzakelijk had gemaakt ²⁾".

Het staat dus, mijns inziens, vast, dat het denkbeeld, of de Souvereine vorst onder de grondwet van 1814 iets anders mogt doen, dan wat die grondwet hem exsistie verbis had opgedragen, in de praktijk niet gevolgd is; ja, dat zelfs de Souvereine Vorst bevoegd werd geacht gemeene maatregelen, algemeen werkende verordeningen te stellen, mits voor de handhaving er van geene strafaliking noodig geacht werd.

Van plan zijnde eene geschiedkundige beschouwing over algemeene maatregelen van inwendig bestuur te leve- scheen het mij niet overbodig, vooraf de aandacht de grondwet van 1814 en op hare toepassing te vesten. Men herinnere zich daarbij, dat, volgens den wil gealliëerde Mogendheden, het nieuwe koninkrijk zoude len geregeerd door de bestaande grondwet, gewijzigd commun accord, naar de nieuwe omstandigheden ³⁾. was dan ook de opdracht der voor de helft uit Noord-, de helft uit Zuid-Nederlanders bestaande, bij besluit 22 April 1815 benoemde Commissie, om de grondwet vereenigde Nederlanden overeenkomstig te maken met nieuwen toestand der zaken. En al werd nu van het de gealliëerde Mogendheden gewild hadden, in zoover

Wet van 20 Julij 1814 (Staatsblad n°. 86) loterijen; wet van 28 November 1814 (Staatsblad n°. 108), op het haringkaken; wet van 26 Januarij 1815 (Staatsblad n°. 7), op het vervoer van buskruid; wet van 1 Maart (Staatsblad n°. 21) zondagswet.

Handelingen van de Tweede Kamer 1817/18, bl. 236.

Art. 1 van de 8 artikelen, vastgesteld bij protocol van 21 Junij 1814.

afgeweken, dat er geene wijzigingen in de bestaande grondwet werden gemaakt, maar, zooals het besluit het noemde, »een gaaf ontwerp der grondwet" werd voorgesteld, zoodat de grondwet van 1815 die van 1814 geheel verving, toch blijft de grondwet van 1814 de bron van die van 1815. Gene was de leiddraad bij de beraadslagingen der Commissie.

Ik ga nu tot de beschouwing dezer grondwet over. Haar stelsel is in zoover hetzelfde als dat der grondwet van 1814, dat het de bijzondere regten van den Koning opsomt, en dat desnietteenstaande in meer dan eene bepaling door verwijzing naar eene wet iets aan de magt des Konings alleen uitdrukkelijk wordt onttrokken ¹⁾. (Art. 164, 167, 170, 197, 201, 202).

In zoover onderscheidde de grondwet zich van hare voorganger, dat de uitoefening der wetgevende magt aan Koning en Staten-Generaal te zamen in art. 105 uitdrukkelijk werd toegekend, en dat in art. 73 van 's Konings magt om algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den staat en zijne koloniën te nemen, werd gesproken, *maatregelen*, in 't zelfde artikel ook met den naam van *bevelen* aangeduid.

Is er nu eenig licht te putten uit hetgeen in de grondwet-commissie is voorgevallen? Van die commissie bestaan (nog niet gedrukte) officieele notulen; het zijn zoogenaamde magere notulen gevloeid uit de pen van J. D. Meijer, tot secretaris der Commissie benoemd om de evenredigheid tusschen de Protestantsche noordelijke en de Roomsche zuidelijke leden niet te verbreken. Die officieele notulen worden toegelicht door de Aanteekeningen van het lid der commissie Van Maanen, eveneens nog in handschrift, en door het in

¹⁾ Art. 164. Niemand kan van eenig gedeelte derzelve (eigendommen) worden ontzet dan ten algemeenen nutte, in de gevallen en op de wijze, bij de wet te bepalen, enz. Art. 167 = art. 101c 1814. Art. 170. Niemand mag in de woning van een ingezeten zijns ondanks treden dan op last van eene magt, daartoe bij de wet bevoegd verklaard en volgens de vormen daarbij bepaald. Art. 197 geene heffing van belastingen dan uit kracht van eene wet. Art. 201, 202. Instructie van Generaal-meesters van de Munt en van de Rekenkamer.

1840 uitgegeven journaal van een ander lid der commissie Raepsaet ¹⁾.

Men leest in de officiële notulen der Commissie van de zitting van 8 Mei 1815:

„Art. 32, 33, 34 der Grondwet (van 1814) ²⁾ gezamenlijk zijnde in overweging gebracht, is begrepen, de beraadslagingen over dezelve uit te stellen, totdat de artikelen, waarin de magt des Konings omschreven is, zullen zijn geregeld.

Onderscheidene der heeren leden, vóór alle de artikelen, tot die omschrijving van magt betrekkelijk, eenige andere wenschende te doen voorafgaan, inhoudende, dat de Koning het hoofd is der administratie en hem de zorg voor de openbare orde en veiligheid is toevertrouwd:

dat aan den Koning de uitvoering en bescherming der grondwet en andere wetten opgedragen is,

doch zijne reglementaire beschikkingen aan de goedkeuring der Staten-Generaal bij hunne eerstvolgende zitting zouden moeten worden onderworpen,

is besloten, al deze voorstellen te stellen in handen eener commissie om de vergadering te dienen van consideratiën en advies”.

Wanneer men de Aanteekeningen van Van Maanen, die op dit punt veel vollediger zijn dan Raepsaet's Journaal raadpleegt, waren deze voorstellen geen gevolg van het beginsel, dat de Koning geen andere bevoegdheid zoude hebben, dan die hem uitdrukkelijk was opgedragen; integendeel men wenschte van de zijde van sommige Belgische leden eene nadere bepaling over hetgeen onder »*dadén der Souvereine waardigheid*” moest worden verstaan. »De attributen van den Souvereinen Vorst moeten meer worden uitgedrukt” zeide Holvoet. Hij stelde voor, *dat de Koning verplicht is*

¹⁾ Door de welwillendheid van Mr. C. F. T. v. Maanen heb ik kennis kunnen nemen zoowel van een afschrift der officiële notulen als van de Aanteekeningen zijns grootvaders.

²⁾ Art. 32. De Souvereine vorst pleegt alle de daden van de Souvereine waardigheid, na de zaak in overweging te hebben gebracht bij den Raad van state. Hij alleen beslist en geeft telkens van zijn genomen besluit kennis aan den Raad. Aan het hoofd der stukken wordt gesteld: de Souvereine Vorst der vereenigde Nederlanden den Raad van state gehoord, enz. (Het vervolg van het artikel en de artt. 33 en 34 hebben betrekking op den Raad van state).

om over de algemeene en openbare orde, rust en tranquilliteit te waken, en dat hij is het opperhoofd van de algemeene administratie van het koninkrijk. Het lid de Coninck meende, dat het voldoende was, zoo er bepaald werd, dat de Koning de wetten van den staat doet uitvoeren. Hogendorp meende, dat, wat de Coninck voorstelde, van zelf sprak; hij vroeg eveneens, of Holvoet's voorstel wel noodig was; het was in den aard der zaak gelegen; zoude het niet derogeren aan de koninklijke waardigheid zoo iets te bepalen? In Van Maanen's Aanteekeningen wordt verder gezegd: »Ita ook Raepsaet, Queysen." Anderen meenden, zooals Gendebien, dat er eene uitdrukkelijke bepaling noodig was, waarvan de strekking voornamelijk moest zijn, dat de Koning onder pretext van reglementen te maken, geene wet verandere of eene nieuwe wet make. De ondervinding had (in België) geleerd, wat het was wetten door reglementen te zien vernietigen; om dit te voorkomen, diende de redactie van Holvoet; zij toonde aan, dat de Koning de wetten moest doen uitvoeren, maar dat hij toch Reglementen moest kunnen maken over de zaken van administratie. Met het streven van Gendebien waren Dotrenge en Leclercq het eens; zij maakten echter bezwaar tegen de redactie van Holvoet en lazen er veeleer het tegendeel in. De redactie werd ook bestreden door Queysen; hij wees er op hoe de Koning niet alleen de chef was van de algemeene, maar ook van de gewestelijke en plaatselijke administratie. Deze bedenkingen gaven aan de Thiennes aanleiding eene andere redactie voor te stellen. »*Le Roi est le protecteur et le défenseur de l'acte social et des lois, il les fait exécuter soit que la loi en indique les agents, soit qu'elle lui en laisse la liberté.*" De slotsom dezer voorloopige discussie was, dat men het bedenkelijk vond, eene uitdrukkelijke bepaling over dit onderwerp vast te stellen, indien men geen kans zag, een artikel te brengen in de constitutie, waardoor het misbruik van reglementen, door den Koning te maken, zoude kunnen geweerd worden. Men vindt, zooals uit bovenstaande aanhaling blijkt, in de officieele notulen deze voorstellen van Holvoet en de Thiennes terug. Bovendien wordt daarin melding gemaakt van het

denkbeeld, om de reglementen aan de goedkeuring der Staten-Generaal te onderwerpen, iets waarover Van Maanen zwijgt, wat echter ook door Raepsaet in zijn Journaal wordt medegedeeld. Beide stukken vullen dus elkander aan. Maar wat volgens Raepsaet, wiens verslag zeer kort is, ook zou zijn voorgesteld, t. w. dat in het reglement het artikel der wet, *dont on veut faire faciliter l'exécution*, zoude worden opgenomen, vindt evenmin steun in de officiële notulen als in de Aanteekeningen van Van Maanen.

De commissie tot onderzoek dezer voorstellen benoemd, bestaande uit de Thiennes, Holvoet, Elout en Van Lijnden, dus uit twee zuidelijke en twee noordelijke leden, bragt den 16den Mei 1815 haar verslag uit.

Officiële notulen van 16 Mei.

„De heer Elout doet namens de Commissie rapport wegens de in derzelver handen gestelde artikelen betreffende 's Konings magt als hoofd der administratie en belast met de uitvoering der wetten, tevens met de bepaling of de reglementaire beschikkingen des Konings al dan niet aan de goedkeuring der Staten-Generaal zullen zijn onderworpen en draagt 3 artt. voor, die bij de grondwet zouden kunnen worden gevoegd, als:

1°. de Koning heeft bij uitsluiting de hoogste uitvoerende magt.

2°. hij is het opperhoofd van het algemeen bestuur.

3°. hij handhaaft de openbare rust en veiligheid.

adviserende de Commissie defavorabel op het maken van bepalingen over de reglementen en wordt na eenige wisseling van gevoelen het laatste gedeelte van het rapport aangenomen en het eerste verworpen, met dat gevolg, dat besloten is te dezen opzichte in de grondwet geene verandering te maken.”

Het voorstel der Commissie, om drie nieuwe artikelen in de grondwet te brengen, muntte niet uit door oorspronkelijkheid; immers die bepalingen waren overgenomen uit de Fransche constitutie van 1791 ¹⁾. De gronden van be-

¹⁾ t. 3 ch. 4. Art. 1. Le pouvoir exécutif suprême réside exclusivement dans la main du Roi.

Le Roi est le chef suprême de l'administration générale du Royaume; le soin de veiller au maintien de l'ordre et de la tranquillité publique lui est confié.

strijding waren van zeer verschillenden aard. Mollerus wilde geene definitiën; Queysen vond ze niet juist; Gendebien vond ze gevaarlijk. De artikelen werden door anderen als noodeloos beschouwd, daar deze *attributs de la suprématie* inherent waren aan het Koninklijk gezag. Zoo zelfs een lid der rapporterende commissie, de Thiennes, zoo Van Maanen. De laatste wees er op, hoe art 2 de grondslag was der grondwet, hoe het in de grondwet doorstraalde, dat alle deelen van het gezag zich vereenigden in den Koning. Met andere woorden: er was hiervoor geene uitdrukkelijke bepaling noodig; zooals in de zitting van 8 Mei door Hogendorp en anderen eveneens verklaard was. De meerderheid verklaarde zich tegen het voorstel ¹⁾.

Wat was de loop van het tweede gedeelte van het rapport, het gedeelte betreffende de reglementen? De commissie had, volgens Van Maanen, in haar rapport gezegd »dat omtrent de reglementen niets in de grondwet moest bepaald worden, dat dit essentiël tot de koninklijke magt behoorde, en dat, wanneer die reglementen strijden met de grondwet of met de wet, de Staten-Generaal uit haar zelve bij magte zullen zijn, dezelve te revoceren”. Dit sluit zich aan hetgeen door Raepsaet is opgeteekend, die er echter nog bijvoegt, dat de Commissie, hoewel erkennende het misbruik, dat zoowel in den laatsten tijd van het Oostenrijksche bestuur als onder Bonaparte van le pouvoir réglementaire gemaakt was, toch van meening was, dat men le pouvoir réglementaire niet kon beperken, zonder de dienst te belemmeren.

Het blijkt echter uit de Aanteekeningen van Van Maanen, dat het voorstel betreffende de réglementaire magt veel meer discussie uitlokte dan het voorstel betreffende de drie nieuwe artikelen. Er bestond, vooral onder de Belgische leden, de vrees, dat, evenals de Oostenrijksche regering

¹⁾ Volgens het Journaal van Raepsaet werden de 3 artikelen met bijna algemeene stemmen verworpen. Volgens de aanteekeningen van Van Maanen zoude men zeggen, dat Hogendorp, Van Zuylen, Raepsaet, Aylva, Lampsins en Elout zich voor het geheele rapport en dus ook voor de 3 artikelen verklaard hadden.

onder Jozef II en later Napoleon misbruik hadden gemaakt van het *pouvoir réglementaire*, ditzelfde ook later in het koninkrijk der Nederlanden konde plaats hebben. Onder de Fransche regeering nog wel, hoewel in art. 44 der consulaire constitutie van 22 Frimaire an VIII (13 December 1799) alleen gesproken werd van *réglemens nécessaires pour assurer leur exécution* (t. w. des lois.) Dit had Napoleon niet belet bij decreet niet alleen bepalingen te maken, die niet op eene wet berusten, maar den inhoud der wetten door reglementen te wijzigen. Zij werden als verbindend beschouwd. Immers de Senat Conservateur was geroepen (art. 21) al de handelingen, waarin het tribunaat strijd met de constitutie zag, of te handhaven of te vernietigen. En aangezien, zooals bekend is, van dit laatste nimmer sprake was, werd er aan de meest onwettige decreten regtskracht toegekend ¹⁾. Niemand wenschte dien toestand terug.

De zaak, zeide een lid der Commissie van rapporteurs, loopt geen gevaar, want die reglementen zullen eerst in den staatsraad onderzocht worden. Ja, zeide Gendebien, dien hadden wij in de Oostenrijksche Nederlanden ook, doch deze was het met den Vorst eens. En die was er ook in Frankrijk, voegde Van Maanen er bij.

Elout wees op den waarborg, die in de onafhankelijkheid der regtbanken gelegen was. Dotrenge zeide, dat, indien men permitteerde, dat een burger, op grond van den duidelijken text der wet, zich tegen een reglement verzet en dit in justitie kan doen gelden, hij wel lijden mogt, dat die magt van reglementen te maken, onbeperkt bleef. Van Maanen, wijzende op de geschiedenis der gardes d'honneur, merkte echter op, dat er objecten van wetgeving en reglement waren, die nooit in justitie konden behandeld worden.

Het verwijzen naar de Staten-Generaal, zooals de commissie had gedaan, deed Van Zuylen de vraag doen: »hoe zullen deze de reglementen leeren kennen?» »Op dezelfde wijze als alle burgers'', zeide Hogendorp. Immers wat Le-

¹⁾ Batbie. Droit Administratif III, n°. 350. Art. 21 bleef zijne kracht behouden, ook nadat het tribunaat in 1807 verdwenen was.

clerq en Elout wilden, eene communicatie er van aan de Staten-Generaal, was, volgens Hogendorp, in strijd met de monarchie. Nog bedenkelijker was eene andere vraag, door Leclerq gedaan: hoe zullen de Staten-Generaal de reglementen doen revoceren? Zij kunnen dit toch niet d'office doen? Holvoet trachtte die bedenking op te lossen door er op te wijzen, dat de Staten-Generaal een geheel ander ligchaam zouden zijn dan het corps législatif van Napoleon. »Daar was geen wetgevend ligchaam, dat de nitvoerende magt kon terughouden, wanneer zij tot excessen verviel en zoodanige magt zullen wij hier hebben». Zoo zeide ook Hogendorp: »de Staten-Generaal, zooals die door ons gecomponeerd zijn, hebben kracht genoeg om zulke reglementen, d. i. die strijden met de grondwet of de wet, tegen te houden». Ook de Staten der provinciën, meende hij, zouden zich, als het nood was, bij de Staten-Generaal kunnen voegen.

Dit laatste, riep Van Maanen uit, zoude tegen alle principes zijn. Het lid De Coninck, die na de afdoening dezer kwestie, namens eene Commissie over de ministerieele verantwoordelijkheid rapport zoude uitbrengen, zeide: »bloote reglementen moet de Koning kunnen maken, maar als hij daarbij de wet verkracht, is er usurpatie; ergo videndum, wat daartegen te doen». En hij wees op de responsabiliteit der ministers. De meerderheid zoude echter »deze verlamming van het koninklijk gezag», zooals van Hogendorp de ministerieele verantwoordelijkheid noemde, in deze zelfde zitting nog verwerpen.

Raepsaet zoude, volgens zijn eigen journaal, nog hebben voorgesteld om de reglementen, die tusschen twee zittingen der Staten-Generaal zouden zijn gemaakt, aan hunne goedkeuring te onderwerpen; dit vond echter geen bijval, omdat *cette masse de réglemens et d'ordres auraient enlevé trop de temps aux Etats-Generaux*. Bij Van Maanen vindt men hierover niets; alleen wordt bij hem door Mollerus gezegd, dat wanneer er eene wet door den Koning wordt voorgesteld, waartoe nog reglementen behooren, de Staten-Generaal dan zouden kunnen bepalen, dat ook die nadere reglementen aan hunne sanctie zouden moeten worden onderworpen.

Wat bewoog eindelijk de meerderheid, het voorstel der Commissie aan te nemen? Waarschijnlijk wat Van Maanen zeide; »De zaak is bij uitstek moeilijk, en ik conformeer mij met de Commissie, omdat ik niets beters weet».

Men heeft uit het Journaal van Raepsaet willen afleiden, dat de grondwet-commissie er over eens was, dat *le pouvoir réglementaire* beperkt moest zijn tot uitvoering der wet. Men beroept zich daarvoor op de opdracht aan de den 8sten Mei 1815 benoemde Commissie, die, volgens hem, alzoo zoude hebben geluid: »Une commission est chargée de rediger un projet d'article pour prevenir l'abus du pouvoir réglementaire pour l'exécution des lois.» Het blijkt echter uit de officieele notulen, dat die opdracht geheel anders was geformuleerd. Ik erken echter, dat, wanneer men uitgaat van de *petitio principii*, volgens welk elk reglement eene wet achter zich moet hebben, men zich in dat gevoelen door het voorgevallene in de Commissie bevestigd kan meenen te vinden. Herhaaldelijk wordt in de aantekeningen van Van Maanen van reglementen gesproken ter uitvoering eener wet. »Men kan», zegt Elout, de wetten zoo volledig mogelijk maken; daardoor zouden de zwaarigheden veelal worden voorkomen». Mollerus zegt: »er zijn reglementen pur executoir, andere niet; d. i. reglementen, die nog bij de wet behooren»; het zijn de laatste, die hij door de Staten-Generaal zoude willen laten goedkeuren. Maar wanneer men van die *petitio principii* niet uitgaat, dan ligt de volgende voorstelling voor de hand. Het was natuurlijk, dat men in de Commissie sprak van reglementen ter uitvoering eener wet; hieruit volgt echter niet, dat dit juist de eenige reglementen zouden moeten zijn. Nergens vindt men in het debat die meening uitgesproken. Integendeel zelfs Gendebien, die meer dan iemand anders voor het misbruik der réglementaire magt bevreesd was, onderscheidde, zooals ik heb opgemerkt, in de zitting van 8 Mei 1815 tusschen uitvoering der wetten en reglementen over de zaken der administratie. Wat wel is uitgedrukt, is dit, dat geen reglement in strijd mogt zijn hetzij met de Grondwet, hetzij met de wet. Doch dit is geheel iets anders, dan dat een reglement altijd eene wet

achter zich zoude moeten hebben. En dit is ook in harmonie met het resultaat van het debat over de drie algemeene artikelen betrekkelijk het koninklijk gezag. De onbevooroordeelde lezer zal daaruit moeilijk m. i. kunnen afleiden, dat de Commissie zoude zijn uitgegaan van het beginsel, dat de Koning niets anders zoude kunnen doen, dan wat expressis verbis in de grondwet te lezen stond. Niemand betwijfelde, dat de Koning was het opperhoofd van het algemeene bestuur; dat hij waken moest voor de openbare rust en veiligheid, al werd noch het een noch het ander uitdrukkelijk bepaald. Men deinsde voorts er voor terug, om het *pouvoir réglementaire* des Konings te beperken door eene bepaling der grondwet. Waarom zoude hij dan nu in den geest der Commissie geen reglement mogen maken als opperhoofd van het algemeen bestuur of tot handhaving der openbare rust en veiligheid?

Eindelijk schijnt het niet zonder belang eens te herinneren, hoe onder de grondwet van 1814 de magt des Konings om reglementen te maken, opgevat werd. Men spreekt in de Commissie herhaaldelijk over 't misbruik, onder Oostenrijk en onder Napoleon gepleegd. Maar ook onder de grondwet van 1814 werd de reglementaire magt niet binnen de enge grenzen van uitvoering der wet beperkt. Niemand spreekt echter hierover. En in de Commissie zitten de vice-president van den Raad van state Hogendorp en Van Maanen, de minister van justitie, Van Maanen, die op dat oogenblik, eveneens als de Belgische leden, afkeerig was van het misbruik door Napoleon van de reglementaire magt gemaakt.

Zoo werd er, dit staat vast, in de grondwet van 1815 geene bepaling opgenomen, waarbij de magt des Konings om reglementen te maken, uitdrukkelijk werd beperkt. Onnoodig werd geacht, die magt uitdrukkelijk op te dragen. Het nieuwe artikel 73, handelende over de verplichting des Konings, om over algemeene maatregelen van inwendig bestuur het gevoelen van den Raad van State in te winnen, doet dit immers evenmin. Het vooronderstelt alleen die magt. Toen den 17 en 18den Mei 1815 de discussie over art. 32—34 der grondwet van 1814 heropend werd; stuitte men op de

bepaling, dat de Vorst *alle daden der Souvereine waardigheid* bij den Raad van state in overweging moest brengen.

In de officiële notulen van 18 Mei 1815 leest men:

„De president de raadplegingen hebbende hervat, waar dezelve ter vorige vergadering waren afgebroken, wordt algemeen goedgevonden, de redactie van het 1e lid van art. 32 niet naauwkeurig zijnde, daar er een aantal daden van de Souvereine waardigheid zijn, die door den Koning gepleegd moeten worden, zonder dat het mogelijk of noodig zou zijn den Raad van State te raadplegen, eene andere redactie daarvan op te dragen aan de Heeren Queysen, graaf van Merode, Holvoet en Elout.”

Volgens de Aanteekeningen van Van Maanen had deze in de zitting van 8 Mei 1815, bij de eerste overweging der artikelen 32—34 der grondwet, er reeds op gewezen, dat art. 32 1e lid historisch onwaar was; dat niet alle daden der Souvereine waardigheid ter overweging kwamen bij den Raad van state, zooals het geven van gratie, de diplomatieke aangelegenheden, en dat dit ook niet behoorde. Hogendorp en Dotrenge erkenden, dat art. 32 anders gereedgeerd moest worden. In de zitting van 17 en 18 Mei werd dit debat voortgezet, en de zaak commissoriaal gemaakt. In de zitting van 20 Mei kwam de nieuwe redactie ter tafel en werden de nieuwe artikelen 32 – 34 vastgesteld. En zoo kwam art. 73 tot stand. » *De Koning brengt ter overweging bij den Raad van State alle voorstellen, door Hem aan de Staten-Generaal te doen, of door dezen aan Hem gedaan, alsmede alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den staat en van deszelfs bezittingen in andere werelddeelen.*

» *Aan het hoofd der uit te vaardigen wetten en bevelen wordt melding gemaakt, dat de Raad van State deswegens gehoord is.*

» *De Koning neemt wijders de gedachten van den Raad van State in over alle zaken van algemeen of bijzonder belang, waarin hij zulks noodig oordeelt.*

» *De Koning alleen besluit, en geeft telkens van zijn genomen besluit kennis aan den Raad.”*

Eene bepaling, waarbij in letterlijken zin geene bevoegd-

heid aan den Koning werd gegeven, om *algemeene maatregelen* te nemen, maar alleen werd gezegd, dat, bijaldien hij ze wilde nemen, de Raad van state er over moest worden gehoord. De grondwet vooronderstelde dus, dat de Koning zoowel ten opzichte van het rijk in Europa, als ten opzichte der overzeesche bezittingen, algemeene maatregelen van inwendig bestuur zoude nemen. Eindelijk valt nog te spreken over de opneming van het nieuwe artikel 105: *De wetgevende magt wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend*. Thorbecke zag in die opneming niet anders dan het herstel van een verzuim, door den grondwetgever (van 1814) gepleegd, die in gebreke was gebleven regstreeks te zeggen, door wie de wet werd gegeven ¹⁾. Eene opvatting, die door de Aanteekeningen van Van Maanen bevestigd wordt. Dotrenge zeide in de zitting van 9 Mei 1815, dat in art. 46 der grondwet (van 1814) niet duidelijk genoeg was uitgedrukt, dat de Vorst alleen geene wetten kan maken, en »dit,» zeide hij, »was toch de zin." Van deze opmerking was het gevolg, dat dit punt naar de Commissie van redactie verwezen werd en dat in de zitting van 22 Mei dit verzuim hersteld werd. Ik meen dus, dat de grondwet-commissie bij de vaststelling van dit artikel niet bedoeld heeft iets nieuws vast te stellen; de grondwet van 1815 kreeg door de opneming van art. 105 geen ander karakter. De grondwetgever bleef zich, evenals van eene algemeene bepaling van het koninklijk gezag, ook onthouden van eene omschrijving van de bevoegdheid der wetgevende magt.

Men stond dus onder de grondwet van 1815 op hetzelfde standpunt als onder die van 1814. Men ging dan ook voort, om bij koninklijk besluit algemeene maatregelen te nemen, zonder angstvallig te vragen, of eene bepaling der grondwet of der wet hiertoe de bevoegdheid gaf. En niet alleen de zoodanige, die volgens art. 1 van de additionele artikelen der grondwet noodig waren om haar in werking te brengen. Zoo werd bij koninklijk besluit van 15 Novem-

¹⁾ Aanteekeningen op de grondwet, I, bl. 282.

ber 1815 (Staatsblad n°. 54) de invoer van vee uit Frankrijk, om de runderpest te keeren, verboden. Vreemd is het, dat de Raad van state er niet op werd gehoord. Dit was echter wel het geval met het koninklijk besluit van 9 Januarij 1816 (Staatsblad n°. 4), houdende voorloopige voorzieningen omtrent de uitgifte van obligaties en certificaten, behorende tot buitenlandsche fondsen, in afwachting van het tot stand komen van wettelijke maatregelen tegen het kwaad van geldleeningen aan vreemdelingen. Toen een laartoe betrekkelijk wetsvoorstel door de Eerste Kamer verworpen was, werd om onzekerheid te voorkomen bij besluit van 22 Junij 1816 (Staatsblad n°. 30), het besluit van 9 Januarij 1816 bij voortduring verklaard in werking te zijn, in afwachting van het gemeen overleg des Konings met de Staten-Generaal. Dit gemeen overleg had ten gevolge de wet van den 21sten Augustus 1816 (Staatsblad n°. 33), in welke wet tevens strafbepalingen waren opgenomen.

Bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur van 4 October 1816 (Staatsblad n°. 54), nog even voor de aftreding van Hogendorp als vice president van den Raad van state genomen, werden regelen vastgesteld, bij de invoering van plaatselijke belastingen te volgen. Een andere bedenkelijke maatregel van bestuur wordt gevonden in het koninklijk besluit van 5 Februarij 1877 (Staatsblad n°. 10), inhoudende het verbod om aardappelen in de branderijen te gebruiken. De wet van 21 November 1816 (Staatsblad n°. 33) had den uitvoer van aardappelen verboden. Het oogmerk der wet was prijsstijging te beletten en dit oogmerk soude slechts ten deele worden bereikt, wanneer er sterke frank uit werd gestookt. Bij overtreding van dit koninklijk besluit werd de branderij door gedeputeerde staten geloten. Het was nu wel geen strijd met de wet; maar uitbreiding er van tot een niet in haar opgenomen geval, op grond van de ratio legis. En dus aanvulling van eene leemte der wet. Begreep men echter strafbedreiging niet te kunnen missen, dan, ik herinner het voorgevallene met de vreemde geldleeningen, volgde men het rigtsnoer der praktijk onder de grondwet van 1814. Welligt werd men

in die zienswijze versterkt, doordat art. 172 der grondwet van 1815 had voorgeschreven, dat in criminele vonnissen niet alleen, zooals in art. 101 der grondwet van 1814 bepaald was, de misdaad moest worden uitgedrukt, maar tevens moesten worden aangehaald de artikelen der wet, waarop de uitspraak was gegrond ¹⁾.

Wij zien dan ook; evenals onder de grondwet van 1814, niet alleen waar het de bestraffing van eigenlijke misdrijven geldt, maar ock bij strafbedreiging tegen overtreders van algemeene maatregelen van politie de toevlugt genomen tot de wet. Men zie de wet van 28 Januarij 1816, over de heemeesters op de koopvaardijochepen; men zie de meermalen reeds aangehaalde wet van 21 Augustus 1816, over de vreemde geldleeningen. Zoolang nu dit beginsel werd vastgehouden, was de magt des Konings, om algemeene regelen te stellen, in de praktijk wel zeer ruim, echter niet onbegrensd. Niet alleen dat, zoodra voor dergelijke maatregelen beschikking over geld vereischt werd, de medewerking der Staten-Generaal noodig was, en deze omstandigheid reeds grenzen aan die magt stelde; in vele gevallen — vooral waar het regelen gold niet door de ambtenaren, maar door de ingezetenen in acht te nemen — miste dergelijke maatregel, door het gemis aan strafbedreiging, de vereischte klem.

En zoo naderen wij het groote struikelblok in deze materie, de wet van 6 Maart 1818. De plaatselijke besturen in de noordelijke provinciën hadden door de wet van 26 Januarij 1815 (Staatsblad n°. 8) de bevoegdheid erlangd, strafte bedreigen. Noodig was de uitbreiding dier magt over het geheele rijk. Rationeel was het eveneens, soortgelijke bevoegdheid te geven bij de vaststelling der provinciale reglementen. In strijd met het beginsel van strafbedreiging door de wet, was dit alles niet. Immers waarom moet de straf op eene wet rusten? Omdat de natie door hare vertegenwoordiging daarin behoort toe te stemmen, dat iemand, wegens zeker feit, van leven, vrijheid, vermogen beroofd wordt.

¹⁾ Eerst in 1848 is dit beginsel uitdrukkelijk op alle strafvonnissen toegepast (art. 156).

Dit beginsel wordt inderdaad niet ter zijde gesteld door binnen enge grenzen ditzelfde regt aan de vertegenwoordiging, hetzij der plaatselijke, hetzij der provinciale gemeente toe te kennen. Ook op de magt des Konings, zonder wien geene wet tot stand komt, werd hierdoor geene inbreuk gemaakt, daar zijne goedkeuring voor de provinciale reglementen vereischt werd en hij de plaatselijke verordeningen, op grond van strijd met de wet of het algemeen belang, kon vernietigen. Maar dit wetsontwerp behelsde nog iets anders, t. w. strafbaarheid der algemeene maatregelen van inwendig bestuur, bij art. 73 der grondwet vermeld. Nu gaf het den Koning, even als aan de plaatselijke en provinciale besturen, wel niet het regt, straf te bedreigen tegen overtreders dezer maatregelen, maar het deed iets, wat vrij wel op hetzelfde nederkomt; het bedreigde zelf die straf.

De Minister van binnenlandsche zaken, de heer De Coninck, lid der Grondwet-commissie van 1815, zag in dit wetsontwerp niets anders dan een noodwendig gevolg der grondwet. »Te willen,” zeide hij den 30sten Januarij 1818, bij de indiening van het ontwerp, »hetgeen deze wil, is het bepaalde bij en de beweegreden van de wet¹⁾. De wet had tot onderwerp die tallooze en dikwijls onvoorziene gevallen, welke door de sterkste verbeeldingskracht niet te voorzien zijn en welke in het uitgebreidste wetboek van strafregt niet vervat kunnen worden.”

Volgens het verslag der centrale afdeeling waren er leden der Tweede Kamer, die tegen de gelijkstelling van algemeene maatregelen van inwendig bestuur met provinciale en plaatselijke reglementen opkwamen. »Andere (leden),” zoo lezen wij daar, »hebben opgemerkt, dat de grondwet een gedeelte der wetgevende magt aan de provinciën en gemeenten opgedragen heeft, en dat het ontwerp van wet, voor zoover het strekt om de uitoefening van die bevoegdheid te regelen, behoort goedgekeurd te worden, maar dat algemeene maatregelen van binnenlandsche administratie te dezen opzigte niet gelijk gesteld konden worden met de provinciale en plaatse-

¹⁾ Handelingen der Staten-Generaal 1817/18, blz. 213.

lijke ordonnantiën, noch eenige strafbepaling inhouden, alvorens de goedkeuring der Staten-Generaal verkregen te hebben. Een dergelijk reglement moet altijd in dat geval, het onderwerp eener wet uitmaken". De Regeering antwoordde, dat de grondwet den Souverein met het regt bekleed heeft, reglementen te maken en dat het tegenstrijdig schijnt, dat men zoude moeten gehoorzamen aan ordonnantiën van plaatselijke overheden, terwijl men aan de ordonnantiën van den Souverein ter uitvoering der grondwet uitgevaardigd, geene gehoorzaamheid zoude verschuldigd zijn ¹⁾."

Bij de behandeling in de openbare zitting van 7 Februarij 1818, gebruikte een ander lid der commissie van 1815, de Minister van justitie Van Maanen, nog twee andere argumenten: het eene geput uit art. 484 Code pénal ²⁾; het andere was, dat, als de wet niet noodig was, men ze niet zou hebben voorgesteld.

De wet werd in de Tweede Kamer met 60 tegen 10 stemmen aangenomen. Onder de voorstemmers bevond zich één lid der commissie van 1815, de heer Van Lijnden. Onder de tegenstemmers daarentegen drie: Hogendorp, Gendebien en Dotrenge. De twee eersten waren tegen de wet, op grond van art. 1, waarin over de algemeene maatregelen van inwendig bestuur werd gehandeld.

Wordt nu het denkbeeld, dat algemeene maatregelen van inwendig bestuur alleen kunnen strekken ter uitvoering eener wet, door de geschiedenis dezer wet bevestigd? Voorzeker niet door de rede van het kundige lid uit West-Vlaanderen, den heer Reyphins, die zelfs beweerde, dat deze maatregelen juist niet waren die, welke genomen worden ter uitvoering eener wet, maar dat er onder vielen de besluiten, uitgaande van den Koning, als administrateur suprême du Royaume, eene bevoegdheid, zorgvuldig te onderscheiden van de magt om wetten uit te voeren. Maar, dit was welligt alleen zijn

¹⁾ Handelingen der Staten-Generaal 1817/18, bijl. blz. 286.

²⁾ „Art. 484. Dans toutes les matières, qui n'ont pas été réglées par le present Code et qui le sont par des lois et des réglemens particuliers, les cours et les tribunaux continueront de les observer."

gevoelen; het blijkt althans niet, dat het door anderen werd gedeeld. Doch ik ga verder. Ik herhaal de opmerking, door mij bij het bespreken der geschiedenis van de grondwet van 1815 gemaakt, dat er in het debat hier en daar eene uitdrukking voorkomt, die voor dat denkbeeld kan worden aangevoerd. Toch blijf ik met volle overtuiging beweren, dat, wanneer men, zonder eene vooropgevatte meening, de beraadslagingen leest, men niet den indruk zal krijgen, dat de algemeene maatregelen in dien engen zin werden opgevat. Crombrugge maakt hierop eene uitzondering. Maar van Gendebien, zelfs van Hogendorp, zoude ik dit niet durven beweren.

Wat zegt Gendebien?

»Ces mesures et ces dispositions peuvent ordonner et défendre. Nous reconnaissons ces points comme énoncés dans la loi fondamentale, comme résultants de la nature des choses. Nous ajoutons, que la délimitation si délicate entre le domaine de la loi et de la sphère de la disposition royale n'est point tracée directement dans la Constitution. Mais quant à la discussion actuelle, du moins il est constant, il est reconnu dans le projet mis à l'ordre du jour, que les peines à prononcer par l'autorité judiciaire sont du domaine de la loi exclusivement Quoi? cette chambre pourrait-elle s'écarter ainsi de la maxime respectée jusque ce jour, que la loi seule peut statuer des peines? Une disposition Royale règle des choses à faire ou à ne pas faire et une loi peut-elle confier aux tribunaux de sanctionner par des peines l'injonction ou la défense du Roi? Je ne le pense pas et je fonde mon jugement sur deux motifs principaux, le premier que ce serait attribuer à l'autorité judiciaire une portion notable du pouvoir législatif; le second que ce serait attribuer indirectement au Roi le pouvoir de statuer des peines.» Maar 't zij zoo, vervolgt hij, dat het de wet is, die dan de straf bedreigt. Kunnen wij dan attachen des peines, à des dispositions, qui ne sont pas présentes à notre esprit, dont nous ne pouvons pas appercevoir le dessin ni apprécier le mérite, à des dispositions, dont nous ne pouvons pas nous former l'idée, puisqu'elles sont encore dans le néant?

Wij zijn, zegt hij, in de 30ste maand onzer monarchie. Hoe talrijk zijn reeds de dispositions royales! Hoe vele zullen er volgen? Zullen wij ze allen en bij anticipatie bekrachtigen? De Koningen hebben van God ontvangen des lumières et des grâces speciales. Maar toch is de volmaaktheid een attribuut van de Voorzienigheid alleen. Ook Koningen kunnen dwalen. Dit vooronderstelt ook de grondwet. Daarom moet de Raad van State door den Koning gehoord worden.

Ik meen alzoo, dat men zich te vergeefs op Gendebien en eveneens op Hogendorp beroept, om dit gevoelen te staven. Men blijve niet hangen aan eene enkele uitdrukking, die of ook anders kan worden opgevat ¹⁾ of minder juist kan zijn wedergegeven ²⁾; men leze het geheel. Ook Hogendorp ziet alleen het kenmerk der wet in de strafbepaling. Het is moeilijk, zeide hij, de trouver la ligne de démarcation entre les lois et les réglemens généraux; mais il croit que les publicistes s'accordent à voir dans la sanction pénale le caractère indélébile de la loi.

Wie echter op grond van dit debat er nog aan twijfelen mogt, dat Hogendorp die algemeene maatregelen in een ruimeren zin opvatte, die sla open het 5de deel der Bijdragen. Het werd uitgegeven in 1820. Wanneer men nu onbevooroordeeld leest, wat op blz. 86 van dat 5de deel over art. 73 der grondwet van 1815 geschreven staat, dan zal men, mijns inziens, moeilijk tot eene andere conclusie kunnen komen. Wat leest men daar?

»Het is klaar, dat hier van algemeene maatregelen van inwendig bestuur gewaagd wordt, als van eene bekende zaak.

¹⁾ Als Gendebien zegt: que les Réglements du Roi, qui ont pour objet l'exécution des lois de l'Etat, n'y peuvent rien ajouter" behoeft dit niet te beteekenen, dat het de eenige reglementen zijn, welke de Koning kan maken; die woorden kunnen even goed aldus worden opgevat: wanneer een reglement gemaakt wordt tot uitvoering eener wet, kan het die wet niet aanvullen.

²⁾ Dit kan het geval zijn met hetgeen in het extract der redevoering, door Hogendorp in de Bijdragen niet overgenomen, aan dezen in den mond wordt gelegd: „Les mesures d'administration, dont il est parlé à l'art. 73, sont des mesures pour l'exécution des lois enz.”

Zij worden bij dit artikel niet ingesteld, maar er wordt bij hetzelfde voorzien, dat zulke maatregelen ook zullen moeten vooraf bekend gemaakt worden aan den Raad van State. Den Koning wordt, door deze beschikking, het oordeel van den Raad van State verzekerd. Aan de natie wordt de waarborg gegeven, dat een ministerieel voorstel tot zulk eenen maatregel door den Raad van State zal overwogen worden, eer de Koning het aanneemt. Maar omtrent den aard van deze maatregelen, wordt niets vastgesteld. Alzoo de grondwet dit ook nergens doet, zoo moeten zulke maatregelen beoordeeld worden uit de gezonde rede en uit den geest der grondwet. (NB.) Dit is menigmaal het geval, en de grondwet kon niet alles behelzen, wat tot het staatsbestuur behoort; ja, zij zoude tot boekdeelen hebben kunnen opzwellen, zonder dat er alles ingebracht ware, en dan nog zouden de zaken er meer door verduisterd, dan opgehelderd zijn geworden. Maatregelen, algemeene maatregelen van inwendig bestuur, zijn alleszins noodzakelijk, en iedereen begrijpt, dat de Koning niet alleen de magt daartoe heeft, maar dat zijn plicht die medebrengt. De vraag is eenig en alleen, of strafbepalingen daarop door den Koning alleen kunnen gemaakt worden? Naar mijn oordeel zouden zulke maatregelen daardoor wetten worden. Ik denk, met de leer en de overlevering, die ik in staatszaken ontvangen heb, dat de sanctie, dat is, de strafbepaling, een karaktertrek van de wet is. De minister, welke deze wet in de openlijke zitting der Kamer verdedigd heeft, zeide: »dat, ja, de medewerking der Staten-Generaal tot eene wet vereischte was, doch dat juist daarom deze wet aan dezelve werd voorgesteld, en dat zij die medewerking behelsde. Dus zouden de Staten-Generaal, ééns voor altijd, medewerken, om straffen te stellen op de aanstaande overtredingen van de aanstaande koninklijke besluiten. Mij dunkt dat een volledige afstand der wetgevende magt, zoover als zulke straffen reiken, niet duidelijker uitgedrukt kan worden, maar ook dat zulk een afstand tegen de grondwet is. Mijn advies in de openbare vergadering was dan ook op die beginselen gebouwd».

Dus de gezonde rede en de geest der grondwet moeten

uitmaken, wat de aard dezer maatregelen moet zijn. Maar straffen mogen zij niet bedreigen, deze zijn de karaktertrek der wet.

Dit was het gevoel van Hogendorp; niet, dat alleen maatregelen ter uitvoering der wet veroorloofd waren. Men blijft nog even staan bij zijn beroep op de ervaring door hem als vice-president van den Raad van State opgedaan ¹⁾. In den geest van de voorstanders der beperkte opvatting, zoude dan Hogendorp dit hebben willen zeggen: »wanneer wij een reglement wilden vaststellen ter uitvoering eener wet, dan stelden wij ons de vraag: of er strafbedreiging noodig was; zoo neen, werd de zaak bij reglement geregeld, zoo ja, bij eene nadere wet." Men zal echter in 't geheele Staatsblad te vergeefs zoodanige nadere wet zoeken. Men zal wel onderwerpen van politie vinden geregeld bij de wet, wanneer er eene strafbepaling vereischt werd. Daarop doelt Hogendorp. Hij wil zeggen: dergelijke onderwerpen zouden wij bij reglement hebben kunnen regelen, was er niet eene strafbepaling noodig geweest.

Men vrage zich eindelijk af, hoe men zich den hevigen tegenstand van Hogendorp tegen deze wet kan verklaren, zoo hij meende, dat er alleen onder vielen maatregelen, strekkende tot uitvoering eener wet, en dat andere koninklijke besluiten dus niet zouden behoeven te worden toegepast? Het is waar, dat, hoe meer Hogendorp den weg der oppositie opging, bij hem het denkbeeld, dat algemeene maatregelen van inwendig bestuur alleen moesten dienen ter uitvoering eener wet, op den voorgrond schijnt te treden. Men zie Bijdragen, dl. 8, blz. 122, 237, IX, blz. 217, beide deelen uitgekomen in 1824, het laatste jaar, dat hij deelnam aan de zittingen der Tweede Kamer. Hij had het ondervonden, hoe Willem I, gewapend met de wet van 6 Maart 1818, Nederland door koninklijke besluiten hoe langer hoe meer regeerde. Onder dien indruk ontwikkelt zich dit zijn gevoel, in strijd met zijne gedragslijn als vice-president van

¹⁾ Zie hierboven, blz. 317.

den Raad van State. Opmerkelijk is het echter daarbij, dat men nergens bij Hogendorp eene uiting zal vinden, waaruit zoude kunnen worden afgeleid, dat volgens hem dergelijke besluiten, die geene wet achter zich hadden, niet verbindend zouden zijn; evenmin klaagt hij er over, dat de Koning iets anders doet, dan hij bij de behandeling der wet van 1818 verwacht had; dat zoude toch het geval moeten zijn, wanneer hij in 1818 van oordeel was geweest, dat de toen vastgestelde wet alleen betrekking had op besluiten, strekkende tot uitvoering eener wet. Integendeel blijft ook in dien tijd de wet van 1818 bij hem het groote struikelblok, de wet, waarbij, volgens hem, die algemeene maatregelen gelijk worden gesteld met wetten ¹⁾).

Hogendorp stond, naar ik meen, met zijn later gevoelen vrij wel alleen. Mr. C. Backer schrijft in 1826 over de scheiding tusschen administratie en justitie ²⁾, hoe bij het ontbreken van een rigtsnoer, wat bij eene wet, wat bij een besluit moet worden geregeld, de Souverein van regtswege den vorm bepaalt, in de gevallen, waarin de grondwet niet uitdrukkelijk eene wet vereischt. Geene enkele bedenking wordt tegen de gedragslijn der Regering bij hem aangetroffen.

Even als op Hogendorp, wordt bij het bespreken dezer kwestie ook op Thorbecke gewezen. Was Thorbecke van meening, dat algemeene maatregelen altijd op eene wet moesten rusten? Het is weinig bekend, hoe dit onderwerp reeds vroeg zijne aandacht trok. Toen hij den 31sten December 1830, in eene brochure over de erkenenis van de onafhankelijkheid van België, zijne denkbeelden ontvouwde over de inrigting van ons Staatsbestuur, gaf hij den raad, om te gelijk

¹⁾ Bijdr. IX, blz. 221: „Bij deze Wet zijn de maatregelen van bestuur gelijk gesteld met de reglementen en verordeningen van Wetgeving”. Blz. 222: „Ik heb tegen het ontwerp van deze wet gestemd en onder anderen voor reden opgegeven, dat er op deze wijze wetten zouden gemaakt worden zonder gemeen overleg met de Staten-Generaal. Hetgeen ik toen aankondigde, ontleende zijne kracht uit bloote redenen; hetgeen ik nu kan aanwijzen, is de macht der ondervinding”.

²⁾ Bijdragen tot regtsgele. en wetgeving, I, blz. 42.

met de instelling van een verantwoordelijk ministerie, *»alle takken van bestuur* in dadelijke aanraking te brengen met de Staten-Generaal, door deszelfs inrigting en gang op beginsels te vestigen, *bij de wet* te bepalen; *wetten van beginsels*, welke de eenheid en consequente ontwikkeling van het systeem des bestuurs verzekeren en de *reglementaire bevoegdheid* in het gepaste verband brengen met het wetgevend gezag, ten einde alzoo aan de administratieve huishouding al de waardigheid en vastheid eener groote publieke aangelegenheid bij te zetten.” Is dit een betoog over hetgeen grondwettig of over hetgeen wenschelijk is? Ik zoude denken het laatste. Evenmin vinden wij een tiental jaren later dit gevoelen verdedigd in zijne Aanteekening op de grondwet. Hij onderscheidt tusschen bestuur en wetgeving ¹⁾. Bij de vraag, wat *moet* bij de wet, wat *kan* op eene andere wijze worden vastgesteld, zal de analogie moeten beslissen ²⁾. Is het niet onder andere woorden, wat Hogendorp noemde: de gezonde rede en den geest der grondwet? Ja, hij vond het toen zelfs nog niet eens wenschelijk, dat elke algemeene maatregel van inwendig bestuur eene wet achter zich zoude hebben. Immers, waar hij zegt, dat de wet, die den Raad van State regelde, ook het begrip dier maatregelen zoude kunnen vaststellen, verwijst hij als voorbeeld naar § 101 der Constitutie van Brunswijk, luidende: Verordnungen, das heist, solche Verfügungen, welche aus dem allgemeinen Verwaltungs- oder Oberaufsichtrechte der Regierung hervorgehen, oder welche die Ausführung und Handhabung der bestehenden Gesetze betreffen, erlasst die Landesregierung ohne Mitwirkung der Stände” ³⁾. Over de wet van 1818 spreekt hij alleen in 't voorbijgaan ⁴⁾.

Het voorstel tot grondwetherziening van 1844 raakt, als ik mij niet bedrieg, deze kwestie niet aan. Wat echter te

¹⁾ I, blz. 128.

²⁾ I, blz. 283.

³⁾ I, blz. 180.

⁴⁾ I, blz. 322.

en van de herziening van 1848? Het is de vraag, of op dit stuk geene groote verandering gebragt heeft.

door de geringe wijziging in de redactie van art. 73. *zelfs bezittingen* werd veranderd in *zijne koloniën en bezigen* ¹⁾. De herziening bragt ons echter twee nieuwe lingen, waarop men zich voor de beperkte strekking der meene maatregelen van inwendig bestuur thans beroept. reerst art. 117. Het schreef, gevolg gevende aan den raad Thorbecke ²⁾, en naar het voorbeeld van het voorstel 1844, voor, dat de wet de wijze van afkondiging en tijdstip, waarop deze algemeene maatregelen zouden woude bepalen. Meer niet; het artikel liet de vraag, de aard der maatregelen was, geheel in 't midden. Het re artikel is art. 54. *De uitvoerende magt berust bij den ing.*

en zegt: Uitvoeren is een bedrijvend werkwoord, alleen zoodanig gebezigd en waarbij men zich dus altijd een werp denkt, ook dan als het niet is uitgedrukt. 's Kos uitvoerende magt moet dus beteekenen: zijne magt ets uit te voeren, om aan iets uitvoering te geven. En is, zoo vraagt men, dat »iets» hier anders, wat kan anders zijn dan de wet? Wanneer men de grammatica iets anders dan de grammatica tot rigtsnoer neemt bij wetsinterpretatie, vergeet men dan niet, dat deze in olitieke wetenschap gaugbare uitdrukking eene geschie- achter zich heeft? Reeds bij Montesquieu, die de *ance judiciaire* noemt *la puissance exécutrice du droit* ³⁾, wordt van de *puissance exécutrice du droit des gens*, door hem genoemd *la puissance exécutrice* zonder meer, gd: dat door haar de Vorst of de magistraat oorlog aart en vrede sluit, gezanten zendt en ontvangt, zorgt de veiligheid, invallen voorkomt. En zoo zal men over de beperkte opvatting om in de uitvoerende magt anders te zien dan uitvoering eener wet, niet zelden

berst werd alleen het woord *deszelfs* in *zijne* veranderd. Later werd g: *koloniën* tusschengevoegd. Handelingen I, bl. 318, bl. 616.

. a. p.

'Esprit des lois, XI ch. 6.

zien, dat daardoor wordt te kennen gegeven de magt, die den Vorst toekomt — voor zoover die magt geen betrekking heeft op de wetgevende magt. In dien zin spreken de publicisten ook van de uitvoerende magt van den Koning van Engeland ¹⁾. En dit, hoewel onder die uitvoerende magt ook begrepen is de bevoegdheid om besluiten te nemen, zonder dat die in een statuut hunnen grond vinden. Zoo noemt ook de Belgische grondwet (art. 29) alles wat er van de Staatsmagt, na terzijdestelling van de wetgevende en regterlijke magt, overblijft: le pouvoir exécutif, hetwelk den Koning toebehoort. Uitvoerende magt wordt dan gebruikt in den zin van Besturende magt.

» Wenn man, zegt Pörl ²⁾, »die Verwaltung die vollziehende Gewalt genannt hat, so ist diese Bezeichnung nur in sofern richtig, als man sich als Gegenstand und Ziel derselben den Staatszweck denkt. Dagegen wäre sie irrig, wenn man sie darauf beschränken wollte, bloss die Gesetze zu vollziehen“. Doch al ware de tegenovergestelde zienswijze ook boven alle bedenking verheven, al mogt ook de uitdrukking: *de uitvoerende magt*, niets anders kunnen beteekenen dan de Magt om de wetten uit te voeren, hoe kan men dan nog uit de uitdrukkelijke opdracht dier magt aan den Koning eene beperking zijner magt afleiden? Het heeft dan ook niet zonder reden de aandacht getrokken, dat Thorbecke in zijne kritiek van de Regeringsontwerpen tot herziening der Grondwet ³⁾, wel verre van uit dit nieuwe artikel eene nadere precisering van 's Konings magt af te leiden, integendeel daarvan nieuwe onbepaaldheid vreesde. Ja, niet alleen dit verdient opmerking, maar tevens dat met de tegenovergestelde zienswijze bezwaarlijk te rijmen is Thorbecke's voorstel, om in de Grondwet de bepaling op te nemen: »*elke algemeene maatregel van inwendig bestuur rust op eene wet, die er het on-*

¹⁾ Blackstone I, bl. 250: „We are next to consider those branches of the royal prerogative, which invest thus our Sovereign lord, thus all-perfect and immortal in his kingly capacity, with a number of authorities and powers, in the exertion where of consists the executive part of the government.“

²⁾ Aangehaald door Stein, die Verwaltungslehre. I, bl. 81.

³⁾ Bijdrage, bl. 18 (7 Aug. 1848).

derwerp en het gebied van bepaalt' ¹⁾. Ware dit denkbeeld gevolgd, zoo was de vraag beslist, doch daar dit niet het geval is, zoo is mijne slotsom deze, dat uit de artikelen in 1848 in de Grondwet opgenomen, niets over deze kwestie kan worden afgeleid. Ja, eerder het tegendeel. Immers bij de herziening werd voor eene menigte onderwerpen uitdrukkelijk regeling bij de wet voorgeschreven. Waarom? Om, zooals de Commissie van 17 Maart 1848 zich uitdrukte: »om door aanwijzing van talrijke, tot hiertoe verzaakte onderwerpen, zijne taak" (d. i. die des Wetgevers), »vollediger te omschrijven." ²⁾ Wil dit niet zeggen, dat de Grondwet werd aangevuld om uit te maken, dat de Wetgever en niet de Koning alleen die onderwerpen mocht regelen? En was dit noodig, wanneer de magt des Konings tot uitvoering der Wet beperkt was? Zij, die dus van oordeel zijn, dat onder de Grondwet van 1815 die magt ruimer was, zullen alzoo om hetgeen in 1848 veranderd is, die zienswijze niet behoeven te laten varen.

Toch meent men, dat hetgeen bij de herziening der Grondwet is voorgevallen, tot eene tegenovergestelde conclusie moet leiden. Te loochenen valt het niet, dat de besluiten-regering van Koning Willem I en door de Regering en door de Tweede Kamer werd afgekeurd. Maar uit de tusschen Regering en Tweede Kamer gewisselde stukken te willen afleiden, dat de algemeene maatregelen van inwendig bestuur voortaan, tenzij rustende op eene Wet, niet verbindend zouden zijn, daarvoor heeft men mijns inziens geen voldoende grond.

Wat over de opneming van het artikel betreffende de uitvoerende magt (art. 54) is voorgevallen, wettigt die meening niet. De Regering stelde het artikel voor, omdat het »een beginsel van te hoog gewigt was, dan dat de Grondwet, die het overal huldigde, het niet uitdrukkelijk zoude vermelden" ³⁾.

¹⁾ a. w. bl. 65.

²⁾ Hand. I, bl. 200, verg. de Grondwet, zooals zij is herzien en daarin de artikelen 2, 3^b, 6^b, 7, 10, 59^b c., 60^d, 66^b, 71, 117, 150^b, 154, 187^c, 191, 194, 195.

³⁾ Mem. v. Toel. Hand. I, bl. 326.

De memorie van toelichting liet daarbij geheel in het midden, of deze uitvoerende magt in een ruimeren of in den engeren zin moest worden opgevat. In de dubbele Tweede Kamer was men dan ook met deze bepaling verlegen. Werd er onder verstaan, zooals sommigen meenden, al wat noch *wetgevende* noch *regtelijke* magt te noemen was? Was dit het geval, dan zoude de magt des Konings te uitgestrekt worden. Of beteekende, zooals anderen meenden, de uitvoerende magt niets meer dan de magt tot uitvoering van al datgene, wat bij eenig ander voorschrift, van eene andere magt, bepaaldelijk van de wetgevende magt, uitgegaan, was bevolen? Was dit de bedoeling, dan zoude het koninklijk gezag te zeer worden ingekrompen ¹⁾. En wat antwoordde de regering? Zij wenscht blijkbaar door een dubbelzinnig antwoord noch aan die »sommigen» noch aan die »anderen» aanstoot te geven. De uitvoerende magt was volgens haar de magt die én de bepalingen der wet én de uitspraken der regters uitvoert. Dit was in den geest van hen, die vreesden voor eene te ruime opvatting der uitvoerende magt. Daarna werd echter gezegd, dat er toe moest worden gebracht alles wat behoorde tot den regelmatigen gang des bestuurs en zijnen grond vond in de grondwet, de overige wetten en de regterlijke uitspraken. Deze stelling was de overgang tot het slot waarin gezegd werd, dat ook volgens de Regering *in dezen zin* onder de uitvoerende magt gebracht moet worden, alles wat noch tot de wetgevende noch tot de regterlijke magt behoorde ²⁾. Zoo gaande weg kwam alzoo de regering tot eene meer ruime opvatting der uitvoerende magt.

Doch men beroept zich bovendien op hetgeen bij de behandeling van een ander onderwerp gezegd is. Men vindt, bij de toelichting van het nieuwe artikel over de verplichte afkondiging der algemeene maatregelen van inwendig bestuur, eene uiting, die noch voorkomt in de toelichting van het voorstel van 1844, noch in het rapport der Commissie van

¹⁾ Verslag, Hand., III. bl. 69.

²⁾ t. a. p. bl. 89.

7 Maart 1848. De regering zegt tot motivering van dit artikel: »de maatregelen van inwendig bestuur in Europa rusten altijd op eene wet» ¹⁾. Zooals de woorden daar aan, houden zij eene onwaarheid in. Zij waren in strijd met de werkelijkheid. Doch zij zullen zoo moeten worden opgevat, dat volgens den steller der Memorie van toelichting dit alzoó behoorde te zijn, dat volgens hem dergelijke maatregel altijd eene wet achter zich behoorde te hebben. Vatten men die zinsnede in dezen ruimeren zin op, dan was zij eene meening der regering en niets meer, eene meening, die niets besliste over hetgeen onder de grondwet van 1815 regtens was. Die meening zoude mijns inziens alleen dan gewigt in de schaal kunnen leggen, wanneer zij voorkwam

in het Rapport der grondwetscommissie van 1815 tot toelichting van art. 73. Dit ter toelichting van het nieuwe art. 117 bijgebragte motief belette dan ook niet, dat in de Tweede Kamer naar aanleiding van de voorgestelde verandering in de redactie van art. 73 ²⁾ de vraag gedaan werd, of hier onder algemeene maatregelen van inwendig bestuur verstaan zij? De wensch werd uitgesproken, ze uitdrukkelijk te beperken tot besluiten, die het uitvoeisel waren van bij het nieuwe artikel (art. 54) opgedragene uitvoerende magt ³⁾. Het antwoord was, dat er niets anders mede bedoeld werd ⁴⁾. Maar aangezien art. 73 niet een nieuw artikel was, kan men ook aan deze redekaveling niet veel gewigt hechten en dit te minder, omdat daarbij geheel in het midden werd gelaten, wat onder uitvoerende magt te verstaan was. In de dubbele Kamer, waar men, zooals wij gezien hebben, het begrip van uitvoerende magt raadselachtig vond, gevoelde men zich dan ook, niettegenstaande dit antwoord, genoopt op den man af te vragen, of die algemeene maatregelen nog iets meer beteekenden dan maatregelen tot uitvoering van wetten ⁵⁾. En wat was het ant-

¹⁾ Hand. I, bl. 349.

²⁾ Zie boven, bl. 339.

³⁾ Voorl. verslag, I, bl. 459.

⁴⁾ Mem. v. beantw. I, bl. 549.

⁵⁾ Verslag III, bl. 71.

woord der Regering? Dat zij aldus noemde alle koninklijke besluiten en beschikkingen, gegeven of genomen ter uitvoering eener wet, of behandelende onderwerpen *niet vatbaar voor wettelijke regeling*, voor zoover ze zijn generaal niet speciaal ¹. Het is, alsof hetzij meerdere ondervinding intusschen opgedaan, hetzij nadere overweging van het onderwerp, de Regering er toe bragt, een slag om den arm te houden en zonder dit uitdrukkelijk te zeggen, terug te komen op hare bij de motivering van art. 117 medegedeelde opvatting van de beteekenis van art. 73 der bestaande grondwet. Mijns inziens brengt dus ook het verhandelde bij de herziening der grondwet geene wijziging in de verbindbaarheid dezer koninklijke besluiten. Men ging wel zwanger van het denkbeeld, om die algemeene maatregelen te beperken, maar het was en bleef eene doodgeboren vrucht. Men liet toch na gebruik te maken van het eenige afdoende middel, t. w. eene bepaling in de grondwet op te nemen, waarin die beperking geschreven stond. En men deed dit niet, niettegenstaande Thorbecke in zijne Bijdrage daarop had aangedrongen. Eveneens zijn alle pogingen, later in 't werk gesteld om eene definitie der algemeene maatregelen van inwendig bestuur bij de wet vast te stellen, mislukt. Men deinsde voor het vaststellen van dergelijke definitie terug ²).

Evenmin geeft de praktijk, na de herziening van 1848 gevolgd, steun aan de beperking dezer algemeene maatregelen tot uitvoering der wet. Immers, hoewel sedert menig onderwerp, ook wanneer de grondwet dit niet gebod, bij de wet, en niet zooals vroeger bij koninklijk besluit, is geregeld, hoewel zelfs het streven niet valt te ontkennen om de wettelijke regeling van alle onderwerpen van overwegend belang tot een beginsel van Staatsbestuur te verheffen, zoo hebben de opvolgende Ministeriën er geen bezwaar in gezien bij Koninklijk besluit bepalingen vast te stellen, zonder dat

¹) a. w. bl. 90.

²) Eerst bij de behandeling der wet van 26 April 1852 (Staatsblad N°. 92) ter uitvoering van art. 117 der grondwet, later bij de vaststelling van de wet op den Raad van State.

an zich daarvoor op eene wet konde beroepen. Zelfs het ministerie der grondwetsherziening was op het tegenoverstelde standpunt niet zondeloos. Het schreef immers bij koninklijk besluit van 29 October 1849 (Staatsblad N°. 56), dat de Staten-Generaal om, eene volkstelling uit. Nu kan het zich daarvoor beroepen op het koninklijk besluit van 29 September 1829 (Staatsblad N°. 57) krachtens hetwelk om de 10 jaren eene volkstelling zoude plaats hebben; doch alleen in de vooronderstelling, dat dit laatste besluit verbindend was. Maar zelfs dit beroep kon Thorbecke niet maken, toen bij koninklijk besluit van 22 December 1849 (Staatsblad N°. 64) de aanlegging der bevolkingsregisters volen werd. En dit voorbeeld werd ten opzichte van andere onderwerpen later gevolgd ¹⁾. Mag men nu aannemen, dat de opvolgende raadslieden der kroon dergelijke sluiten ter hunner verantwoording zouden hebben genomen, als zij overtuigd waren geweest, dat de verbindende macht er aan ontbrak?

Eveneens ging de Hooge Raad, hierin volgende de zienswijze van het openbaar ministerie, rustig voort op de overblijfselen van dergelijke algemeene maatregelen de wet van 6 April 1818 toe te passen.

Doch nu is de toestand veranderd.

De kamer van strafzaken van den Hoogen Raad erkent verbindend alleen die algemeene maatregelen van inwendig bestuur, welke steunen op eene wet. Eerst bleek dit ten opzichte van koninklijke besluiten, genomen na de herziening van 1848; later bleek het, dat de Hooge Raad dezelfde meening is toegedaan ten opzichte van de magt des konings vóór die herziening.

Ik heb alzoo getracht deze kwestie onder het licht der geschiedenis te plaatsen. De lezer der officieele notulen der grondwetscommissie van 1815, der aantekeningen van de heer van Maanen, vergeleken met die van Raepsaet, moge beslissen, of ik in dezen onbevooroordeeld ben te werk gegaan.

) Zie Heemskerk in zijne Praktijk der grondwet op art. 72.

Hij moge beslissen, of uit hetgeen bij het ontwerpen dier grondwet is voorgevallen, te regt door mij is afgeleid, dat het niet de bedoeling is geweest, de algemeene maatregelen van inwendig bestuur in dien beperkten zin op te vatten; tevens of het waar is, dat de herziening van 1848 in hunne verbindende kracht geene verandering gebragt heeft. Hij moge eindelijk uitmaken, of het voor het constateren dezer bedoeling geen gewigt in de schaal legt, dat die beperkte opvatting door de praktijk van den aanvang tot op onze dagen is gelogenstraft.

Gesteld echter dat men het met mij eens is, mag ik dan het pleit als beslist beschouwen? Ik vrees van neen. Er zullen zijn, die mij tegenwerpen, dat het beroep op de geschiedenis niet baat. Het is, zal men zeggen, de grondwet, zooals zij geformuleerd is, waarop alles aankomt. Alleen zij is afgekondigd, alleen zij is verbindend; met de bedoeling der ontwerpers, voor zoover zij niet uit de grondwet zelve voortvloeit, voor zoover zij slechts van elders blijkt, hebben wij niets uit te staan. Ik meen echter, dat ook op dit standpunt die beperkte opvatting aan gegronde bedenkingen onderhevig is.

Men sla eens de Belgische Constitutie open en vergelijk haar met onze grondwet. Ieder die dit doet, wordt getroffen door het groote verschil, dat tusschen beiden bestaat. De Belgische constitutie bepaalt alles uitdrukkelijk. Zij zet overal de puntjes op de i. De Koning van België heeft geene andere magt, dan die hem uitdrukkelijk door de constitutie is opgedragen (art. 78). 's Konings magt, voor zoover het niet betreft zijn aandeel in de wetgevende magt, wordt de uitvoerende magt genoemd. Aan hem behoort die magt, zooals zij is geregeld door de constitutie (art. 29). Hij maakt de reglementen en neemt de besluiten, noodzakelijk voor de uitvoering der wet, zonder immer de wet te kunnen schorsen of er dispensatie van te kunnen geven (art. 67). Dergelijke formele, goed afgeronde beginselen worden in onze grondwet gemist. Terwijl ook volgens haar moet worden aangenomen, dat de bevoegdheid der staatsmagten in haar zijn geworteld — anders zoude het geene grondwet zijn; kan het toch niet worden geloofend, dat zij niet zelden haren wil niet

nitdrukkelijk te kennen geeft, dat zij regten en bevoegdheden onderstelt, zonder ze met zoovele woorden toe te kennen. Dit is althans het geval met het onderwerp, dat ons bezig houdt. Toen men in 1815 van oordeel was, dat niet alle daden der Souvereine waardigheid aan het oordeel van den Raad van State behoorden te worden onderworpen, werd die verplichting des Konings beperkt tot wetsvoorstellen en algemeene maatregelen van inwendig bestuur. Maar even als het begrip van »de daden der Souvereine waardigheid» ongedefinieerd was gebleven, onthield ook de grondwet van 1815 zich van eene nadere bepaling dezer »maatregelen». Men vooronderstelde de bevoegdheid des Konings om dergelijke maatregelen voor het inwendig bestuur te nemen, maar in geen artikel werd hem die magt uitdrukkelijk toegekend. Heeft men dan nu het regt hieruit af te leiden, dat alleen dan dergelijke maatregelen mogen worden genomen, wanneer die strekken ter uitvoering eener bepaalde wet? Neen, zegt men welligt, het is ook voldoende, wanneer die maatregel zijnen grond vindt in eene bepaling der grondwet. Waar den Koning uitdrukkelijk het opperbestuur is opgedragen (buitenlandsche betrekkingen, koloniën, defensie, geldmiddelen) mag hij maatregelen en dus ook algemeene maatregelen van bestuur nemen. Maar alzoo niet waar het geldt het binnenlandsch bestuur in den engeren zin, wat men gewoon is te noemen: *de policie*. Zoude de reden, waarom dergelijke opdracht hier gemist wordt, niet haren grond vinden in de omstandigheid, dat op dit stuk in tegenstelling met die andere onderwerpen niet alles in ééne hand geconcentreerd werd, maar in navolging van Hogendorp's Schets het provinciaal bestuur én volgens de grondwet van 1814 én volgens die van 1815 mede dienstbaar gemaakt werd aan de behartiging van dezen tak van staatszorg? Maar blijkt het bovendien niet uit de grondwet zelve, dat de Koning ook ten dezen opzichte is het hoofd van den Staat? Immers niet alleen de wet, maar ook de Koning kan takken van algemeen binnenlandsch bestuur aan de provinciale staten ter behartiging toevertrouwen (art. 130). Men beroept zich, ter ondersteuning van het door mij bestredene gevoelen, veelal op het gezag van de Bosch Kemper. Vergeet men dan echter

niet, dat ook volgens dezen »de Koning als hoofd van den staat onderscheidene zaken van *inwendig* bestuur, algemeene beginselen van administratie, instructiën van ambtenaren, zonder *wet* bij eenvoudig *besluit* regelen mag." »Zoo heeft," zegt die schrijver, »de Koning, naar onze overtuiging, zonder wet kunnen oprigten de kamers van koophandel, schoon niets belet, dat de wet ook dit onderwerp regelt." Volgens de Bosch Kemper is bij dergelijke maatregelen inzonderheid waar, wat Bluntschli zegt: »der Unterschied zwischen Gesetze und Verordnungen ist ein fließender" ¹⁾. De Bosch Kemper is het dus niet met hen eens, die elken algemeenen maatregel van inwendig bestuur op eene wet willen doen steunen. Wanneer hij desniettegenstaande de toepasselijkheid der wet van 6 Maart 1818 op koninklijke besluiten, niet op eene wet rustende, bedenkelijk acht, dan rust dit zijn gevoelen op een geheel anderen grond, t. w. op het materieel begrip van wet. Hij is van oordeel, dat alleen bij de wet en niet bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur verplichtingen aan de ingezetenen kunnen worden opgelegd. Het begrip van wet is dan het algemeene voorschrift, waaruit regten en verplichtingen geboren worden. Dit begrip zoude door de regtsgeschiedenis en de algemeene regtsgeleerdheid worden aangewezen ²⁾. Daarom kan, volgens hem, de koninklijke magt voor de ingezetenen geene handelingen door het gebod strafwaardig maken ³⁾, tenzij de wetgever eene handeling in het algemeen verboden heeft en aan den Koning heeft overgelaten de nadere regeling. Evenmin kan volgens hem de koninklijke magt regten aan de ingezetenen verleenen, tenzij zij door de wet gemagtigd is ⁴⁾, b. v. geene concessiën geven. Ik erken, dat ik vroeger aan dit beroep op de wetenschap waarde heb

¹⁾ Handleiding tot de Kennis van het Nederl. Staatsregt, § 62.

²⁾ a. w. § 41.

³⁾ a. w. 162. Is die uitdrukking wel juist? Moest er in den gedachten-gang van de Bosch Kemper niet staan: *verbieden*? Immers de strafbaarheid volgt uit de wet van 6 Maart 1818, niet uit een Koninklijk besluit. De wet verklaart strafwaardig de handelingen of omissiën, in strijd met het Koninklijk besluit.

⁴⁾ t. a. p.

toegekend ¹⁾. Bij nadere overweging echter van de gronden, waarop dit beroep rust, zijn daartegen bij mij bedenkingen gerezen, die ik tot dusver niet uit den weg heb kunnen ruimen. Uit de grondwet zelve is, meen ik, *dit* materieel begrip van wet niet af te leiden; ja het is de vraag, of hetzelfde niet van *elk* materieel begrip van wet te zeggen is. In de grondwet van 1815 — evenals in die van 1814 — was nog iets te vinden, wat naar een materieel begrip van wet zweemde. De terminologie van beide Grondwetten gaf aanleiding, om aan te nemen, dat onder den naam van *wetten*, alleen die besluiten van Koning en Staten-Generaal begrepen werden, welke van *algemeene* strekking waren, dat daaronder niet viel eene gemeenschappelijke regeling, waarbij deze gemist werd ²⁾. Daaruit volgt echter niet, dat alles wat eene algemeene strekking had, onder het begrip van wet viel; immers uit de grondwet zelve bleek, dat ook de Koning *algemeene* maatregelen kon nemen. Doch wat hiervan ook zij, dit staat vast, dat bij de herziening van 1848 dit onderscheid in terminologie uit de grondwet is verdwenen. Elk gemeenschappelijk besluit van Koning en Staten-Generaal, welk ook het onderwerp zij, wordt betiteld met den naam van *wet* ³⁾. De wetgever, die alles wat door beide magten gezamenlijk werd bepaald, *wet* noemde, had alzoo geen materieel begrip van wet voor oogen. Dit zelfde vloeit tevens voort uit de omstandigheid, dat bij dezelfde herziening vele onderwerpen uitdrukkelijk aan de wetgevende magt ter regeling werden opgedragen, om hare taak vollediger te omschrijven. Ik vind dus voor het denkbeeld, dat het woord *wet* in ons staatsregt eene materiele beteekenis heeft, in onze grondwet weinig of geen steun.

¹⁾ Zie mijne Toespraak: de Wet. Gron. 1865.

²⁾ Art. 20, 23, 70—72, 124, 138 Gr. 1814; art. 40, 43, 58, 121 en vg. 209 Gr. 1815.

³⁾ Art. 36. Voogdij des Konings, art. 41 (Regentschap), art. 119 en vg. (budget), art. 185 *b* (bijeenblijven der militie). Alleen bij art. 51 (goedkeuring van den inhoud van een Tractaat) is verzuimd de oude terminologie te veranderen.

Er komt bij, dat ik betwijfel of het bepaalde materieel begrip, waarop De Bosch Kemper zich beroept, in de wetenschap wel vast staat. Ik vrees, dat men daarvoor te vergeefs licht zal willen putten uit de uitspraken van Grieksche wijsgeeren en redenaars of van Romeinsche juristen, die als zij eene verhevene schildering van de νόμος of lex geven, dat *inventum et munus Dei* ¹⁾, niet op het oog hadden de beslissing eener kwestie van constitutioneel staatsregt. »Die Ausbildung dieses Gegensatzes (tusschen wet en verordening) gehört erst der neuen Zeit an,» zegt Bluntschli ²⁾. Men ga dan in de leer bij de autoriteiten uit den nieuweren tijd. Doch wanneer men dit doet, dan vrage men zich af, of men ook voor zich krijgt definitiën, die haren wortel hebben in de staatsregtelijke beginselen der Fransche revolutie, meer bijzonder in die van Rousseau. De wet is een uitvloeisel der *volonté Souveraine*, zegt Merlin ³⁾. De wetgevende magt is het ligchaam, dat den algemeenen wil bekrachtigt, zegt onze De Rhoer ⁴⁾. Op dat standpunt van Rousseau heeft dan ook de Regering niets anders te doen dan uitvoering te geven aan den algemeenen wil, en volgt daaruit dan ook, dat zij niet bevoegd is, buiten de wet om aan de ingezetenen iets te gebieden of te verbieden. Maar alle mannen der wetenschap staan niet op dat standpunt; dat zij verre. Wanneer men bij de Duitsche wetenschap ter

¹⁾ L. 2 Dig. de Legibus. Marcianus Libro I Institutionum. Nam et Demosthenes orator sic definit: „lex est, cui omnes obtemperare convenit, cum ob alia multa, tum vel maxime eo, quod omnis lex inventum et munus Dei est, decretum vero prudentum hominum, coërcitio eorum, quae sponte vel involuntarie delinquantur, communis sponsio civitatis, ad cuius praescriptum omnes, qui in ea republica sunt, vitam instituere debent Sed et philosophus summae Stoeicae sapientiae Chrysippus sic incipit libro, quem fecit de lege: „Lex est omnium divinarum et humanarum rerum regina. Oportet autem eam esse praesidem et bonis et malis, et principem et ducem esse, et secundum hoc regulam esse iustorum et iniustorum, et eorum, quae natura civilia sunt, animantium praeceptricem quidem faciendorum, prohibetricem autem non faciendorum.”

²⁾ Allgemeines Staatsrecht, B. V. c. 9.

³⁾ Repertoire, in voce: Loi.

⁴⁾ De Bosch Kemper, a. w. § 41.

schole gaat, zal men hiervan de bewijzen vinden. Ik noem de namen van Zöpfl, Bluntschli en Stein ¹⁾. Zöpfl zegt: »Gesetz im Staatsrechtlichen Sinne ist eine zur *allgemeinen* Beobachtung *verpflichtende* Vorschrift, wodurch *allgemeine* Grundsätze aufgestellt sind." De staatsregering is, zegt hij verder, bevoegd »über alle Verhältnisse im Verordnungswege Vorschriften zu erlassen, welchen an sich *nicht* der Character des Principiellen und Bleibenden zu kommt, sondern nur *seiner Natur nach veränderliches* in einer den gegenwärtigen Zeitumständen und Verkehrsverhältnissen entsprechender Weise geordnet werden soll, d. h. Alles, was nur polizeilicher Natur ist." Naast de verordeningen, die dienen, of ter uitvoering der wetten, of zur Ergänzung der Lücken der Gesetze, noemt Bluntschli een derde en de talrijkste klasse van verordeningen, die betrekking hebben op *einzelne Statliche Richtungen*, — z. b. die Finanz-verwaltung, polizeiliche Beziehungen, Vorschriften für die Heeresordnung — und nicht auf die Verhältnisse der gesamten Nation, welche vorzugsweise durch ein Gesetz geordnet werden." »Formell" zegt Stein »bedeutet auch jetzt noch das Wort »Gesetz" keinen festen Staatsrechtlichen Begriff; und vor allen Dingen giebt es noch keine gesetzliche oder auch nur theoretische Definition der Verordnung." Ik meen, dat deze uitspraken voldoende zijn, om de onjuistheid van de meening van De Bosch Kemper in 't licht te stellen; zijn materieel begrip van wet berust *niet* op eene *communis opinio doctorum*. Het is vreemd, dat De Bosch Kemper, die zelf de woorden van Bluntschli over het *fließende* van het onderscheid tusschen *Gesetz* en *Verordnung* aanhaalt, uit naam der algemeene regtsgeleerdheid meent te spreken. Uit het voorgaande volgt reeds, dat zijn beroep op de regts-geschiedenis, althans wat het Duitsche staatsregt betreft, niet kan opgaan. Eindelijk herinner ik, waarop ik reeds in den aanvang heb gewezen, dat ook in Engeland het

¹⁾ Zöpfl. Allgem. und Deutsches Staatsrecht, § 430, 440. Bluntschli t. a. p. Stein, Verwaltungslehre, I, 1°. afd. en daarin onder anderen bl. 120.

... tot uitvoering
... kan geven,
... ingenomen ter-
... de wetenschap
... van een mate-
... van inwendig
... ter zich hebben,
... dan ook bij
... gestelde gevoelens
... het beleid der
... opperbestuur
... 1814 en 1815
... wanneer het
... regten en

... men zich niet
... laten
... besluiten
... inwendig
... Waar de
... zoude
... grondwet zijn.
... wet-
... heeft ge-
... het geval
... maken.
... vast te stellen.
... op grond van
... , maar tevens
... art. 115 der grond-
... Praktisch wordt
... het geval is.
... van 6 Maart 1818
... van algemeene
... onderscheid. Ware
... van politie meestal
... van wet. Niet

alleen op grond van het wetboek van strafregt en strafverdering, maar tevens op grond van art. 156 der grondwet, volgens hetwelk in het veroordeelend vonnis de artikelen der wet, waarop de veroordeeling rust, moeten worden vermeld.

Ter voorkoming van misverstand eindig ik met de opmerking, dat ik 'alleen over het *jus constitutum*, niet over het *jus constituendum* gesproken heb. Ik heb de gronden willen mededeelen, die mij doen aarzelen, mede te gaan met de jurisprudentie van den Hoogen Raad. Ik ben nog niet overtuigd, dat de wet van 6 Maart 1818 alleen mag worden toegepast op algemeene maatregelen, die strekken tot uitvoering eener wet. Daar de grondwet dergelijke beperking niet inhoudt, heb ik over tot het gevoelen, dat het voldoende is voor de toepassing dier wet, dat het Koninklijk besluit niet in strijd is hetzij met de grondwet, hetzij met eene wet. Een gevoelen, dat ik bij het hooge standpunt van hen, die eene andere meening zijn toegedaan, echter met schroom uitspreek, daar het ligt mogelijk is, dat ik van dwaling zal worden overtuigd.

B I J L A G E.

Zitting van 8 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

Art. 32. Over den Raad van State.

Holvoet: Anders te redigeeën; welke zijn die daden der Souvereine waardigheid — hij proponeert eene andere redactie — de attributen van den Souvereinen Vorst moeten meer worden uitgedrukt.

Hogendorp: de eo postea videndum ad art. 37.

Van Maanen: dit art. moet worden veranderd; want het is niet historisch waar, bij voorbeeld, omtrent de gratiën, de traktaten van vrede en oorlog.

Elout: neen; want omtrent de gratie moet de Koning den Hogen Raad hooren; art. 49.

Van Maanen: ja, maar art. 32 spreekt van *alle daden*.

Elout: Maar art. 49 expliceert dit.

Van Maanen: En dan quid, met betrekking tot de diplomatieke aangelegenheden?

Ita de Coninck, Holvoet.

Elout: Wel dit behoort ook in den Raad van State te komen; non quaerendum quid fiat, sed quid fieri debeat.

De Coninck: Ik spreek dit principe tegen; maar bovendien de benoeming van elk ambtenaar is ook eene daad van Souvereiniteit; ergo is de redactie niet goed.

Hogendorp: Wij hebben den Koning in dit art. niet willen binden; aan hem is de decisie verbleven, maar wij hebben hem maar willen verplichten, om den Raad van State te hooren.

Van Maanen. Dit is de questie niet; de diplomatieke zaken kunnen regulier nooit objecten zijn voor den Raad van State, zelfs niet voor 't Cabinet; doorgaans alleen voor een of twee ministers; addo; de observatie van Elout omtrent de gratie is niet juist, want art. 49 sluit niet uit, dat hij daarom niet bovendien den Raad van State zoude behooren te hooren.

Hogendorp convenieert daarover.

Dotrengé is ook van gedachten, dat art. 32 anders moet gere-
digeerd worden.

De president proponeert art. 32, 33, 34 te *adjourneren* tot na
de artikelen over de koninklijke praerogativen in art. 35 en volgende.

De Coninck per me licet; maar mij is het genoeg, wanneer slechts
gesteld werd, *dat de Koning de wetten van den staat doet uit-
voeren.*

Hogendorp: Dit spreekt van zelf; hij brengt in de deliberatie
nu vóór art. 35 te discuteren de voordracht van Holvoet, om een
art. te stellen, *dat de Koning verplicht is om over de algemeene
en openbare orde, rust en tranquilliteit te waken; en dat hij is
het opperhoofd van de algemeene administratie van het ko-
ningrijk.*

De Coninck: Is dit wel noodig? Het is in den aard der zake
gelegen; zal het niet derogeren aan de koninklijke waardigheid?
ita et Raepsaet, Queysen.

Gendebien: Het moet uitgedrukt worden, en de strekking van
dat art. moet voornamelijk deze zijn, dat de Koning onder pretext
van reglementen te maken, geene wet verandere of nieuwe wet
make; wij weten bij ondervinding, wat het zij wetten door regle-
menten te zien vernietigen; dit moet voorgekomen worden, en
daartoe dient de propositie van Holvoet; zij toont dat de Koning
de wetten moet doen uitvoeren, maar dat hij toch reglementen
moet kunnen maken *over de zaken van administratie.*

Dotrengé: Dan is de redactie van Holvoet zeker niet goed; ik
zoude er veeleer het tegendeel uit lezen. ita et Leclerc.

Queysen: In alle geval is de redactie ook daarom niet goed,
omdat de Koning niet alleen is de chef van de algemeene admi-
nistratie, maar ook van de *gewestelijke en plaatselijke.*

De Thiennes proponeert eene andere redactie: Le Roi est le
protecteur, le défenseur de l'acte social et des lois, il les fait
exécuter, soit que la loi en indique les agents, soit qu'elle lui en
laisse la liberté.

De Mean. De redactie van de Coninck.

Leclerc, met Gendebien.

Dotrengé: Uit of wel weglaten, indien men geen kans ziet om
een artikel te brengen in de constitutie, waardoor het misbruik
van reglementen, door den Koning te maken, kunne geweerd
worden; ita Merode, Holvoet zelve, Elout, omnes alii.

Gerenvoijeerd aan eene commissie van de Heeren de Thiennes,
Holvoet, Elout en van Lijnden.

Zitting van 8 Mei 1815.

Journal van Raepsaet.

Art. 35. Une commission est chargée de rediger un projet d'article pour prévenir l'abus du pouvoir reglementaire pour l'exécution de la loi. Les députés belges en fournissent un, tendant à obliger d'invoquer l'article de la loi, dont on veut faciliter l'exécution, et de présenter à la prochaine assemblée des états-generaux tous les reglemens emanés dans l'intervalle des deux sessions. — Benvoyé à une Commission.

Zitting van 9 Mei.

Aanteekeningen van Van Maanen.

Art. 46. Dotrenges: Hier is niet duidelijk genoeg uitgedrukt, dat de Koning alleen geene wetten kan maken, en dit is toch de zin. Aan de Commissie van redactie.

Bij Raepsaet over dit artikel niets.

Zitting van 16 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

De heer Elout rapporteert namens de Commissie over het stellen van eenige grondtrekken, nopens de koninklijke praerogative, en het al of niet onderwerpen van reglementen aan de Staten-Generaal; dat namelijk in de grondwet zouden kunnen gesteld worden de drie volgende artikelen:

1. De Koning heeft bij uitsluiting de hoogste uitvoerende macht.

2. Hij is het opperhoofd van het algemeen bestuur.

3. Hij handhaaft de openbare rust en veiligheid,

maar dat omtrent de reglementen niets in de grondwet moet bepaald worden, dat dit essentieel tot de koninklijke macht behoort, en dat wanneer die reglementen mochten strijden met de grondwet of met de wet, de Staten-Generaal uit hun zelven bij machte zullen zijn om dezelve te doen revoceren.

Leclercq: Door welke middelen? Zij kunnen dit toch niet d'office doen.

Van Lijnden: De zaak loopt geen gevaar, want die reglementen zullen eerst in den Staatsraad onderzocht worden.

Van Hogendorp: De Staten-Generaal, zooals die door ons gecomponeerd zijn, hebben kracht genoeg om zulke reglementen tegen te houden; en de *Staten der provinciën zouden zich, als het nood is, bij hen voegen!*

Van Maanen: Dit laatste zou tegen alle principes strijden, en kan dus geene solutie zijn.

Leclercq: Ja, maar wij hebben er zooveel misbruiken van in Frankrijk gezien.

Holvoet: Daar was geen wetgevend ligchaam dat de uitvoerende macht kon terug houden, wanneer zij tot excessen verviel, en zoodanige macht zullen wij hier hebben.

Van Zuijlen: Hoe zullen de Staten-Generaal die reglementen kennen?

De president: Zooals alle de burgers, en dit is genoegzaam.

Elout: Er is nog wel een sterker objectie te maken, wanneer namelijk de Staten-Generaal eens niet vergaderd zijn; maar de Koning zal de reglementen aan de Staten-Generaal mededeelen en dan zullen deze gelegenheid hebben om er zich over te expliceren; ook kan men die zwarigheden veelal voorkomen, door de wetten zoo volledig te maken, gelijk thans plaats heeft.

Gendebien: Wij hadden deswege eene wet in de Oostenrijksche Nederlanden, maar de Vorst stoorde er zich niet aan; ook daar hadden wij een Staatsraad, maar deze was het met den Vorst eens; de Staten zwegen, en de Vorst verbrak de wetten door 't maken van reglementen; daartegen moet in de grondwet gezorgd worden, 'tzij door den Koning niet te geven de macht van reglementen te maken, of door te bepalen, dat die reglementen de wetten niet mogen veranderen; voor dezen Koning hebben wij geene vreze, maar zijn opvolgers; zij zullen misschien er anders over denken.

Mollerus: Er zijn reglementen pur executoir, andere niet; wordt er nu eene wet door den Koning aan de Staten-Generaal voorgesteld, waartoe nog de reglementen behooren, dan zouden de Staten Generaal kunnen bepalen, dat ook die nadere reglementen aan hunne sanctie moeten onderworpen worden.

Dotrengé: Zelfs in de wetten, welke men zoo volledig mogelijk oordeelde, heeft men in Frankrijk niet alleen door keizerlijke decreten, maar door ministeriële dispositiën en circulaire aanschrijvingen nog merkelijke latitude gegeven; dit is verschrikkelijk, maar indien men permitteert, dat een burger zich tegen een reglement

verzet, op grond van den duidelijken text der wet en dit in *justitie* kan doen gelden, dan mag ik wel lijden, dat die faculteit om reglementen te maken, onbeperkt blijve.

Elout: De ondervinding in dit land kan hier tot antwoord strekken; ik als advocaat heb mij tegen dergelijke vexatiën in justitie met vrucht verzet en te Amsterdam is daarvan een zeer recent voorbeeld; dus de waarborg zit in de onafhankelijkheid der rechtbanken.

Van Maanen: De zaak is bij uitstek moeilijk, en ik conformeer mij met de Commissie, omdat ik niets beter weet, maar de opinie van Leclercq, Dotrengé en Gendebien meriteert zeer veel reflexie; want de objectiën van Elout, uit de kracht der justitie ontleend, doen niet af; er zijn objecten van wetgeving en reglementen, welke nooit in justitie kunnen behandeld worden (zoo was het de historie der *gardes d'honneur*) en waar zal men daartegen waarborg vinden; zoo zijn er vele, en men zegge niet, dat hier een Raad van State is; die was in Frankrijk ook; men heeft er toch de gevolgen van gezien, alle die institutiën kunnen denatureren.

maar ik eindig met voor de opinie der Commissie te stemmen.

De Coninck ita: bloote reglementen moet de Koning kunnen maken, maar als hij daarbij de wet verkracht, is er usurpatie. Ergo videndum, wat daartegen te doen. Respondeo hetgeen al of niet kan gedaan worden met betrekking tot de responsabiliteit der ministers; waarop ik namens de Commissie gereed ben te rapporteren.

De president brengt het geheele rapport in omvraag en verklaart het in zijn geheel voor zich te accepteren; ita van Zuylen, Raepsaet, Aylva, Lampsin, Holvoet, Elout, die allen van oordeel zijn, dat de geproponeerde art. in de grondwet moeten komen.

Mollerus: Geen definitiën, dus niet de drie artikelen van Elout.

Queysen: De definitiën zijn ook niet juist, want als de wet b.v. bepaalde, dat er eene belasting zoude zijn op 't gemaal, zonder den *modus quo* te bepalen, dan zou de Koning, op grond van de extensie van art. 1 door de Commissie voorgesteld, daaraan de executie kunnen geven op zoodanige wijze als hij wilde, en dit behoort niet alzoo.

Van Maanen: Maar die wet zoude zoo slecht zijn, dat zij niet denkbaar is. attamen niets in de grondwet te stellen over de reglementen op gronden door de Commissie aangevoerd; het tweede art. door de Commissie voorgesteld, is de grondslag onzer grondwet; alle deelen van gezag, of zoo als men het noemt, vereenigen zich in den Koning, doch dit straalt in de grondwet door.

Gendebien tegen 't rapport: echter niets nieuws te stellen boven 'tgeen in de grondwet staat, alle definitiën zijn gevaarlijk.

Leclercq tegen de drie artikelen, maar de Koning moet de reglementen aan de Staten-Generaal communiceren.

De president: Dit strijdt met de monarchie.

Thiennes: De beginselen van 't rapport zijn goed, doch liefst niet de 3 art., als noodeloos, ita et Queysen, Mean, Dotrengé, Merode, du Bois, v. Lijnden, v. Maanen, Alberda, v. d. Duyn, de Coninck, Aerschot, en ita conclusum de zaak te laten zoo als zij is.

De Coninck rapporteert namens de Commissie ¹⁾ over de *verantwoordelijkheid der ministers* en proponeert de artikelen:

La personne du Roi, étant inviolable, sacrée, les ministres sont responsables des actes contraires à la loi fondamentale dont ils ordonneraient l'exécution. Ils sont cités de ce chef devant la Haute Cour par le procureur-general, siégeant près d'elle et à peine de forfaiture d'après un acte d'accusation, dressé par les Etats Generaux.

Queysen: Het eerste art. schijnt niet admissibel, want niet de ministers, maar *de Koning* ordonneert die executie; — maar bovendien hoe zal men aan iemand eene misdaad maken van het executeren der bevelen van den Koning; dit is tegen alle principes.

Hogendorp: Wil de Commissie ons de Engelsche principes komen opdringen? de verlamming van het koninklijk gezag zal ik steeds bestrijden. Alzoo zouden de ministers niet ministers zijn van *den Koning*, maar van de Staten-Generaal — dit strijdt tegen onze beginselen en zeden.

De Thiennes: Ik ben lid van de Commissie geweest, en heb mij met het rapport geconformeerd, maar moet toch zeggen, dat ik er hoe langer hoe meer zwaarigheid in zie; als minister ontvang ik dagelijks besluiten over zaken, mij onbekend, die ik niet kan beoordeelen, en toch moet executeren.

Van Maanen: Ik ben ook in dat geval; de meerderheid der Commissie heeft gewild een *ministère* responsable en in dien geest zouden de art. kunnen dienen, maar ik herzeg hetgeen ik in de Commissie gezegd heb, *non capio*, daar toch de Koning wegens de grondwet *Koning* is, en wij geen *ministère-Roi* zullen hebben.

Dotrengé begrijpt niet, waartoe die responsabiliteit zal dienen, en hoe een regter ter wereld zoude durven condemnieren iemand, die 's Konings bevelen getrouw had uitgevoerd.

Mollerus: Zoude men dan ook volgens de Commissie moeten annemen, dat een prefect verantwoordelijk zoude zijn voor de

¹⁾ Commissie benoemd in de zitting van 9 Mei 1815 en bestaande uit: Thiennes, Holvoet, Elout, Van Maanen en De Coninck.

exëcutie van ministeriele aanschrijvingen of bevelen tegen de constitutie, of een burgemeester wegens het uitvoeren van inconstit. bevelen aan hem door een prefect gegeven? alzoo zal ieder dan moeten oordeelen over de moeilijkste punten van staatsregt; het is absurd.

Gendebien: Er moet in de constitutie een waarborg zijn tegen vexatiën en anticonstitutionele gedragingen van mindere ambtenaren.

De president: Dit zal men vinden in den Code pénal, maar al deze discussiën schijnen dan toch te doen zien, dat men vrij algemeen met mij van opinie is, dat wij geene Engelsche ministers moeten hebben, afhankelijk van de Staten-Generaal.

Van Maanen: Van dit laatste is in de Commissie geene questie geweest; de zaak zelve is moeilijk; vele leden der Commissie hechten er veel aan; ik niet; omdat ik er geene resultaten van zie, en meer betrouw op de eerlijkheid en braafheid onzer menschen, dan op dergelijke beginselen; dit is ook door de andere heeren niet sterk tegengesproken, maar de meerderheid heeft gewild, door de artikelen een beginsel te consacreren, dat in het hart van elk eerlijk man gevestigd behoort te zijn, namelijk dat als de Koning hem dingen beveelt, die hij overtuigd is dat tegen de grondwet strijden, hij daartegen eerbiedig moet remonstreren; daartoe heeft de meerderheid die *gerechtelijke* verantwoordelijkheid gewild, welke ik even weinig begrijp als hare uitvoerlijkheid.

Hogendorp: Wel dan is het immers noodeloos, van dit alles in de constitutie iets te zetten; de observatie van Dotrengé is juist; in Engeland bedankt de minister en gaat over in de oppositie en daarmede is men tevreden, en men citeer mij daarenboven een feit van een gecondemneerd minister in Engeland; er is er geen.

Holvoet: Ik citeer daartoe Marlborough en den graaf van Oxford.

De Coninck: Wel als daarvan geen voorbeeld is, dan is het noodig, dit epouvantail in de constitutie te stellen.

Elout: Men moet de questie alleen beschouwen in verband met de inviolabiteit van den Koning; er is wel iets voor, maar meer tegen; maar het *principe* moet *voor* of *tegen* positief door ons worden uitgemaakt; dus te onderzoeken 1°. de natuur van het delict; 2°. de manier van procederen.

De president proponeert *om geenszins in den zin der Commissie* het principe der verantwoordelijkheid van de ministers in de constitutie uit te drukken, maar het te laten berusten bij het beginsel van art. 104 dat zij verantwoordelijk zijn voor misdaden in officie begaan, edoch te admitteren de principes der Commissie omtrent de forme van accusatie.

Mollerus: Conform het eerste, doch omtrent het laatste kan ik mij nog niet expliceren; laten wij dit onderzoeken, als wij aan dat art. 104 zullen zijn gekomen. Ik twijfel er aan, of zelfs in het beginsel van de *niet-verantwoordelijkheid*, zooals ik die met den president begrijp, dat artikel verandering zal behoeven.

Van Maanen: met Mollerus. Indien de vergadering niet admiteert het beginsel der ministeriële verantwoordelijkheid door de Commissie voorgesteld, behoeft art. 104 niet veranderd te worden.

De president concludeert tot *verwerping* van het *principe* der commissie en om alzoo van de zaak niets in de grondwet te stellen, en om nader ad art. 104 te onderzoeken, of het verandering behoeft, dissentientibus Raepsaet, Holvoet, du Bois en de Coninck, die voor 't rapport der Commissie hebben gestemd, en Queysen, Dotrengé, Elout en Van Maanen, die het 2de artikel verwerpen, doch het eerste als een *monitum* zouden kunnen toegeven, maar als niets meer; waarna de president de vergadering adjourneert tot Vrijdag.

Journal van Raepsaet.

Le procès-verbal du 12 est lû et approuvé. M. Elout au nom de la commission fait un rapport sur l'art. 32 concernant le pouvoir royal, tendant à déclarer:

1. Que le roi exerce exclusivement le haut pouvoir exécutif.
2. Qu'il est le chef suprême de l'administration générale.
3. Qu'il maintient la tranquillité et la sureté publiques.
4. Que la commission, tout en reconnaissant l'abus qui a été fait du pouvoir réglementaire dans les dernières années du gouvernement autrichien et dans tout le cours de notre réunion à la France, sous Bonaparte, était cependant d'avis, qu'on ne pouvait restreindre le pouvoir réglementaire du roi, sans entraver la marche du service; qu'en conséquence elle était d'avis de ne pas parler, dans la constitution, du pouvoir réglementaire; d'autant moins, que si les réglemens, que le roi donnera, sont en opposition avec la loi fondamentale ou avec la loi, pour l'exécution de laquelle ils sont faits, les états généraux peuvent les faire retirer à leur session subséquente.

M. Queysen observa sur la première proposition, qu'il n'était pas vrai que le Roi a exclusivement le pouvoir exécutif, puisque la levée de divers impôts tels que la mouture, se faisait par les états provinciaux.

Dans les deux propositions suivantes on trouva de la rédonnance, puisque ces attributs de suprématie sont inherens au pouvoir royal.

En conséquence les trois premières propositions furent rejetées à la presque unanimité, d'autant plus qu'il était dangereux d'établir les pouvoirs par des définitions, qui présentent trop de vague, à raison de leur généralité, et que le gouvernement, dans des tems difficiles, en tire toujours son avantage.

Quant à la quatrième, je proposai d'obliger le roi de soumettre à l'assemblée des états généraux, pour être approuvés, les réglemens qui auraient été faits dans l'intervalle des deux sessions, ce qui prévenait toute entrave à la marche du service; mais on me répondit que cette masse de réglemens et d'ordres aurait enlevé trop de temps aux états généraux, qu'il suffisait que les états généraux pussent réclamer contre ceux qui en fournissaient des motifs. Sur cette observation, la quatrième proposition du rapport fut adoptée sans réclamation¹⁾.

M. De Coninck, au nom d'une commission, fait un rapport sur la responsabilité des ministres, il tend à déclarer:

1°. Que la personne du roi est sacrée et inviolable.

2°. Que les ministres sont responsables des *actes* contraires à la constitution, dont ils auront ordonné l'exécution.

3°. Qu'ils seront traduits devant la haute cour, sur la dénonciation des états généraux et à la poursuite du procureur-général de cette cour, qui devra le faire sous peine de forfaiture.

Ici s'élève une grande discussion; d'une part on observe que le ministre n'ordonne pas l'exécution, qu'il exécute; d'autre part que l'art. 32 obligeant le roi de soumettre, avant l'exécution, tous les actes de l'exercice de la dignité souveraine à la délibération préalable du conseil d'état, on ne conçoit pas aisément, comment le ministre pourrait être responsable d'un acte qui ne serait ni directement ni indirectement de son fait, et bien moins comment il pourrait s'établir juge contradictoire d'un acte, que le roi et le conseil d'état auraient jugé légal et constitutionnel. Qu'il n'en était pas de notre constitution, comme de celle de l'Angleterre, où les ministres gouvernent par eux-mêmes sous le nom du roi et sans avoir besoin de consulter le conseil d'état. Que, suivant notre constitution, les ministres devront jurer la constitution, et que dans cet état des choses en cas de gestion inconstitutionnelle, ils pourront être poursuivis comme parjures et traîtres, en vertu

¹⁾ La différence est cependant bien grande et essentielle: dans mon projet, le réglemant n'est que provisoire et subordonné à l'aggrégation des états; dans l'autre il demeure obligatoire, si le roi n'accueille pas la réclamation des états.

de l'art. 104. Qu'à la vérité la rédaction de l'art. 104 ne représente pas une garantie suffisante, puisque le procureur-général pourrait ne pas demander aux états généraux *la permission* de poursuivre, qu'en conséquence on doit ajouter à cet article un amendement, qui accorde aux états généraux le droit d'ordonner la poursuite et au procureur-général l'obligation d'y obtempérer.

Je propose pour amendement: »*que le ministre sera responsable de sa gestion personnelle contraire à la loi fondamentale, ou à la loi qu'il est chargé d'exécuter*".

A la fin est arrêté, à la majorité, qu'il n'y aura pas de responsabilité des ministres, dans le sens proposé par le rapport de la commission, attendu qu'il semble assez pourvu contre l'abus du pouvoir ministériel, par leur serment sur la constitution et la disposition de l'art. 104, lequel dans le mode de poursuite, sera amendé suivant qu'il sera trouvé convenable, lorsque la discussion s'ouvrira sur cet article.

Zitting van 18 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

De president stelt voor alle de bedenkingen door Van Maanen, de Coninck en anderen gemaakt tegen de al te algemeene strekking en inhoud der redactie van het eerste lid van art. 32 en proponeert de nieuwe redactie daarvan commissoriaal te maken.

Dotrenghe gelooft dat ook en dat bepaaldelijk in het art. moet uitgedrukt worden, *welke zaken de Koning in den Raad van State behoort te brengen* en dat zelfs behoort te worden uitgedrukt *dat er een Raad van State zal zijn*. Ita et Mollerus.

De president maakt de zaak commissoriaal aan Queysen, Merode, Holvoet en Elout.

In 't journal van Raepsaet vindt men alleen dat er eene commissie over het eerste lid van art. 32 benoemd is.

Zitting van 20 Mei 1815.

Aanteekeningen van Van Maanen.

Elout rapporteert namens de Commissie benoemd tot redactie van art. 32, 33, 34 nopens den Raad van State.

Volgens die artt. zoude ook in de acten of besluiten over zaken,

welke de Koning naar goevinden al of niet in den Raad van State kan brengen, moeten blijken, dat de Raad van State gehoord is; hiertegen observeert Van Maanen, dat dit noodeloos en gevaarlijk is; noodeloos, omdat er geene verplichting is om den Raad van State te hooren, gevaarlijk, omdat het stof tot argumenten kan opleveren, wanneer de Koning eens in een geval den Raad van State hoort, en in een ander soortgelijk geval niet, waarvan dan uit de redactie van 't besluit zou blijken; dus dit te veranderen. ita de Coninck, Holvoet.

Elout gelooft, dat het beter is, dat het zoo blijft, dan zal hij den Raad van State meer hooren.

Conclusum met Van Maanen dit te veranderen.

Hogendorp proponeert, om de redactie der Commissie te vermeerderen met de bepaling, dat de Raad van State den eed op de constitutie zal afleggen; et ita conclusum.

Van Maanen: Uit de redactie blijkt niet duidelijk, dat de Koning niet verplicht is om uit elke provincie een lid te kiezen; dit moet zoo duidelijk mogelijk worden uitgedrukt.

De president conveniëert daarvan en besluit daartoe unaniem.

Van Maanen: Waarom moet de Koning *verplicht* zijn om den Raad van State van State over zaken der *Koloniën* te hooren? ik geloof wel, dat het nuttig kan zijn; maar die verplichting schijnt te strijden 1°. met den aard der zake; 2°. met art. 36 der grondwet, hetwelk aan den Koning bij uitsluiting het opperbestuur der Koloniën toekent, en 3°. met het bestaan van een bijzonderen Raad van koophandel in art. 35.

Elout: De Koning consulteert thans de Raad van State over kolonie-zaken, en dit is zeer goed, daar bekijken wij de zaken wat naauw; de kolonieraad is daartoe ongeschikt en zijn consiliarius niet, en art. 36 stelt den Koning niet buiten de verplichting om den Raad van State ten deze te raadplegen.

Van Maanen: Ik wil alleen maar een contresens wegnemen, hetzij door art. 36 te veranderen, hetzij de redactie der Commissie. Evenwel zie ik niet, waarom men den Koning ten deze aan dien band zal leggen, als hij waarlijk het opperbestuur der Koloniën heeft; men zou hem hier aan grooter band leggen en meer vaststellen dan bij art. 32.

Elout: Neen, want dat art. was algemeen en comprehendeerde *alles*; nu is het gespecificeerd, adde: mijne redactie bepaalt zich ook maar tot de *algemeene maatregelen nopens de Koloniën*.

De Coninck appreciëert de observatie van Van Maanen, maar niemand anders.

En wordt het rapport geconcludeerd.

Journal van Raepsaet.

M. Elout, au nom d'une commission, fait rapport sur l'art. 32, relativement à l'organisation du Conseil d'état.

Il propose de le composer de 24 membres tirés des diverses provinces, à la nomination du roi. Le roi le préside, en son absence le secrétaire d'état. Le prince héréditaire en est membre à 18 ans; les autres princes quand ils sont majeurs; le roi soumet au conseil toute proposition à faire aux états-généraux ou faite par eux, et toute mesure générale, relative à l'administration intérieure, ainsi qu'aux possessions d'outre-mer, et consulte au surplus le conseil sur toutes autres matières d'intérêt général et particulier, s'il le trouve bon. Dans le premier cas il doit énoncer dans ses actes, la clause: le conseil d'état entendu, dans les autres cas il lui est libre d'omettre cette clause. Il peut nommer aussi des conseillers d'état honoraires au nombre de 48, sans traitement et les appeler au conseil selon son bon plaisir. Le prince héréditaire n'est pas compris dans le nombre.

Le président observe que les mots: »lui seul décide'', semblent présenter un sens un peu absolu. L'assemblée ne le trouve pas ainsi. Il est résolu d'insérer dans le texte la formule arrêtée pour le serment du conseil d'état.

M. Van Maanen demande si le devoir de consulter le conseil d'état, déterminé ainsi que dessus, s'étend aussi aux affaires des colonies; il pense qu'en cas d'affirmative, un tel devoir n'est pas en harmonie avec le pouvoir illimité qu'accorde au roi l'art. 36. M. Elout répond, que ce dernier s'étend aussi aux affaires des colonies; que pour des affaires de si grande importance il n'est pas prudent d'abandonner le roi aux conseils d'un seul ministre, et que le besoin de prendre conseil, sans être astreint à le suivre, n'ôte rien au pouvoir, que lui accorde l'art. 36.

Je propose de laisser dans le texte les mots: »autant que possible dans toutes les provinces'', que la commission a rejetés sous le prétexte que dans une constitution tout doit être positif; je n'admets pas ce motif, et j'observe que bien qu'il soit vrai, que le roi ne trouve pas des hommes capables dans chaque province, et par conséquent qu'on ne peut pas raisonnablement limiter son choix à cet égard, néanmoins ces mots seront toujours un titre patent et perpétuel en faveur de chaque province, qui se croirait injustement négligée.

L'amendement proposé est mis aux voix et adopté sans réclamation; ce fait, le rapport est adopté.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 16^{den} FEBRUARI 1880.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. DIRKS, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, N. BEETS, J. P. SIX, B. J. LINTELO DE GEER, G. MEES AZ., A. KUENEN, S. A. NABER, C. M. FRANCKEN, H. KERN, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, P. DE JONG, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. R. ACQUOY, J. C. G. BOOT, secretaris, en van de zuster-afdeeling de heer C. J. MATTHES.

De heer Borret heeft bericht gezonden, dat ongesteldheid hem verhindert de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal wordt gelezen en goedgekeurd. Voor de boekerij zijn aangeboden door de kinderen van Mr. H. J. Koenen diens Christelijke liederen, uitgegeven door J. P. Hasebroek, Amst. 1879; door de heeren Borret en Boot de zevende jaargang van de Rivista di filologia; namens den heer Veth, die tot zijn leedwezen door ongesteldheid verhinderd is deze vergadering bij te wonen, het tweede deel van Java; een Latijnsch gedicht met Italiaansche vertaling, getiteld: La Cerere lucchese, canto georgico del Prof. B. F. Francesconi, Lucca 1880, ingezonden door den auteur.

Alvorens het woord te verleen en aan den heer Acquoy, verzoekt de voorzitter den secretaris de twee zoonen van wijlen den hoogleeraar Moll ter vergadering binnen te leiden, op dat zij getuigen kunnen zijn hoe de nagedachtenis huns vaders in de Akademie vereerd wordt.

Nadat zij plaats genomen hebben, draagt de heer Acquoy het uitvoerige levensbericht van zijn geliefden leermeester voor, die vierentwintig jaren lid der afdeeling was, drie-entwintig malen door haar tot ondervoorzitter verkozen werd, hare bijeenkomsten getrouwelijk bijwoonde en hare werken met belangrijke verhandelingen verrijke.

De voorzitter zegt den spreker dank voor het goed geteekend beeld, dat hij van den overledenen geleverd heeft. Als naar gewoonte zal het in het Jaarboek der Akademie worden geplaatst.

Over Boot's *Observationes criticae ad Ciceronis epistolas* wordt bij monde van den heer Francken verslag uitgebracht. De vergadering vereenigt zich met de conclusie, dat zij alleszins waardig zijn om in de werken der Akademie te worden opgenomen.

Daarna voert de heer van Herwerden het woord over fragmenten van Grieksche tooneelpoëzie gevonden in een papyrus, die bijna twee eeuwen voor onze jaartelling in Egypte geschreven, daar uit een graf voor den dag gehaald en in 't laatst van het vorige jaar door den Franschen geleerde H. Weil ontcijferd, uitgegeven en verklaard is. Na opgave van hetgeen door Prof. Cobet en door Duitsche geleerden tot zuivering en opheldering van den tekst gedaan is, vestigt hij de aandacht op een fragment van 23 senarien, behelzende eene klacht van Europa, levert bijdragen tot vaststelling van den slordig geschreven tekst, geeft eene metrische vertaling daarvan, en stelt een onderzoek in naar den dichter, Aeschylus volgens Weil, Euripides volgens

Cobet, aan wien die versen schijnen te moeten toegekend worden.

De voorzitter herinnert den spreker, dat de tijd nage-
noeg verstreken is, en noodigt hem uit het vervolg later voor
te dragen. Deze twijfelt of hij daartoe in de volgende ver-
gadering gelegenheid zal vinden, en wil liever zijn stuk
aanbieden voor de Verslagen en Mededeelingen.

Na algemeene rondvraag wordt de vergadering te drie
uren gesloten.

VERSLAG

OVER

OBSERVATIONES CRITICAE AD M. TULLII CICERONIS EPISTOLAS,

DOOR DEN HEER BOOT AANGEBODEN
VOOR DE VERHANDELINGEN.

Met belangstelling heeft de commissie van de in hare handen gestelde bijdrage kennis genomen. De heer Boot heeft in het jaar 1865—'66 eene kritische en exegetische uitgave van de epistolae ad Atticum bezorgd en sinds dien tijd de bedoelde brieven nooit geheel ter zijde gelegd; hij heeft de aanmerkingen in de beoordeeling van Meutzner e. a. nauwkeurig en onpartijdig onderzocht en buitendien op vele plaatsen zijne vroegere meening gewijzigd. Hij heeft daarenboven zijne kritische aantekeningen op de 16 boeken ad Familiares en op die ad Quintum fratrem en ad Brutum ten beste gegeven. Het aan de Akademie aangeboden werk is dus de vrucht van den arbeid en het onderzoek van vele jaren.

De kritische behandeling van Cicero's brieven heeft met eigenaardige moeilijkheden te kampen. Zoo uitgebreid en breed als de redenaar Cicero is, zoo kort en bondig is de briefschrijver. In zijne gemeenzame briefwisseling komen toespelingen voor op zaken, die ons niet of slechts zeer onvolledig bekend zijn. De stijl is kort, puntig en vol ellipsen: voor de geadresseerden waren in veel gevallen weinig woorden voldoende, waar voor ons na zooveel eeuwen een lange uiteenzetting noodig is. De samenhang ontbreekt veelal, de opeenvolging van het medegedeelde hangt af van de volgorde van den brief waarop geantwoord wordt, of

van den luim van het oogenblik. Soms geeft de schrijver opzettelijk zijne meening in bedekte termen te kennen, waar hij op de tabellarii niet genoeg vertrouwt en het gevaarlijk zou zijn geweest, als derden zijne meeningen over staatszaken te weten kwamen. En ook in die brieven, waarin hij overigens zijn gemoed uitstort, komen uitdrukkingen voor, die, berekend om een zacht verwijt in niet kwetzenden vorm in te kleeden, niet uitmunten door helderheid.

Daarbij komt de ontredde staat van den tekst in de weinige bestaande handschriften. Wel schijnt het getal glossemata niet bijzonder groot en meestal krijgen wij den indruk dat de afschrijvers recht slecht, zoo goed als zij konden, hebben teruggegeven wat zij vonden — een voordeel voor den criticus van onschatbare waarde —, maar daarentegen is het meer dan waarschijnlijk, dat vele uitlatingen, die op goede gronden worden aangenomen, en vele verschrijvingen ontstaan zijn uit de vluchtige wijze, waarop deze brieven waren opgeschreven. Het minst geldt dit van enkele stukken, die in min of meer officieelen trant aanbevelingen of verontschuldigungen bevatten, maar het zijn juist de meer vertrouwelijke, de met minder zorg geschrevene, die voor oudheidkunde en geschiedenis de meeste waarde hebben, en deze maken het grootste getal uit. Tot de herstelling van de ware lezing wordt niet alleen palaeographie en kritische takt vereischt, maar ook eene omvattende kennis van de tijdgeschiedenis, van het openbare en bijzondere leven der Romeinen in de laatste eeuw der republiek en — natuurlijk — van de taal en den stijl van Cicero.

Het komt uwe commissie voor dat de heer Boot op nieuw heeft bewezen, dat hij bij de kritische behandeling dezer brieven aan deze eischen kon voldoen. Wij prijzen de objectiviteit waarmede de schrijver van afwijkende meening heeft kennis genomen: hij zeer bepaalde afkeuring van onjuiste verbeteringen, schroomt hij niet om elders rondborstig eene vroegere dwaling te erkennen; zelfs is een enkelen maal de vraag bij ons opgekomen of (bijv. tegenover *Madvig* op Att. II. 14,2) te veel wordt toegegeven. Van de literatuur over het onderwerp, ook van oudere commentatoren, is vlijtig

gebruik gemaakt, de auteurs van de tekstverbeteringen, die voldoende waren en nieuwe gissingen onnoodig maakten, zijn nauwkeurig opgegeven. Bij de behandeling van een paar honderd plaatsen uit stukken, die reeds door de handen van zooveel uitgevers gegaan en in verspreide geschriften zoo dikwijls toegelicht zijn, verdient deze kennisneming van voorgangers te meer erkend te worden, omdat zij op dit terrein niet algemeen is.

Van meer belang dan de beoordeeling van oudere voorstellen zijn de eigene tekstherstellingen en gissingen. Wij ontmoeten daaronder de zoodanigen die afdoende zijn. Natuurlijk, dat dáár, waar de gewone palaeographische hulpmiddelen te kort schoten, eene stoutere gissing moest worden gewaagd, maar meestal zijn de verbeteringen, palaeographisch reeds, te rechtvaardigen. Niets eenvoudiger dan *quas* te veranderen in *qua* *S* = *qua semissibus*, Fam. VIII. 6, 5. Van dezen aard zijn *προλεγόμενας* — *προηγμένα* IX. 18, 3, *usta-vita* aant. op Att. I. 16, 7, *consors-consciis* I. 18, 1, *cōsol-cēsor* (*consul-censor*) VI. 1, 17, *stultus-esto alius* VII. 1, 5, *nisi quid eius fuerit* — *nisi qui deus fecerit* VII. 23, 3, *Caesarem cenantem secum dixisse* — *Caesarem secum dixisse* XIV. 2, 3, *a te-certe* Brut. I. 13, 2, *cum per* — *semper* ad Q. fr. I. 1, 22. *sat* (*satis*) — *sed* (*set*) II. 3, 5. Voortreffelijk is ad Q. fr. II. 6 (8) einde, waar te lezen staat: »*cenabis quum veneris*»; na de laatste syllaben van *cenabis* (*nabis*) is *nobis* voor *quum cum* uitgevallen: »*cenabis nobiscum quum veneris*». Van den uit de provincia terugkeerenden Gabinius, die, algemeen gehaat, in plaats van een zegepraal te houden, 'snachts de stad binnensloop, wordt spottenderwijs ad Q. fr. III. 2, 2, gezegd: *cum Gabinius quacunque veniebat, triumphum se postulare dixisset, subitoque bonus imperator noctu in urbem hostium plenam invasisset* — goed en duidelijk: *hostium plenam*, waar vroeger werd gelezen *hostium plane*. Ook zal niemand beweren, dat *renuntiat* — *te nunc iactat* ad Q. fr. III. 6, 6, eene te stoute verandering is. Wij zouden van dezen aard meer kunnen bijbrengen, maar vertrouwen dat het gezegde voldoende zal zijn om u eenigszins den aard van de kritiek, die hier gevonden wordt, te doen kennen.

Tegenover deze plaatsen staat een betrekkelijk groot aantal lezingen, waarmede wij onze volledige instemming niet kunnen betuigen, hetzij omdat eene andere oplossing van de bestaande moeilijkheden ons even aannemelijk voorkomt, hetzij omdat wij sommige problemen voor onoplosbaar houden, waarbij wij wilden ἀπεχεῖν en ἐπεχεῖν. Het getal der laatste is evenwel verreweg het geringste, en wij zijn er verre af, iemand eene grievē er van te maken, dat hij voor moeilijkheden niet terugdeinst; wij weten zeer wel, dat het *desperatis non adhibere medicinam* niet te schielijk moet worden ingeroepen, en dat de bepaling van hetgeen werkelijk hopeloos verloren is, m. a. w. van hetgeen door geen menschelijke scherpzinnigheid oplosbaar is, even aanmatigend als ontmoedigend kan zijn. Indien wij herinneren, dat over 't algemeen van voorgestelde verbeteringen dikwijls slechts een betrekkelijk klein getal terstond *algemeene* goedkeuring mag wegdragen, dan zal het niet vreemd voorkomen, dat wij hier en daar twijfelingen en bedenkingen hebben. De heer Boot zal bij het ter perse leggen van zijn werk misschien wel inzage willen nemen van eenige kleine aanteekeningen bij het doorlezen van zijne bijdrage gemaakt.

Het oordeel uwer commissie is derhalve dat de »*Observationes criticae ad M. Tullii Ciceronis epistolas*» menige verbetering bevatten die volkomen evident is, en waar dit het geval niet is, dan toch de weg wordt aangewezen, waar langs de ware lezing moet worden opgespoord; dat het werk van ons geacht medelid derhalve alleszins waardig is om in de werken der Akademie te worden opgenomen.

Amsterdam, 16 Februari 1880.

C. M. FRANCKEN.

S. A. NABER.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Sinds eenige jaren heerscht er eene buitengewone bedrijvigheid op den Italiaanschen Parnassus, vooral onder die dichters, welke zich tot voertuig hunner poëtische schepingen van de moderne landstaal bedienen. Wellicht is er, in de laatste zes eeuwen, van Frate Jacopone tot aan Manzoni, in de literarische geschiedenis van Italië geen tijdperk aan te wijzen, waarin het getal der in versmaat schrijvenden zóó groot was. Het laat zich denken, dat deze buitengewone dichterlijke strooming op het Schiereiland ook haren invloed deed gevoelen aan de beoefening der Latijnsche poëzie. En inderdaad vindt deze in onze dagen talrijker liefhebbers in Italië dan elders: van welk verschijnsel de terugwerking op de deelneming aan den wedstrijd, door Hoefft's legaat geopend, niet is uitgebleven. Immers van de mededingers naar den uitgedoofden eereprijs zijn sedert eenige jaren verreweg de meesten afkomstig uit de bekoorlijke streken, waar de oranjewijgen bloeijen. Hun getal, hoewel in den laatsten tijd voortdurend toenemend, was toch nooit zóó groot als dit jaar. Van de twaalf dichtstukken, ter mededinging ingezon-

den, zijn vermoedelijk drie vierden het werk van Italianen. Het zij echter tevens ter eere der dichters gezegd, dat zij zich, op weinig uitzonderingen na, in hunne beoefening der klassieke poëzie door onmiskenbaren vooruitgang onderscheiden. Terwijl toch vroeger door de beoordeelaars van wege Hoeufft's legaat menigmaal luide geklaagd werd zoowel over de onbeduidendheid en gebrekkigheid der ingezonden prijsverzen, als over hun gering getal, zoodat er soms jaren verliepen, zonder dat één enkel dichtstuk kon worden bekroond, verheugen wij ons thans in een veel verbeterden toestand. De dichters komen niet alleen talrijker op, maar hun werk is meestal boven het middelmatige verheven, en verdient dikwijls geprezen of met het eermetaal beloond te worden.

Van de elf schrijvers, welke dit jaar in het dichterlijk strijdperk traden, moest reeds bij de eerste uitmonstering, de auteur van het stuk getiteld *Artes christianae ab interitu vindicatae*, de heer Kanunnik Giuseppe Vaglica van Monreale in Sicilië, van de mededinging door ons worden uitgesloten; wijl hij, in strijd met de voorwaarden door Hoeufft's legaat gesteld, zijn naam eigenhandig teekenend, en zonder zich door een leenspreuk te dekken, met open vizier het poëtisch tornooi was ingetreden. Er bleven dus slechts tien auteurs met elf dichtstukken, te zamen meer dan 1700 verzen tellend, ter beoordeeling aan uwe Commissie over.

Om reeds bij den aanvang van ons onderzoek door eene voorloopige schifting der ingekomen gedichten onzen arbeid bij hunne beoordeeling te verlichten, hebben wij, na rijp overleg, ze allen in twee hoofdgroepen ingedeeld. Daarvan bevat de eerste die stukken, welke ons niet verdienstelijk genoeg voorkwamen om voor den gouden eereprijs, of eene loffelijke vermelding en uitgave op kosten van Hoeufft's legaat, in aanmerking te komen; terwijl in de tweede afdeeling aan de door ons bestgekeurden hunne betrekkelijke plaats van verdiensten wordt aangewezen.

De eerste groep telt zeven dichtwerken, waarvan er vier tot de beschrijvende poëzie behooren, terwijl de drie overigen

aan vorstelijke personen gewijd zijn, en een elogistisch karakter hebben.

1. Voor elk minnaar der klassieke oudheid is eene kunstreis naar Athene eene welkome versnapering. De dichter, wiens stuk is geteekend met de wel wat lange spreuk: *Res quae pectus tangunt, facilius est sentire quam exprimere atque effingere verbis*, gunde zich dit edel genot, althans in zijne verbeelding, en beschrijft ons zijne indrukken in eene elegie van 100 verzen met het opschrift: *Loca sacra*. Deze titel, zonder meer, zou in den regel aan de *Heilige Plaatsen* van Palestina doen denken; doch het gebruik van het praedicaat »heilig» is in onze dagen zóó elastiek geworden, dat wij den auteur niet wegens deze heiligverklaring der Helleensche bouwvallen mogen lastig vallen.

De inhoud van deze elegie laat zich licht vermoeden. Opgetogen van vreugde, dat hij Griekenland mag begroeten, brengt de dichter zijn eerste bezoek aan Athene, en stoomt — ik wil zeggen — roeit den Piraeus binnen. Beurtelings bewondert hij de kolonnaden der statige propylaeën of bouwt in zijne verbeelding het prachtig Erechtheum weder op, of meent het bronzen beeld van Minerva tegen het azuur van den Griekschen hemel te zien schitteren. Allerlei historische herinneringen dringen zich voor zijnen geest: Socrates, Plato, Salamis, de Areopaag, de Akademie, enz. enz. Bij al die beschouwingen toont zich de schrijver vrij wel tehuis in de Grieksche oudheid, en blijkt aanleg te hebben om een archaeoloog te worden. Of echter uit hem ooit een latijnsch puikdichter zal groeijen, meenen wij, met zijne elegie in de hand, te mogen betwijfelen. Niet zoozeer dat het hem aan kennis van taal en metriek ontbreekt; maar wel aan het onmisbare talent, om aan zijne denkbeelden eene waarlijk poëtische opvatting, uitdrukking en inkleeding te geven. Vermoedelijk is hij geen dichter geboren, maar poogt hij, door noesten vlijt — wij houden den schrijver voor een Duitscher — dichter te worden. Daarom blijft hij prozaïsch ook zelfs dan wanneer hij zingt. Hoort slechts als proeve deze ontboezeming over Griekenlands onsterfelijke grootheid, waarin toch het enthousiasme zijne hoogste temperatuur bij hem schijnt te hebben bereikt:

Talia vi mira perfecit terra benigna,
 Instituit donis talibus ipsa suos.
 Hanc et adhuc laudem consumpsit nulla vetustas,
 Et memor haec aetas vos, sacra loca, colit.
 Ingenii cultus donec regnabit in orbe,
 Gens excelsa, tibi fulgor honestus erit.

»*Dat zingt niet!*» zou een vroeger beoordeelaar uit de Commissie van Hoeufft's legaat, dien wij zoo gaarne in ons midden zagen, de geleerde en beminnelijke Delprat, bij het hooren van zulke verzen hebben uitgeroepen. Wij zeggen het ook hier ons geacht medelid na, en hebben daarmede tevens ons afkeurend oordeel over dit stuk uitgesproken.

2. In plaats van eene klassieke kunstbeschouwing brengt ons een Italiaansch liefhebber van het jachtvermaak eene beschrijving van het uitstapje, dat hij deed naar de vogelrijke bosschen in de omstreken van Napels, om er de in Italië gezochte vijgenpikkertjes, *beccafichi*, te gaan schieten. Ten einde een zijner vacantedagen aangenaam door te brengen volgde hij den raad van Ovidius: *Vel jaculum vel pictas sume pharetras, Et tua cum duris venatibus otia misce*, en koos deze woorden tot motto voor eene Elegie, die hij van de jacht teruggekeerd opstelde, en onder den titel *Ficedulae* voor Hoeufft's wedstrijd bestemde. Het gedicht telt juist 100 verzen en de schrijver is beleefd genoeg om ons te zeggen, dat het niet uitvoeriger is geworden, omdat hij korthedshalve eene vrij lange reeds afgewerkte episode over de stichting van Napels achterliet, ter plaatse waar hij incidenteel van de Sirenen gewaagt. Behalve deze oplettendheid, waarvoor wij hem verplicht zijn, geeft de dichter nog welwillend eenige ophelderingen ten beste, vooral ten gevalle van zulke lezers, welke minder in de kunstermen der jacht of de specieele botaniek der omstreken van Resina en Stabia te huis zijn. Deze verklaringen worden, bij wijze van randglossen, in de Italiaansche taal aan den Latijnschen tekst toegevoegd. Zonder haar zou denkelijk niemand, tenzij alleen de kenners van het vak, ooit ver-

moed hebben dat bijv. in v. 49 in dezen anderhalven hexameter:

*flexaeque foramini cannae
Postico intrudo teretes cum fomite capsas,*

eenvoudig van het laden met een piston in een achterlaadgeweer *système Lefaucheur* wordt gesproken. En wie, bid ik u, wie onder de lezers aan deze zijde der Alpen, welke het gewoonlijk in de kennis der ultramontaansche vijgensoorten niet ver hebben gebracht, zou zonder de glossatuur des geleerden auteurs de rijke terminologie hebben verstaan van het smakelijke fruit, waarop de vijgenpikkertjes hun aas vinden: *fichi castagnuoli*, *fichi brogiotti* en *fichi Troiani*, door de Napolitanen ook *bizeffe* genoemd?

Het speet ons dat de poëtische verdiensten van dezen dichter niet in verhouding stonden tot zijne heuschheid en veelzijdige kennis. Wel bezit hij zekere vaardigheid om een niet onwelluidend vers, in tamelijk zuiver Latijn, te fatsoeneeren; doch als compositie, is zijn gedicht mager en zonder samenhang. »Een duister en onbehagelijk dichtstuk»: dat was het vonnis door een der kunstrechters over dezen schrijver uitgesproken, waarmede zich de andere twee vereenigden. Ook de auteur zelf schijnt niet zonder bekommering geweest te zijn over den uitslag. Aan 't eind immers van zijn gedicht breekt hij plotselings zijn jachtverhaal af, uit vrees, zegt hij, *ne vellat mihi Delius aurem*. Wij vertrouwen, dat de teleurgestelde dichter op zijne beoordeelaars de straf niet zal toepassen, die hij van den Muzengod duchtte, indien wij zijn stuk onbekroond en ongeprezen ter zijde leggen.

3. Een ernstiger onderwerp, op ernstige en waardige wijze behandeld, biedt het derde gedicht dezer afdeeling aan. Een nog jeugdig schrijver, *juvenis auctor*, zond ons voor Hoeufft's wedstrijd een *tenuè carmen suo Marte exaratum*, gelijk hij zelf bescheiden zijne meer dan honderdvijftig hexameters noemt, en koos tot leenspreuk de schoone woorden: *Omnia vincit amor*. Dit motto is als de korte inhoud van

het dichtstuk zelf met den titel: *In Mediolani peste* — correcter, dunkt ons: *In pestilentia Mediolanensi* — *eximia divi Caroli Borromei caritas*. Immers de auteur schildert ons in zijn zang de onverwinnelijke menschenliefde, de heldhaftige zelfopoffering en onbezweken moed van Carlo Borromeo, aartsbisschop van Milaan, toen aldaar in het jaar 1576 de pest uitbrak. Zeker niet zonder verdiensten zijn de volgende verzen, hoewel niet altoos vloeiend en sierlijk gebouwd, waarin de dichter den edelmoedigen en onverschrokken kerkvoogd laat optreden:

· Borromeus adest: turbantibus aequora ventis
 Aër ceu quando nigro se condit amictu,
 Horrisono et coeli reboant convexa tonitru,
 Instantem cernit correptus navita mortem
 Vorticibus pavitans jam jam demergier atris;
 Cum tenebras inter rursum sua lumina vibrat,
 Atque fugat nubes fons luminis aetherius Sol.
 Tunc nova spes fulget pectus dulcedine complens.
 Aequora jam rident, ventorum et flabra secundant
 Remigium, optatis puppis dum allabitur oris.
 Haud aliter Carolus, saevit dum lethifer aestus,
 Spem fovet, aegrorum certans mulcere labores
 Vexatis donec pestis decessit ab oris.
 Hic satis est unus, divino cuius amore
 Pectus inexpletum flagrat, qui mente animoque
 Aerumnis major damnis praefulget in ipsis.
 Spernere divitias, requiem, noctisque soporem,
 Nil veritus, miseris totum se donat habendum.

Nog menig andere plaats vonden wij in dit gedicht, die onzen lof verdiende en ons in de meening bevestigde, door een lid onzer Commissie uitgedrukt, dat zich van dezen schrijver nog iets beters liet verwachten. Wat wij echter in zijn gedicht, ook uit sympathie voor den jeugdigen auteur, gaarne prezen, mocht ons toch het oog niet doen sluiten voor zijne tekortkomingen. Deze zijn o. a. de gebrekkigheid of liever afwezigheid van plan en samenhang, de niet altoos

zuivere taal, en het te veelvuldig gebruik van viersyllabige eindverzen. Dat de studielievende dichter zich echter, bij zijne eerste niet geslaagde deelneming aan Hoeufft's wedstrijd, niet late ontmoedigen. Met den ijver en de kennis die hij ons schijnt te bezitten, zal hij het verder brengen.

4. Slechts zelden maken de schrijvers der prijsverzen, zonder gevaar van hun naam te verraden, hunne persoonlijkheid zóó nauwkeurig bekend, als de auteur van het vierde gedicht zulks de beleefdheid had te doen. Wij begroeten in hem een oud-leerling van het sinds lang in Sicilië bestaande Seminarium van Monreale, de kweekschool van tal verdienstelijke mannen, wier roem in onze Noordsche streken echter minder is doorgedrongen, gelijk ook onze vaderlandsche celebriteiten niet altoos even spoedig hun weg naar het Zuiden vinden. Geen wonder dus, dat het werk van dezen dichter een geleerd voorkomen heeft en niet alleen, gelijk Hoeufft verlangde, Latijnsche verzen bevat, maar ook velerlei aantekeningen en scholiën van wijsgeerigen of biographischen aard, waarin meer dan tien Siciliaansche schrijvers en zelfs een lid van het Fransche Instituut, in zijn eigen taal, worden aangehaald. Toch heeft de diepzinnige studie der wijsbegeerte den auteur niet belet om ook de poëzie te beoefenen en een open oog te blijven houden voor de schoonheden der hem omringende bekoorlijke natuur. Aan deze laatste beminnelijke eigenschap hebben wij de keuze te danken van het onderwerp voor dit gedicht; aan 's schrijvers eruditie de geleerde citaten, waarmede zijn opstel is verrijkt; aan zijn wijsgeerigen aanleg het philosophisch waas, dat er op ligt.

De dichter-wijsgeer levert ons eene beschrijving van zijne *villeggiatura* in de heerlijke omgeving der stad Monreale, bij Palermo, wier schoonheid zóó beroemd is, dat zij, in navolging van den »Gouden Hoorn» te Constantinopel, door de Sicilianen *Conca d'oro*, genoemd wordt. Een voortreffelijk onderwerp inderdaad voor een schilder, die in den kleurenschat van zijn palet den weg kent, en met talent zijn penseel weet te hanteeren! Doch onze dichter was misschien

te veel, of bleef althans hier te overwegend, wijsgeer. In plaats van een kunstig uitgewerkt landschap, tintelend van kleur en gloed, gaf hij ons het weinig behagelijke portret van den Italiaanschen filosoof Miceli, omringd van nog een paar andere geleerde heeren, voor hetwelk de prachtige *Conca d'oro* niet veel meer dan tot achtergrond dient. Dat vergrijp tegen de kunst mochten wij hem, als rechters in een poëtischen wedstrijd niet vergeven! Daarenboven maakten wij den auteur, zeker niet ten onrechte, het verwijt, dat hij de heerlijke natuurfereelen, welke hij zich ondernam te veraanschouwelijken in de soms fraaije, maar al te spaarzame verzen, die hij er aan wijdt, veel te verward, als in een kaleidoskoop door elkander schudde, in plaats van ze rustig en statig voor onze oogen te laten voorbijgaan. Voor al die gebreken, waarbij zich nog andere van taal en dictie voegden, mochten wij niet blind blijven, al wilden we ook gaarne aan den ijverigen en letterlievenden schrijver, waar hij 't verdient, recht laten wedervaren. Ofschoon wij derhalve niet allen zijn werk even streng veroordeelden, was toch ons eenparig besluit om aan den dichter van *Mons regalis et rura adiacentia* geene eereplaats in dezen wedstrijd aan te wijzen.

Thans komen in deze afdeeling aan de beurt de drie mededingers, welke vorstelijke personen tot onderwerp hunner zangen hebben gekozen.

5. De eerste, een Italiaan, bracht ons in één bundel twee gedichten, waarvan het eerste met het Virgiliaansche motto: *Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt*, het uitvoerigst is van al de ingezonden stukken — het *Carmen* bevat 406 hexameters — en den titel draagt: *De Pio IX Pont. Max.* Het andere, van veel minder omvang, is eene Ode, als welkomstgroet aan paus Leo XIII, bij diens verheffing toegezongen.

De schrijver dezer dichtstukken bezit zekere vaardigheid in het hanteeren der latijnsche metriek, en 't ontbreekt hem ook niet aan geoefendheid en zelfs gemak om zijne denkbeelden in meestal zuivere taal uit te drukken. Ten blijke dat ons sommige verdiensten van dezen dichter niet onopge-

merkt bleven, hoewel ons oordeel over zijn geheel werk ongunstig moest uitvallen, laten wij hier eenige verzen volgen, welke wij onvoorwaardelijk kunnen prijzen, en die, waren zij talrijker in zijn *Carmen* geweest, vermoedelijk hem een hooger plaats in onze waardeering zouden hebben verzekerd. De schrijver vergelijkt hier de waakzaamheid van Pius, om de hem toebetrouwden tegen verderfelijke dwalingen te beveiligen, met die van een herder, welke van uit de hoogte een gebroed adders bespiedend, die zijne kudde belagen, de ondieren door een afgebroken rotsklomp verplet:

Agmen ut hydrorum gelida qui nocte quierunt
 Nodis implicate aggestis per mutua; at illos
 Intentus pecudi speculatus pastor ab alto
 Lubrica ad ardentem solem convolvere terga,
 Oreque sanguineo linguas vibrare minaces,
 Opprimit immani dejecto fragmine montis
 Et contundit humi conantes caerula frustra
 Tollere colla, iram frustra saniemque vomentes.

Er zijn, behalve deze regels, in dit uitvoerig *Carmen* nog een paar andere verdienstelijke plaatsen, waarop wij u zouden kunnen wijzen en waarin de dichter zijn held als beschermmer van kunst en wetenschap, als opspoorder van de monumenten der oudheid, of als standvastig en plichtgetrouw kerkvorst schildert. Doch hiertegenover zouden wij eene vrij lange lijst moeten ophangen van tekortkomingen in stijl en taal, in metrum en woordenkeuze, die ernstige berisping verdienen. Een en ander zou ons de grenzen, aan dit verslag gesteld, verre doen te buitengaan, vooral bij den ongewoon grooten omvang van het dichtstuk. Liever willen wij dus hier eenige aanmerkingen van meer algemeenen aard bijvoegen, om u het doorgaand karakter en gehalte van dit *Carmen* beter te doen kennen, en tevens beknoptelijk de gronden aan te geven, die ons afkeurend oordeel hebben gemotiveerd.

Dat de dichter hoogst ingenomen was met zijn onderwerp, zal hem wel niemand ten kwade duiden; doch ieder eenigszins bevoegde, meenen wij, zal hem als een gebrek toereke-

nen, dat hij de geestdrift, die hem bezielde, niet beter aan zijne lezers wist mede te deelen. Geen wonder dus, dat een der leden onzer Commissie het enthousiasme van den schrijver »onnatuurlijk en kunstmatig opgeschroefd" noemde; ofschoon, bij nader beschouwing, zulks meer schijnt te wijten aan man-
 gel van genialiteit bij den auteur, dan wel aan zijn opzettelijken toelig om geestdrift te veinzen, waar hij die niet werkelijk gevoelt. Integendeel: soms geeft de schrijver van het *Carmen* zelfs blijken van zekere naïviteit in 't uiten van zijne overtuiging en het ontwikkelen van zijne denkbeelden, welke meer getuigt van zijne gemoedelijkheid, dan van zijne menschenkennis en tact. Immers, hij schijnt er niet aan te hebben gedacht, dat zijn werk ook beoordeelaars kon ontmoeten, die zich in zijne subjectieve overtuiging en levensbeschouwing niet tehuis zouden vinden, en die, zonder hem daarvan als kunstrechtters rekenschap te vragen, toch in een wedstrijd van latijnsche poëzie, door een Hollander geopend, hem den eisch konden stellen, om zijne gedachten, symbolen en beelden zóó te formuleeren, dat hunne beteekenis voor elk hunner verstaanbaar en begrijpelijk werd. Met een weinig meer scherpzinnigheid had de dichter kunnen vermoeden, dat zijn gedicht, althans voor sommige lezers, veel van zijne aantrekkelijkheid moest verliezen, indien hij hen, bij meer dan eene episode van zijn *Carmen*, in eene sfeer van ideeën verplaatste, die voor hen, gelijk hij kon vermoeden, eene *terra incognita* waren gebleven.

Nog eene andere bedeukening kwam ons voor den geest tegen het plan en de uitwerking van het *Carmen de Pio IX Pont. Max.* Wij vroegen ons af, welk doel zich de schrijver gesteld had bij het ontwerpen van zijn gedicht? Heeft hij van den overleden Kerkvorst eene dichterlijke levensbeschrijving willen leveren, of stelde hij zich slechts ten doel, om in groote omtrekken zijn beeld te veraanschouwelijken? In geene der beide onderstellingen schijnt hij ons te zijn geslaagd. Voor eene biographie is zijn gedicht veel te fragmentarisch en onvolledig, voor eene grootscher opvatting en behandeling al te breedspakig en langwijdig. Was eene geschiedenis van Paus Pius IX door den schrijver bedoeld, dan

doet hij haar te kort, wjl zijne levensschets eerst met de zending van Graaf Giovanni Mastai als apostolisch delegaat naar Chili begint; en daarna, in het aan groote gebeurtenissen zoo rijke leven van den Opperpriester menigvuldige leemten achterlaat. Doch ook zelfs indien hij de historische feiten slechts tot achtergrond voor een dichterlijk beeld van Pius heeft willen gebruiken, is zijne poging mislukt; wjl hij wat helder moest uitkomen, door verwarde voorstelling en overvloedige bijzaken als in nevelen heeft gehuld, en niet meer dan een onvolmaakte en onbestemde voorstelling van zijn held heeft geleverd.

Over de *Ode* van denzelfden dichter aan Paus Leo XIII gewijd, kan ons verslag veel korter zijn. Zij lijdt in vele opzichten aan dezelfde gebreken en is daarenboven op menige plaats duister en gewrongen van stijl. Ofschoon dus hier en daar een fraai gebouwd vers is aan te wijzen, kwam ons toch dit gedicht, waartegen ook bedenkingen van taalkundigen aard werden geopperd, al te onbevallig en onvolmaakt voor, om eene loffelijker vermelding dan het *Carmen* in onze rangschikking te verdienen.

Het doet ons leed, dat wij den schrijver dezer beide stukken, waaraan blijkbaar veel arbeid en vlijt is besteed, geen gunstiger onthaal konden doen. Misschien ware hij beter geslaagd, indien hij zijn doelwit niet zóó hoog had gesteld. Nu is hij beneden zijn onderwerp gebleven, en als kunstrechtters mochten wij ons niet met een *In magnis voluisse sat est* vergenoegen. Laat de dichter liever een minder verheven onderwerp ter bewerking kiezen; thans schijnt hij ons den wijzen raad van den ouden wetgever te hebben verzuimd: om vóór het aangrijpen der lier eerst de draagkracht zijner schouders te beproeven.

6. Nu volgt een zang waarin een geheel andere toon wordt aangeslagen. In keurig schrift, op een groot folioblad puik velijnpapier, biedt ons een dichter zijn *Carmen* van 65 jamben met het bijschrift: *Labor omnia vincit*, en met den weidschen titel: *In Regali Puella Margarita Beatrice Eleonora* — de *Almanach de Gotha* noemt de Prinses Feodora — *Filia*

Imperialis Principis Frederici Wilielmi, Unio Itala-Germanica significatur. De hier bezongen koninklijke telg is het bijna achtjarige dochtertje van den Kroonprins van Pruisen. Waarom nu juist deze jeugdige Prinses de *Unio Itala-Germanica* moet *symboliseeren*, zal wel voor velen, gelijk voor ons, die in de geheimen der diplomatie niet zijn ingewijd, duister blijven; tenzij de sleutel ter oplossing van het raadsel gezocht moet worden in het taalkundig scholion, door den schrijver zelven bij den tekst gevoegd: *Unio pro gemma et concordia sumitur.* Is die onderstelling juist, dan zou de naam zelf van Prinses Margarita reeds, zonder meer, aan een *verbond* doen denken, wijl *unio* eigenlijk ook een *margarita* of *gemma* beteekent! Wat ons echter duidelijker bleek dan deze etymologische verklaring, was de onverholen toeleg van den dichter, om onder het bezingen van de onovertroffen gratiën der vorstelijke *puellula, flosculus redolens puellularum*, ook de gelegenheid waar te nemen om alleronderdanigst zijn hof te maken aan andere, minder jeugdige grootheden. Onder dezen wordt de *inclytus Avus* benevens de doorluchtige ouders van het kind, de *invictus Genitor*, *quem alebat Mars*, en zijne vorstelijke moeder, *Victoria decore plena*, hoffelijk begroet, zonder evenwel Koning Umberto te vergeten, die bescheidenlijk *delitiae omnium Italarum* genoemd wordt, en als *propater* van het Prinsesje, zijn petekind *intimis medullis* lief heeft. Zooveel smaak zelfs krijgt de schrijver in dit hooge gezelschap, dat hij, geheel ingenomen door zijne hoofdsche plichtplegingen, onderwijl het hoofdonderwerp van zijn *Carmen* vergeet, en een grooter getal verzen wijdt aan de hem omgevende vorstelijke personages, dan aan de heldin van zijnen zang, de jeugdige en bekoorlijke Margarita.

Welke de nationaliteit dezes dichters zij laat zich slechts gissen. Is hij een Italiaan, gelijk wij vermoeden, dan verkeerde hij denklijk in den waan, dat bij 't bezingen van een Duitsch-Italiaansch verbond de nationale gezindheid bij zijne thans Germaansche naburen zooveel mogelijk rozenkleurig moest worden geschilderd; van welken toeleg de volgende jamben zeker een allerkostelijkst specimen mogen heeten:

Leuci et Alsatii nova fruentes
 Libertate Diis habere certant
 Grates, vindicis et sui potentem
 Manum munificam deosculari.

Maar wij vergeten hier misschien dat persoonlijke waardeering van historische toestanden minder tot ons rechtsgebied behoort. Daarom wijzen wij liever op de onbeduidendheid en platheid van het geheele stukje, dat een onzer medeleden naar verdiensten »een dwaas en overdreven lied" heeft genoemd. Waartoe dus meer? Beter ware het wellicht u verschooning te vragen van zóó lang bij deze ijdeluitige rijmelarij te hebben verwijld.

7. Gezonder denkbeelden, zuiverder en vooral edeler taal, gepaste eerbied en ontzag zonder laffe vleijerij, klinken ons tegen uit het dichtwerk van een Nederlander, die trouwens ook tot een Vorst sprekend, zonder zijn volkskarakter te verloochenen, zich het breeduitgemeten *bel parlar* van een Italiaan, of de zoetsappige *Schmeichelei* eens Duitschers, niet zou hebben kunnen eigen maken. De Nederlandsche dichter wijdt zijn vers aan onzen tegenwoordigen Kroonprins: *Ad Alexandrum principem Arausiacum*, met de hier welgepaste spreuk: *Tot tamen amissis te compensavimus unum*. Hij koos daartoe het oogenblik, waarop Prins Alexander, van smart overstelpt wegens het verlies van de hem zoo dierbaren, in de Zwitsersehe bergpassen de eenzaamheid zocht, en noodigt den Vorst uit om in het Vaderland terug te keeren:

Huc ades, huc propera, spes o nunc unica nostra,
 In natale vocant te pia vota solum;
 Nempe tui fugiens ninium loca conscia luctus,
 Solus in Helvetiis flesque latesque jugis.

Reeds bij den aanhef zijner Elegie herinnert de dichter den Prins van Oranje in een tiental fraaije verzen, hoe in vroeger tijden het Vaderland meermalen bij zijne doorluch-

tige voorzaten toevlucht en bescherming zocht, wanneer Spanjaard en Galliër het bedreigden. of later de volkswensch, ter afschudding van de Napoleontische overheersching, een telg uit 's Vorsten doorluchtig Stamhuis ten troon riep:

Saepe fuit tempus dubiis cum cincta periclis
 Patria, terrificis vel cumulata malis,
 Auxilium, o Princeps, Regis nunc sola propago,
 A proavis peteret praesidiumque tuis:
 Sive instaret Iber, gladio juratus et igni
 Flectere sub dirum libera colla jugum;
 Seu pede victrici fastu stimulatus et ira
 Calcaret Batavos rex Ludovicus agros;
 Seu vox una foret: pereant Bonapartia sceptrā,
 Auriacum soboles, te tua regna vocant.

Die gevaarvolle en hachelijke tijden zijn thans voorbij; en toch wekken de toestand en toekomst van het vaderland, vooral na de smartelijke verliezen van het vorstelijk Stamhuis, bezorgdheid bij allen, die het liefhebben. Beweegredenen genoeg voor den Prins van Oranje, wijl hij alleen als troonsopvolger gespaard bleef, om zijne smart te temperen en zich geheel te wijden aan zijn vaderland. Zoo handelend zal de Vorst het voorbeeld zijner roemwaardige voorouders volgen; en komt dan eenmaal de dag, waarop hijzelf het vaderlijk erfdeel zal moeten aanvaarden, dan moge zijne regeering langdurig en gezegend zijn:

Sic tibi cum quondam fuerint a patre relictā
 Quae gerit egregie sceptrā geratque diu,
 Primus Alexander teneas felicia regna.
 Cura deum populi deliciaeque tui.

Hoewel zonder veel gloed en verheffing verdient toch deze Elegie in menig opzicht te worden geprezen. Hare taal is eenvoudig, zuiver, en de inhoud getuigt van gevoelens, die het hart en den geest van den schrijver eer aandoen. Jammer dat zij ons te arn aan dichterlijke vinding voorkwam

en te uitsluitend over ééne gedachte loopend, om haar, vergeleken vooral met andere in ons oog verdienstelijker dichtwerken, eene eereplaats aan te wijzen. Ons oordeel over haar laat zich vrijwel samenvatten in de woorden, die een der beoordeelaars, ter waardeering van het stuk, er bij schreef: »Eenvoudig, natuurlijk; fouten zag ik niet, evenmin groote deugden». In dit laatste vooral ligt de reden, waarom wij geen vrijheid vonden om deze Elegie te rangschikken in de tweede groep, ter welker beoordeeling wij thans kunnen overgaan.

Drie gedichten werden door ons, na gemeenschappelijk onderzoek en beraadslaging, voor deze afdeeling afgezonderd. Het eerste schildert de bekoorlijke natuur in de omstreken van Albano; het tweede is een troostbrief aan Keizerin Eugénie bij den betreurenswaardigen dood van haren zoon; en het derde schenkt ons een hekeldicht op de moderne *bas-bleu's*, door welke de emancipatie der vrouw wordt gepredikt. Over elk dezer stukken gaan wij nu het resultaat van ons onderzoek mede deelen.

1. Er is geen reiziger, die ooit Italië heeft bezocht, of hij herinnert zich met genoeg het gevoel dat hem aangreep, toen hij voor 't eerst het verrukkelijk landschap in het gebergte, bij de meeren van Albano en Nemi, vóór zich zag liggen. Niet licht zal hij het heerlijk uitzicht vergeten op die spiegelgladde wateren, waarin zich het diep azuur van den Italiaanschen hemel terugkaatst. Van dit bevoorrecht hoekje te midden eener grootsche en toch liefelijke natuur heeft een inlandsch dichter eene beschrijving willen leveren. Hij is, onzes inziens, vrij gelukkig in zijne poging geslaagd. Zijn gedicht, eene Elegie van 90 verzen, die hij ons aanbiedt met den titel van *Lacus Albanus* en de leenspreuk uit Propertius: *Pacis amor Deus est: pacem veneramur et omnes*, heeft groote verdiensten. Zij schildert in fiksche gebouwde, en toch vloeiende en zangerige verzen van onberispelijke Latijn de voortreffelijke schoone natuur der genoemde localiteit en stoffeert hare fraai uitgewerkte

tafereelen met historische herinneringen, voor welke het grootsch en toch bekoorlijk landschap den achtergrond vormt. In menige toets, die de schilder op zijn tafereel aanbrengt, weet hij de locale kleur te treffen zonder haar te overdrijven, en herkent men zijne geoefendheid en kunst. Als proeve daarvan geven wij slechts hier dit keurig tafereeltje waarin de dichter, nog verzonken in zijne historische herinneringen, door het gezicht van de uit het veld terugkeerende jonge dochters van Albano, uit zijne mijmering wordt opgewekt:

Haec ego dum meditor quae prisca nepotibus aetas
 Tradidit, inque oculis cernere sculpta puto,
 Albanæ properant turmatim e rure puellae,
 Mitibus et pomis plena canistra gerunt.
 Ast aliae currum sertis frondentibus ornant,
 Pulcrior in mediis circumspicienda sedet.
 Haec quatit alternis cybeleïa tympana palmis,
 Clamitat illa rudi bacchica verba sono.
 Mox faciles iterant luna surgente choreas:
 Fit strepitus; crebri circumeunt calices.
 Potator dulces cantat citharoedus amores;
 Arridet juveni laeta puella proco.
 Me licet insani fugientem murmura vulgi
 Ebria turba suos cogit adire jocos.

Wij oordeelen dit stuk eervolle vermelding en de uitgave op kosten van Hoeufft's legaat waardig.

2. Een treuriger, maar desniettemin voor een dichter aantrekkelijk onderwerp koos zich een Milanees ter bewerking in zijne Elegie van 128 verzen, met den titel: *Ad Eugeniam Augustam in funere filii Aloysii* [Ludovici?] *Eugenii Napoleonis Consolatio*, en de kenspreuk: *Parce, tibi leges ausim quod dicere flendi, — Et lacrimis aliquem constituisse modum* geteekend A. C., die eene navolging is van v. 7 en 8 der *Consolatio ad Liviam*.

In den aanhef zijner Elegie herinnert de dichter aan

keizerin Eugénie, dat hij zijner Muse het zwijgen heeft opgelegd zóó lang de vorstin nog gelukkig en vereerd was. Nu echter de tijden veranderd zijn, en zij uit haar vaderland verdreven, van haren gemaal beroofd, door vele tegenspoeden geteisterd, ook nog haar eenigen steun en de kroon van haar leven door het wegsterven op vreemden bodem van haar geliefden zoon heeft verloren, komt de dichter zijne tranen met die der beproefde vorstin en moeder mengen:

Nunc quando extorris patria, viduata marito,
 Orba unius, eras cui modo dicta parens,
 Tot gravium sub mole jaces deserta mialorum,
 Parcere uti lacrymis livor et ipse neget,
 Quae dubii renuit plausus, nunc munera luctus
 Heu! nimium veri solvere justa venit.
 Illam, Augusta, quibus tua fletibus alluis ora
 Commiscere suos, adprecor, aequa sine.

Na deze inleiding wordt Prins Louis Napoléon, de keizerin uit den hemel toesprekend ingevoerd. Mijne Muse, zegt de dichter, — misschien wel ietwat vermeten — is ook met bovenaardsche toestanden bekend, en zal de gedachten en wenschen van den zoon aan de moeder getrouw vertolken.

Door deze gevoelvolle rede van den prins aan zijne bedroefde moeder, wordt het grootste gedeelte van het gedicht (v. 33—106) ingenomen. De spreker put zijne troostgronden uit het godsdienstig geloof en de onwankelbare hoop op eene gelukkige onsterfelijkheid. Voor hemzelve is het uur der belooning reeds gekomen. Meermalen heeft zijne geliefde moeder hem in vroeger dagen die verheven waarheden ingeprent, wanneer zij hem, zijn blik richtend op het met sterren bezaaid uitspansel, aan hare borst drukte en teeder liefkozend, op den Hemel wees, als laatste doeleind van het menschelijk leven. Die liefderijke vermaningen kwamen hem levendig voor den geest in het noodlottig oogenblik, waarop in Afrika's woeste streken, de pijlen van barbaarsche horden zijn leven bedreigden. Voor zijn stervend oog rees toen de liefelijke gestalte zijner moeder, die hem voor 't laatst verma-

nend toesprak, en zijne ziel op nieuw met verlangen naar God vervulde:

Quum mihi supremum sponte in discrimen eunti
 Jam reliqua in terris non erat ulla salus;
 Quippe hinc inde uni subito incurrentia centum
 Promptam intentabant barbara tela necem,
 Ante meos oculos manifesta in luce refulgens
 Alma tui, mater, dulcis imago stetit,
 Qualis eras mihi quum puero tua genua prementi
 Sublustri nitidum vespere habente polum;
 Sidera commonstrans toto rutilantia coelo
 Talia dicebas, oscula multa ferens:
 Unica, nate, mihi cura, o mea sola voluptas,
 Sic tibi permittat sceptrâ paterna Deus,
 Intendas regnis animum melioribus, oro,
 Quae super illa pios lucida signa manent.
 Haec iterare mihi sub mortem es visa, novoque
 Mens mea quaesivit percita amore Deum.

Wij zouden nog een aantal andere even fraaie regels uit deze Elegie kunnen aanhalen, waarin over 't algemeen zuivere taal, diep gevoel en vloeiende versificatie zijn te prijzen. Maar reeds genoeg meenen wij te hebben gezegd, om ons oordeel te wettigen, dat ook dit gedicht verdient op kosten van Hoenft's legaat gedrukt en de maker eervol vermeld te worden.

3. Ons verslag loopt ten einde. Het derde en laatste stuk van deze groep is de reeds vermelde *Satira in mulieres emancipatas* met het motto uit Ovidius: *Fugere pudor verumque fidesque*, ruim 200 hexameters groot. Zoo in 't oogvallend is de voortreffelijkheid van dit gedicht bij de overige vergeleken, dat bij onze eerste samenkomst ter beoordeeling der prijsverzen, na ze alvorens elk in 't bijzonder te hebben onderzocht, wij zonder eenige voorafsprak of beraadslaging, als uit één mond, den schrijver der *Satira* als overwinnaar, in den poëtischen wedstrijd aanwezen.

Het gekozen thema bood den auteur ruimschoots gelegenheid om den geesel der Satire te zwaaien. Dat hij het met geest en smaakvolle pittigheid gedaan heeft, zal niemand, vertrouwen wij, die het gedicht lezen zal, ontkennen. Behalve de keurige afwerking van het geheel konden wij zoowel de oordeelkundige groepeerings der onderdeelen, als den klassieken versbouw en de sierlijke, onberispelijke latinité met nog vele schoonheden van détail onvoorwaardelijk prijzen. Vooral in het hoofdstafereel der *Satira* (v. 17—199), waar de schrijver, een dier geëmancipeerde vrouwen schildert en haar als vertegenwoordigster en woordvoerster der overigen ten tooneel voert, zijn hier en daar van die karakteristieke, fijn gevoelde penseeltoetsen aangebracht, gelijk men ze alleen van een volleerd meester in het vak kan verwachten. Wij mogen u, ter kennismaking, het sprekend portret dezer interessante dame niet onthouden. De dichter heeft het in slechts drie verzen geschetst, en toch is zelfs het wolkje *poudre-de riz* niet vergeten!

Frons illi pudibunda parum propiorque virili
Cultus erat: facie exhibitos manifestius annos
Non bene celabat pulvis spissatus oryzae.

De lange redevoering door de geëmancipeerde spreekster als presidente harer geestverwanten voorgedragen, en door den dichter, achter eene kolom verscholen, afgeluisterd, zouden wij hier niet kunnen overnemen, zonder de grenzen van dit verslag te overschrijden. Het welsprekend stuk behandelt de bekende gemeenplaatsen, welke de hoofddogmen der moderne emancipatieleer uitmaken. Deze toch stelt zich voornamelijk ten doel de vrijmaking des geestes van verouderd bijgeloof en onredelijke dwalingen, als daar zijn: het bestaan van een persoonlijken God, van zedelijkheid op goddelijke wetten gegrond, van onsterfelijkheid der ziel, en dergelijken meer. Zich aan die vooroordeelen te ontwoekeren is voor elke geëmancipeerde vrouw de eerste stap op het gebied der waarheid en des vooruitgangs. Doch, wel ingezien, hadden al die nu overwonnen of verouderde leerbegrippen hun voor-

naamsten grond in de averechtsche en dwaze opvattingen onzer voorouders omtrent den oorsprong van den mensch. Een der wetenschappelijke gloriën van onzen tijd, de doorluchtige Darwin, heeft over dit duistere vraagstuk het eerst licht doen opgaan. De spreekster geeft dienvolgens een kort beredeneerd overzicht van de Darwinsche afstammings- en ontwikkelingstheorie, waarin vooral op het, hier alles afdoend resultaat der wetenschappelijke navorsching, de onbetwistbare voortkomst van den mensch uit den *Cercopithecus* — een der vlugste en vernuftigste apensoorten — triomfantelijk wordt gewezen. Op verzoek der presidente rijzen al de aanwezigen van hare zetels op, om hulde te brengen aan den oorspronkelijken stamvader der menschheid:

Quos inter non mente minus quam corpore velox
Cercopithecus adest: huic eia assurgite, matres:
 Humanae stirpis vobis ego trado parentem.

Na de theorie behoort in een wijsgeerig betoog ook de toepassing en de praktijk te volgen. Misschien lag deze onzer geëmancipeerde redenaarster wel het meest aan 't hart. Zij ontwikkelt dan ook hare stellingen met onverbiddelijke logica. Gelijkheid van afkomst geeft aanspraak op gelijkheid van rechten. Waarom toch zou de vrouw, op welk gebied ook, bij den man moeten achterblijven? Van vroegere banden en kluisters haar door godsdienst of zedenleer aangelegd, is zij thans gelukkig bevrijd. Niets mag of kan hare vrije ontwikkeling meer in den weg staan. Waarom zou dus de vrouw in het maatschappelijke leven, in het gezin — waar er nog uit gehechtheid aan onlogische toestanden een gezin blijft voortduren — niet onafhankelijk en vrijmachtig optreden? Waarom zou zij niet op hare beurt atgevaardigde in 'slands vergaderzalen, ja senator of minister kunnen worden? Ook zelfs wanneer het noodlot haar aan een echtgenoot vastketent, moet zij nog voor hare vrijheid blijven strijden. Wanneer haar dan eene verhevener roeping toelacht, en zij voor de wetenschap leven wil, moet zij des noods haren man dwingen om van haar de zorg der keuken of der linnenkast, zelfs der kinder-

kamer over te nemen. Met klassieke belezendheid bewijst hier de welsprekende redenaarster hare stelling door het voorbeeld van Hercules en Omphale, en herinnert er tevens aan, hoe geduldig en gedwee zich de Held die vernedering tot huis-knecht zijner gade getroostte: want — voegt zij er snedig bij — aan de schoonen wordt immers zooveel vergeven!

Nec tamen hunc immite jugum tolerare pigebat:
Formosis adeo non est violentia fraudi.

Gelijk te verwachten was, verzuimt de begaafde spreekster niet om hare geestverwanten te wijzen op de praktische gevolgen van hare lessen en raadgevingen:

Nunc surgere tempus
O sociae, timidum nunc denique pellere sexum
Barbatumque genus male partis trudere regnis, enz.

Aan deze meesterlijke satire hebben wij den gouden eereprijs toegewezen. Zij is een waardig tegenhanger van de vroeger bekroonde *Satira ad juvenem* en *Satira ad procum*. Wanneer de Heer Secretaris onzer afdeeling het verzegeld naambriefje zal hebben geopend, zullen wij misschien ons vermoeden zien bevestigd, dat de literarische verwantschap, welke wij tusschen genoemde dichtstukken en deze *Satira* opmerkten, zich in de persoonlijke identiteit van haren auteur zal oplossen.

Maart 1880.

TH. BORRET.

S. A. NABER.

J. C. G. BOOT

